سنڌ

۽

سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون

از

رچرڊ برٽن

•

مترجم

محمد حنيف صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

سنڌ

۽

سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون

از

رچرڊ برٽن

مترجم:

محمد حنيف صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

چاپو پهريون — سال ۱۹۷۱ع — تعداد هڪ هزار
چاپو ٻيو — سال ۱۹۷٦ع — تعداد ٻہ هزار
چاپو ٽيون — سال ۱۹۹٥ع — تعداد ٻہ هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق واسطا قائم]

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ي رپيا Rs : 60
[Price

ملڻ جو هنڌ :
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو، سنڌ ۾، مئنيجر سيد سڪندر علي شاھ ڇپيو ۽ مراد علي مرزا، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

هيءُ ڪتاب اڪيڊمي ادبيات پاڪستان
اسلام آباد جي سهڪار سان ڇپايو ويو آهي.

سنڌ جو هڪ بلوچ سپاهي ۽ هندو واپاري

سن اشاعت ۱۸۴۳

لنڊن

پيش لفظ

سنڌي ادبي بورڊ، ڏارين ٻولين ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن بابت لکيل ڪتاب، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي، شايع ڪندو رهيو آهي. انهيءَ پروگرام هيٺ، هن کان اڳ، جيمس برنس جو ڪتاب سنڌ جي دربار، سيٺ نائونمل جون يادگيريون، لطف الله گجراتيءَ جي خود نوشته سوانح عمريءَ مان سنڌ جي سفر جو احوال ۽ ٻيا ڪتاب شايع ڪيا ويا آهن. زيرنظر ڪتاب "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" انهيءَ ئي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. هي ڪتاب عيسوي اڻويهينءَ صديءَ جي مشهور انگريزي مصنف، رچرڊ برٽن جي تصنيف Sindh and the Races that inhabat in the valley of the Indus جو سنڌي ترجمو آهي.

برٽن سن ۱۸۴۳ع ۾، انگريزن جي فتح کان پوءِ. ڪافي عرصو سر چارلس نيپئر جي هٿ هيٺ سنڌ ۾ رهيو. اهڙيءَ ريت، کيس سنڌ جي حالتن کي جاچڻ جو موقعو مليو. برٽن انهيءَ عرصي ۾، هن ڪتاب کان سواءِ ٻيا هيٺيان ڪتاب پڻ سنڌ تي لکيا!

(1) Scinbe' or' the unhappy valley

(۱) سنڌ، يا ڏکويل ماٿري

(2) Falconry in the valley of the Indus

(۲) سنڌو ماٿريءَ ۾ شڪريبازي.

(3) Sinh, revisted

(۳) ٻيو دفعو سنڌ ۾.

رچرڊ برٽن جي حياتيءَ تي ڪافي ڪتاب لکيل آهن. جن ۾ مختلف عالمن برٽن جي حياتيءَ جي احوال مان ڪڏ

سندس شخصيت جو تجزيو پيش ڪيو آهي. ان سلسلي ۾، هن ڪتاب جي فاضل مترجم جو هڪ مختصر مضمون ڪتاب جي آخر ۾ ڏنو ويو آهي، جو برٽن جي شخصيت ۽ نقطهٔ نگاهه کي سمجهڻ ۾ پڙهندڙن کي مدد ڏيندو. ته هو هڪ غير معمولي ماڻهو هو. سندس چوڻ آهي ته هو برجستو سپاهي، نامور شمشيرباز، قابل مترجم ۽ شاعر، لسانيات جو عالم، دنيا جي عجائبات جي جستجو ڪندڙ، چڱو طبيب، ٻوٽن ۽ وڻن جو ماهر، حيوانن جي حياتيءَ جي علم جو مڃيل استاد، آثار قديمه ۽ علم الارض جو ماهر ۽ ڪامياب جاسوس هو.

هن کي پنجويهه زبانون اينديون هيون ۽ انهن مان هر هڪ جي مختلف لهجن کان به چڱي طرح واقف هو. هن پنهنجي سير ۽ سفر تي ٽيتاليهه ڪتاب لکيا. انهيءَ کان علاوه ٻه جلد شعر جا لکيائين، سؤ کان مٿيرو متفرقه مضمون لکيائين ۽ هڪ سؤ ٽيتاليهه صفحا پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جا به لکيائين. الف ليليٰ جا چوڏهن جلد ۽ پورچوگيز ادب جا ڇهه جلد انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيائين. لاطيني شعر جا ٻه جلد لکيائين ۽ چار جلد لوڪ ادب جا به لکيائين.

برٽن جڏهن سنڌ ۾ پير پاتو تڏهن سرچارلس نيپئر سنڌ جي سرزمين تي برطانوي جهنڊو بلند ڪري چڪو هو. انگريزن ڏيهي حاڪمن سان ويساهه گهاتي ڪري، جنهن ڪڌي نموني ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو هو، ان جو اندازو اسان کي هن ڳالهه مان ٿئي ٿو ته نيپئر انگلنڊ ڏانهن سنڌ جي فتح جي خبر اجهو هنن لفظن ۾ موڪلي: ”مون گناهه ڪيو آهي.“

برٽن کان اهي ڳالهيون پوشيده نه هيون. انگريز شهنشاهيءَ جي سلطنت کي وڌائڻ واريءَ پاليسيءَ تي طنز ڪنديءَ هن هڪ دفعي چيو هو ”جڏهن به نيڪ خاتون

برطانيه، انهن حڪم ڪي پڄڻ واري هوندي آهي، تڏهن هوءَ وڏيءَ پارسائيءَ، تقدس ۽ فضل الاهيءَ جو ڏيکاءُ ڪندي آهي، عيسائيت جي تبليغ جا قصيدا پڙهندي آهي، دنيا ۾ تهذيب ڦهلائڻ جي عزم جو اظهار ڪندي آهي، ۽ پوءِ انهن بي انت فائدن جو ذڪر ڪندي آهي، جيڪي وحشين کي، سندس رعيت ٿيڻ ۽ ڍل ادا ڪرڻ جسي اجازت ملڻ تي نصيب ٿيندا آهن.“

پر، انهن خيالن رکڻ جي باوجود، رچرڊ برٽن فاتح قوم جو هڪ فرد هو ۽ سندس نگاهه ۾ سنڌ جا رهاڪو مفتوح مشرقي هئا: اهوئي سبب آهي جو هن ڪتاب ۾، سنڌ جي رهاڪن ڏانهن برٽن جي رويي ۾ لاتعلقي، بيترسي ۽ طنز نمايان نظر اچي ٿي. سنڌ جي رهاڪن ۾ هن کي انيڪ عيب ته چٽا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، پر منجهن خير ۽ خوبي ڪا لاچار نظر اچي ٿي! هو سنڌ جي رهاڪن جي دقيانوسي غير صحتمند رسمن ۽ رواجن تي ته ڀرپور حملا ڪري ٿو، پر سندن ڪنهن به شاندار روايت، اعليٰ وصف يا ثقافتي ورثي جو ڪليءَ دل سان ڪٿي به ذڪر ڪونه ٿو ڪري! سنڌ جي رهاڪن ۽ سنڌ جي تاريخ تي قلم، هڪ فاتح جي تلوار وانگر بنان ڪنهن روڪ ۽ رنڊڪ جي وهندو نظر اچي ٿو. سنڌ جي ماضيءَ جي واقعن تي تبصرو ڪرڻ وقت هو پنهنجي معلومات جي ذريعن جي صحت جي خاطري ڪرڻ به ضروري نٿو سمجهي، جي ڪن حالتن ۾ ڏاڍا وائڙا غير مستند ۽ غير معتبر نظر اچن ٿا.

برٽن لاءِ چيو ويو آهي ته هو عيسائيت کان بيزار هو ۽ کيس دين اسلام ڏانهن رغبت هئي. پر هن جي تحرير ۾ اسان کي اهڙي ڪابه ثابتي ڪانه ٿي ملي. فقط ايترو، پر هن ’ڪٿي ڪٿي مسلمانن ۽ ٻين مذهبن وارن تي نازيبا حملا ڪيا آهن (جي هن سنڌي ترجمي مان حذف ڪيا ويا آهن.)

ان مان ظاهر آهي ته رچرڊ برٽن تعصب کان آجو نه هو. برطانيه جي سلطنت وڌائڻ واريءَ هوَس جي مذمت ڪرڻ جي باوجود، هو برطانيه سرڪار جو وفادار خادم هو ۽ سندس ذهن مظلوم رعيت جي داد رسيءَ لاءِ نه پر پنهنجي آقا جي مفاد لاءِ ئي سوچيندو رهندو هو. برٽن جڏهن سنڌي زبان جو مطالعو ڪيو ۽ کيس خبر پيئي ته سنڌ جي رهاڪن وٽ هڪ قديم، وسيع ۽ ترقي يافته زبان آهي، تڏهن هن ان کي به پنهنجي آقا جي مفاد لاءِ استعمال ڪرڻ جي ترڪيب سوچي.

"سنڌي ٻولي ڪاٺياواڙ جي حدن کان ٻهاولپور تائين ۽ بروهين جي ٻهاڙن کان هندستان جي اوله ريگستان تائين ڳالهائي وېندي آهي .... جڏهن اسان سنڌ ملڪ فتح ڪيو، تڏهن ڪا به اهڙي ڏيهي زبان ڪا نه هئي، جنهن ۾ سنڌيءَ کان گهٽ يا وڌيڪ ڪارآمد تصنيفون هجن.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ... ڪجهه پراڻو ۽ عام فهم ڪلام آهي، جو ٻوليءَ جي وزن قائم ڪرڻ ۽ مغربي عالمن جي رهنمائيءَ لاءِ گڏ ڪري محفوظ ڪرڻ کپي.

هڪ پوئتي پيل قوم جي فڪر جي پيدائش مان اسان کي شايد رس نه اچي ۽ نڪي ڪو فائدو پهچي، پر اها اسان جي هٿ ۾ طاقت جو ذريعو ۽ قيمتي هٿيارن ٿيندي."

اها ڳالهه هرڪو آسانيءَ سان سمجهي سگهي ٿو ته اهو "طاقت جو ذريعو" ۽ "قيمتي هٿيار"، انگريزن کي آخر ٽالپرن جي خلاف استعمال ڪرڻو هو؟ چنانچه، سنڌي زبان ۾ برٽن جي هن ڪتاب جي اشاعت، اهڙن ذهنن کي صاف ڪرڻ ۾ مدد ڏيندي، جيڪي اڃا به انهيءَ خيال ۾ آهن ته انگريزن جي فتح سبب سنڌ جي رهاڪن کي جديد تهذيب سان روشناس ٿيڻ ۽ ترقي ڪرڻ جو موقعو مليو.

ضمني طور، هن ڪتاب مان اسان کي سنڌ جي هڪ اهم تاريخي دؤر جو احوال ۽ تذڪرو ڪن رهاڪن' جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جي خبرچار ملي ٿي ۽ ان سان گڏ، سنڌ ۾ آبپاشيءَ جي طريقن، ڍڳن، ڏوهه، تعليم، نشيدار شين جي استعمال بابت پڻ ڪارآمد معلومات ملي ٿي. پر، بنيادي نقطو اهوئي معلوم ٿئي ٿو ته قومن جي تباهيءَ لاءِ غلاميءَ کان وڌيڪ ڪوبه مهلڪ مرض نه آهي ۽ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيڏي به وڏي قيمت، ڪا وڏي قيمت نه آهي.

حيدرآباد سنڌ. — سيڪريٽري

٨- جون، ١٩٧١ع — سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ جي تاريخ

باب پهريون

سنڌ جو ٻاهريون روپ، ان جي فوجي ۽ تجارتي اهميت

ملڪ جي صورت ۽ تاريخ جو خاڪو.

جڏهين ڪو سيلاني پڇم جي پاسي کان هندستان مان سنڌ ۾ اچي ٿو ته ان کي پهريائين ائين ٿو نظر اچي ته ڄڻ هو هڪ نئين دنيا ۾ داخل ٿي رهيو آهي. اول ملڪ جو ٻاهريون ڏيک سندس ڌيان ڇڪائي ٿو. هن کي ڏسڻ ۾ ايندو ته هڪ طرف اٿاهه مٽيءَ، خشڪ واريءَ ۽ پٿريليءَ زمين جا ويرانا آهن، جن ۾ ڏانگ-ڏڦ، ٿوهر ۽ اڪ جا ڇڊا ڇڊا ٻوٽا ٿين ٿا، ۽ ٻئي طرف لئيءَ، ٻهر ۽ ڪنڊيءَ جا ڳهاٽا ٻيلا آهن، جن ۾ ڪٿي ڪٿي آباديون نظر اچن ٿيون. سارو ملڪ ڪڙين، واهن ۽ درياءَ جي ڏنل پاڻيءَ جي چار سان ڇانيو پيو آهي. سيلانيءَ کي اهو به ڏسڻ ۾ ايندو ته هتان جا شهر سوڙهن رستن ۽ گهٽين جا جهڳٽا آهن ۽ جايون جڳهيون ڪچين سرن جون ٺهيل آهن. انهن جي ڇتين ۾ ٻهر جي ڪاٺ جا ٻنڌ ٻيل آهن، جن جي مٿان ڪهگل [1] پيل آهي. ماڙيون اوچيون، در دريون ننڍيون، ڇتيون سنهيون ۽ انهن جي مٿان وچ-ايشيا جي ملڪن وانگر اڪثر ڪري ٻادگير ٺهيل آهن. ننڍا ننڍا ڳوٺ ۽ واهڻ به ڏسڻ وٽان آهن. انهن ۾ ڪکن ۽ ڪانن جا ڀڪا آهن، جن کي چوڌاري پناهه لاءِ ڪنڊن جا ننڍا لوڙها ۽ گنب جون پٽيون ڏنل آهن. هندستاني سيلانيءَ کي، ملڪ جي رهاڪن جي شڪل شبيهه، رنگ روپ ۽ لباس پڻ عجيب ۽ نرالا نظر ايندا.

آبھوا ۾ نسبت مسافر کي جلد معلوم ٿيندو تہ آرھڙ جا
باڊل ۽ سڄي سال جي ماڪ، چوماسي جي تنگيءَ جو پورائو
نٿا ڪري سگھن. ھو سج جي تابش، ڏينھن جي سخت گرمي،
رات جي ٿڌ ۽ ڌڌڙ ۽ مٽي جا طوفان [٢]، جي ڪن وقتن
تي تمام زور سان لڳندا آھن، پليءَ پٽ محسوس ڪندو.

سنڌ جون مکيہ خوبيون ھن وقت ھي آھن: پھريون تہ،
ان ۾ زراعت جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ وڏي گنجائش آھي؛
ٻيو تہ سنڌ فوجي ۽ تجارتي نقطہ نگاھ کان اسان لاءِ خاص
اھميت رکي ٿي. پراڻن کنڊرن جا شاھي دڙا، جن سان
سارو ملڪ ڀريو پيو آھي ۽ عاليشان عمارتن جا نشان ۽
اتھاسن جو اڀياس، مورخن ۽ سياحن جا ساڳيا رايا ۽ خيال
ثابت ڪن ٿا، تہ سنڌ جي حالت ھميشہ اھڙي ڪانہ ھئي،
جھڙي ھاڻي اٿس. سنڌ جي زوال ۽ پستيءَ جو ڪارڻ آھي
خانہ جنگي ۽ لڙايون، جن جي ڪري لازمي طرح ڏڪر ۽
بيماري ۽ لڏ پلاڻ ٿئي ٿي ۽ آبادي گھٽجيو وڃي. ھر ملڪ ۽
ماڻھن جي جسم ۾ صحت ۽ قوت پيدا ڪرڻ جا وسيلا اسان وٽ
موجود آھن. گذريل ٽن سالن جي واقعن ثابت ڪيو آھي تہ
سنڌ جنگي ساز ۽ سامان لاءِ ھڪ سٺي منڊي آھي ۽ لشڪر
جي لاءِ ڪارائتو مرڪز ٿي سگھي ٿي؛ جتي وڏيڪ فوج رکي
سگھجي ٿي، ۽ جتان اتر ۽ اتر-اوڀر جي اجھل قومن جي
حملن کي منھن ڏيئي سگھجي ٿو. اسان کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ
مان اڳيئي ھي فائدو پھتو آھي تہ جيڪڏھن سنڌ جا امير [٣]
پنجاب ۽ ملتان ۾ سِکن کي، اتر ۾ افغانن کي ۽ اولھہ ۾
وحشي جنگجو ۽ ڪٽر ڪوھستانين کي سات ڏين ھا ۽ انھن جي
رھنمائي ڪن ھا تہ انَ جا نتيجا نھايت اگرا نڪرن ھا.
صوبي (سنڌ) جي تجارتي اھميت ھن ڳالھہ مان پڻ ثابت آھي
تہ قافلن رستي واپار وڌيڪ آھي، ۽ مڪران ۽ ڏکڻ ايران جي
سامونڊي ڪناري جا بندر ھتي پوڻ لڳا آھن — سون مياڻي،

گوادر، بکر ۽ بندرعباس تائين پيا وسندڙ بندرگاه اهڙا تہ ڦيٽي ويا آهن، جو اسان اهي جلد ہنان ڪنهن تڪليف جي مالڪن ڪان خريد ڪري يا عهد و پيمان رستي وٺي سگهنداسون. اها اميد رکڻ بہ غير واجبي نہ ٿيندي تہ اسان هٿيارہند سپاهين جهون چوڪيون قائم ڪري، بمبئيءَ کي ڇڏوچڙ ڪرڻ جو هڪ گذيل مرڪز ٺاهي، وچ-ايشيا جو سمورو واپار پنهنجي قبضي ڪيون ۽ ان کي پنهنجي مرضيءَ مطابق هلايون.

اهو علائقو، جنهن کي يوناني "سنڌومان"، پراچين هندو "سنڌو ديش"، عرب جاگرافي نويس "سنڌ" [٤] ۽ سندس هاٿوڪا رهواسي، "سنڌو" جي نالي سان سڏيندا آهن، تنهن جون حدون هي آهن: اتر ڏي بهاولپور جو علائقو، ڏکڻ ڏانهن عربي-هندي وڏو سمنڊ، اڀرندي ۾ وارياسا رڻپٽ ۽ الهندي ۾ هڪ جبلن جي قطار آهي، جنهن کي يورپ ۾ "هالار جبلن" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. سنڌ اتر ويڪرائي ڦاڪ (North Latitude) جي ٢٣ ۽ ٢٩ درجن (degrees) ۽ اوير ڊگهائي ڦاڪ (East Latitude) جي ٦٧ ۽ ٧٠ ڦاڪن (Parallels) جي وچ ۾ آهي، ۽ ان جي وڏ ۾ وڌ ڊيگهہ اٽڪل ٽي سؤ ۽ ويڪر هڪ سؤ ويهہ ميل آهي.

سنڌوندي سڄي ملڪ جي ڊيگهہ کي ٻن ڦاڪن ۾ ورهائي ٿي.

صوبي جي قديم جاگرافي خواهہ تاريخ، ٻئي تاريڪيءَ جي پردي ۾ آهن. جيتري وقت ۾ سنڌوندي پنهنجو وهڪرو (جيڪو ٻن-چئن ميلن جي ايراضيءَ ۾ هوندو آهي) بدلائيندي آهي تہ اڳوڻا پٽ ريگستان ٿي ويندا آهن، اهڙيءَ طرح جڏهن ڪو ڏيهي حاڪم پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڦيرائيندو آهي تہ شهر، بندر ۽ واهہ پڻ ويران ٿي ويندا آهن. سواءِ ڪن

مخصوص ڳالهين جي، اِها قياس آرائي ڪرڻ، ته سنڌ جي حالت پنجاهه ورهيه اڳي ڪهڙي هئي، نهايت ڏکي ڳالهه آهي.

قديم زماني کان وٺي سنڌ هيٺين ٽن [۵] ضلعن ۾ ورهائي ويئي آهي.

(۱) لاڙ يا ڏاکڻي سنڌ، جنهن ۾ حيدرآباد جي ڏکڻ وارو ملڪ اچي وڃي ٿو؛ (۲) وچولو يا سنڌ جو وچ، يعني حيدرآباد جي پسگردائيءَ وارو علائقو؛ ۽ (۳) سرو يا اتر سنڌ، جنهن ۾ سيوهڻ، لاڙڪاڻو ۽ خيرپور جا ضلعا ۽ اهو علائقو، جيڪو مڪرڪي ڪچ گنداوا کان ڌار ڪري ٿو. اچي وڃن ٿا.

ڏاکڻي سنڌ جي اراضي، دوآبي سميت، اٽڪل ۷۰ يا ۸۰ ميل ڊيگهه ۽ ويڪر ۾ ٿيندي. اهو ملڪ لئيءَ ۽ ٻير جي ڪَهائن وٽن سان ڇانيل هڪ مٽيءَ جو ميدان آهي، مگر ان جي آبادي ڪاري ٻانيءَ سبب ڇڊي ڇاڊي آهي. اها سموري اراضي، سمنڊ جي هوائن جي اثر ۾ اچي ٿي، ۽ سنڌونديءَ جي سيلاب کي سج جا تيز ڪِرڻا ۽ هوائون گڏجي خشڪ ڪيو ڇڏين. لاڙ جي اولهه ۾ زمين وارياسي ۽ خشڪ آهي. اٿين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته جڻ ڇوني جي ٻهڻن مٿان واريءَ جو هڪ ته، وڇايل آهي. اُهي ٻهڻ، کاري ۽ ٽٻي جي پسگردائيءَ ۾ ۽ ڪن ٻين هنڌن تي هڪ هيٺانهين، آيون ۽ ويران ٽڪرين جي قطار جي صورت اختيار ڪن ٿا. سمنڊ جو ڪنارو ڏکڻ-اولهه طرف چؤماسي جي ڏينهن ۾ خاص طرح ڀيانڪ هوندو آهي. سمنڊ ۾ نهايت شور هوندو آهي ۽ سمورو وقت ڀيو نانگ وانگي لهريندو آهي. ان ۾ تانگها ترڙ ۽ ڪنڊيون ۽ جام هونديون آهن ۽ سڀ ننڍا بندرگاهه واريءَ سان لٽجي ويندا آهن. خشڪ موسم ۾ تڪليف ڪانه هوندي آهي. مانجهي جيڪڏهين ماپ وٺندو ايندو آهي ته اونو ڪونه هوندو اٿس. سياري جون اوپاريون لهواريون هوائون هن جي مدد ڪنديون آهن.

لاڙ جا مکيہ شهر آهن، ڪراچي ۽ ٺٽو. ڪراچيءَ جي اهميت جو هڪ سبب هيءُ بہ آهي تہ اها هڪ سٺڙائتي هنڌ تي آهي. هتان جي آبهوا [٦] ٻين شهرن جي مقابلي ۾ صحت بخش ۽ وڻندڙ آهي، انهيءَ ڪري سنڌ جو شفا-گهر ٿي پئي آهي. سنڌس بندر جو ايران، عربستان ۽ اولهہ هندستان سان چڱو چوکو واپار هلي ٿو. اصلوڪو شهر، پراڻي قلعي جي ڦٽل ديوار جي ٻاهران، لئيءَ جي ٽارن ۽ مٽيءَ سان اڏيل گهرن جي هڪ ڪوجهي بستي آهي. اتر ۽ اولهہ ڏانهن جتي مٺو پاڻي ملي ٿو، ڪي باغ آهن، جن ۾ ڀاڄيون ۽ ميوي جا وڻ چڱا ٿين ٿا. مگر ٻي پسگرداني ڪلراٺو ۽ واريامو رڻ آهي. ڪراچي تڪڙي وڌندي ۽ سڌرندي وڃي ٿي. ان ۾ هاڻي اٽڪل ۲۴۰۰۰ آدم رهي ٿو. هتي هڪ شاهي فوجي ڇانوڻي آهي، جنهنڪري سندس آبادي ۽ دولت ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهن.

ٺٽي کي غلطيءَ کان قديم "پٽالا" [٧] سمجهيو ويو آهي. مسلم گهراڻن جي راڄ ۾، اهو دوآبي جي گاديءَ جو هنڌ ۽ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر هوندو هو. ڪنهن وقت سنڌوندي سندس ديوارين سان لڳو لڳ وهندي هئي، ۽ سندس دروازن تائين وڻج واپار ۽ دولت پهچائيندي هئي. انهن مڙني سهولتن جي هاڻي ڪراچيءَ کي هڪ-هٽي آهي. هن وقت درياهہ، شهر کان اٽڪل ٽي ميل پري آهي. ٺٽي جي آبادي، جيڪا ڪنهن وقت ۲۸۰،۰۰۰ چئي وڃي ٿي، سا هينئر ۷۰۰۰ کان زياده نہ آهي. هر سال ڪيترا ماڻهو ٻين شهرن ۽ ضلعن ڏانهن لڏي وڃن ٿا، جتي مليريا [٨] جو گهٽ آزار آهي. شهر ڦٽل جاين جو هڪ بد زيبو ڍڙو آهي؛ ڪٿي ڪٿي ڪا ٻڪي ماڙي يا روشن منارو نظر اچن ٿا، جيڪي البت سندس اڳوڻي شان ۽ شوڪت جا باقي نشان آهن. ٺٽي جي چوڌاري لئيءَ جو

رواجي جهنگ ۽ انبن جا باغ آهن. هتان جا انب سواد ۽ ميناج سببان مشهور آهن. ٺٽي جي ويجهڙائيءَ ۾ وسيع قلعن جا نشان ۽ هندن جون جاترائون آهن. مڪليءَ جي ٽڪرين تي نهايت خوبصورت مقبرا آهن، جن ۾ وڏا حاڪم ۽ مشهور وليءَ [٩] پوريل آهن. انهيءَ کان سواءِ لاڙ ۾ ٻيا قابل ذڪر شهر هي آهن: (١) گهارو، هڪ وڏو ڳوٺ، جنهن ۾ ڪنهن وقت فوجي ڇانوڻي هئي. هيءُ شهر هڪ ڪاريءَ تي آهي، جيڪا ڪراچيءَ کان اچي ٿي ۽ ٺٽي کان ٢٤ ميلن جي فاصلي تي پوري ٿئي ٿي. (٢) ڪر، سنڌونديءَ جي حجامڙي شاخ تي هڪ بندر، جيڪو مغربي دوآبي جي اوڀارينءَ شاخ تي آهي.

وچولي ۾ حيدرآباد جو شهر آهي، جيڪو ٺٽي کان پوءِ صوبي جي گاديءَ جو هنڌ رهيو آهي. حيدرآباد جو شهر، ڪلهوڙن حاڪمن، هندن جي پراڻي ڦٽل شهر جي مٿان اڏايو هو. هيءُ سنڌونديءَ جي اڀرندي ڪناري تي، چوني جي پٿر وارين ٽڪرين جي مٿان ٺهيل آهي. ايشيا جي هن ڀاڱي جي ٻين گادين وانگر، هن شهر ۾ پڻ جهونڙين ۽ جابن جا جهڳٽا، بزاريون، مسجدون ۽ هڪ قلعو سمايل آهن. قلعو ڏٺو ۾ جيرو آهي، پر اندر ڪوڪو انس. اڳي شاهي خاندان جي رهائش لاءِ ڪتب آندو ويندو هو. شهر جي آدمشماريءَ بنسبت ڪيترا رايا ڏنا ويا آهن، پر سمجهبو وڃي ٿو ته اها هاڻي ڪراچيءَ جيتري ٿيندي. ٽپاوليءَ ۽ ٻين بيمارين ۽ گاديءَ جي بدلائڻ ڪري شهر ٿيڻ شروع ٿيو آهي ۽ هاڻي آبادي وڃيس ٿي ڏينهون ڏينهن گهٽبي. آهڪلانيءَ ۾ ڦليلي ڦاٽ، جا سنڌونديءَ جي هڪ شاخ آهي، حيدرآباد جي چوڌاري ڦري ايندي آهي. ان جي ڪپرن تي ڪجهن، ليمن، ڏاڙهن، انبن ۽ ٻين وڻن جا سندر باغ آهن. شهر کان هڪ رستو اسان جي مورچي واريءَ ڇانوڻيءَ ڏانهن وڃي ٿو، جيڪا درياهه

جي ڪپ تي آهي. آها مشهور جاءِ آهي، جتي سنڌ جي اڳين حاڪمن ميرن جي لشڪر، انگريزن جي سفارتخاني تي حملو ڪيو هو. درياهه جي ٻئي پر ڪوٽڙي آهي ، جتي آڳبوٽن جو پتڻ آهي. حيدرآباد جي اولهه ۾ ڪي عجيب غريب مقبرا ۽ روضا آهن، جي ڪلهوڙن حاڪمن ۽ ٽالپر اميرن جي تربتن مٿان يادگار طور اڏيل آهن.

وچولي ۾ هيٺيان شهر آهن: (۱) جهرڪ، هڪ ٽڪريءَ تي سنڌونديءَ جي پر ۾ هڪ سهڻو شهر آهي. (۲) نصرپور، حيدرآباد جي پرسان آهي. ڊي اٺو_ل جي خيال موجب عربن جو مشهور شهر منصوره آهي. (۳) خدآباد، هڪ پراڻو شهر آهي، جنهن جو اڳين زماني ۾ ڪافي ناماچار هو. پر هينئر ڀوڳيان پساهه اٿس. (۴) ميرپور، ٽالپرن جي شاهي گهراڻي جي هڪ شاخ جي گاديءَ جو هنڌ آهي. (۵) ٿر واري حصي ۾ عمرڪوٽ جو شهر آهي، جيڪو اڪبر جي جنم ڀومي ۽ حيدرآباد سنڌ جي حاڪمن جو ريگستاني آجهو آهي.

سيلاني درياهه رستي ٺورو مٿي وڃندو ته سنڌ جي سري تي پهچي ويندو. پهرين ڳالهه جا کيس معلوم ٿيندي، سا اها ته آبهوا ۾ ڪافي تبديلي محسوس ٿيندي. حيدرآباد کان مٿي سمنڊ جون هوائون ڪين پهچنديون آهن، جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو آهي ته اتي هوا جي چرپر بلڪل بند ٿي ويندي آهي ۽ سخت گرمي ٿيندي آهي. هتان جو اونهارو لاڳيتو پنج يا ڇهه مهينا هلندو آهي. چئيءَ ڇهه ماهيءَ ڪو جهڙ ٿيندو آهي ۽ اتفاق سان مينهن جو وسڪارو پوندو آهي. ريگستان جون هوائون ٻه روز لڳنديون آهن. جهڪ، طوفان ۽ زوردار هوائون سڄي صوبي ۾ عام هونديون آهن، پر هتي زياده ڪثرت ۽ تيزيءَ سان لڳنديون آهن. سيري ۾ بارش رحمت سمجهي ويندي آهي، ڇاڪاڻ ته خشڪ هوائن سبب جيڪي بخار آڻندا آهن، سي درياءَ جي ٻوڏن جي پاڻيءَ ڪي سنڌ جي واديءَ تان

هنائي، پري ڪري ڇڏيندا آهن. سرديءَ جي موسم ۾ اتر سنڌ جي گرميءَ جو درجو ڏکڻ سنڌ کان ڪافي گهٽ هوندو آهي. انهيءَ سببان، گهم جي گهٽ هئڻ ڪري ۽ شديد گرمي هوندي به، اتر سنڌ جو ضلعو وڌيڪ صحت بخش سمجهيو ويندو آهي.

سري جي زمين ڪٿي زرخيز ۽ پيداوار واري آهي ته ڪٿي بلڪل غيرآباد ۽ ويران آهي. سنڌونديءَ جي ڪپن وارا علائقا عمدا ۽ زرخيز آهن، جن ۾ باغ، آباديون ۽ شڪارگاهه آهن. انهن کان جيئن پوءِ پريرو ليئن جا گهاٽا جهنگل، واريءَ جون ڍيون ۽ ويران پهاڙي حصا آهن. ڪوهن ۾ جهوپڙن کي اڪثر ڪانهن ۽ سرن جي پترن جون ڇتيون هونديون آهن، جي رواجي ڪاليءَ جي پڃرن ۽ ٿوڻين تي بيٺل هونديون آهن. وڏين بستين کي بچاءَ لاءِ ڪنب جي مٽيءَ جا ڪوٽ ڏنل آهن، جيڪي ڏيکارين ٿا ته ملڪ ۾ سلامتي گهٽ آهي.

اتر سنڌ ۾ ڪيترائي پراڻا خواه نوان مشهور شهر ۽ نگر آهن. سنڌونديءَ جي الهندي ڪپ تي سيوهڻ آهي. جنهن کي عربن جي ڏينهن ۾ "سيوستان" سڏيندا هئا. سيوهڻ جو قُلل قلعو سڪندر يونانيءَ جي عظمت جو هڪ يادگار سمجهيو ويندو آهي، ۽ اڪبر جي ڏينهن ۾، برکني جي هيٺين پاڳي جي ڪُنجي هوندو هو. سيوهڻ هڪ گرم، اٿوٽنڊڙ ۽ رڙڳي جاءِ آهي، جيڪو هن زماني ۾ ماڻهن سي شرارت ۽ شهباز [١] وليءَ جي مقبري تي فقيرن ۽ مجاورن جي ڪثرت کان مشهور آهي. شهر جي آبادي ٦٠٠٠ مس ٿيندي. جاين جي اٿوٽنڊڙ ۽ زبون حالت ڏيکاري ٿي ته شهر وسندڙ نه آهي. سيوهڻ کان برتي لاڙڪاڻو آهي، جو هڪ سرسبز ۽ شاداب ضلعي جو مکيه شهر ۽ سنڌ ۾، ڪراچيءَ کان پوءِ سڀ کان وڌيڪ وسندڙ آهي. هڪڙو شاهي واهه جو درياءَ مان نڪري ٿو،

سو آبڪلانيءَ ۾ شهر لاءِ آمدورفت جو ذريعو هوندو آهي. سمورو علائقو سهڻن واهڻن سان ڪٽيل آهي. سنڌونديءَ ٽپي، سيلاني خيرپور پهچي ٿو، جو ٽالپر گهراڻي جي آخرين فرمانروا، مير عليمراد جي گاديءَ جو هنڌ ۽ رهڻ جو آجهو آهي. خيرپور هڪ ننڍي بستي آهي، جيتوڻيڪ اڳي اتر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هئي. ان جي آدمشماري لاڙڪاڻي جيتري مس ٿيندي. ان جي پسگردائيءَ واريون زمينون شايد اهڙيون ئي پليون آهن، جهڙيون سنڌونديءَ جي الهندي ڪناري واريون، جيتوڻيڪ اهي اهڙيون آباد نہ آهن. خيرپور جي قريباً اتر ۾ سکر، بکر ۽ روهڙي آهن. اهي ٽيئي مشهور جڳهيون سنڌ جي هندن خواه مسلمانن جي نظر ۾ مقدس آهن. سکر جا ٻہ حصا آهن، هڪ پراڻو شهر ۽ ٻيو يورپي ڇانوڻي، جيڪا هڪ ويران ٽڪرين جي قطار تي ٺهيل آهي ۽ جنهن جون چوٽيون قتل مقبرن ۽ مسجدين سان ڇانيل آهن. شهر جي چوڌاري کجين جي وڻن جا آراڙا آهن ۽ درياهہ جو منظر نهايت دلڪش آهي. بکر جو ٻيٽ، هڪ پهاڙ آهي، جنهن کي سنڌونديءَ جي پاڻيءَ زور سان چيري ڪنارن کان جدا ڪيو آهي. ان جي ٻنهي پاسن کان پاڻي تمام تيز رفتار سان وهندو آهي. بکر اڳي سنڌ جو دروازو سمجهيو ويندو هو. سکر جي سامهون روهڙي آهي. ڪيترين صديون اڳي انهيءَ شهر، واپار ۾ رسول صلعم جي ريش جي وار مبارڪ جي ڪري دولت ۽ شهرت حاصل ڪئي هئي، پر پوءِ خيرپور جي ميرن جي جبر، ان جي تقدس کي ڪافي ڌڪ هڻي ڇڏيو. تخمينو ڪيو ويو آهي تہ سکر ۽ روهڙيءَ ۾ اٽڪل ٻارهن - ٻارهن هزار آدم رهي ٿو. ممڪن آهي تہ اهو اندازو گهٽ هجي. شڪارپور، سکر کان چوويهہ ميل پري اتر-اولهہ طرف هڪ شهر آهي، جو پنهنجي دنيہ شهر واسين جي تجارتي سمجهہ ۽ واپار جي اثر ڪري ايشيا ۾ شهرت واري جاءِ آهي. اهو شهر هڪ گرم ۽ وارياسي پٽ

تي آڏيل آهي، جو آبپاشيءَ سان زرخيز ۽ آباد ملڪ ٿي سگهي ٿو. ان جي ديوارن کان ٿورا ميل پريان، هڪ مايوس ڪندڙ ڪلراٺيءَ واريءَ جو بيابان شروع ٿئي ٿو. شڪارپور ۾ اٽڪل چوويهه هزار نواسي آهن. شهر جا گهر ۽ جايون زبون حالت ۾ آهن، شهر جون سوڙهيون گهٽيون ۽ شاهي بازار ڪنهن زماني ۾ ديسان ديس مشهور هئي. پر هينئر نهايت غليظ ۽ اڌوٽندڙ آهن. هيءَ شهر هاڻي ڏينهون ڏينهن پنهنجي اڳوڻي اوج ۽ عظمت کان گهٽبو وڃي. اسان بہ پنهنجو وسيع عملو گهٽائي ڇڏيو آهي. اهو عملو اڳي قنڌار [١١] جي رستي تي رکڻ ضروري هو، جڏهن اسان افغانستان تي قبضو ڪيو هو. شڪارپور جو واپار هاڻي اڳي وانگر وڌندڙ نہ آهي.

سري ۾ ٻيا ذڪر ڪرڻ جوڳا شهر هي آهن: ڪشمور، هيءَ درياهه جي ڪپ تي اڳي چڱو خاصو بندر هو. سبزل ڪوٽ، روهڙيءَ کان پنجاهه ميل مٿي ۽ درياهه جي ساڄي طرف هڪ قلعو آهي. جاگرافي جي نقطهٔ نگاهه کان سنڌونديءَ، سنڌ [١٢] ملڪ لاءِ هڪ عاليشان ۽ نمايان خصوصيت رکي ٿي. اها هڪ ئي وقت ملڪ جي آباديءَ جو ذريعو، واپار جو وسيلو ۽ ماڻهن لاءِ آمدورفت جي شاهراهه آهي.

سنڌونديءَ کي هتي ”مٺي پاڻيءَ جي سمنڊ“ جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. ان جو عام رخ غالباً اتر کان ڏکڻ آهي. هوءَ بکر ۽ روهڙيءَ جي شهرن جي وچ سان پهاڙن کي ڏڙا ڏڙ چيرندي، شانتيءَ ۽ ڏيرج سان ڏکڻ-اولهه طرف سيوهڻ ڏانهن وهي ٿي. رستي ۾ ان مان، ناري نالي هڪ وڏي شاخ نڪري ٿي، جا منڇر ڍنڍ لنگهي، اڙل جي نالي سان وري اچي پنهنجي اباڻي وجود (سنڌونديءَ) سان ملي ٿي. سيوهڻ وٽ، پهاڙن جي روڪ کيس اڳتي وڌڻ کان روڪي ٿي، جنهنڪري پنهنجو رخ حيدرآباد تائين ڏکڻ-اوڀر ڦيرائي ٿي ۽ جتان وري ڏکڻ، ڏکڻ-اولهه منهن موڙي، ٺٽي تائين پهچي ٿي. انهيءَ شهر وٽ

ندي ڦٽي ٻه ڦاڪون ٿئي ٿي: هڪڙي "سٽو" يا اوڀر واري شاخ ۽ ٻي "ٻگهاڙ" يا اولهه واري شاخ، ۽ پوءِ دوآبي کي گود ۾ ڪري، ڪيترن وڏن ۽ ننڍن [١٣] منهن سان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي.

سنڌونديءَ جي سيلاب جا ٻه ڪارڻ آهن: هڪڙو ٻهار جي برسات، جيڪا اترين علائقن ۾ پوي ٿي، جتان سندس شاخون نڪرن ٿيون ۽ ٻيو هماليه جي برف، اونهاري جي تيز گرميءَ ۾ پگهرجي پاڻي ٿيندي آهي. سيلاب مارچ جي وچ ڌاري شروع ٿئي ٿو ۽ آگسٽ ۾ ڦوهه جوانيءَ کي رسي ٿو، سيپٽمبر جي پڇاڙيءَ تائين ڪڏهين لهي ٿو ته ڪڏهين چڙهي ٿو، جيستائين پاڻيءَ جو آخري چڙهاءُ ٿئي، ۽ پوءِ آڪٽوبر جي منڍ ۾، باقاعدي لهڻ شروع ڪري ٿو. هن موسم ۾ سنڌونديءَ لڙائيل پاڻيءَ جي هڪ ڦوڪيل نهر ٿي پوندي آهي، جنهن ۾ هيبتناڪ ڪُن، زبردست چوها، ڪاٽ جا خطرناڪ بند واريءَ جون ڦرندڙ گهرندڙ ڪنڌيون ۽ تيز لهريون هونديون آهن. لهرون سير جي تيز وهڪري تي تند رفتار هوائن جي دٻاءُ پوڻ ڪري پيدا ٿينديون آهن. ڪيترا قدرتي ۽ هٿراڌو واهڙ، نديءَ جو واڌو پاڻي ڪٽي وڃي ڍنڍون ڍورا [١٤] ڀريندا آهن، جيڪي سرديءَ جي موسم ۾ سُڪل هوندا آهن. اهو موسمي سيلاب، چوماسي جي برسات [١٥] جو ڪم ڏيندو آهي ۽ زمين کي ڪلر کان بچائيندو آهي. سنڌ ۾ اڪثر ڪري جتي سوڪ، اتي ڪلر هوندو آهي.

صوبي جا ڏيهي اتهاس ٽن ٻولين ۾ اڪيل آهن: هڪڙا عربي، ٻيا فارسي ۽ ٽيان سنڌيءَ ۾. ملڪ جي پهرين باترتيب تاريخ مسلمانن جي ديني ٻوليءَ يعني، عربيءَ ۾ لکي ويئي هئي. مشهور تاريخ، "تحفة الڪرام"، جو مصنف هن ڳالهه، ڏانهن خاص طرح ڌيان ڇڪائي ٿو، ته ١٢١٦ع تائين سنڌ جي تاريخ تي ڪنهن به توجهه ڪونه ڏنو هو. جڏهين اڄ جو

رهاڪو، علي بن احمد، بکر ۾ آيو، تڏهن سنڌ جي فتح جو عربيءَ ۾ احوال، پنهنجي هڪڙي پوئنير [١٦]، قاضي اسماعيل وٽ لکيل ڏٺائين.

سنڌ جون فارسي تاريخون اڪيچار آهن، پر اهي سڀ بيڪار آهن. سڀ کان اول لکيل تاريخ، علي بن احمد جي تصنيف آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيل آهي. پوين سڀني ليکڪن، صوبي جي اسلامي فتح کان اڳ- خواهه پوءِ جو احوال سندس لکيل تاريخ تان لفظ بر لفظ نقل ڪيو آهي. پيون تصنيفون جي عموماً مطالع ڪيون ويندڀون آهن، سي هي آهن:

١ . "فرشته" جي تاريخ ، جيڪا "چچنامه"، "خلاصت الحڪايت" ۽ حاجي محمد قنڌاريءَ[١٧] جي اتهاس تان ورتل آهن.

٢ . "ميرمعصوم ڀکريءَ جي تاريخ"، جا اڪبر جي زماني ۾ لکي ويئي هئي. اها پنهنجي طرز نگارش جي ڪري ٻين تصنيفن ۾ سڀ کان وڌيڪ عام مقبول آهي.

٣ . "تحفة الڪرام".

٤ . "چچنامه"[١٨].

٥ . "تاريخ طاهري"، هن صوبي جون مڪمل تاريخون آهن. انهن کان سواءِ "بيگلار نامه"، "ترخان نامه" ۽ "ارغون نامه"، اهي تصنيفون تاريخ جي انهن دؤرن سان تعلق رکن ٿيون جي سنڌن نالن مان ظاهر ٿين ٿا. سنڌي زبان ۾ جيڪي تاريخون لکيل آهن، تن ۾، اڪثر ڪري ڪافرن ۽ مسلمانن جي مقابلن جون ڪهاڻيون ۽ ڪٿائون آهن؛ جن کي تاريخ ڪوٺيو وڃي ٿو. انهن تاريخن کي وڌيڪ وضاحت سان ڪنهن ايندڙ باب ۾ نظر مان ڪڍيو ويندو.

هڪڙي سياڻي، اهل نظر [١٩] سچ چيو آهي ته جيتوڻيڪ سنڌ ملڪ مان سنڌونديءَ جو شاندار پاڻي وهي ٿو ۽ هندستان

جي هر فاتح جي لشڪر سنڌ جي سرزمين لتاڙي آهي، پر تنهن هوندي به اهڙا ٿورا ڪي پراڻا يادگار پيدا ڪيا آهن جي تواريخ نويسن کي ڪم اچن يا آثار قديمه وارن جو ڌيان ڇڪائين. سڪندر جي حملي کان ولي خليفن جي سالارن سميت، اهو جيڪو زمانو گذريل آهي، تنهن جي احوال لاءِ ڌيهي اتهاسن ۾ اميد رکڻ اجائي آهي. انهن ۾ چند بادشاهن جي نالن ۽ پارائين ڏندڪٿائن کان سواءِ، ٻيو ڪجهه به ڪونه آهي.

سنڌ جي تاريخ جو اختصار هن طرح آهي:

١- سنڌ تي هندن جو راڄ مسلمانن جي فتح - ٧١١ع.

٢- بني اميه خليفن جي نائبن جي حڪومت - ١٠٢٥ع.

٣- سومرا نالي هڪ سنڌي قوم جو راڄ - ١٠٥٤ع.

٤- سمن جو سومرن کي شڪست ڏيڻ - ١٥١٣ع.

٥- قنڌار جي شهزادي، شاه بيگ ارغون جي چڙهائي - ١٥١٩ع.

٦- دهليءَ جي بي تاج بادشاه، همايون جي ڪاه - ١٥٤٣ع.

٧- ترخان نالي فوجي جانبازن جي هڪڙي خاندان جو اختيار حاصل ڪرڻ - ١٥٤٥ع.

٨- اڪبر جو سنڌ کي دهليءَ سان ملائي ڇڏڻ - ١٥٩١ع.

٩- ڪلهوڙي خاندان جي نورمحمد نالي، هڪڙي سنڌيءَ جو ايراني فاتح، نادر شاه جي هٿ هيٺ صوبيدار ٿيڻ - ١٧٤٠ع.

١٠- ڪلهوڙن جي گهراڻي کي ٽالپر بلوچن جو الٽ پلٽ ڪرڻ - ١٧٨٦ع.

١١- سر چارلس نيپيئر جو سنڌ فتح ڪرڻ ۽ لارڊ ايلنبرو جو سنڌ کي هندستان سان لڳائي ڇڏڻ - ١٨٤٣ع.

مسلم مورخن جي چوڻ مطابق، سنڌ کي سندر سرزمين تي پنجن رائن [٢٠] جي هڪ گهراڻي، جن جي گادي الور [٢١] ۾

هوندي هئي، اٽڪل ١٤٠ ورهيه سک ۽ سانت سان راڄ ڪيو. اسان جي (عيسوي) ستين صديءَ ڌاري، راءِ سهاسي ٻيو ٻنان اولاد گذاري ويو ۽ هن جي رائيءَ سيني حقي وارثن کي مارائي، تخت پنهنجي يار، چچ جي حوالي ڪيو. چچ هڪ ٻروهت ۽ راڄنيتي ماڻهو هو. پاڙيوارن راجپوت راجائن مٿس حملو ڪيو، پر هن گهڻيءَ حرفت ٻلڪ لڳيءَ سان سيني دشمنن کي شڪست ڏني، پاڻ کي تخت تي پڪاريو. هن جو راڄ چاليهه ورهيه هليو ۽ سندس مرڻ کان پوءِ، سندس پٽ، ڏاهر تخت جو وارث ٿيو. اميه گهراڻي جي خليفي عبدالمالڪ کي خبر ملي ته ڪي ٻيڊين شاهينگ، سنڌ ۾ ديبل بندر وٽ، سندس جهاز لٽي ويا آهن. هُن انهيءَ شرارت جي ٻانين کي سزا ڏيڻ لاءِ تياريءَ جو حڪم ڏنو. شاهي لشڪر جو هڪ دستو، حجاج بن يوسف بصري جي گورنر جي سپرد ڪيائين. انهيءَ وچ ۾ عبدالمالڪ گذاري ويو، جنهنڪري لشڪر ڪشيءَ ۾ ڪجهه دير ٿي. ان بعد سندس پٽ ۽ جانشين، وليد، حجاج بن يوسف جي سفارش تي، سترهن ورهين جي سپهسالار، محمد بن قاسم کي ٦٠٠٠ گهوڙيسوارن، ۽ لاوڏو اٺن جي ساڳئي تعداد ۽ پيادن جي هڪڙي شاهي فوج سان، سنڌ تي چاڙهي موڪليو.

سنڌ جي مکيه بندر ديبل [٢٢]، ۽ ڏاکڻن علائقن جي مضبوط قلعي، نيرن ڪوٽ وٺڻ، ۽ ڏاهر جي شاهي لشڪر کي شڪست ڏيڻ ۽ الور جي ديوار هيٺان، راءِ کي مارڻ بعد، نوجوان فاتح [٢٣] پنهنجو فرض نهايت سختيءَ ۽ بهادريءَ سان نباهيو ٿو ڏسجي. هن پنهنجي خليفي کي اطلاع ڏنو ته اسان جي ترقيءَ ۾ جيڪي رڪاوٽون هيون، تن کان هندستان جي شاهراه کي پاڪ ڪيو ويو آهي.

ان کان پوءِ، چاليهن ورهين تائين ٻني اميه خليفن جي مقرر ڪيل نائبن سنڌ تي حڪومت ڪئي. جڏهين حڪومت جون واڳون عباسين جي هٿ ۾ آيون، تڏهن انهن سابق حاڪمن

جي عملدارن کي ڪڍي سنڌن جاءِ تي پنهنجا نائب مقرر ڪيا. ان ڪان پوءِ، ٽي صديون ملڪ جي تاريخ فقط حاڪمن جي نالن جي هڪ لمبي فهرست آهي، جن جي حڪومت، ڪنهن به خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق نه آهي.

١٠٢٥ ع ۾، سلطان محمود غزنوي، سنڌ کي پنهنجي وسيع سلطنت سان ملائي ڇڏيو ۽ هن جا نائب سنڌس نالي ۾ ساري ملڪ تي حڪومت ڪرڻ لڳا.

غزنويءَ جي پوين حاڪمن جي ڏينهن ۾، هڪڙي گمنام نسل جي قوم، جيڪا "مردسان سومره" [٣٤] سڏبي هئي ۽ جن بارسوخ زميندارن جي حيثيت ۾ گهڻي وقت کان وٺي ملڪ جي ڪيترن حصن تي پنهنجو ڏاڪو ڄمايو هو، ايترو زور ورتو جو خودمختاريءَ جو اعلان ڪري، پنهنجي اباڻي ملڪ جي موروثي حڪومت تي قبضو ڪيائون. جڏهين محمود جي پوين (١١٨٦ ع ۾) افغان حڪمرانن، غورين جي اڳيان سر جهڪايو، تڏهين به هنن [سومرن] پنهنجو اقتدار برقرار رکيو. سنڌن گهراڻي ۾ ويهه حاڪم ٿيا. هنن ڪڇ تي به قبضو ڪيو، ۽ اٽڪل ٦٦٠ ورهين جي عرصي تائين حڪومت ڪيائون.

سما راجپوت [٣٥]، جن جو نسل ڏيهي مورخ، سام بن نوح يا غير تاريخي ايراني بادشاه، جمشيد سان ڇڪين ٿا، تن "ابره" نالي هڪ اڳواڻ جي هٿ هيٺ، دهليءَ جي شهنشاهه علاءالدين جي لشڪر جي مدد سان، سومرن کي شڪست ڏني هئي ۽ ١٣١٥ ع ڌاري، ڪڇ ۽ سنڌ جا والي ٿيا هئا. هو اسلام جي دائري ۾ به داخل ٿيا هئا. اهڙيءَ ريت پندرهن ڄام سردارن، هڪبئي پٺيان نالي ماتر لڳاتار، دهليءَ جي پٺاڻ حڪومتن جي هٿ هيٺ، ملڪ ۾ راڄ ڪيو. سمجهو جي تو ته ٻهريان سمان حڪمران، وفادار زيردست نه هئا، ڇاڪاڻ ته، انهن مان هڪڙي کي ١٣٦١ ع ڌاري، دهليءَ جي بادشاه، فيروز تغلق حملو ڪري شڪست ڏني هئي.

مغل بادشاھ بابر، ١٥٢٦ع ڌاري، ابراھيم لوڌيءَ کي
شڪست ڏئي، ماري، پٺاڻ گهراڻي جو خاتمو ڪيو ۽ پنهنجي
حڪومت قائم ڪئي. ان کان ست ورهيه اڳ، هن افغانستان
تي حملو ڪري اڳين مالڪن جي وارث، شاھ بيگ ارغون
کي، قنڌار مان هڪالي ڪڍيو هو. شاھ بيگ، سنڌ تي اوچتو
حملو ڪري، ڄام فيروز کي شڪست ڏئي، سمن جي حڪومت
کي هيٺ مٿي ڪيو. مگر پوءِ فاتح شاھ بيگ، مغلوب حاڪم
کي گجرات مان واپس گهرائي، کيس ٺٽي جي آسپاس وارن
علائقن تي پنهنجي هٿ هيٺ جاگيردار جي حيثيت ۾ حڪومت
ڪرڻ جي اجازت ڏني. شاھ بيگ کي مغلن اچي سوڙهو ڪيو
۽ ماڳئي وقت سنڌس رعيت بہ کيس ڏڪاريندي هئي. ١٥٢١ع
۾، جڏهن ڀڪر جو مضبوط قلعو سنڌس دشمن جي ور چڙهيو
۽ ڄام فيروز بيوفا ثابت ٿيو، تڏهن هن وفات ڪئي. ڪي چون
ٿا تہ هو انهيءَ غم وگهي مري ويو هو. ۽ ڪن جو چوڻ
آهي تہ هن آپگهات ڪيو هو. شاھ بيگ جي پٽ ۽ جاءِ نشين،
شاھ حسن، سمن کي هڪالي ڪڍيو، ۽ ملتان تي حملو ڪيو
۽ ڪڇ جي راجا راءِ کنگر کي، جنهن صوبي جي ڏاکڻي چيڙيءَ
تي ڪاهيو هو، فاش شڪست ڏني، پنهنجي خاندان جي
ڪيرندڙ بخت کي بچائي ورتو.

١٥٤٠ع ۾ بابر جي پٽ همايون، پريشان ٿي هارائي،
تخت وڃائي، حڪومت جون واڳون قسمت جي دادلي ۽ مشهور
سپاهي، شيرشاھ سوريءَ جي حوالي ڪري، سنڌ ڏانهن رخ رکيو.
هن سمجهيو ٿي تہ سنڌ ۾ اڃا بہ سندس اختياري تسليم ڪئي
ويندي. هو ارغونن جي علائقي ۾، اچ وٽان داخل ٿيو ۽ سڄو
سارو ڏيڍ سال پنهنجو سرمايو بيسود ڳالهين پولهين ۽ اجاين
سازشن ۾ وڃايائين. جڏهن شاھ حسن حملي لاءِ تيار ٿي اچي
وڌيو، تڏهن جان ۽ مال [٣٦] بچائي، اپڪرو ولي پيو.
هن وري سنڌ تي پيو حملو ١٥٤٣ع ۾ ڪيو، جنهن ۾ بہ

هو اڏورو ڪامياب ٿيو، جنهنڪري ارغون سان ٺڪڙو صلح ڪري، ماڳ موٽي ويو ۽ شاهه حسين اڳي ڪان به اڳرو رهيو.

همايون جي موٽڻ کان پوءِ، هڪڙي فوجي جانبازن جي خاندان جو اڳواڻ، مرزا عيسيٰ ترخان، جنهن ٺٽي جي حڪومت حاصل ڪئي هئي، تنهن بغاوت جو جهنڊو کڙو ڪيو. سنڌ جو پوڙهو ۽ ڪمزور حاڪم، شاهه حسن ارغون، فساد جي سيلاب کي روڪي نه روڪي، تنهن کان اڳ گذاري ويو. ان کان پوءِ، اڪبر اعظم، سنڌ جي صوبي کي دهليءَ جي گهراڻي جي قديمي جاگير تصور ڪري، ان کي هٿ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ١٥٩١ع ۾، ٻه فوجون، هڪ سيوهڻ تي ڪاهڻ لاءِ ۽ ٻي عمرڪوٽ رستي (ترخان حاڪم [٢٧]، جاني بيگ جو ڏيان ٻئي پاسي ڇڪائڻ لاءِ) روانيون ڪيائين. جاني بيگ دليريءَ سان مقابلو ڪرڻ بعد پيش پيو ۽ اڪبر هن جي عزت سان آجيان ڪندي، کيس پنهنجي دستور مطابق سلطنت جي اميرن ۾ هڪ اعليٰ عهدو ڏئي سرفراز ڪيو. سنڌ صوبي کي ملتان ۽ قنڌار سان ڳنڍي، هميشه لاءِ دهليءَ جي تخت سان ملائي ڇڏيائين.

ترخانن، سنڌ ۾ شاهجهان جي راڄ تائين حڪومت ڪئي، تنهن کان پوءِ، سڌو سنئون هندستان مان ڊلن اڳاڙڻ ۽ حڪومت جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ نائب مقرر ٿيندا هئا.

ڪلهوڙن جي عروج جو باعث هو، روحاني پارسائيءَ لاءِ شهرت. اٽڪل ١٤٥٠ع ڌاري، سمن جي حڪومت ۾، آدم شاهه ڪلهوڙو نالي هڪڙو ديندار سنڌي [٢٨]، محمد مهديءَ جو خليفو ۽ جانشين مقرر ٿيو. آخر هن پنهنجي خاندان جو اهڙو ڀڪو پايو وڌو، جنهن جلدئي ملڪ تي سياسي طاقت ۽ اختيار حاصل ڪيو. هن جي بابرڪت اولاد پنهنجي دنيوي حالت سڌارڻ لاءِ آسپاس وارن زميندارن کي اهڙيءَ طرح سڃو ڪرڻ شروع ڪيو، جو سترهين صديءَ جي آخر تائين پاڻ چڱا چوکا زميندار بنجي پيا. هنن جي روز بروز وڌندڙ طاقت کي ملتان جي مغل نائب

آخر روڪيو ۽ سندن لشڪر کي شڪست ڏيئي، سندن اڳواڻ دين محمد جو خاتمو ڪيو. پر هوشيار درويشن، قلات جي ٽڪرين ۾ هڪ سال جي ڀاڄڪي پنهنجي جلاوطنيءَ ڪان پوءِ، موزون موقعي تي پيش پئي، اڳين گناهن جي معافي حاصل ڪئي، ۽ دين محمد جي پٽ، ميان نصير محمد جي سرڪردگيءَ هيٺ سنڌ ۾ موٽي آيا. پر هنن کي پنهنجي ڪرت بدلائڻ جو خيال ڪونه هو. البت اهو فيصلو ڪيو هئائون ته آئنديءَ زياده احتياط ۽ خبرداريءَ ڪان ڪم وٺنداسين.

هُنءَ جي وفات ڪان پوءِ، ١٧٠٨ع ۾، ميان يار محمد پنهنجي ڪٽنب جو اڳواڻ ٿيو. هن ويچار ڪيو ته ٿي ڪان وڌيڪ دهليءَ ۾ منهنجن مرادن جي برصواب ٿيڻ جو امڪان آهي، تنهنڪري هو مغليه دارالسلطنت ڏانهن روانو ٿيو ۽ آخر ٻيلن سان اورنگزيب ڪان صوبي جي حڪومت جو پروانو ۽ ”خدايارخان“ جو لقب حاصل ڪيائين. هن ٻه پٽ ڇڏيا: ميان ميرمحمد ۽ ميان داؤد خان، جن جو پاڻ ۾ گاديءَ تان جهڳڙو ٿيو. ميان مير محمد، جيڪو هڪ دلير ۽ دانا حاڪم ٿو ڏسڻ ۾ اچي، تنهن پنهنجي رقيب ڀاءُ کي شڪست ڏني. هن ١٧١٧ع ۾ پنهنجي اباڻي ورثي ۾ سيوهڻ جو قلعو شامل ڪيو، جو کيس دهليءَ جي بادشاهه محمد شاهه عطا ڪيو هو. ان ڪان پوءِ، هن قلات جي بروهي حاڪم، مير عبدالله خان کي شڪست ڏئي ماريو، جو هن سنڌس ملڪ جي هيٺين ڀاڱي تي ڪاهيو هو. ١٧٣٨ع ۾ هو پنهنجي شاهي مربيءَ ڪان ٿي جي صوبيداري حاصل ڪري، سنڌ جو حقيقي حڪمران ٿيو.

١٧٣٩ع ۾ ايراني فاتح، نادر، بدبخت محمد شاهه سان عهدنامو ڪري سنڌونديءَ جي اولهه وارا سڀ ملڪ پنهنجي قبضي ۾ ڪيا. ان ڪان اٺ ورهيه پوءِ، جڏهن شاهه اعظم (نادر شاهه) سازش جي تلوار جو شڪار ٿيو، تڏهن ابدالين جي موروثي سرخيل، احمد خان دراني [٢٩] پاڻ کي قنڌار جو

بادشاهه ٻيڙو ڪري سنڌ ۽ نادر شاهه جي فتح ڪيل ٻين صوبن تي قبضو ڪيو. ميان نور محمد ڊل ڏيڻ ۾ ڪس ڪساءِ ڪيو، جنهنڪري دراني مٿس ناراض ٿيو. هن هندستان کي ڪاميابيءَ سان فتح ڪري، پنهنجون واڳون سرڪش نائب کي سيکت ڏيڻ لاءِ سنڌونديءَ ڏانهن ورايون. ميان نور محمد ڊپ وچان ٿر ڏانهن ڀڄي ويو، جتي هو بيمار ٿي گذاري ويو. هن کان پوءِ، سندس پٽ مراد خان خان سندس گاديءَ تي ويٺو ۽ خاندان جي پڳ ٻڌڻ لاءِ پنهنجي حاڪم جي اطاعت ڪيائين. ١٧٥٦ع ۾، مراد ياب خان کي سندس اميرن تخت تان لاهي قيد ڪيو ۽ هن جي خالي گاديءَ تي سندس ڀاءُ ميان عطر خان کي ٽاڪيائون. ٿورن مهينن جي حڪومت کان پوءِ نئين حاڪم کي لاهي وري ٽئين ڀاءُ ميان غلام شاهه لاءِ جاءِ پيدا ڪيائون. عطر خان سنڌ مان نراس ٿي ڪابل جي دربار ڏانهن ڀڄي ويو ۽ اتي جانفشاني ڪري، وري تخت تي ويهڻ لاءِ شاهي فرمان حاصل ڪيائين. غلام شاهه جوڌپور ڀڄي ويو، جتان لشڪر وٺي اچي ڀاءُ جي مٿان ڪڙڪيو ۽ هن کي وري ملڪ مان ڀڄڻو پيو. ڀاڻس وري دراني دربار ۾ دانهين ويو ۽ بادشاهه پنهنجي برپا ڪيل حڪومت کي قائم رکڻ لاءِ هن کي هڪ شاهي افغان فوج سان واپس موڪليو، جنهن غلام شاهه کي ٻيو دفعو جلاوطن ڪري ڪڍيو.

سنڌ جي اميرن ۽ زميندارن جي صلاح سان ملڪ ٻن ڀائرن ۾ ورهايو ويو ۽ غلام شاهه کي ورهاست ۾ ٽيون حصو مليو، جنهن تي هن ناراض ٿي وري ڀاءُ جي خلاف بغاوت ڪئي. عطر خان، دائود پوٽن جي ملڪ ڏانهن ڀڄي ويو ۽ بهادر خان جي سام پئي، پنهنجي حق حاصل ڪرڻ جي تياري ڪرڻ لڳو. پر غلام شاهه هڪدم اڳرائي شروع ڪري، هن جي مربيءَ (بهادر خان) تي حملو ڪري ان کي ماري ڇڏيو ۽ عطر خان کي ٻئي ڪنهن هنڌ پناهه وٺڻ لاءِ لاچار ڪيائين.

هو اهڙيءَ طرح سوڀارو ٿي، سنڌ ڏانهن موٽيو ۽ قنڌار جي دربار ۾ عاقلاڻا سازشون ڪري احمد شاهه کان هڪ آزاد حاڪم جا حق نه، ته به ان جا القاب حاصل ڪري ورتائين.

غلام شاهه پنهنجي حڪومت جي خوشنودي حاصل ڪرڻ ۽ انتظام قائم ڪرڻ، خواهه امن امان پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ نهايت ڪامياب ثابت ٿيو. هن اتر-سنڌ جي ڪوهن نالي هڪ ڦورو قوم کي مهت ڏني، داؤد پوٽن کي چئن لڙائين ۾ شڪست ڏني- هن پڻ ڪراچيءَ جي پسگردائي وارا علائقا بروهين کان هٿ ڪري، پنهنجي ايراضي وڌائي ۽ ڪڇ تي اهڙو سخت حملو [۳۱] ڪيائين جو اتان جو حاڪم کهڙن به نامناسب شرطن تي صلح ڪرڻ لاءِ آماده ٿي ويو. هن پنهنجن ڀاٽن کي مارايو، جو هن سندس جان وٺڻ جو منصوبو رٿيو هو، ۽ سندن پيءُ عطر خان آڻ مڃڻ کان سواءِ، ٻيو ڪوبه چارو نه ڏسي، پاڻ کي هڪ مشرقي پاءُ جي رحم و ڪرم تي اڇلائڻ جي خطرناڪ آزمائش ڪرڻ جي همت رکي. ۱۷٦۵ع ۾، غلام شاهه حيدرآباد جي قلعي جو پايو وڌو، جنهن کان ڇهه ورهيه پوءِ هو مري ويو. هن جي ڪن پرڀي هموطنن جو چوڻ آهي ته هو هڪ فقير جي ٻاراتي ڪري مري ويو، جنهن جي جهوپڙي هن پنهنجي محل اڏائڻ لاءِ ڊهرائي هئي.

غلام شاهه جي گاديءَ تي سندس وڏو پٽ، ميان سرفراز خان ويٺو، جنهن افغان بادشاهه کان حڪومت جي بحاليءَ جو فرمان ۽ هڪ اعليٰ خطاب حاصل ڪيو. هن ٽالپر بلوچن جي قومي سردار، مير بهرام [۳۲]، کي مارائي، هڪ موتمار غلطي ڪئي. هن هڪ ٻيو به. اهڙوئي گهاتڪ قدم کنيو جو انگريزن جي ڪوٺيءَ کي ٺٽي مان نيڪالي ڏنائين. هن جي ظلم ۽ زبردستيءَ رعايا کي اهڙو خفي ڪيو، جو هن سندس حڪومت جي پنجين سال ۾ منصوبو رٿي، کيس ٻڌي بند ۾ رکي ڇڏيو.

سرفراز جي معزوليءَ کان پوءِ سندس ڀاءُ ميان محمد خان کي مسند تي ڪڙو ڪيو ويو. انڪل ڏهن مهينن جي راڄ کان پوءِ، هو بہ حڪومت جي لائق ثابت نہ ٿيو ۽ کيس سندس ڀاءُ جهڙي قسمت نصيب ٿي. هاڻي سنڌ جي سردارن، جن ۾ سرڪش بلوچن پنهنجي سالار مير فتح خان جي هٿ هيٺ خاص بهرو ورتو، هنن پاڻ ۾ مشورو ڪري، غلام شاهہ جي ڀاڻي ميان صادق علي خان کي پاڻ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ منتخب ڪيو. پر هن کي بہ هڪ سال جي عرصي اندر برطرف ڪري قيد ڪيو ويو.

١٧٧٨ع ڌاري، سابق حاڪم صادق عليءَ جو چاچو، غلام نبي، هڪيءَ راجا نالي هڪڙي اتر واري ڪلهوڙي سردار جي مدد سان، حڪومت جي گاديءَ تي سرفراز ٿيو.

هن جيڪو پهريون قدم کنيو، سو هو ٽالپرن جي عداوت ڪرڻ. هن کي ڊپ ٿيو تہ مقتول بهرام جو پٽ، مير بجر، جيڪو پنهنجي پيءُ جي قتل وقت مڪي ڏانهن حج تي ويل هو، سو جيڪڏهن موٽيو تہ، هو کيس سندس ڀاڻي جي ڏوهہ جي سزا ضرور ڏيندو، تنهنڪري هن مسقط جي عربن سان سازش سٽي، دشمن کي هر ذريعي مارائڻ يا قيد ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر هو ناڪامياب ٿيو ۽ اڪرائيءَ جو بدلو اهو مليس جو بلوچ قوم ۽ ان جي موروثي اڳواڻ سان لڙائي ڪندي جان ڏنائين.

ڪلهوڙن جي ڪمزور گهراڻي جو پويون حاڪم، غلام نبيءَ جو ڀاءُ، ميان عبدالنبي هو. هن پنهنجي حڪومت جي شروعات سرفراز خان کي نظربند ڪرڻ، ۽ ٻين عزيزن جي قتل سان ڪئي، جيڪي سندس اختياريءَ جي رستي ۾ وڏي رڪاوٽ هئا. مذهبي تعظيم هن جي خاندان جو جنمي حق هو. هتو ان تي آسرو رکي همت ڪري حيدرآباد جي قلعي مان ٻاهر نڪتو ۽ فاتح بجر سان مليو، ڪانئس ۽ هن جي ٻين سيني ماڻهن کان اطاعت جو سنهن کنايو. عبدالنبيءَ بلوچن ۽ سندن

بهادر سردار جي مدد سان پنهنجي ڀاڻي عزت يار خان کي شڪست ڏيئي، ڀڄارائي ڪڍيو، جيڪو قندار جي دربار مان فرمان وٺي، افغانن جي فوج سان سنڌ تي پنهنجو حق ڄمائڻ آيو هو. ناشڪر ڪلهوڙي، پنهنجي باائر ملازم کان ڏپ ۽ حسد وچان سندس خدمت جو صلو ڪيس اهو ڏنو جو هن کي فريب سان مارائي ڇڏيائين. ان کان پوءِ، نهايت چالاڪي ڪري پاڻ کي مير بجر جي پٽ مير عبدالله ۽ مير صوبدار پٽ مير فتح خان اڪيان، پاڻ کي انهيءَ جرم کان بيقصور ثابت ڪري ڏيکاريائين. ان کان پوءِ، جلدئي هنن کي ريهي ربي پاڻ وٽ دعوت ڏيئي، گهرائي، مارائي ڇڏيائين. بلوچن کي هن ارهه زورائيءَ تي بيحد غصو آيو ۽ هڪدم هٿيار کڻي، مير بهرام جي پوٽي مير فتح علي خان ۽ هن جي ڀائٽي سهراب خان جي سرڪردگيءَ هيٺ حيدرآباد تي چڙهائي ڪيائون. ١٧٨١ع ۾ عبدالنبي ملڪ ڇڏي ڀڄي ويو ۽ اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي گهرائي جو خاتمو ٿيو.

ٽالپر سردار، حيدرآباد ۾ فاتحانه انداز سان داخل ٿيا ۽ خاندان جي سردار، مير فتح علي خان، هڪدم پنهنجي نئينءَ مسند کي مضبوط ڪرڻ جو ڪم شروع ڪري ڏنو. چاڪاڻ ته هن کي خبر هئي ته ڪيس هر طرفان خطرو آهي. مگر هن پاڻ کي پنهنجي ڪٽنب جي حرڪتن کان بچائڻ لاءِ اهڙو ته ظاهر ظهور لڪر ڏيکاريو، جو سندس ڀائٽي سهراب ۽ مير فتح علي خان جي پٽ مير ٿاري، ڏڃي تختگاهه مان ڀڄي، وڃي خيرپور ۽ شاهه بندر جيا شهر وٺي، آسپاس وارن علائقن تي قبضو ڪري ۽ آمدنيءَ جو ڪجهه حصو تيمور شاهه ڏي موڪلي پنهنجي لوڀي عزيز جي اطاعت کان منڪر ٿيا. اهڙيءَ طرح ملڪ ٽن آزاد رياستن ۾ ورهايو ويو ۽ جيستائين انگريزن جي فوج ان کي فتح ڪيو، تيستائين انهيءَ حالت ۾ رهندو آيو.

ميرن جي حڪومت جي شروعات ١٧٨٦ع کان سمجهڻ گهرجي، چاڪاڻ ته تيمور شاهه [٣٣] سنڌن فرمانروائي انهيءَ

وقت تسليم ڪئي هئي. جڏهن تيمور شاهه گذاري ويو، تڏهن هن جي جاءِ نشين زمان شاهه سنڌ جو خراج پنهنجي سر پاڻ وصول ڪرڻ جو فيصلو ڪيو؛ ڇاڪاڻ ته مير فتح علي، مير سهراب ۽ مير ٺارو خراج جي ادائگيءَ ۾ ڪوتاهي ڪندا هئا، ۽ انهيءَ ارادي سان هو ملتان تائين آيو. آخرئين ڪنڪ اڳيان ٽيئي حاڪم پيچ پائي وٽي پڳا ۽ پڇتاءُ ظاهر ڪري وعدو ڪيائون ته وري اهڙي غفلت نه ڪنداسين. مير محمد وزير جي دوستانه سفارش جي ڪري، بادشاهه هنن کي معافي ڏيڻ قبولي ۽ کين حضور ۾ اچڻ جي اجازت ڏني وئي. جڏهن ٻاهرين حملي جو خطرو دور ٿي ويو، تڏهن وري ٽالپرن ۾ خانه جنگيءَ منهن ڪڍيو. مير سهراب جو خيال هو ته مير فتح عليءَ کي لاهي، معزول ٿيل عبدالنبيءَ جي پٽ غلام حسين کي مسند تي ويهارجي. مير فتح علي خان هڪدم پنهنجا رشتيدار ۽ پوئلڳ گڏ ڪيا ۽ پيئي ڌريون ميدان تي نڪري نروار ٿيون. مگر قوم جي ڏاڻن همت ڪري پاڻ کي مخالف ڌرين جي تلوارن جي اڳيان اڇلائي، کين خانه جنگيءَ کان باز آندو. جيڪڏهن هو ائين نه ڪن ها ته جيڪر خون جون نديون وهي وڃن ها.

جيئن اڳ ذڪر ٿي چڪو آهي ته ٽالپرن جو خاندان ٽن شاخن ۾ ورهايل هو، جي سڀ ساڳيئي ٽڙ جون ٽاريون هيون. حيدرآباد يا شهدادپور جو خاندان، وچ-سنڌ ۾ حڪومت ڪندو هو؛ ميرپور يا مانڪاڻي ميرن جو گهراڻو، جيڪو مير ٺاري جي نسل مان هو، سو حيدرآباد جي اوڀر ۾ ميرپور ناني پرڳڻي تي راڄ ڪندو هو؛ خيرپور واري يا سهراباڻي شاخ، مير سهراب جي نسل مان هئي، جنهنڪري اها اتر-سنڌ جي طرف خيرپور ۾ صاحبي ڪندي هئي. حيدرآباد گهراڻي جي سردار، مير فتح علي، پنهنجي خاندان جي قوت ۽ عظمت اتفاق رستي برقرار رکڻ لاءِ، هڪ عجيب رٿ جوڙي ڪڍي، جنهن موجب هن پنهنجي ٽن ننڍن ڀائرن: مير غلام علي، ڪرم علي ۽ مرادعلي

کي حڪومت ۽ راڄڌانيءَ ۾ شريڪ ۽ ڀاڱي ڀائيوار ڪيو، ۽ پوءِ چئني گڏجي سنڌ جي امير يا حاڪم جي حيثيت ۾ حڪومت ڪرڻ قبول ڪئي. هنن جو پاڻ ۾ جيڪو حقيقي يا ظاهري اتفاق ۽ ميل-جول هوندو هو، تنهن لاءِ کين ”چئن يارن“ جو خطاب ڏنو ويو آهي. هنن جي ٻڌي، سندن دشمن جي دلين تي سچ پچ هڪ قسم جو لرزو ۽ هراس پيدا ڪندڙ هئي. هنن ڪلهوڙن جي قوم کي وڏي سختيءَ سان نيچونوايو، ۽ ٻين انهن سڀني قومن، جن جي مغز ۾ بغاوت جي هوا هئي، تن کي هيسائي ملڪ ۾ امن امان قائم ڪيو. هنن ڪراچي ۽ عمرڪوٽ، جيڪي شهر عبدالنبيءَ قلات ۽ جوڌپور جي حوالي ڪيا هئا، وري هٿ ڪري، پنهنجي حڪومت جون حدون وڌايون ۽ انتهائي ڪوشش ۽ وڏي جفاڪشيءَ سان افغان بادشاهه جي دربار ۾ پنهنجو رسوخ قائم ڪيو.

فتح عليءَ، خزانو ۽ ملڪ پنهنجن ٽن ڪمزور ڀائرن ۾ اڻپورن ڀاڱن ۾ ورهائي [٣٤]، پنهنجي صغير پٽ صوبدار کي حصي ڏيڻ کان سواءِ، ١٨٠١ع ۾ گذاري ويو. هو حڪومت جي خرچ پکي ۽ ڪابل کي باقاعدي خراج پهچائڻ [٣٥] جو پڻ انتظام ڪري ويو هو. هن واقعي حڪومت جي جاگيرداري سرشتي ۾ ڪجهه ڦيرو آندو هو. حاڪم گڏجي ”ميرن“ جي خطاب سان حڪومت ڪرڻ لڳا، پر ساڳئي وقت هنن ۾ جيڪو وڏو هو، تنهن کي رئيس يا خاندان جو اڳواڻ بڻايو ويو ۽ هن کي ايتري اختياري سونپي وئي، جو حڪومت ”خانداني“ رنگ اختيار ڪيو.

١٨١١ع ۾، رئيس غلام علي شڪار ڪندي مارجي ويو. پويان هڪ پٽ ميرمحمد نالي ڇڏي ويو، جيڪو ان وقت ارڙهن ورهين جو هو. انهيءَ شهزادي ۽ هن جي سوٽ صوبدار کي، سندن چاچن حڪومت ۾ شريڪ ٿيڻ نه ڏنو، ۽ پنهنجي باقي زندگيءَ جا ڏينهن گڏجي ملڪ تي راڄ ڪيو. ڪرم علي

١٨٢٨ع ۾، بنان اولاد وفات ڪري ويو. مرادعليءَ ٻه پٽ ڇڏيا: هڪڙو مير محمد ۽ ٻيو نصير خان. ١٨٤٠ع تائين حيدرآباد جي حڪومت مير محمد (رئيس)، هن جي ڀاءُ نصير خان ۽ سندن ٻين سؤٽن صوبدار ۽ ميرمحمد هلائي. ١٨٣٩ع ۾ انگريز سرڪار سان جيڪو ميرن جو عهدنامو ٿيو، تنهن گهرو اندر جي جاءِ تہ بيروني اندر آئي "رئيس" جي موروثي عهدي کي سخت صدمو پهچايو. ٻہ سال پوءِ، جڏهن ميرمحمد مري ويو، تڏهن هن جي پٽن ميرحسين کي سندن چاچي ميرنصيرخان جي سنڀال هيٺ سندس ملڪيت مان حصو ڏنو ويو. ميرنصيرخان نالي ۾ تہ مکيہ امير هو، پر ڪيس پنهنجن ڀائٽين جي ڪاروبار تي ڪوبہ ضابطو ڪونہ هوندو هو.

خيرپور ۽ ميرپور جي گهراڻن جي حڪومت يا انتظام ۾ ڪابہ اهڙي نمايان ڳالهہ نہ آئي آهي، جنهن جو ذڪر ڪجي. سواءِ انهيءَ ڳالهہ جي تہ خيرپور جي خاندان زوريءَ اسان جي هٿ ۾ ملڪ اچلائي ڏنو، جيئن هاڻ ڏيکاريو ويندو ۽ فقط هڪڙي امير، جنهن پنهنجي ٻانهن جي قوت سان اسان جي هٿيارن جو مقابلو ڪيو، سو ميرپور جي خاندان مان هو.

سنڌ ۽ هندستان جي انگريزن سرڪار جو ناتو، ١٧٥٨ع ڌاري شروع ٿيو، جڏهن "ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ" کي غلام شاهہ ڪلهوڙي کان ٺٽي ۾ ڪارخاني کولڻ ۽ وڪيل رهائڻ جي اجازت ملي. ١٧٧٥ع تائين ٻنهي حڪومتن جي وچ ۾ نهايت دوستانہ سياسي تعلقات ۽ تجارتي اتفاق رهيا، جي سرفراز ڪلهوڙي اوچتو ۽ سواءِ ڪنهن سليقي يا تميز جي ٽوڙي ڇڏيا.

ارڙهينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ مڪاني ۽ گهرو سرڪارين پوري سنڌ سان دوستانہ وهنوار رکڻ جو فيصلو ڪيو. ظاهري طور تہ اهو فيصلو واپار لاءِ هو، پر حقيقت ۾ ميسور جي روز بروز وڌندڙ اثر ۽ ڪابل دربار جي زوراور ارادن کي روڪڻ جي مراد سان. وقت جو حاڪم مير فتح علي خان، خوشي سان

ڪمپنيءَ جي انهيءَ راءِ ۾ شامل ٿيو. سندن لئي وارو پرائيويٽ ڪارخانو ڪيس واپس ڪيائين ۽ بمبئيءَ جي سول سروس واري وڪيل، مسٽر نائن ڪرو کي نهايت احترام سان پيش آيو. مگر ڏيهي واپارين منصوبا ۽ سازشون شروع ڪري ڏنيون، جن ۽ ٻين مصلحتن سبب ڪري انگريزن جي عيوضين کي بيدخل ٿيڻو پيو. اسان جي اختياريءَ وارن حرڪتي ماڻهن کي سزا ڏيڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. ڏنو ويو هو ته سنڌ مان ڪو خاص تجارتي فائدو حاصل ڪونه ٿي ٿيو ۽ سياسي افق ۾ وري روشن ۽ صاف ٿي چڪو هو.

١٨٠٩ع ۾، نيپولين جون اسان جي هندستاني سلطنت ۾ اکيون هيون، تنهنڪري اسان کي لاچار ايران، ڪابل ۽ سنڌ جي تاجدارن ڏانهن سفارتون موڪلڻيون پيون. سنڌ جي دربار نهايت بي مروتيءَ سان پيش آئي ۽ گهڻين محنتن ۽ ڪشالن ڪان پوءِ، لارڊ منٽو جي نگرانيءَ هيٺ مسٽر هئنڪي سمٿ جي مدد سان، ڪمپني ۽ ٽالپر اميرن جي وچ ۾ ٢٢- آگسٽ جي عهدنامو دستخط ٿيو. ان جا مکيه شرط هيءَ هئا: ”دائمي دوستي“، ”هڪٻئي ڏي دوستانه سفارتون موڪلڻ“ ۽ ”ڌارين، خاص ڪري فرانسيسي لوڪن ۽ آمريڪا وارن کي سنڌ مان نيڪالي ڏيڻ.“

ڪجهه سال دوستيءَ جا بند قائم رهيا، پر ١٨٢٥ع ۾ اسان جي دوست، ڪڇ جي راجا تي بي‌سبب حملو ڪيو ويو ۽ کوسن ۽ ٻين غارتگر قومن اسان جي حدن اندر يورشون ڪيون، جنهنڪري ميرن کي ڊيڄارڻ لاءِ اسان کي ٥٠٠٠ يا ٦٠٠٠ ماڻهن جو انگريزي لشڪر سنڌ جي سرحد تي جمع ڪرڻو پيو. ان جو اثر اهو ٿيو جو شڪايت جو سبب هڪدم هٽايو ويو.

١٨٣٠ع ۾، سراليگزينڊر برنس، جو ان وقت اڃا ليفٽيننٽ هو، سنڌونديءَ جي رستي ٻاڙيءَ جي اوپاري مسافري ڪري

رنجيت سنگهه جي دربار ۾ پهتو. هن جيڪو سنڌونديءَ جو احوال پيش ڪيو ۽ سنڌونديءَ جي پروارن ۽ ٻرين مان ڪن مان جي فائدا حاصل ٿي سگهيا ٿي، تن جو نقشو چٽي ڏيکاريو ته انهن سببن انگريز سرڪار کي سنڌ جي دربار سان وري ٻيهر دوستاڻا تعلقات قائم ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. لارڊ وليم بينٽڪ ۽ خيرپور گهراڻي جي رئيس مير مراد عليءَ جي وچ ۾ ٻه عهدناما صحيح ٿيا: هڪڙو ۱۹۳۲ع ۾، ٻيو ۱۸۳۴ع ۾. انهن عهدنامن مطابق انگريز سرڪار جي من جي پراڻي منشا پوري ٿي ۽ کين سنڌ مان لنگهڻ جي اجازت ۽ سنڌن واپارين ۽ سوداگرن کي سنڌوندي ڪم آڻڻ جي موڪل حاصل ٿي. ٻئي طرف حيدرآباد دربار جا هيءُ شرط هئا: (۱) ته ڪي به هٿياربند ٻيڙيون سنڌونديءَ ۾ اوپاريون يا لهواريون هلايون نه وينديون، (۲) ملڪ مان ڪنهن به جنسي سازسامان جي آمدورفت نه ٿيندي، (۳) ڪڇ جي دربار ۾ جيڪو انگريزي سفير هو تنهن جي اجازتنامي کان سواءِ، سنڌ ۾ ڪو انگريز نه رهندو ۽ نه وري ڪو ڏيهي واپاري ايندو. محصول ۽ ڍلون هميشه لاءِ مقرر ڪيو ويون. مگر ڳرن محصولن ۽ مسافريءَ جي غير سلامتيءَ ڪري واپار هٽي پوڻ لڳو. انگلنڊ ۾ هڪ انڊس نيويگيشن (سنڌونديءَ جي جهازرانيءَ جي) ڪمپني ٺاهي وئي ۽ ماهرن سنڌونديءَ جي ڪناري ۽ وچ جون تفصيلوار ماپون وٺي، نقشا تيار ڪيا، پر تنهن هوندي به واپار ترقي ڪانه ڪئي.

جون ۱۸۳۸ع ۾ شاهه شجاع، رنجيت سنگهه ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ ٽه طرفو عهدنامو صحيح ٿيو. افغان بادشاهه کي وري سنڌ ملڪ تي ٿاپڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ساڳئي سال جي سرءُ ۾، انگريزن جي هڪ وڏي فوج اتر سنڌ جي رستي، بولان جي دري ڏانهن موڪلي وئي ۽ ساڳئي وقت سپهه سالار سرجان ڪين جي هٿ هيٺ بمبئيءَ مان سپاهين کي حڪم ڏنو ويو ته سنڌونديءَ جي ڇوڙ وٽ لهي، درياءَ جو

الهندو ڪپ ولي وچي مڪي، لشڪر سان گڏيجن. اسان جي
اها چال سنڌ جي ڏيهي حاڪمن لاءِ موتمار هئي. ١٨٣٨ع جي
شروعات ۾، هنن پنجاب جي حاڪم جي دڙڪن کان ڊڄي،
انگريزن جي مداخلت جو فائدو ورتو هو ۽ انهيءَ خدمت جي
عيوض حيدرآباد ۾ هڪ مختار ڪُل جو رهائش قبول ڪيو
هئائون. ڪرنل پاٽنجر، جنهن کي انهيءَ عهدي تي مقرر ڪيو
ويو هو، تنهن کي گورنر جنرل لارڊ آڪلئنڊ هدايت ڪئي ته
ميرن کي خبردار ڪري ته ـ عهدنامي جي شرطن خلاف فوجي
اسباب کڻي وڃڻ لاءِ سنڌونديءَ ڪم آندي ويندي. هن موقعي
تي ڏيهي حاڪمن جي روش بلڪل ايشيائي [٣٦] وضع جي هئي.
هنن سڀ وعدا ڏنا، پر پاڙيائون هڪ به نه. پنهنجن وعدن
تي عمل ڪرڻ کان ٽارڻ لاءِ هر نموني جا حيلا هلايائون.
سياسي عملدارن جي غير معمولي ڪشالن بعد، آخر ممبئيءَ واري
فوج لاءِ وهٽ مهيا ڪري ڏنا ويا. گهڻي محنت ۽ تڪليف
کان پوءِ، لشڪر لٽي پهتو، پوءِ ته سنڌي حاڪمن جي روش
اهڙي مخالفت [٣٧] جي صورت اختيار ڪئي، جو ممبئيءَ مان
هڪ خاص فوج ڪراچيءَ موڪلي وئي. فوج کي حڪم ڏنو
ويو ته بنگال جي لشڪر جي هڪ دستي سان، جيڪو سنڌونديءَ
جي رستي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿي ويو هو، گڏجي ڪارروائي
ڪري. تختگاهه ۾ پهچڻ کان اڳ، سرجان ڪين، ميرن ڏانهن
هڪ شڪايتن جي يادداشت موڪلي. ساڳئي وقت ڪين اهو پڌايو
ويو ته پنج سؤ انگريزي سپاهي سنڌ ۾ رکيا ويندا، جن لاءِ
ٽي مير [٣٨] هڪ لک رپيا ساليانو ڀري ڏين. سرجان ڪين
جي وڃڻ کان پوءِ، ڪرنل پاٽنجر هڪ ٻيو عهدنامو لارڊ آڪلئنڊ
جي مهر ۽ صحيح سان آندو. ان ۾ ڏيهي حاڪمن جي مستقبل
جي آزاديءَ جي خاطري انهيءَ شرط تي ڏني وئي هئي ته ـ
هو شاهه شجاع جي خراج جي بقايا چڪتو ڪندا. حيدرآباد جي
اميرن [٣٩] ان تي صحيح ڪرڻ قبول ڪئي ۽ ساڳئي وقت

ان جي خلاف اپيل ڪرڻ لاءِ گورنر جنرل ڏانهن هڪ وڪيل موڪليائون. دستاويز تي مهر ڪيترن مهينن جي گذرڻ کان پوءِ لڳائي وئي هئي.

افغانستان ۾ انگريزن جي ڪاميابيءَ ۽ ميجر آئوٽرام، جيڪو ڪرنل پاٽنجر جي جاءِ تي حيدرآباد جي دربار ۾ سياسي وڪيل مقرر ٿيو هو، تنهن جي محنت ۽ ڪشالن آخر ميرن ۽ سندن حقن ۾ جيڪا بيجا دخلي ڪئي وئي هئي، تنهن تي راضي رهيا.

١٨٤٠ع جي بهاريءَ ۾ وري حالتن جي صورت بدلجي وئي، جڏهن مريءَ جي جبلن ۾ اسان شڪستون کاڌيون ۽ شال ۽ قلات ۾ مذهبي جوش جي ڪري هنگاما برپا ٿيا، جن بلوچن جي دل ۾ وري آزاديءَ جو روح اڀاريو. سکر ۾ جيڪي سردار پيش پيا هئا، تن جي اسان جي سياسي وڪيل هتڪ ڪئي هئي، تنهنڪري اتر سنڌ جي پهاڙي قومن ۾ ڏاڍو تاءُ هو. قومن جي ٽڙرا عداوت حاصل ڪرڻ کان پوءِ وري انهن جي سردارن کي آزاد ڪيو ويو هو. خان جنگيءَ به ڏيهي حاڪمن جي دلين ۾ سخت اضطراب پيدا ڪيو. خيرپور خاندان جو رئيس، مير رستم، هڪ عياش ۽ عمر رسيده شخص هو. هو پاهتر جي عمر کي پهچي چڪو هو. امڪان هو ته هو ڪنهن به رات مري پوي، انهيءَ واقعي جي انتظار ۾ ٽيئي ٽريون ڪمر ٻڌي، وڙهڻ لاءِ تيار ويٺيون هيون. رئيس جي ننڍي ڀاءُ، علي مراد، جيڪو هن وقت تائين انگريزن کان ڪليو ڪلايو پاسو ڪيو ويٺو هو، تنهن هاڻي اڳتي وڌي گهُر ڪئي ته اوهان وچ ۾ پئي، منهنجي ۽ مير وڏي جي وچ ۾ جيڪي اختلاف آهن، تن جو فيصلو ڪيو. فيصلو ننڍي ميرجي فائدي ۾ ويو، جو هڪ حريف، لالچي ۽ بي اصول شخص هو. جڏهين هن ڏٺو ته اسان کي ڪيترو فائدو ٿيڻ وارو آهي، تڏهن هو اسان جو اوچتو بهترين ۽ نهايت سرگرم دوست ٿي پيو.

ڪابل ۾ جڏهن اسان سان خوفناڪ حادثو ٿيو ته ڏهن سنڌين ۽ سنڌ حاڪمن اسان سي خلاف ڪوبه قدم ڪونه ڪنيو. اهاڳالهه عام طرح تسليم ڪئي وئي آهي ته هي ميجر آئوٽرام وڪيل جي شريف ۽ عاقلانه رويي جو نتيجو هو.

١٨٤٢ع جي سرءُ ۾، سرچارلس نيپيئر ڪراچي پهتو. اڳوڻو سارو انتظام رد ڪري، هن کي سنڌونديءَ جي هيٺين حصي واريءَ ايراضيءَ جي مٿان، سموري فوجي ۽ سياسي اختياري ڏني وئي هئي. نامور سپاهي (نيپيئر)، حيدرآباد ۾ ميرن سان ملاقات ڪري سکر ڏانهن روانو ٿيو. ساڳئي وقت هن هڪڙو نئط ۽ نئون عهدنامو هڪڙي عملدار هٿان ڏيهي حاڪمن ڏي صحيح لاءِ موڪليو. ميرن کي سنڌن اڳين روش جي سزا ڏيڻ لاءِ، لارڊ ايلنبرو کانئن گهر ڪئي ته ڪراچي، ٺٽو، سکر، ڀکر ۽ روهڙيءَ جا شهر ۽ درياءَ جي ٻنهي ڪپن سان زمين جا ٽڪرا [٤٠] هميشه لاءِ انگريزن جي حوالي ڪيا وڃن، سنڌ جي سموري علائقي ۾ آمدروفت تي محصول بند ڪيو وڃي، ۽ روهڙيءَ کان اتر واري سموري ايراضي (سبزلڪوٽ تائين) بهاولپور جي نواب کي ڏني وڃي. خيرپور جي خاندان کي اطلاع ڏنو ويو ته وڏي مير رستم کي معزول ڪري، هن جي جاءِ تي سندس ننڍي ڀاءُ کي "رئيس" جو منصب ڏنو ويندو ۽ ان سان گڏ کيس پنهنجي ڀيءُ آمدني کان سواءِ اتر سنڌ جي سترهن اميرن جي ملڪيت مان جا پيدائش وصول ٿيندي، تنهن جو چوٿون حصو به ڏنو ويندو. ميرن ٻه دفعا پنهنجا وڪيل جنرل ڏانهن موڪليا، جن کيس سمجهايو ته انهن شرطن قبول ڪرڻ جي ڪري ميرن جي آمدنيءَ ۽ عزت کي نقصان رسندو. سرچارلس نيپيئر کين جواب ڏنو ته مون جيڪي ڪجهه ڪيو آهي، سو گورنر جنرل جي حڪم پٽاندڙ ڪيو آهي.

سرچارلس نيپيئر، ميرن کي سوچڻ ۽ صلاح ڪرڻ لاءِ وقت ڪونه ڏنو، هنن کي چتايو ويو ته جيڪڏهن عهدنامي تي

صحيح نہ وجهندؤ يا گس-گساٽ ڪندؤ، تہ ہنهي گادين تي چڙهائي ڪئي ويندي. هڪڙو لشڪر جو دستو اڳيئي روانو ڪيو ويو هو. مير رستم خان، خيرپور مان ريگستان ڏانهن ڀڄي ويو، جتي انگريزي سپہ سالار سندس پيڇو ڪيو. انهيءَ وچ ۾ ميجر آئوٽرام، جنهن جو سنڌ ۾ سياسي عهدو ختم ڪيو ويو هو، تنهن کي بمبئيءَ مان وري موٽائي گهرايو ويو ۽ هو اچي سرچارلس نيپيئر سان ڏيجيءَ جي قلعي ۾ گڏيو. فوج جو هڪڙو دستو [١٤٢] مير جي ٻنيان امام گڙهہ تائين ڪڍيو ويو، جو اوپر طرف ريگستان ۾ هڪ ننڍڙو ڪوٽ هو. قلعو ويران ڏسي هو ڪيس باروت سان اڏائي، واپس موٽيو. ميجر آئوٽرام اڪيلو مير رستم جي منزل تي ويو ۽ ميرن جي نُٽ ۽ ڀائپي کي سپہ سالار اڳيان وٺي آيو. مگر ايندڙ طوفان کي هيئنر ڪابہ شيءِ روڪي نٿي سگهي.

حڪمن مطابق سرچارلس نيپيئر، ٢٧٠٠ سپاهين جي هڪ مختصر فوج سان، جنهن ۾ سيني قسمن جي هٿيارن وارا سپاهي اچي ٿي ويا، سنڌونديءَ جو اپرندو ڪپ وٺي حيدرآباد تي چڙهائيءَ لاءِ نڪتو. ان جي اڳيان ميجر آئوٽرام، ٢٢ پلٽڻ جي مختصر حفاظت هيٺ تختگاهہ طرف روانو ٿيو. ١٤- فيبروري ١٨٤٣ ع تي اميرن زور جي اڳيان زاري ڪري، بلوچ جاگيردارن جي سخت ناراضپي هوندي بہ عهدنامي جي مسودي تي پنهنجون مهرون لڳايون — انهيءَ غلط اميد ۾ تہ هيناهين وٺ ڪري بالا اختياريءَ وارا مير رستم جي درخواست جو موچارو ويچار ڪندا. جيتوڻيڪ وڪيل کين اهڙيءَ خاطريءَ ڏيڻ کان صاف انڪار ڪيو هو، تنهن هوندي بہ سرچارلس نيپيئر اڳتي هلندو هليو. آخر بلوچ قوم جا ماڻهو، جي مشوري لاءِ گڏ ٿيا هئا، تن نهايت جوش ۽ غصي جي حالت ۾ ميجر آئوٽرام ۽ سندس سائين تي حيدرآباد جي قلعي کان موٽڻ وقت حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ميرن کي انهيءَ منصوبي جي وقتائتي سڌ پئجي

ويٺي، تن وڪيل کي پنهنجن مکيه سردارن جي حفاظت هيٺ سلامتيءَ سان سفارتخاني ۾ پهچايو. مير نصير خان جڏهن ڏٺو ته سنڌس جوشيلا پوٺلڳ قبضي مان نڪري ويا آهن، تڏهن ميجر اٺوٽرام ڏي نياپا ۽ خط موڪلي، کيس خطري کان آگاهه ڪيو ۽ منٿ ڪيائينس ته حيدرآباد جي پسگردائيءَ مان هڪدم هليو وڃي.

١٥- فيبروري ١٨٤٣ع جي بلوچ سوارن ۽ پيادن جي هڪ وڏي ڏنبلي درياءَ جي اپرندي ڪپ تي ميجر آئوٽرام تي سفارتخاني ۾ (جنهن کي هڪ ننڍو ڪوٽ ڏنل هو) حملو ڪيو. دشمن جي بيشمار تعداد سان چئن ڪلاڪن جي بهادرانه مقابلي کان پوءِ، انگريزن جي فوج، فقط ۾ ماڻهو وڃائي، ڪئپٽن ڪانولي جي سرڪردگيءَ هيٺ باترتيب نموني ۾ هٽي، جهازن ۾ سوار ٿي، سنڌونديءَ رستي سالار [٤٣] سان شامل ٿين لاءِ رواني ٿي.

١٧- تاريخ، مياڻيءَ جي مشهور لڙائي ٿي، جنهن ۾ سرچارلس نيپيئر ۽ هن جي ننڍڙي فوج، ڪمال حرفت ۽ نهايت دليريءَ سان توبن جي ساڻي ۾ ويٺل دشمن جي مورچه - بند ڪٽڪ تي فيصلہ ڪُن فتح پاتي. حيدرآباد ۽ خيرپور جا مکيه مير، جنرل جي اڳيان پيش پيا، جو سفارتخاني ۾ ديرو ڪري، دارالسلطنت ۾ داخل ٿيو ۽ قلعي جي خزاني تي قبضو ڪيو هٿائين.

مگر سنڌ ۾ جنگ اڃا ختم ڪانہ ٿي هئي. ملڪ جي مختلف حصن ۾ اسان جي فوجي دستن تي حملا ڪيا ويا، مگر هر حالت ۾ سپاهين انهن کي بهادريءَ سان ۽ منتظم نموني ۾ هٽايو. ٢٤- مارچ جي سرچارلس نيپيئر مگر مان ڪمڪ ملڻ کان پوءِ، پنج هزار ماڻهن سان دٻي جي ڳوٺ ۾ ويهه هزار بلوچن تي حملو ڪيو، جيڪي ميرپور جو والي، شيرمحمد سان وڙهي ميدان ۾ نڪتو هو. دشمنن شڪست فاش کاڌي ۽ سنڌن

سردار ريگستان ۾ پيجي ويو ۽ عمرڪوٽ ۽ ميرپور جي قلعن پنهنجا دروازا کوليا ۽ ٽالپر گهراڻي جو اڏوهيءَ کاڌل تخت، هميشه لاءِ ڪِري پيو. فاتح سنڌ کي انهيءَ صوبي جي حڪومت ۽ سالاري سونپي ويئي، جو هن پنهنجي بهادريءَ سان هٿ ڪيو هو. سڄي ملڪ ۾ ڍل جي وصوليءَ ۽ عدل انصاف جي انتظام لاءِ انگريز عملدار مقرر ڪيا ويا.

شڪست خورده امير، يعني حيدرآباد مان نصيرخان ۽ هن جا پاڻڻيا، شهداد ۽ حسين علي، مير محمد ۽ صوبدار [۴۹] سميت، ۽ خيرپور وارا مير رستم خان ۽ هن جا پاڻڻيا نصيرخان ۽ ولي محمد، ۽ ٻيا نظر بند ڪري، بمبئي موڪليا ويا، جتان ۱۸۴۴ع ۾، کين بنگال موڪليو ويو، جتي انهن مان ڪي اڃا هڪڙي قسم جي شاهي بنديخاني ۾ رهن ٿا. تحقيق هو هيئر ڪيرٻل عظمت جي هڪ ڏکدائڪ تصوير آهن.

باب ٻيو

سنڌونديءَ جو قديم پيٽ، ڏيهي حاڪمن جي حڪومت ۾ واهن رستي آبادي ۽ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڍلن جو سرشتو

آڳاٽي سمي ۾ سنڌوندي ڪٿان وهندي هئي، تنهن بنسبت اڳترو ڪجهه لکيو ويو آهي جو هاڻ باقي اهڙي ڳالهه ڪانه رهي آهي، جنهن جو هت ذڪر ڪجي. سڪندر جي ڏينهن ۾ ان جو وهڪرو ڪٿان هوندو هو، تنهن بنسبت جيڪي رايا آهن ۽ ان مسئلي جي تائيد ۽ ترديد ۾ جيڪي دليل ڏنا ويا آهن ته سندس پراڻو پيٽ هاڪڙي وهڪري جي اوڀر ۾ هوندو هو، تنهن تي اڳيئي گهڻو بحث ٿي چڪو آهي.

سنڌ جي رهاڪن به هاڻي انهيءَ کوجنا ۾ ڪجهه قدر ڀيرو وٺڻ شروع ڪيو آهي. پر اصل مشرقي ماڻهن جي عادت موافق هو تحقيقات کي غير عقلي، عجيب ۽ منجهائيندڙ ۽ واهيات ڳالهين سان وچڙائيو ڇڏين. حيدرآباد ۾ هڪڙي ٻڍي، جنهن کان ان مسئلي بنسبت پڇا ڪئي وئي، تنهن مون کي خاطري ڏني ته سندس پيءُ جي ڏينهن ۾، جتي هاڻي اسان جي ڪاهي ڏنل ڇانوڻي آهي، اتان درياهه پار ڪري سامهين ڪپ تي ڪوٽڙيءَ وٽي سگهبو هو. ماڻهو [1] پوراڻي نديءَ جي ڦيرين گهيرين بنسبت لڪيل ڳالهين، روايتن ڏند ڪٿائن سان پريا پيا آهن. وڏي ڳالهه ته هو ان ڳالهه بابت قياس آرائيءَ کان به ڪم وٺندا آهن. مثلاً ڪي چوندا ته سنڌ جي اوڀارينءَ حد تي، جيڪا پراڻي ندي آهي، سا درياءَ جو اصل پيٽ هوندي هئي ۽ انهيءَ قول جي ثابتيءَ ۾

هو ان جو نالو (پراڻ) پيش ڪن ٿا. تنهن کان پوءِ سنڌوندي، راڻڪ نالي هڪ شاخ ۾ آئي ۽ اتان ڦري حيدرآباد جي اوپر طرف هڪ سڪل شاخ ۾ پهتي، جنهن کي هاڻي ”ڦلو“ چوندا آهن. پوءِ هو چون ٿا ته، ڦليليءَ ۾، جتان ڦري اچي هاڻوڪو دکڻ وهندي ورتائين.

پهرينءَ اسلامي ڪاهه متعلق، جي بيان آهن، سي خلافت جي ڪمسن سالار، (محمد بن قاسم) جي ديول يا ديبل بندر [٢] جي گهيري ۽ فتح جو تفصيلوار احوال ضرور ڏين ٿا. انهن ۾ اها ڳالهه خاص طرح دهرائي وئي آهي، ته اهو بندر، سنڌونديءَ تي هوندو هو. چوڏهينءَ صديءَ جي وچ ڌاري، مشهور عرب سياح، ابن بطوطه اسان جي صوبي ۾ آيو ۽ هو لکي ٿو ته ”اچ ۽ بکر [٣] پڻ خود درياءَ جي ڪناري تي آهن.“ ١٦٩٩ع ۾ ڪئپٽن هئملٽن، ٺٽي جي پرسان درياءَ ساڳيءَ جاءِ تي ڏٺو، جتي هينئر آهي. تنهنڪري اها ڳالهه فرض ڪرڻ ضروري نه آهي ته ڪو سنڌو درياءَ رخ بدلايو آهي. مگر اها حقيقت آهي ته ملڪ جو روپ گهڻي قدر ڦري ويو آهي. هاڻوڪين حالتن مان ائين ٿو نظر اچي ته پراڻ نارو، راڻڪ، ڦلو ۽ ڦليلي ڪنهن نه ڪنهن وقت درياءَ جا مکيه ڦاٽ هئا. جڏهن کان وٺي سنڌ وسائي وئي آهي، تڏهن کان ٺي هيءَ ملڪ ندين ۽ واهن جي چار مان ڍڪيل هوندو هو جن مان ڪي سدا وهندڙ ته ڪي فقط اونهاري ۾ وهندڙ هوندا. جيڪڏهن اهي واهه، درياءَ جا پراڻا پيٽ آهن ته پوءِ ائين چئبو ته سنڌونديءَ هن واديءَ ۾ هرهنڌ وهندڙ هئي. ڪيترن هنڌ ته ڏينهن جا ڏينهن مسافريءَ کان پوءِ ڪيترن ڦٽلن وڏن واهن جا نشان ڏٺا ويا آهن.

سنڌ جي موجوده حالتن سڌارڻ جي ذريعي ڳولهڻ لاءِ اسان کي ان جي آبپاشيءَ جي سرشتي تي خيال ڪرڻو پوندو. ڏيهي حاڪمن جي ڏينهن ۾ آباديءَ جي معمولي هئڻ جو مکيه

ڪارڻ هو ڪاٽيءَ جو ناقص طريقو. هر حاڪم امير کي پنهنجا
الڳ الڳ پرڳڻا هوندا هئا، جن تي هو حاڪم جي حيثيت ۾
راڄ ڪندو هو. هن وٽ جهڙا تهڙا نقشا ۽ حد جي واهن
جون ياد داشتون هونديون هيون، جن سببان ملڪ جي صورتحال
کان چڱيءَ طرح واقف هوندو هو. جيئن ڪاٽيءَ جي موسم [۴]
ويجهي ايندي هئي، تيئن جدا جدا ضلعن جي ڪاردارن يا
ريوينيو عملدارن کي حڪم ڏنو ويندو هو ته پنهنجي کهڙيل
ڪم جي خرچ جو تخمينو موڪلين. اهو ڪم چڱيءَ طرح
سرانجام ڏنو ويندو هو. هو گهڻي آزمودي جي وسيلي کهڙيل
ڪاٽيءَ جي (ڊيگهه، عمق ۽ ڪعب) ماپ جي تخميني طور ۾
ڪافي صحيح انداز لڳائي سگهندا هئا. خرچ جو حساب هر هڪ
ضلعي جي رهڻ [۵] ۾ ڪيو ويندو هو. ماپ اڪثر ڪري گز
يا وال سان ورتي ويندي هئي. اهو گز، هڪ غير يقيني ڪاڇو
هوندو هو جو هرهڪ پرڳڻي ۾ نرالي نموني جو ڪم ايندو هو.
هڪ رهڻ ۾، ڪيترا وال ڪاٽي ڪڍندي هئي، تنهن جو مدار
مٽيءَ جي قسم، ڪنارن جي اوچائيءَ مفاصلي ۽ ٻين حالتن تي
هوندو هو. ڪاٽيءَ جي ڪم جي ماپ، سٽ جي هڪ رسيءَ
سان ڪندا هئا ۽ زمين جو نشيب ۽ فراز نظر جي اندازي سان
جاچيندا هئا. ڪامورن کي مزوريءَ ۾ ماپ مطابق آن يا روڪ
پيسا روزانو ڏيڻ بجاءِ ڪم پوري ٿيڻ تي ملندا هئا. ۽ ڪاٽي
ٿيل واهن [۶] جي تري ۾، ڊيگهه ۽ عمق جي ماپ جي سهولت
لاءِ زمين جا ٽڪر ٽڪر وچ تي تاڪين جي صورت ۾ ڇڏيندا
هئا. آخر ۾ مير، امينن کي موڪليندا هئا ته ماپ [۷] وٺي، چڪاس
ڪري، ۽ روبڪاري موڪلين.

انهي طريقي جو عملي نتيجو هيءُ نڪرندو هو، جو
رعيت يا ڪڙميءَ کي جدا جدا قسمن جي بالا دستن جا طبقا
لڳيندا هئا:

ٻھريون خود ميرن جيڪو چاھيندو ھو تہ ڏل جيتري ني سگھي اوتري وڏيڪ وصول ٿيي ۽ ڪاني گھٽ. جڏھن ھن جو خزانو خالي ھوندو ھو ۽ عام فائدي جي ڪمن تي ٻيھي سيڙائڻ جي وٽس طاقت ڪانہ ھوندي ھئي تہ پوءِ ھو فصل لھڻ وقت پنھنجي مقرر رقم، رعيت يا واھن جي عملدارن کان ڪھڙي بہ طريقي وصول ڪرڻ کان ڪين ٽرندو ھو.

ٻيو ڪاردار، جنھن جي مراد اھا ھوندي ھئي تہ جيترو ني سگھي، اوترو امير کان ڪيجي ۽ رعيت کي گھٽ ڏجي. اھوئي سبب ھو جو واھن جي اونھائي ۽ چوڙائي، آھستي آھستي ايتري قدر گھٽجي ويندي ھئي جو ڪيترا ڪڙيا جي اصل ۾ چوگزي ماپ جي نالي سان سڏبا ھئا، سي لٽجي وڃي اصلوڪي ماپ جو اڌ يا ٽيون حصو بچندا ھئا. مزورن جي مزوري ھضم ڪرڻ جوڪي جھڙو ڪم ھوندو ھو، ان لاءِ ھوشياري ڪپندي ھئي. ڪاردارن کي اھا مشڪلات ھوندي ھئي تہ حد ڪٽي مقرر ڪجي، جيئن ڪي ڳڏجي يڪمشت ٿي سندن خلاف، آسانيءَ سان مير وٽ پھچي شڪايت نہ ڪن. شڪايت جي حالت ۾ مير پنھنجي روينيو عملدارن کي ٻيڙي، منجھانئن ٻيھي ڪيڻ جو موقعو ڪڏھن بہ پنھنجي ھٿان ڪين وڃائيندو ھو. ظاھريءَ طور اھڙي ھلت رعيت جي ڀلي لاءِ ڄاڻائي ويندي ھئي، پر حقيقت ۾ پنھنجي خزاني کي ڀرڻ ۽ چند ھزار رپين جي واڌاري ڪرڻ لاءِ ھوندي ھئي.

ٽيان امين، جيڪي اڪثر ڪري لپي ٿيي تي گذاريندا ھئا ۽ جن کي سرڪار وٽان تمام گھٽ تنخواھہ ملندي ھئي. اھڙيءَ طرح، ڪڙمين کي چيڙ [٨] ۾، حاڪم لاءِ بيگر وھڻ کان سواءِ، ڪجھہ ھڙان بہ ڏيڻو پوندو ھو. مزورن کي پورو اجورو ڪونہ ملندو ھو. پر جڏھن ملندو ھو تہ اھو بہ سخت ضرورت وقت نہ ملندو ھو. ڪڙميءَ کي ھيٺين ڳالھين سان ڪجھہ ھٿي ملندي ھئي: ٻھريون تہ مالڪ ۾ روز لڙايون ۽

جهڳڙا فساد ٿيندا هئا ۽ لڏپلاڻ ۽ پاڇڙ جي ڪري زمين ڪي ساهي ملندي هئي؛ پيو اڪثر ڪري آباديءَ تي ٿورن ماڻهن جو گذران هوندو هو. انهيءَ ڪري سرڪاري محصولن ڪان جان ڇڏائڻ لاءِ سببن پيش ڪرڻ جو بهانو ملي ويندو هو. جيڪڏهن اهي طريقا ناڪامياب ٿيندا هئا، ته پوءِ هو لڏڻ يا پين لفظن ۾ ڀڄڻ شروع ڪندو هو. ڀڄڻ جي هن ڪي چڱي مشق ٿي ويئي هئي ۽ ان جو اثر به ٿيندو هو، ڇاڪاڻ ته مير هڪٻئي سان ضد سببان اها ڳالهه پسند نه ڪندا هئا ته سندن راڄ ڪين ڇڏي ٻئي مير جي علائقي ۾ هليو وڃي. ننڍا ڳوٺ ۽ واهڻ جلدي ۽ آسانيءَ سان ٺهجي سگهندا هئا. انگلينڊ ۾ اها ڳالهه انتهائي وحشتناڪ لڳندي، پر سنڌ ۾ هڪ ڳوٺ انهيءَ ڪري به ڊهرائڻ آسان آهي، ڇاڪاڻ ته ڪکڙن جي پاڻکن ڏيڻ ڪري [ميرن جي] شڪار گاهن سان جانور نهي نا وڃن، اهو هڪ اهم عذر ڇاتو ويندو آهي. اڪثر ڳوٺ، ٽي به رپيا ٿهيل گهر جي عوض ادا ڪرڻ سان، هڪ هفتي ۾ ڊاهي، ٻئي هنڌ ڪٽي ۽ وري اڏي سگهجن ٿا. انڇاڻائيءَ ڪري جيڪي خطائون ٿينديون هيون، تن مان به ايترو نقصان ٿيندو هو، جيترو لڳيءَ مان. ميرن جي حڪومت ۾ اڪ ڪان سواءِ ٻي دوربيني ڪان هوندي هئي ۽ رسيءَ ڪان سواءِ ڪاڇو ڪونه هوندو هو. انهن ڳالهين جا مکيه نتيجا هي نڪرندا هئا ته درياءَ مان پاڻي گهٽي انداز ۾ ويتو ويندو هو، جو آخر وهي وڃي ڪنهن تلاءَ يا مڇر ۾ پوندو هو. اهڙا پٽ سارين جي آباديءَ لاءِ ڪم ايندا هئا، مگر جيئن ٿي پاڻي آهستي آهستي گهٽبو ويندو، تيئن تري ۾ ڪک پن ۽ گند ڪچري سان گڏيل ڪاري بدبوءِ واري گپ رهجي ويندي هئي، جنهن مان آڪٽوبر ۽ نومبر جي ڇٽ وارن مهينن ۾ زهريلا بخار نڪرندا آهن. تنهن ڪان سواءِ، سنڌ جي زمين ڪي ٻئي سلامي[٩]، آهي. جنهنڪري ڪيترن حالتن ۾ پاڻي غير ۽ ميل ڪان صاف ڪري وري درياءَ ۾ موٽائي

واٽي سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح، سنڌونديءَ جون ڪي اوٽايون، مثلاً اٽانڪائي ۽ لَٽ ٻڻ ڪڇ، ڦدر دور ڪري سگهجن ٿيون.

ٻيو، واهن جي ناقص جوڙجڪ ترتيب ۽ جنهن تي سنڌ جا حڪمران ڳنڍ ٻڌي، جهٽيا پيا هوندا هئا. واهن جا ڪپر نرم مٽيءَ جا ڍڳا هوندا هئا ۽ جڏهن انهن کي پاڻي هيٺان کائيندو هو تڏهن اهي جهٽ ڪري پوندا هئا. واهن جي کاٽيءَ جي مٽي، ڪپرن تي اڇلائيندا ويندا هئا، جتي روز بروز هڪ نئون وڌندڙ ڪپر ٺهي پوندو هو ۽ انهيءَ ڪري کاٽيءَ ۾ اٽڪ ٿيندي هئي ۽ مزورن کي به نهايت تڪليف ٿيندي هئي. واهن جي منهن رکڻ ۾ ڪا خاص ڌاهپ ڪانه ڏيکاري ويندي هئي ۽ نڪي وري کوٽائيءَ وقت واهن ۾ ور وڪڙ قائم نه ڪرڻ تي ڌيان ڏنو ويندو هو.

ٽيون، خرچ ۽ تڪليف جي ڪري ڦليلي (گوني) ۽ ٻين مکيه ڦاٽن، جيڪي ڦٽل ندين جا پيٽ سمجهيا وڃن ٿا، تن جي کاٽي ورلي ڪئي ويندي هئي. نتيجو اهو نڪرندو هو جو سياري ۾ آهي دريائي لوڙهه جي واريءَ سان ڀرجي ويندا هئا ۽ وري جڏهن ٻي ليٽ ايندي هئي، تڏهن لٽ جو ٻيو ٿهه چڙهندو ويندو هو. انهيءَ بيپرواهيءَ جو اثر واهن جي پيچرن تي خاص طرح محسوس ڪيو ويندو هو. ڪن حالتن ۾ جهڙوڪ ريڻ نديءَ جي حالت ۾، انهن جا پيٽ لٽجي وڃي ڪسيون ٿينديون هيون ۽ ٻين حالتن ۾ مثلاً "ڦٽي" جي حالت ۾، اهي صفا برباد ٿي ويا هئا.

چوٿون، ڏيهي حاڪمن جي هٿ هيٺ واهن جي کاٽيءَ کي ملڪ ۾ جيڪا عام بدانتظاميءَ واري حالت هوندي هئي، تنهن سببان به گهڻو ڇيهو رسندو هو. رواجي طرح، ٻه-ٻه ۽ ٽي-ٽي وڏا ڪڙيا لڳولڳ ڇهه-ڇهه، ست-ست ميل وهندا نظر ايندا آهن. انهيءَ فضول کوٽائيءَ جو سبب فقط اهو هو ته اتر واري زمين ڪنهن رند جي هوندي ته، ڏکڻ واري نظامائيءَ

[۱۰] جي ۽ ڀڄاڙيءَ واري ايراضيءَ ۾ هوندي ڪا رعيتي زمين. هٿ ۽ پاڙيوارن جي حسد ڪري، هرڪو خاندان پنهنجي پاڻيءَ لاءِ پاڻ ڪوٺائيءَ جو بندوبست ڪندو هو. ڪڙمي سرڪار جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏيل هوندا هئا، بعضي بعضي جڏهن پاڻي لهڻ شروع ڪندو هو، تڏهن اثر وارا جاگيردار، خاص ڪري بلوچ، پنهنجي زمين [۱۱] کي ريج ڏيڻ لاءِ واهن کي ڳنڍو ڏئي ڇڏيندا هئا.

انهيءَ اهم ڪاتي جو ڪاروبار اسان کي ڪهڙي نموني ۾ هلائڻ گهرجي، تنهن بنسبت ڪي رايا هيٺ ظاهر ڪجن ٿا:

جيتريقدر ٿي سگهي، اوتريقدر ڏيتي-ليتي روڪ پئسن ۾ ڪرڻ گهرجي. خرچ جي اضافي کي موڙيءَ جي سيڙپ ڪري سمجهڻ کپي، جا اڳيتي هلي ضرور وڌائيندي. سنڌ جون حالتون اسان جي ٻين هندستاني ڀينرن کان نراليون آهن. سنڌ جڏهن اسان جي هٿ ۾ آئي، تڏهين پوين ڀساهن ۾ هئي. هندستان جي شاهي آهيٽ جو آزمودو اسان کي سيکاري ٿو ته ڏيهي حاڪمن کي جيڪا آمدني ٿيندي هئي. تنهن جون ٻه ٽيون ڀل ٻه انگريزن جون رياستون نٿيون وصول ڪري سگهن. مگر هتي گذريل صديءَ ۾ ملڪ درجي بدرجي ويران ٿيندو ويو آهي. ان کي وري سائو ستابو ڪرڻ لاءِ ڪشاده دليءَ سان خرچ ڪرڻ جي ضرورت آهي. جيتريقدر ٿي سگهي، اوتريقدر جنس بدران روڪ مزوريءَ ڏيڻ ڪري واهن جا ڪامڙيا زياده خوشيءَ ان پنهنجا گهر ڇڏڻ تي راضي ٿيندا ۽ ڪم ٻه زياده ڪندا. سنڌ جو هاڻوڪو ڪاٺيءَ جو طريقو نهايت سست ۽ بيڪار آهي. ڪمي، هڪڙي هاڪي ڪوڏر سان درياءَ جي ڇميل لٽ ستاڇرو ڪوني، لٺيءَ جي ڇهن سان ٿاهيل هڪ ڏيڍ فوٽي، ترا ڪڙيءَ نوڪريءَ ۾ وجهي، وچي اين ۽ اونچن ڪپرن جي مٿان اڇلائيندو آهي. هرهڪ گهمري ڪان پوءِ، هو ڪن ساعت ويهي آرام ڪندو آهي. جيڪڏهن سڀ نه، تڏهن ٻه منهنجائڻ گهٽيون اوڏايون

آسان طريقن سان ڪڍي ۽ سڌاري سگهجن ٿيون: مثلاً وڏن واهن ۾ مضبوط ڇار وجهڻ، ڪڙين ۾ هر ڪاهرائڻ ۽ اهڙا ٻيا وسيلا جيڪي وڌيڪ مناسب اچن. مکيه ڳالهه، جيڪا خيال ۾ رکڻ کپي، سا هيءَ آهي ته مزورن جي حالت ڪيئن به ڪري سڌارجي. ياد رکڻ کپي ته اها ڪاٽيءَ جي موسم ٿي آهي، جنهن ۾ ڪڙميءَ کي آبڪلاني لاءِ پنهنجي زمين ڇاهڻي پوي ٿي. ڪامڙيا، اڪثر ڪري ڪڙمين جي طبقي جا آهن انهن کي پنهنجيون ٻنيون، آجها ۽ ٻار ٻچا ٻين جي حوالي ڪري، ڪم تي اچڻ لاءِ وزنائتو معاوضو ملڻ کپي. ازان سواءِ، روڪ مزوريءَ تي اولهه واريون نڪرين ۽ ٿر [١٢] علائقي جي قومن سان مضبوط ۽ راٺوڙ مزورن جا ڪٽڪ گهرائي سگجن ٿا.

وڏن ڦاٽن جي صفائي، مکيه واهن جي ڪاٽي ۽ اهڙا ٻيا ضروري ڪم، يورپين يا ڪم از ڪم اهڙي طبقي جي ماڻهن جي نگرانيءَ هيٺ ٿيڻ کپن، جن کي علم ۽ آزمودو هجي. ڦٽل واهن کي آهستي آهستي سڌارڻ جو ڪم به انهن کي سونپيو وڃي ته جيئن واهن جي خامين سببان جيڪي دائمي اهنج ۽ خرچ ٿين ٿا، سي دور ٿي وڃن. ڪپرن تي وڻ پوکائڻ ۽ واهن کي اهڙيءَ طرح ٺهرائڻ، جيئن ضرت وقت انهن ۾ ٻيڙيون هلائي سگهجن. اهڙا ٻيا ضروري سڌارا به انهن کي ڪرڻا پوندا. هڪ ملڪ جي سطح ۽ واهن جي ڏس جي پرتال ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته واهن جو تعداد، جيتري ضرورت آهي، ان کان ڪم از ڪم ٽيون حصو وڌيڪ آهي، جنهڪري مزوري ۽ خرچ ضروري ڪمن بدران فضول ڪمن تي لڳايو وڃي ٿو ۽ آباديءَ کي نقصان پهچي ٿو.

سمورا ننڍا واهه ۽ ڪڙيا ڪاردارن جي حوالي ٿيڻ کپن، جيئن ميرن جي صاحبيءَ ۾ رواج هوندو هو. ساڳئي وقت رعيت کي ٺڳيءَ ڪرڻ ۽ سرڪار کي نقصان ڪان بچائڻ لاءِ سخت قدم کڻڻ کپن. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته هيءَ مشڪل

کم آهي، پر جيڪڏهن انهيءَ ڳالهه تي پورو ڌيان ڏجي ته اسان جا اپاءَ اجايا نه ويندا. مزور چاٽي ٿو سندس دکن دور ڪرڻ ۾ سرڪار کي فائدو آهي. جيڪڏهن ڪانيءَ جي ڪمن جي فقط جزوي ماپ ڪئي وڃي، ته به سرڪار لکپيءَ کان بچي سگهي ٿي.

هاڻي سنڌ ۾ سابق حاڪمن جي ڏينهن ۾ خراج بنديءَ جو جيڪو رواج هوندو هو، تنهن جو هيٺئر مختصر احوال ڏجي ٿو. ان مان اها خبر پوندي ته، ڏيهي حاڪمن جي حڪومت ۾ مالي ۽ روينيو دستور ڪهڙي قسم جو هوندو هو.

ٻين اسلامي رياستن وانگر سنڌ ۾ به ميرن کي جيڪا آمدني ٿيندي هئي، سا ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿي.

۱. عام ڍلون، جيڪي رياست جي آمدنيءَ جو ذريعو هونديون هيون.

۲. خاص محصول، جيڪي حاڪم جو لاڀو ڪري سمجهڻ گهرجن. ڪنهن به جماعت يا رتبي جو ماڻهو، انهن محصولن کان آجو نه هوندو هو. هر ڪنهن شخص کي پنهنجي ڪمائيءَ جو اڌ يا ٽيون حصو، سرڪار جي خرچ لاءِ ڏيڻو پوندو هو، جا ڪين آجهو ڏيڻ بدران لٽيندي هئي ۽ هٿ رکڻ جي عيوض ماڻن عداوت ڪندي هئي.

عام ڍلن ۾ هيٺيان ٽي اسم اچي وڃن ٿا:

(۱) زمينداري يا زمين جي ڍل، (۲) سرشماري يا مٺکي ۽ (۳) سير راهداري محصول.

۱. زمينداري، ٻن قسمن جي هئي، جيڪا "جمع" جي رستي وصول ٿيندي هئي يعني زمين جي ڍل. (۲) اها ڍل جيڪا جنس ۾ ورتي ويندي هئي. "جمع"، ڍل واريون زمينون ڏينديون هيون، جهڙوڪ: ڪپهه، تماڪ، پوست، نير، آفيم، ڪمند، گدارا ۽ اهڙيون ٻيون جنسون سواءِ اناج جي، پيدا ٿينديون هيون.

فصل جي جنس ۽ قيمت مطابق، جريب يا ٻيگهي [۱۳]
تي ۵ کان ۸۰ رپيا ماهوار تائين هوندي هئي. جنس واري
ڍل سنگهه يا ٻني مان ايرني تي اجاريدار کي ڏني ويندي هئي
۽ اها ربيع خريف [۱۴] جي ٻن فصلن لاءِ هوندي هئي. گهڻو
ڪري اها ڍل، ڪاردار آن جي صورت ۾ وصول ڪري سرڪاري
انباردارن جي حوالي ڪندا هئا. انباردار وري اهو اناج ميرن
ڏي موڪليندا هئا يا هندو واپارين کي وڪڻندا، يا وري
سرڪاري عملدارن ۽ ٻين نوڪرن چاڪرن کي، ميرن جي حڪم
مطابق ڏيندا هئا.

ڪڙميءَ کان ڇا ورتو ويندو هو؟ تنهن جو مدار فصل
جي قيمت، زمين جي حالت [۱۵] هوا، پاڻيءَ ۽ اهڙين ٻين
ڪيترين ڳالهين تي هوندو هو. ڪن زمينن تي فصل جي
چوٿين ٽئين ڍل ورتي هئي، ۽ ڪن تان ٽي ڀتي، ڀنج دوئي
(۾ پاڳي ڀنج) يا اڌو اڌ وصول ڪئي ويندي هئي. حاڪم جو
پورو حصو هر ڪنهن فصل تي روبرو ڏسي، اندازي لڳائڻ رستي
مقرر ڪيو ويندو هو. ڪاردار ٻين سرڪاري عملدارن سان مقرر
وقتن تي گڏجي، (ٻيجي ٻوڪڻ ۽ لاب وقت) پر ڳڻي جي
پرتال ڪندو هو. تنهن کان پوءِ، مير ڏي اطلاع موڪليو
ويندو هو جو لاب وقت ڪاردار کان پنهنجي مقرر رقم هر حالت
۾ وصول ڪندو هو.

پيدائش جو سرڪاري حصو ٽن نمونن ۾ وصول ڪيو
ويندو هو. ڪن هنڌن تي ڪوهن تي ڍل هوندي هئي، جنهن
کي "چرخشماري" چئبو هو. نار يا وڏا ڪوهه، سال ۾ چالهه
ڪاسا ۽ هرلا يعني ننڍا ڪوهه، چويهه ڪاسا [۱۶] پربندا هئا.
بعضي حاڪم ۽ رعيت پاڻ ۾ ٺاهه ڪري ڪو حصو مقرر
ڪندا هئا، جنهن جي ڏيڻ جو ذمو ڪڙمي پاڻ تي کڻندو هو.
آن کي "داڻا - بندي" چوندا هئا. مگر عام رواج بٽئيءَ جو
هوندو هو، جنهن ۾ لاب کان پوءِ پيدائش جي باقاعدي ورهاست

ٿيندي هئي. ڳوٺن جي پرسان آنَ جا ڍڳ ڪري رکندا هئا. ۽ سرڪاري عملدار پنهنجو حصو مقرر ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. ان کان پوءِ سڀ مختلف ابواب ڪٽائيندو هو، جيئن ته "ٻستاره" (ان جي ڪٽائي) جو خرچ، "ڪهگل" يعني ديري کي مٽيءَ سان لنبڻ ۽ ڳوٺ جي فقير، ملان ۽ ٻين ٻينن جي خيرات ۽ ڪيترن عملدار، ڪوٽوال، ڪارائو (آن جي سنڀال وارو) ۽ "پيمانڪش" يعني ماهواري لاءِ مقرر حصو ورتو ويندو هو. ان کان پوءِ باقي جو ڪجهه بچندو هو، سو ٻختاور (هاريءَ) لاءِ هوندو هو.

جيڪڏهن زمين زميندار جي ملڪيت هوندي هئي، ته عام طرح هو پنهنجو حصو هاريءَ يا ڪڙميءَ سان ورهائيندو هو. سڄاسري زميندار کي سموري خرچ لڳي، فصل جو ٽيون حصو بچندو هو. وڏيڪ آباديءَ وارن سالن ۾ آباديءَ مان، سيڙايل موڙيءَ تي، اٽڪل ٽي-چار سيڪڙو نفعو حاصل ٿيندو هو. انهيءَ هوندي به زميندار گهڻو ڪري هرهنڌ سڄو هوندو هو. انهيءَ جا مکيه سبب هئا زميداري طبقي جي ماڻهن جون بدخصلتون، بي‌انتها سستي ۽ جهالت. جيستائين زميندار کي روزاني خوراڪ ۽ پنگ چڱو ملندو ايندو هو ۽ هو هڪ-ٻن زالن ۽ شايد ڪنهن طائفي جي پرورش سان گڏ، تلوار ڪشي گهوڙي تي چڙهي گهمندو هو، تيستائين هو ورلي پنهنجي زمين جي سنڀال جو اونو يا ڳڻتي ڪندو هو. وڏيڪ شاهوڪار طبقي وارا زميندار، ٻاڻ وٽ ڪارڪن [١٧] رکندا هئا ۽ اهي سمورو اڪو-چوکو پنهنجي نموني ۾ رکندا هئا؛ ڇاڪاڻ ته سندن مالڪ اڪثر اڻکي پڙهي ڪونه ڄاڻندا هئا ۽ نه وري حساب-ڪتاب سمجهي سگهندا هئا، اهڙين حالتن هيٺ، انهن کي قرض کڻڻ کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو ڪونه هوندو هو. هندو واپاري اڪثر هيٺين شرطن تي اوڌر ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا: سؤ رپئي جي اوڌر لاءِ، حالتن مطابق ١٢٥ يا ١٥٠ رپين جي رسيد ورتي ويندي هئي ۽ انهيءَ رقم تي وياج اٺ يا ڏهه في سيڪڙي حساب

سان هوندو هو. قرض لاهڻ جو وعدو فصل تي هوندو هو، پر اهو شرط ورلي پاڙيو ويندو هو، ڇاڪاڻ ته قرضيءَ وٽ روڪ پئسو ڪونه هوندو هو ۽ ٻئي وقت هن کي اڳئين اڌيدارن کي راضي ڪرڻ لاءِ زياده موڙيءَ جي ضرورت ٿيندي هئي. انهيءَ ڪري مجبوراً زميندار کي ساڳئي وقت ٻٽاڻي پئي وياج تي قرض کڻڻو پوندو هو. حرفتي واپاري، هن کي پنهنجي اَنّ خريد ڪرڻ کان پوءِ اُن مٿس پنهنجو ٿورو مڙهيندو هو. قرضيءَ کي پنهنجي مرتبي ۽ ضرورت آهر ڪشاده دل به ٿيڻو پوندو هو. وڏو ماڻهو جيستائين وياج خور کي ڪو گهوڙو ۽ سوني هنئي سان تلوار تحفي طور نه ڏيندو هو، تيستائين هن کي قرض به نه ملي سگهندو هو. ڏيهي حاڪمن جي صاحبيءَ ۾، ڪاردار اڪثر ڪري پنهنجن مالڪن سان ٺڳي ڪري، سندن حصي جي پيدائش به کائي ويندا هئا. انهيءَ ڪري حاڪم، وقت بوقت مٿن ٺڳيءَ جي تهمت رکي کين سزا ڏيندا هئا، ته جيئن آئندي اهڙي ڪڌي ڪم کان باز اچن. بعضي بعضي ڪاردار کان، جنهن جي پگهار ٻن سوَن کان مٿي نه هوندي هئي، ۱۲۰۰ سؤ رپيا جرمانو، ڀيڙائي ورتو ويندو هو. اهي موتمار ڏنڊ هڪدم پرايا ويندا هئا ته جيئن ٻيهر اهڙيءَ بي ايمانيءَ ڪرڻ جي ڪنهن کي جرات نه ٿئي.

"سرشماري" يا "مٽڪي" جدا جدا ضلعن ۾ اجاريدارن يا تحويلدارن کي ايربي تي ڏيندا هئا، جيڪي اها مقرر رقم وصول ڪري خزاني ۾ ڀاريندا هئا. اها ڍل فقط سنڌي ماڻهن ۽ جت قومن سان لاڳو هوندي هئي. بلوچ هميشه ائين سمجهندا هئا ته اسان قومي سردارن جي نوڪري ڏيون ٿا، تنهنڪري محصول کان آجا آهيون. وڏن جاگيردارن ۽ سردارن کي اڪثر آباد ڪارن کان، "سرشماري" خواه زمينداري ۽ ٻين محصولن وصول ڪرڻ جو سندن ڪن شرطن مطابق پروانو ڏنو ويندو هو. انهيءَ حالت ۾ هو سرڪار کي ڪجهه به نه ڏيندا هئا. زميندارن،

سرڪاري ڪامورن ۽ عملدارن، فوجي سپاهين خواه مذهبي پيشوائن، جهڙوڪ: قاضين، پيرن، سيدن ۽ ٻين کي محصول معاف هوندو هو.

"سرشماريءَ" جو انتظام هن ريت هوندو هو: مرد، زالون ۽ ٻار (سواءِ معصومن جي) سڀ ڍل ڀريندا هئا. سندني [١٨] جو مدو گهر جي وڏي تي هوندو هو. تنهن کان سواءِ، هرهڪ پاڙي، پنهنجي ٻئي پاڙيءَ جو ضامن هوندو هو، پٽ پيءُ جو، چاچو ڀائٽي جو. اهڙي طرح ٻيا رشتيدار. مثلاً جيڪڏهن شروعات ۾ ڪنهن گهر ۾ ويهه پاڙي هوندا هئا ۽ انهن مان پنج يا ڇهه، مري يا لڏي ويندا هئا ته حاڪم هميشه اصلي مقرر ڪيل رقم جي طلب ڪندو هو. ان کان سواءِ جيڪي غيرحاضر هوندا هئا، انهن ڏي ٻه سندن حصي [١٩] لاءِ ماڻهو موڪليو ويندو هو.

"مٺڪي" هرهڪ ماڻهوءَ تي، هرفصل تي، فصل لهڻ وقت آٺ آنا ۽ سال لاءِ هڪ رپيو هوندي هئي، جيڪا هميشه روڪ ورتي ويندي هئي. سرچارلس نيپيئر انهيءَ ڍل کي ماڻهن لاءِ آزار سمجهي رد ڪري ڇڏيو. مگر مشرقي دنيا جي هن حصي ۾، انهيءَ محصول جو عام رواج آهي. اهو محصول افغانستان، ملتان، بهاولپور، جيسلمير، پنجاب ۽ ايران جي ڪيترن پاڱن ۾ رائج آهي. ان جي مکيه خامي اها آهي جو ان جو غبن ٿيڻ جو گهڻو امڪان هوندو آهي.

سنڌ جا هندو، جيڪي اڪثر واپاري ۽ سوداگر هوندا هئا، سي باقاعدي "مٺڪي" ڪونه ڏيندا هئا. انهن مان جيڪي ميرن جي نوڪريءَ ۾ عامل هوندا هئا، سي ته سرڪار کي سواءِ ڪنهن اتفاقي ڏنڊ جي ٻيو ڪجهه به نه ڏيندا هئا.

"سير" يعني وکر جي روانگيءَ تي محصول، سو ٿڌي تي وصول ڪيو ويندو هو. جيڪڏهن سال پاڻيءَ رستي ايندو هو ته ان جي لاهڻ وقت هڪ مقرر رقم، جيڪا اڪثر ڪري ڇهه في سيڪڙي جي حساب سان هوندي هئي، ورتي ويندي هئي. جيڪڏهن مال خشڪيءَ رستي ايندو هو ته محصول سرحد

تي ورتو ويندو هو. تنهن ڪان پوءِ ٻنان ڪنهن رنڊ روڪ جي
انهيءَ شهر ۾ پهچي ويندو هو، جتي وڪرو ٿيڻو هوندو هو.
اتي هڪ ٻي ڳري رقم به مال کولڻ کان اڳ مقرر نرخ تي
هرهڪ آڻ مٿان ورتي ويندي هئي، جا اٽڪل مڻ تي پنج
آنا اچي بيهندي هئي. هرهڪ گهوڙي تي ٽي يا ساڍا ٽي رپيا
ڏيڻا پوندا هئا. اهي پيا محصول انهن سوداگرن کان به گهريا
ويندا هئا. مثلاً جڏهن ڪو افغانستان جو قافلو، ڪراچيءَ کان
بمبئيءَ وڃڻ لاءِ سنڌ جي حد اندر داخل ٿيندو هو، (ڪن
حالتن ۾ جيڪڏهن وڪرو ٿيندو هو)، تڏهن "مير" وصول ڪيو
ويندو هو. خاص جڏهن آنءُ کيهه هڪ شهر کان ٻئي شهر
موڪليا ويندا هئا.

ڪن هنڌين "مير" اماني [٢٠] طور وصول ٿيندو هو
ته ڪن هنڌين اجاريدارن کي ٺيڪي تي ڏنو ويندو هو. وڏن
سيٺين يا واپارين سان خاص رعايتون ٿينديون هيون. انهن مان
هڪ اها به هوندي هئي ته جتي غريب واپاري پنج يا ڇهه
سيڪڙو محصول ڏيندو هو، يا جيڪي انهن جا وقتي خانگي
ڪم ڪاريون ڪندا هئا، تن کي "مير" ڏيڻ کان سواءِ مال
وڪڻڻ جي اجازت هوندي هئي. ڪن تي جيڪڏهن ڪا خاص
مهرباني ٿيندي هئي ته، ڪين محصول جو پنجون بلڪ چوٿون
حصو به معاف ڪيو ويندو هو. اها رعايت، عام ڪئي ويندي
هئي؛ چاڪاڻ ته، پئسا اجاريدار جي کيسي مان نڪرندا هئا.

ڪيترا سردار، "مير" کان سواءِ راهداري وٺندا هئا،
جيڪو سچ پچ هڪ قسم جو ڍونگو هوندو هو. مثلاً جوکيا قوم،
پنهنجي علائقي مان لنگهندڙ هرهڪ آڻ تي "نٿ" (مهار)
جي نالي ۾ آنو، ٻه آنا يا ٽي آنا وصول ڪندا هئا.

پيا به، ڪيترائي خاص محصول هوندا هئا. انهن مان
ڪي ته ٻنهه معمولي هوندا هئا. ان قسم جي مکيه محصولن

جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي. انهن مان جيڪڏهن ڏيهي حڪومت جي قابليت ثابت ٿئي ٿي، ته به اهو روشن ٿئي ٿو ته ڪين خراج جي مختلف نمونن ڪي عمل ۾ آڻڻ جو اونو هوندو هو.

۱. "پيشڪش" مهاجن: سنڌ ۾ هندن جي قوم ايتري گهٽائيءَ ۾ هئي جو مٿن، انهن تي جزية الهنود [۲۱] مڙهڻ آسان نه هو، جيتوڻيڪ قرآن جي حڪم مطابق اهو محصول انهن غيرمسلم قومن ڪي پرڻو آهي، جيڪي اسلام جي ماڻي ۾ رهن ٿيون. بخارا جهڙيون اسلامي حڪومتون. اجا اهو محصول وٺنديون آهن. ان جي بدران ننڍڙا هندو دڪاندار پنج جا ڏهه رپيا ساليانو "پيشڪش" ڏيڻ پسند ڪندا هئا ۽ اها ڍل به فقط مرد پريندا هئا. وڏا واپاري ۽ سرڪاري ڪامورا [۲۲] انهيءَ خراج کان آجا هئا.

۲. "سرشماري اصنافگران": هي جدا جدا قسمن جي ڪاريگرن مثلاً رنگريزن، واڍن لوهارن، وازن ۽ ٻين کان هڪڙي قسم ڍل ورتي ويندي هئي. هرهڪ بالغ مرد، جنهن تي هيءَ ڍل لازمي هوندي هئي، سو سراسري ٽي رپيا سال ۾ ڀريندو هو.

۳. "دلالي"، يعني دلالن تي ڍل: هرهڪ دلال، ميرڪي نالن ۽ واپارين سان وهنوار ڪرڻ جي اجارت جي عيوض هڪ ننڍي رقم ماهوار ڏيندو هو. انهيءَ ڪري واپارين جي، دلال کان سواء سري نه سگهندي هئي. جيڪڏهن هو دلالن جي مدد کان سواء مال نيڪال ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، ته ڪين ڪامياب ٿيڻ جي اميد گهٽ نظر ايندي، انهيءَ ڪري مجبوراً دلالي ڏيڻي پوندي هين.

۴. "هوائي": جيڪي جهاز پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويندا هئا،

يا ڀڄي پوندا هئا، تن جو مال شاهي خزاني ۾ جمع ٿيندو هو.

٥. "فروعي": آٽ، ٻڪرين يا ٻيو چوپايو مال، جيڪو ڪنهن آباد ۽ ڏيل ٻيٽ ۾ پوندو هو، ته ڌڻ جو ڌڻ وڪٽي ڇڏيندا هئا ۽ ان جا پئسا سرڪار جي حوالي ٿيندا هئا. وڏي ڳالهه، ته مال جي ڌڻيءَ ۽ زمين جي مالڪ کي ڪوبه عيوضو ڪونه ملندو هو. رولو مال جي جيڪڏهن هڪدم مالڪي نه ڪئي ويندي هئي، ته اهو ضبط ڪيو ويندو هو.

٦. "چرخي": نارن تي آباد ڪيل باغن ۽ زمينن تي هڪ قسم جي ڏيل هوندي هئي. اها هرڪنهن ضلعي ۾ نرالي هوندي هئي. ان جو مدار چرخي [٢٣] جي ماپ تي هوندو هو.

٧. "حقابو": هي پاڻيءَ جي قيمت هوندي هئي، جيڪا ڪن خاص زمينن دارن کان ورتي ويندي هئي. ڏيهي حڪومت ۾ ان محصول جو عام رواج ڪونه هوندو هو.

٨. "اجاره ڪولاب": ڪولاب، يعني ٻوڏ هيٺ آيل زمينون ۽ ڍنڍون، جيئن ته منڇر مڇر وغيره. اهي زمينون سرڪاري ڪاسورن کي ٺيڪي تي ڏنيون وينديون هيون، جيڪي ٻڪين، ٻهڻ [٢٤]، آنن ۽ ڪانن جي پيدائش مان ٽيون حصو يا نفعي جو اڌ ڏيندا هئا.

٩. اجاره ٻيڙن: دريائي ٻيڙن، اجاريدارن کي ٺيڪي تي ڏيندا هئا، ۽ اهي وري مسافرن کان پئسو يا ٻه پئسا في ڀورَ جي حساب سان وٺندا هئا.

۱۰. شڪار ماهي: سرشماري ڪان سواءِ، سرڪار، مهاڻن ڪان ٽيون حصو يا اڌ شڪار جو وٺندي هئي؛ خاص ڪري انهن ڪان، جن جو گذران پلن قاسائڻ يا مارڻ تي هوندو هو.

۱۱. سر درختي يا زير درختي: زمينن ۽ باغات جي ڍلن ڪان سواءِ، انبن، کجور ۽ ٻين اهڙن ميون جي وڻن تي ٿورڙو محصول مقرر هوندو هو. ميوي پڇڻ کان اڳ، ڪاردار جو ماڻهو اچي وڻ ڏسندو هو ۽ هرهڪ وڻ تي هڪ آنو وصول ڪندو هو؛ جنهن کي "سر درختي" چوندا هئا. پنيل، ميوي جي حصي کي "زير درختي" چوندا هئا. سرڪاري حصو اڌ ۾ هوندو هو ته ٽي حصا ۾.

۱۲. ترازو: جڏهن آنب، ميوو ۽ ڪاڌي جون ٻيون شيون بزار ۾ وڪري لاءِ رکندا هئا، تڏهن انهن تي محصول ورتو ويندو هو. اهو محصول روڪ پئسن ۾ ورتو ويندو هو ۽ سراسري پنجن سيرن [۲۵] تي هڪ پئسي جي حساب سان ڏنو ويندو هو. سنڌ جي ڪن حصن جي شهرن ۾، جيڪڏهن وڪري لاءِ ڪير ايندو هو ته ان تي محصول وٺندا هئا. ڪيترن جاين تي "اجاره جڳرات" ڏيڻ ڪان سواءِ پنهنجي چوپائي مال ڏهڻ جي ۾ اجازت نه هوندي هئي.

۱۳. سلامتي ڪشتي: جڏهن ڪو جهاز يا ٻيڙي، مال يا مسافرن سان پرجي بندر تي پهچندا هئا، ته اجاريدار ان جي سلامت پهچڻ جي عيوض پنج آنا محصول وٺندو هو. وري جڏهن لنگر هڻندا هئا ته ڇهه آنا ٻيا "نٿ" [۲٦] طور وصول ڪندا هئا. گهوڙن جي آمدني ۴ تي آٺ آنا في ڪن "سلامتي" محصول هوندو هو.

١٤. مويشي: گهوڙي، خچر، گڏهه، آڪ ۽ ڍڳين جي وڪري تي جيڪو محصول هوندو هو، اهو سرڪاري خسري ۾ ”مـاويسي“ جي نالي لکيو آهي، حاڪم جو لوازمو رهڻ تي آنو هوندو هو.

١٥. ريزڪي: سڀ خريدار سرڪار کي رهڻ تي آنو محصول ڏيندا هئا. پر جيڪڏهن سودو سؤ رپين کان وڌيڪ هوندو هو ته ان تي پنج سيڪڙو محصول ڏيندا هئا. شاهوڪارن ۽ دولتمند واپارين کان چار سيڪڙو محصول ورتو ويندو هو.

١٦. پنچري: سرڪاري زمين ۾ سال جي چارڻ تي محصول هوندو هو. اهو هر آڪ تي آڌي، مينهن تي چار آنا، ڍڳين تي ٻه آنا ۽ هرهڪ رڍ ۽ ٻڪريءَ تي هڪ انو، مهيني جي حساب سان ڏنو ويندو هو. هي محصول گهڻو ڪري اجاريدارن کي ٺيڪي تي ڏنو ويندو هو.

١٧. ڪٽو يا اجاره شراب: شراب جي هرهڪ ڀٺيءَ وارو، پنهنجي ڌنڌي جي نفعي مـان ڪجهه رقم ساليانی ڏيندو هـو. اها رقم چاٽي پڄهی مقرر نه ڪئي وئي هئي.

١٨. اميني: جڏهن ٻن زميندارن جي وچ ۾ اٽڪت ٿيندي هئي، ته سرڪار انهن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ ڪو امين موڪليندي هئي. امين جـو مرتبو ڌرين جـي حيثيت مطابق هوندو هو. سنڌي ماڻهو زمين جي معاملي ۾ تمام ڦڏائي آهن. انهيءَ ڪري ڏيهي حڪومت ۾ اهڙا معاملا روز پيا ٿيندا هئا. ڪن حالتن ۾ تـه لڙايون بـه ٿينديون هيون ۽ حياتيون ورتيون وينديون هيون. زميندار پنهنجي حق جي بچاءَ ۾، هٿيارن استعمال ڪرڻ کان ڪين ٽرندا هئا. اهو، پنهنجو مقرر لوازمو، رشوت ۽

خرچيءَ کان سواءِ مهماني ٻه کڻندو هو ۽ پنهنجي عملي سميت ڍرين جي خرچ تي رهندو هو. جڏهن تڪرار جو نبيرو ٿيندو هو، تڏهن ٻئي ڌريون آنڙ ۽ مال جي نذراني کان سواءِ، هڪ مقرر رقم پڻ ڏينديون هيون. اها رقم حاڪم جي نالي ۾ ڏني ويندي هئي، پر کڻندو عملدار هو. ماڻهن کي رشوت ۽ حرامخوريءَ جي سٽي پيل هئي، تنهنڪري هو انصاف خريد ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهندا هئا. جيڪڏهن امين ايمانداري ڪري، نذراني وٺڻ کان انڪار ڪندو هو ته، آچيندڙ ائين سمجهندو هو ته مخالف ڌر مون کان وڌيڪ امين کي فراخداليءَ سان لڀڻ جو ڪم ورتو آهي. معاملي جو نبيرو ڪنهن به ڌر جي فائدي ۾ ڪرڻ امين جي وس ۾ هوندو هو. جيڪڏهن هن جو فيصلو ظاهر ظهور انصاف جي خلاف هوندو هو، ته مظلوم ڌر کي چوندو هو ته 'ٻرندڙ ٻاهه [٢٨] مان لنگهي يا پاڻيءَ ۾ ٽٻي ڏئي يا ڪنهن ٻئي نموني ۾ پنهنجي بيقصوريءَ جي ثابتي ڏي.' سڀ کان ڪامياب امين اهي سمجهيا ويندا هئا، جيڪي پنهنجو ۽ پنهنجن مالڪن جو پيٽ چڱيءَ طرح ڀري سگهندا هئا.

١٩. <u>جرمانو يا ڏنڊ:</u> ڏيهي حاڪم، ڏوهارين لاءِ ڏنڊ جي سزا ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪندا هئا، يعني مارڻ کان سندن رت - ست ڏهڻ وڌيڪ ۽ مفيد ۽ اثرائتو چاتو ويندو هو. اڪثر ڪري جسماني سزائون بدلائي انهن جي عيوض ڏنڊ وصول ڪيو ويندو هو. زنا لاءِ ڪاردار ٽنڪا هٽائيندو هو، پر تنهن کان پوءِ به سندي ڏوهاريءَ کي ڏنڊ به ڀرڻو پوندو هو. چوري، ڦر ۽ خون جو فيصلو به ساڳيءَ ريت ڪيو ويندو هو. انهيءَ آمدنيءَ مان حاڪم کي گهڻو فائدو ڪونه ٿيندو هو، ڇاڪاڻ ته ان جو گهڻو حصو ڪاردار ۽ ٻيا عملدار کائي ويندا هئا.

مٿين ذڪر ڪيل ملڪي ڏاڻن ۽ محصولن مان هيءَ حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ته سنڌ ۾ ڪڙميءَ ۽ واپاريءَ تي ڏاڻن جي چٽي هلڪي ڪانه هوندي هئي. اسان جي حڪومت ۾ اهو طريقو بدلائي، هندستان جي ٻين پرڳڻن جهڙو ڪيو ويو آهي. اها تبديلي ماڻهن ۾ اجا مقبول ڪانه ٿي آهي. هنن کي اهو اثر ويٺل آهي ته اسان جي ڏينهون ڏينهن وڌندڙ مفلسيءَ جو ڪارڻ اسان جو ڏاڻن وارو نئون سسٽم آهي.

باب ٽيون

سنڌي لوڪ قصن جي فهرست

صوبي جون زبانون ۽ هرهڪ زبان جو مختصر بيان

سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي تصنيفون آهن، تن مان سڀ کان وڌيڪ مقبول آهي آهن جن ۾ سنڌ جي فتح وقت مسلمانن بهادرن، ڪافر راجائن جو مقابلو ڪيو هو. سنڌ جا ڪافي قصا ۽ ڪهاڻيون انهيءَ نڪتي تي ٻڌل آهن. سنڌ ۾ انهن تحريرن جو ٻه وڏو تعداد آهي، پر انهن کان ٻه زياده تعداد ڏند ڪٿائن ۽ افسانن جو آهي ۽ اهي ڀٽن ۽ چارڻن گڏ ڪري، هيٺين طبقي جي ماڻهن ۾ ڦهلايا آهن. جهڙيءَ طرح هڪ اڻ سڌريل ۽ دهقاني قوم ۾ ٿيندو آهي، تيئن هت ٻه هرهڪ قلعي ڪوٽ ۽ شهر جي يادگيري ماڻهن جي دلين ۾ سانڊيل رهي ٿي — خاص ڪري انهن ماڻهن جي دلين ۾، جيڪي انهن جاين جي ويجهو رهن ٿا. قصي جي هرهڪ لاهيءَ چاڙهيءَ کي ڪنهن نمايان واقعي سان تعلق هئڻ جو شرف حاصل آهي ۽ هر قبرستان کي پنهنجا مشهور اولياء ۽ درويش آهن.

هيٺين مشهور سنڌي افسانن جي مختصر فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

١. مستي ٻنهون: هيءَ عشق ۽ محبت وارين ٻن دلين جي ڪهاڻي آهي. اهي ٩٠٠ ورهيه اڳي يا سنڌ ۾ اسلام اچڻ وقت رهندا هئا. اها ڳالهه قابل توجهه آهي ته هي قصو ان سماري وسيع ايراضيءَ ۾ مشهور آهي. جيڪا مڪران ۽

افغانستان، جيسلمير ۽ مشرقي ايران جي سرحدن ۾ اچي
وڃي ٿي. اهو قصو فارسي، جتڪي ۽ بلوچي ٻولين ۾ به
لکيل آهي. مسٽر ڪرو (Crow)، شايد انهيءَ قصي ڏانهن
اشارو ڪندي لکي ٿو ته ”مير فتح علي خان، بلوچ عاشقن جي
ڪهاڻيءَ کي مولانا جاميءَ واري ”يوسف زليخا“ جي قصي
جي طرز تي فارسي شعر ۾ ترجمو ڪرائڻ جو حڪم ڏنو هو،
ته جيئن انهيءَ نظم جي اشاعت وسيلي سنڌ جو نالو ادبي دنيا
۾ ڦهلائي ان کي اهڙيءَ طرح مشهور ڪري، جهڙيءَ طرح
سنڌ جو نالو جنگ جي فن ۾ مشهور هو. هاڻي اهي عاشق
پهتلن جي قطار ۾ شمار ڪيا ويندا آهن ۽ ائين سمجهيو ويندو
آهي ته هو اڃا زنده آهن. انهن جي قبرن تي گهڻا ماڻهو
زيارت لاءِ ويندا آهن. چون ٿا ته ڪيترا ماڻهو يقين ڪري
آستاني[1] تي ويا آهن، ته هنن مائي سسئيءَ کي اکين سان
ڏٺو آهي. اهو قصو هندن وٽ به پنجابيءَ ۽ ٻين ڀاشائن ۾
آهي. هو اڪثر گرمکي اکرن ۾ لکندا آهن. سسئيءَ کي عام
طرح ”رُل مئي“ چوندا آهن. سنڌ جي اتهاس ۾ ٻي نامياري
عورت، سهڻي هئي، جيڪا سنڌونديءَ ۾ ٻڏي، غرق ٿي ويئي
هئي ۽ انهيءَ سبب هوءَ ”ٻڏ مئي“ سڏبي آهي. شاهه عبداللطيف
انهيءَ قصي تي جيڪي بيت چيا آهن، تن انهيءَ قصي لاءِ
سنڌ جي اوچي طبقي جي ماڻهن ۾ ڏاڍو چاهه پيدا ڪيو آهي.
انهيءَ طبقي ۾ ڪي ٿورا اهڙا ماڻهو هوندا جن کي پنهنجي
بزرگ هم وطني شاعر جو ڪلام ياد نه هوندو. سنڌ ۽ بلوچستان
جي صحرائي قومن ۾ ڪي ورلي اهڙيون قومون هونديون، جيڪي
انهيءَ قصي کان اڻ واقف هجن. اوٺي مسافريءَ تي، ڏنار مال
سان ۽ ڪڙمي پنهنجيءَ ڪرت ۾ سسئي پنهونءَ جي ڪشالن
جي ڪهاڻي پنهنجي سادي سودي ۽ ڪچي پڪي شعر ۾ ڳائي،
پاڻ کي وندرائيندا آهن. اهڙيءَ ريت، ٻيا هيٺيان قصا عام
مشهور آهن.

٢. راڻي ۽ مومل جي ڪهاڻي: هي راجپوت نسل جا عاشق ۽ معشوق هئا، ٣. هير ۽ رانجهي جي محبت جو قصو، ٤. مارئيءَ ۽ عمر سومري جي ڳالهه، ٥. مل محمود جي لڙائي ۽ موت، ٦. دولهه دريا خان جون سوڀون، ٧. سهڻي ۽ ميهار جي عشق جو افسانو، ٨. دودي ۽ چنيسر جون لڙائيون، ٩. مامئيءَ [مامونئي] يا هفت تن جون پيشنگويون، ١٠. ليلان چنيسر جو قصو، ١١. نانگ جي ڏند ڪٿا، ١٢. ڪهانو مهاڻي جو قصو، ١٣. عبدالله بروهيءَ جون لڙائيون، ١٤. صبح چانڊيي جا جهڳڙا ۽ ١٥. ڄام هالي ۽ ڄام ڪيهر [٢] جا جهڳڙا.

پڙهيل مسلمان، عربي ڄاڻندا آهن ۽ هندو سنسڪرت. مگر اهي پنهنجي ٻوليون عام ڄام ڪونه ڳالهايون وينديون آهن. ٿورڙا افغان زميندار، جيڪي صوبي جي اتر ۾ رهن ٿا، سي پنهنجي اباڻي ٻولي يعني پشتو ڳالهائيندا آهن. مگر اها ٻولي ماڻهن ۾ ايتري ڦهليل نه آهي، جو ان کي سنڌ جي ٻولين ۾ شمار ڪجي. پنجابي ٻوليءَ جي به ساڳي حالت آهي. اها فقط ٿورڙا سک استعمال ڪندا آهن، جيڪي جدا جدا شهرن ۽ ننگر ۾ رهن ٿا. سنڌ جون عام مروج ٻوليون هي آهن:

١. بلوچي، ٢. جتڪي، ٣. فارسي ۽ ٤. سنڌي.

بلوچي هڪ دهقاني پهاڙي ٻولي آهي، جا بلوچستان جي سموري علائقي ۾ ڳالهائي ويندي آهي. پهاڙي قومون جيڪي سنڌ جا پٽ وسائي ويٺيون آهن، سي به اڪثر اها ٻولي ڳالهائينديون آهن. بلوچڪي ٻولي هندستاني - فارسي [٣] ٻولين جي قطار ۾ شمار ڪئي ويندي آهي. جيتوڻيڪ اها اهڙي مهذب زبان نه آهي، پر تنهن هوندي به تمام جهوني سمجهي وڃي ٿي. اها جديد فارسيءَ سان گهڻي مشابهت رکي ٿي. ان جا اڌ لفظ ته فقط فارسي زبان جون بگڙيل يا ميٽيل صورتون آهن. ٻين هر قسم ٻولين، جهڙوڪ بروهڪي ۽ پشتو وانگر

هن ٻوليءَ جي لغت ۾ ، ڪيترا سنسڪرت ۽ عربي ۽ ٻيا دهقاني الفاظ شامل ٿيل آهن. مگر اهي لفظ ڪنهن قديم ٻوليءَ جا رهجي ويل لفظ نٿا لڳن. جيڪڏهن ائين هجي ته انهن ۾ فقط سادا خيال سمايل هجن. اهي لفظ شايد ڪي نوان عناصر آهن، جي بلوچڪيءَ ۾ ان ڪري داخل ٿي ويا آهن، جو بلوچڪيءَ جو ٻين ٻولين سان گهٽ وهنوار آهي ۽ پاڻ هڪ خاص زبان آهي. بلوچ ڪيترن پاڙن ۾ ورهايل آهن جي هڪٻئي کان گهڻو الڳ آهن. تنهڪري سڀاويڪ آهي ته انهن جي زبان ۾ جدا جدا نمونن جا لفظ ۽ اصطلاح هجن. اها ٻولي، ايتري شاهوڪار نه آهي، تنهنڪري پر وارين زبانن مان اڌارا لفظ وٺڻ ضروري ڄاتا ويا هجن. بلوچڪي اتهاس ۾ ڪجهه ڪهاڻيون، افسانا، وزمي گيت، راڳ ۽ پنّن ۽ چارڻن جون تصنيفون ٻه آهن. ڏک جهڙي ڳالهه آهي ته تمام ٿورن يورپي ماڻهن [۴] بلوچي ٻولي سکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته اها سنڌي ۽ فارسي ٻولين جي ڄاڻن لاءِ سکڻ بلڪل آسان آهي، انهي ٻوليءَ جو اونهون اڀياس قديم ايراني ٻولين جهڙوڪ زند، پهلوي، دري ۽ دساتير جي ڀاشائن جي وديارٿين کي تمام ڪارائتو ٿيندو.

هن وقت اسان کي انهن ٻولين جي نالن کان سواءِ، ٻي ڪابه خبر نه آهي. پارسين جي مقدس ڪتابن لاءِ چيو ويو آهي ته انهن ۾ ڪوبه اهڙو بنيادي لفظ نه آهي، جو ڪنهن نه ڪنهن زندهه فارسي ڀاشا جي ڪنهن ٻئي لفظ سان ملي نه اچي. بلوچين، بروهين ۽ افغانن جون پهاڙي ٻوليون ڪيترن لفظن جي بنيادن تي روشني وجهي سگهن ٿيون، جن جو هيئنر اسان کي ڪو پتو ڪونه ٿو پوي [۵].

سنڌ ۾ هيٺيون وڏيون قومون پهاڙي ٻولي (بلوچڪي) اڄا استعمال ڪن ٿيون: رند، ٽالپر، مري، جانڊيا، جمالي ۽ لغاري.

جتڪيءَ [٦] ڪي سرائيڪي ۽ چوندا آهن ۽ بلوچي ۽ سرائڪي انهي ڪري ته اها سري يا اتر سنڌ ۾ ڳالهائي ويندي آهي ۽ بلوچي، چاڪاڻ ته ڪيتريون بلوچ قومون جي سنڌ ۾ رهن ٿيون، سي ڳالهائينديون آهن. ۽ اها ملتانيءَ جي بگڙيل صورت آهي، جا خود بگڙيل پنجابي ٻولي آهي. اها سنڌ ۾ گهڻي قدر استعمال ڪئي ويندي آهي ۽ ماڻهن جو غالباً چوٿون حصو اها ٻولي ڪم آڻيندو آهي. ان جون ڪيتريون مقامي صورتون آهن. ان ۾ سواءِ ٿورڙن شعرن ۽ مذهبي رسالن جي ٻيو ڪو ٿورو اتهاس آهي. ڏسجي ٿو ته پٽ ۽ چارڻ انهيءَ کي پنهنجي ٻوليءَ کان وڌيڪ معتبر ڪري سمجهندا آهن. گهڻن تعليم يافته ماڻهن ان جو اونهو اڀياس ڪيو آهي ۽ ان ۾ تصنيفون جوڙيون اٿائون. جتڪي زبان ۾ جيڪي سڀ کان مشهور افسانا ۽ قصا آهن، تن جي مختصر فهرست هيٺ ڏجي ٿي.

١. سسئي پنهونءَ واري سنڌي ڪهاڻي.

٢. هير رانجهو.

٣. يوسف زليخا، جيڪو مسلمانن ۾ هڪ تمام مقبول قصو آهي. جتڪيءَ ۾ انهيءَ نالي سان ٽي-چار نظمون آهن.

٤. سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال پري. اهو اصل مشهور عربي يا مصري قصي جو هڪ ناقص نقل آهي.

٥. ليليٰ مجنون، مشهور عربي عاشقن جي قصي جو سنڌي ۾ به ترجمو آهي.

٦. مرزان صاحبان، هندستاني قصي جو ترجمو آهي.

٧. شيخ علي فقير ۽ لوهار جي حسين ڌيءَ، جلاليءَ جي عشق جو افسانو ملتان جي ڀرسان جهنگ-سيال نالي هڪ علائقي جي ڪهاڻي آهي. جو فقيرن ۽ عشاقن کان مشهور آهي

جتڪي ٻوليءَ ۾ اهي آهن سي ڪان وڌيڪ مقبول ڪهاڻيون ۽ افسانا اهي افسانا ۽ ڪهاڻيون سي نظم ۾ آهن. نثر ڪي ٿورا پڙهندا آهن ، انهن ڪان سواءِ مسلمانن وٽ ڪي مذهبي رسالا [ڪتاب] به آهن . انهن مان ڪي رسالا زالون ۽ ٻار وغيره برزبان ياد ڪندا آهن. مثلاً "احڪام الصلاة،" جو اسلام جي عقيدن ۽ احڪامن تي هڪ مختصر رسالو آهي. لوهارن، واڍن ۽ ٻين پيشن وارن ماڻهن کي پنهنجا ڪسب نامہ يا شڪسته بيتن جا انتخاب پڻ آهن، جن ۾ سندن پيشي جي تاريخ، اوزارن جي ايجاد، سربي وليءَ جو نالو ۽ ٻي اهڙي ڪارائتي معلومات ڏنل هوندي آهي. جيڪڏهن اها ڄاڻ ڪنهن ڪاسبيءَ کي نه هجي ته جيڪر هميشه ماڻهن وٽ سندس قابليت نہ ڄاتي وڃي. مشهور سرياني دعا جيڪا حضرت عليءَ رضہ يا جيئن ڪن جو خيال آهي ته ابن عباس رضہ سرياني ٻوليءَ مان ورتي هئي، تنهن جو پڻ جتڪيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. اها دعا، اڪثر ماڻهو پنهنجن ڏکن ۽ مصيبتن کي ٽارڻ لاءِ ياد ڪندا آهن، هڪ مختصر لغت پڻ مروج آهي، جنهن کي "خالق باري" چوندا آهن، ڇاڪاڻ ته اها "خالق، باري سرجڻهار" جي لفظن سان شروع ٿئي ٿي.

گيت، غزل ۽ ٻيو متفرق شعر هيٺين عنوانن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

١. ريختہ، هندستانيءَ شعر جهڙو.

٢. غزل، ديوان حافظ جو جتڪيءَ ۾ ترجمو، جو هن قسم جي تصنيف جي طرز جو هڪ سهڻو مثال آهي.

٣. دهرا، جي گهڻو ڪري ڳايا ويندا آهن.

٤. ٽپو، هي ٽن، چئن يا پنجن بيتن جو هڪ مختصر شعر آهي. ان جو مضمون گهڻو ڪري عشقيہ هوندو آهي. ان کي گهڻو ڪري ميراثي پسند ڪندا ۽ ڳائيندا آهن.

٥. بيت، هن ۾ مصرعن جو تعداد مقرر ٿيل نه هوندو آهي. گهڻو ڪري هر ڪا ست الف-بي جي اکرن سان باقاعدي هڪيئي پٺيان شروع ٿيندي آهي. تصنيف جي اها طرز، ماڻهن وٽ نهايت مقبول آهي. شايد ان ڪري جو ان جا مضمون اڪثر نفس پرستيءَ سان تعلق رکندڙ هوندا آهن.

جتڪي ٻولي گهڻو ڪري نستعليق خط ۾ لکي ويندي آهي، پر بعضي نشڪي خط ۾ لکي ويندي آهي. تارونءَ سان نڪتل ۽ ٻين غير عربي اکرن جي لکڻ جو ساڳيوئي طريقو آهي جو اردوءَ ۾ آهي. تفاوت فقط هيءُ آهي ته هندستانيءَ ۾ 'ڙ' سان ڪو لفظ شروع نه ٿيندو آهي، مگر جتڪيءَ ۾ اهڙا گهڻا لفظ آهن، جن جو پهريون اکر 'ڙ' آهي. مثلاً "ڙڙڻ" يعني زمين تي ليٽڙڻ يا روئڻ. جڏهين سنڌي نسخي اکر لنکدا آهن، تڏهن انهن تي ٻيهڪ جون نشانيون گهڻو ڪري صحيح نه هونديون آهن. پر جتڪيءَ ۾ اوترائي اکر آهن، جيترا اردو الف-ب ۾. سنڌيءَ ۾ جيڪي خاص پنج آواز آهن، سي ان ۾ ورلي ڪم ايندا آهن. ان ڪري هڪ آورچ ماڻهو، اهي اکر جلد سکي سگهي ٿو. هندو گهڻو ڪري گرمکي ڪم آڻيندا آهن، جا ديوناگريءَ جي هڪ سڌريل ۽ سولي صورت آهي. نانڪ شاه جا پوئلڳ، گرمکيءَ جي ڏاڍي عزت ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته اها سندن گرن جي خاص مقبول ۽ پياري زبان آهي. واپاري ماڻهو گهڻن ٿي نمونن جا اکر ڪم آڻيندا آهن. پنجاب طرف "لنڊا اکر" ڪم آڻيندا آهن، جي هڪ قسم جا گرمکيءَ سان نڪتل چالو اکر آهن. اهي ملتان جي ايراضيءَ ۾ پنهنجو روپ ۽ نالو بدلائي، 'اچڪي' آئيوڙيا سڏجن ٿا.

انهن سان وري ٻيا منجهيل ۽ غير ترقي يافته نمونا نڪرن ٿا، جي سنڌ ۽ ڪڇ جي هندن ۾ رائج آهن.

سنڌي هندستاني ٻول چال آسانيءَ سان سکي ويندا آهن. انهيءَ جو سبب شايد اهو آهي جو جتڪي ٻولي، سڄي صوبي

۾ بگڙيل آهي. بلوچن ۾ اها ٻولي، نظامائين ۽ لاشارين جا ٻه، وڏا قبيلا ڳالهائيندا آهن. يورپي لوڪ، جيڪي ٻولي آسانيءَ سان سکي سگهن ٿا، ملتان ۽ پنجاب ۾ جيڪي تازا واقعا ٿيا آهن، انهن جي ڪري انهي ٻوليءَ جي ڄاڻ اڳتي هلي ڪارائتي ثابت ٿيندي.

سنڌ ۾ فارسي ٻولي، ادب، نشست برخاست، دفتر ۽ خط و ڪتابت جي ٻولي آهي. ڏيهي ماڻهو اها ٻولي عام ٻول - چال ۾ ورلي ڪم آڻيندا آهن، سواءِ ڪن خاص موقعن جي، يا جڏهن ڪنهن کي پنهنجي علم جو مظاهرو ڪرڻو هوندو آهي. سنڌ جي فارسي اچارن، محاورن ۽ لفظن جي ترتيب شيراز ۽ اصفهان جي چالو زبان کان ايترو ته مختلف آهي، جيترو آتر اٽليءَ جون ٻوليون روم ۽ ٽسڪنيءَ جي شاهي ٻوليءَ کان نراليون آهن. سنڌي لفظن جي ملاوٽ ڪري فارسي زبان گهڻي ڀاڱي بگڙي چڪي آهي. هن مضمون تي تفصيلوار روشني وجهڻ، بحث ڪرڻ وديارٿين لاءِ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. هندستان جا ماڻهون، جيڪي سنسڪرت مان ورتل ٻوليون ڳالهائين ٿا، تن به فارسيءَ جي صورت ساڳئي نموني بگيڙي ڇڏي آهي.

سنڌين [٨] جو فارسي زبان سان بگاڙو ٽن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: بيجان اچار، لفظن جو ناقص انتخاب، وياڪرڻ جون غلطيون ۽ ردي محاورا. دراصل سنڌين، فارسيءَ جي وسيع، گوناگون ۽ شيرين زبان کي اهڙيءَ طرح بگيڙي چونچون جو مربو بڻايو آهي، جو اها سمجهڻ به مشڪل ٿيو پوي ٿو جيڪا سکي وڃي ٿي، بلڪل اڌوري ۽ بگڙيل. سنڌ جي فارسي، وچ ايشيا جي تعليم يافته ماڻهن جي سمجهه کان هر طرح ٻاهر هوندي آهي.

سنڌي ماڻهو، فارسيءَ جا اچار پنهنجي مادري ٻوليءَ وانگي ڪندا آهن. هو حروف علت (اعرابن) مان (ـ) جو اچار اسان جي (U in Bit) وانگر ڪندا آهن، پر شيراز ۽ اصفهان ۾ انهيءَ

نشاني جا گهٽائي آچار [٩] هوندا آهن جن جو مدار لفظ جي پوئين حرف صحيح تي هوندو آهي. اهڙيءَ طرح هتي، پيش (ـُ) به اسان جي (U in Bit) وانگر اچاريو ويندو آهي: مگر فارسيءَ ۾ پيش جا ٻه آچار هوندا آهن: هڪڙو (u) وانگي ۽ ٻيو (O in Dkey) وانگي. سنڌيءَ ۾ زير (ـِ) جو آچار اسان جي (in Bit) وانگي آهي، مگر فارسيءَ ۾ ان جو آچار پوئين حرف تي مدار رکندو آهي ۽ اڪثر فرينچ ٻوليءَ (E in relationior relias) وانگر پڙهيو ويندو آهي. مضمون جو ارٿ بيان ڪرڻ آسان نه آهي، ڇاڪاڻ ته اچارن جو فرق ء ... ان لکو هوندو آهي. مگر هڪ آزمودگار ماڻهو، فارسي ۽ سنڌي اچارن جو تفاوت هڪدم معلوم ڪري سگهي ٿو.

ڏکهن حروف علت ۾ ٻه ساڳيون غلطيون ڪيون وينديون آهن. فارسي ماڻهو الف جو اسان جي ("a" in ball or gall) وانگر اچار ڪندا آهن. ڪن حالتن ۾ اهو اسان جي ("oo" in ooze) جي صورت اختيار ڪندو آهي، مثلاً آمدن کي هو اومدن ۽ ايران کي ايرون پڙهندا آهن. سنڌين کي اهو اچار ڏانءُ ڪونه ايندو آهي. هو الف (ا) جو عربي، سنسڪرت ۽ انگريزيءَ (Fatlex) وانگر ڏکهو اچار ڪندا آهن، يي (ي) ۽ واءُ (و) هو هندستانين کان مجهول ۽ معروف جو امتياز ڪرڻ سکيا آهن جيتوڻيڪ اهي اصطلاح ۽ انهن جا اچار فارسيءَ ۾ ڪونه آهن. هو "ي" جو آچار فرانسين (E in peri) وانگر ڪندا آهن. مثلاً شيرازي چون "مي روم" ته هو ان کي پڙهن "مي روم".

حروف صحيح ۾ هو اها غلطي ڪندا آهن ته نَون (٩) خاص عربي حرفن جو آچار انهن سان مشابهت رکندڙ فارسي حرفن جهڙو ڪندا آهن، مثلاً عين (ع) جو الف (ا) وانگي، طوئي (ط) جوتي (ت) وانگي وغيره، وغيره. شيرازي، جن جو تلفظ عربن وانگي ترش نه آهي، سي انهن اکرن کي سندن اصلي صورت

موجب حلق مان ڪڍندا آهن. سنڌي هندو خواه مسلمان ڙ جهڙي آسان فارسي اکر جو آچار ٻه بلڪل ڪونہ ڪري سگهندا آهن. تنهنڪري هو ان کي بگيڙي (y-ي) وانگر اچاريندا آهن. "ڙوايده" (ٻکڙيل وار) کي هو چون "يوليده" هو عربي الف-بي جو چوٿون اکر واء (و) ترش نموني ۾ اسان جي w in wand وانگر اچاريندا آهن، مگر شيرازي اهو اکر منٿي آواز ۾ چوندا آهن.

اهي آهن سنڌين جي تلفظ جون ڏاڍيون وائڙيون مکيہ غلطيون. فارس جي سيرتن رهاڪن جي شيرين آواز ٻڌڻ کان پوءِ، سنڌين جي ٻولي ۽ بگڙيل زبان جو تلفظ ڪن تي ڪهڙو اثر وجهي ٿو، تنهن جو بيان ڪرڻ مشڪل آهي.

سنڌي ماڻهو، فارسي زبان پنهنجن هموطنين کان سکندا آهن، تنهنڪري هو ان ۾ ڀانت ڀانت جا ناموافق ڀراڻا ۽ وساريل، علمي ۽ اصطلاحي نيچ ۽ بازاري، ڌاريا ۽ دهقاني لفظ ڪم آڻيندا آهن. مثلاً هو ٽنڊڻ کي چون خبزدوڪ، ڪَڪر کي سحاب ۽ رڌڻي کي باورچيخانہ. جيڪڏهن ڪو موزون فارسي لفظ نہ ملندن، تہ تقرير خواه تحرير ۾ هڪدم سنڌيءَ جو ڪو لفظ ڳولهي انڪائي چڙهيندس. هو "گيل=پنجو" "ٻمردم-ڪامريہ" ۽ اهڙا ٻيا عجيب لفظ ڪم آڻيندا آهن، جي اصل ٺيٺ سنڌي آهن، پر آخري حرف ڦيرائڻ سان فارسي صورت اختيار ڪئي اٿن. مرڪب لفظن ناهڻ ۾ بہ زبان تي ساڳئي قسم جو جبر ڪيو ويندو آهي. جيئن تہ سنڌي ماڻهو فارسي زبان ڪتابن وسيلي يا انهن استادن کان سکندا آهن، جن بخود ڪتابن مان علم پرايو هوندو آهي، تنهنڪري هو لکيل ۽ زباني فارسيءَ جي وچ ۾ تفاوت ڪونہ ڪري سگهندا آهن. اهڙيون ڪي ٿوريون جديد زبانون آهن، جن ۾ فارسي زبان جيترا مڪاني اصطلاح ۽ محاورا هجن. فارسيءَ ۾ ايترا تہ اصطلاح ۽ محاورا آهن، جو انهن مان انهن الفاظن جي هڪ لغت لهي سگهي ٿي. فارسيءَ ۾ گهڻا گوناگون ۽ هر معنيٰ بازاري

لفظ ٻہ آهن. فاحش لفظن ۾ تہ هوءَ اسان جي ٻوليءَ کان ٻہ
گوءِ کڻي ٿي وڃي.

سنڌيءَ جون نحوي غلطيون نهايت ناگوار آهن. هو لطافت جي پرواهہ ئي ڪونہ ڪندا آهن. هو پاڻ کي ضمير متڪلم جمع ۾ "ما" ڪوٺيندا آهن ۽ پنهنجن ٿانئن کي حاضر واحد ۾. اها غلطي افغانن، بروهين، بلوچن ۽ ٻين پهاڙي قومن ۾ بہ آهي. مگر ايران ۾ ان جو نالو نشان بہ نہ آهي. سنڌي صيغي (زمان) جمع ۽ واحد کان بہ اڻڄاڻ هوندا آهن. هو بيقاعدي فعلن کي ڦيرائي باقاعده فعلن وانگر مضارع ڪندا آهن. مثلاً يافتن مان "يابد" جي بدران چون "يافد". ساڳين اصولن مطابق هو پنهنجي ٻوليءَ وانگي هڪ ئي مصدر مان ٻہ يا ٽي مسبب فعل ٺاهيندا آهن. هنن فارسيءَ ۾ بگڙيل محاورا، جهڙوڪ "گويانيدن يعني چوائڻ، "ڪنانيدن" ۽ "ڪرائيدن" [١٠] يعني ڪرائڻ ٺاهيا آهن ۽ اهڙي قسم جون ٻيون ڦيريون گهيريون فارسيءَ ۾ ڪيون آهن، جي ڪوبہ علمي ماڻهو ٻڌي، عجب ۾ پئجي ويندو. ڌارين ماڻهن کي، پوءِ هو ڪهڙين بہ موافق حالتن هيٺ فارسيءَ جي تحصيل ڪن، محاورا هميشه ڏکيا لڳندا. انهيءَ جو هڪ سبب هيءُ آهي تہ فارسيءَ ۾ تمام گهڻا ۽ عجيب اصطلاح آهن. ٻيو مکيہ ڪارڻ هيءُ آهي تہ فارسيءَ وارن کي عربي لفظن وٺڻ جي عادت هوندي آهي. هڪ فارسي فعل کي عربي اسم لڳائڻ سان، ڪيترا محاورا ٺهي سگهن ٿا. انهيءَ حالت ۾، اصلي فعل معلوم ڪرڻ لاءِ ٻہ مشڪل ٿيو پوي. سنڌي ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي اصطلاحن جو فارسيءَ ۾ لفظي ترجمو ڪندا آهن، تنهنڪري هنن وٽ عجيب عجيب اصطلاح آهن، مثلاً "حڪم دادن"، ("ڪردن" بدران) "سوال پرسيدن" يعني سوال پڇڻ ۽ اهڙي قسم جون ٻيون غلطيون. ان جو نتيجو بعضي اهو ٿيندو آهي تہ معنيٰ، مطلب جي ئي خلاف نڪرندي آهي. اهي آهن ڪجهہ سنڌين جي ٻول چال جون

مکيہ سهوون. سنڌين جي لکڻ جي طرز، "بهار دانش" جي طرز تي ٻڌل هوندي آهي. ان ۾ ڪجهه سعديءَ ۽ نظاميءَ جا اصطلاح هوندا آهن، ۽ ڪجهه حافظ جا نقل ۽ محاوره. مطلب ته اها طرز هڪ عجيب چون چون جو مربو آهي. ان سان گڏ وري نيمخواندن جي علمي نمائش. عام ماڻهن جي پست خيالي ۽ هڪ ڏاريءَ زبان ۾ لکڻ جي دقت خيال ۾ آڻيو ته توهان سمجهي سگهندؤ ته سنڌين جو لکيل فارسي ڪتاب، ڪهڙي شئي ٿيندي آهي. خوش قسمتي سان اهڙا ڪتاب عام لکيا ۽ پڙهيا نه ويندا آهن. سنڌ ۾ اهڙا ٿورا عالم آهن، جن کي فارسي تصنيفن جي لکڻ جي همت ٿيندي، سواءِ چند صوفين جي، جن ڏارين ملڪن ۾ سفر ڪري علمي مايو وڏايو آهي.

سنڌي پنهنجو فارسي علم گهڻو ڪري انشا ۽ سرڪاري لکپڙهه ۾ ڪم آڻيندا آهن. گهڻا لکندڙ "انشاي مرڪزن"
[١٢] مان لکڻ جي طرز سکي، پنهنجو ڪاروبار شروع ڪري ڏيندا آهن. پيا وري ڪو ڪتاب ٿي ڪونه پڙهن ۽ دفترن ۾ وڃي خطن جا خط برزبان ياد ڪري ڇڏين. انهيءَ بيعلميءَ جو نتيجو اهو نڪرندو آهي جو انهن جي لکڻ جي طرز منجهيل ۽ بيمعني هوندي آهي ۽ ان ۾ لفظ غلط استعمال ٿيل هوندا آهن ۽ آدابِ تهذيب جا اصول بلڪل نظرانداز ڪيا ويندا آهن. ايران ۾ مرزائون ننڍي هوندي کان وٺي باقاعدي لکڻ جو ڍنگ ۽ تعظيم وتڪريم جا اصول سکندا آهن. هو ڪيترن ورهين جي محنت ۽ ڪشالي کان پوءِ مس پنهنجي پيشي جي لائق سمجهيا ويندا آهن. سنڌي ماڻهو فارسي اکر به پوريءَ طرح لکڻ نه سکندا آهن. سنڌين جا اکر پيچيده، هيجي غلط
[١٣] ۽ ٻولي منجهيل هوندي آهي، جنهنڪري هنن جي تحرير واچڻ ۾ مشڪل هوندي آهي، سنڌي پنهنجي ڪاروبار هلائڻ ۾ سچ پچ پڙ ٿين، تنهن کان اڳ هنن جي ڏاڙهي اڇي ٿي

ويندي آهي. هڪڙي ايراني يا افغان منشيءَ کي پنج - ڇهه سال لڳاتار جفاڪشي ڪڍڻي پوندي آهي، تڏهن وڃي سنڌون ۽ پيا منجهيل خطوط سمجهي سگهندو آهي. سنڌ اهڙن سنڌن ۽ خطن سان پري پئي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي اهليت جو هن وقت پتو ڪونه ٿو پئجي سگهي، مگر انهيءَ وسهڻ لاءِ ڪافي سبب آهن، ته هيءَ هندستان جي هاڻو ڪين عام ٻولين جهڙي قديم [١٤] آهي. اها هندستاني ٻولين سان تعلق رکي ٿي ۽ سنسڪرت مان نڪتل آهي. سنڌي هڪ خاص جدا زبان آهي ۽ اها ڳالهه صحيح نه آهي ته اها ڪنهن هندستاني ٻوليءَ [١٥] جي هڪ بگڙيل صورت آهي. سنڌي ٻولي، ڪاٺياواڙ جي حدن کان ٻهاولپور تائين ۽ بروهين جي ٻهاڙن کان وٺي هندستان جي اولهه ريگستان تائين ڳالهائي ويندي آهي. سنڌ جون اهي حدون مسلمان مورخن، راءِ گهراڻي جي هندو راجائن جي بادشاهيءَ جي ايراضي ڄاڻائي آهي، ان سان ٺهڪي اچن ٿيون. مهذب يا علمي زبان، لاڙ جي آهي. ٻيون مکيہ زبانون هيٺيون آهن:

١. سرائڪي يا سري يعني اتر سنڌ جي زبان. ان ۾ جٽڪي ۽ بلوچي لفظن جي ملاوت آهي.

٢. ڪڇي، جا ڪڇ ۾ ڳالهائي ويندي آهي. اها گجراتيءَ سان گهڻو ملي ٿي.

٣. ٿريلي يا جيسلميري، جا عمرڪوٽ، ٿر ۽ جيسلمير جي طرف ڪم ايندي آهي. شڪاري، ڍيڍ ۽ سنڌ جون ٻيون اڇوت قومون پڻ اها زبان ڳالهائينديون آهن. ان ۾ مارواڙيءَ جي گهڻي ملاوت آهي ۽ ان کي پنهنجا اکر [١٦] ۽ ڏرسي پستڪ پڻ آهن.

٤. لاڪراڻي جي ٻولي. سنڌ جي اولهه ۾ جيڪي ڪوهستاني ماڻهو رهن ٿا، انهن جي زبان آهي. ان ۾ بروهي ۽ بلوچي

لفظن جي ملاوت آهي ۽ ٻيا ڪيترا شين جا نالا ۽ اصطلاح
پڻ آهن، جي سنڌ جي ڀٽن ۾ رهندڙ ماڻهن جي سمجھ ۾
ڪونه ايندا آهن.

ڏسڻ ۾ ائو اچي ٿو سنڌي ٻوليءَ جي گهڙهي اڀياس
ڪري پنجابي، جٽڪي، پشتو، بلوچي، بروهي ۽ ٻين همجنس
زبانن سان، جيڪي سنڌونديءَ جي اولهه طرف ڳالهايون وڃن
ٿيون واقفيت ٿئي ٿي. هڪ ڏيهي ماڻهوءَ جي جوڙيل لغت ۾
مون ڏٺو ته چئن سو کن اسمن مان ٻه سئو پشتو ۽ ڏيڍ سئو
بلوچي لفظ سنڌي لفظن جهڙا هئا. ان لاءِ ٻه سبب ٿي سگهن
ٿا: ٻهريون ته اهي سڀ ٻوليون ڪنهن پراڻيءَ گمنام زبان مان
نڪتل آهن، جنهن جي جاءِ پوءِ سنسڪرت ورتي، يا جيڪا
سنسڪرت سان ملي هڪ ٿي ويئي. ٻيو ته اهي سنسڪرت
جي ڪنهن قديم بگڙيل صورت جا نمونا آهن، جنهن مان وچ
ايشيا جون زبانون پيدا ٿيون ۽ جا پيلاسجي قوم جا ماڻهو
مغرب طرف کڻي ويا. انهيءَ قياس جي بنياد تي اها ڳالهه سمجهڻ
سولي ٿئي ٿي ته سنڌيءَ ۽ هندستان جي ٻين همجنس ٻولين ۾
چو روزمره جا لفظ جهڙوڪ پٽ، ڌيءُ، ڪانءُ ۽ گهوڙو سنسڪرت
نسل جا آهن. پر جيڪڏهين سنسڪرت ڪنهن پراڻيءَ ٻوليءَ
تي پيوند ٿيل هجي ها، ته شين جا عام نالا ۽ سليس خيالن
وارا لفظ جيڪر انهيءَ پراڻيءَ ٻوليءَ ۾ هجن ها.

سنڌيءَ ٻولي جون خصوصيتون هي آهن: ان ۾ سنسڪرت
۽ عربي لفظن جي ملاوت آهي ۽ ان جي نحوي بناوت مختلف
عناصرن مان ٺهيل آهي. ان ۾ ڪيترائي نج خواه بگڙيل لفظ
نظر اچن ٿا، جي مغربي هندستان جي اڻپڙهيل ماڻهن جي سمجھ
۾ نه ايندا. ان ڳالهه جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

اڄڻ، (س، جڙ: اڄا)	جس=فتح (س. يا س — شهرت
آڪاس=آسمان	جوءِ=زال (س. جايا)
اڇو=سفيد (س. اڇا)	ڪڪڙ

آکڻ=چوڻ (س. آکيا) | سبر، زور وارو (ساسان، بل=زور)
اپار=بي انت | سائين=صاحب (س. سوامي)
ڏاتار=خدا

هندستاني ٻولين جي اصولن خلاف، سنڌي ٻوليءَ ۾ بعضي بعضي عربي ٻوليءَ جا لفظ علمي نالن لاءِ نه، پر عام نالن لاءِ ڪم آندا ويندا آهن. هن خصوصيت جا ڪي مثال هي آهن:

ابو، پيءُ	ڪل، سڀ
بصر	خطاب، اسڪول (هندستان ۽ ايران
جبل، ٽڪر	۾ گهڻو ڪري مڪتب چوندا آهن)
ڪاڏاهو، پيالو	محڪم، مضبوط
ڪاسو ٿانو (ع. ڪؤس)	مصحف، قرآن
خاص، چڱو	معمور، آباد
خيمه، تنبو	ميّت، لاشو
مقام قبرستان	طعام، کاڌو
ٻرچ، ٽڏو (ع. فرش)	ٿوم (ع. فوم)
رڪابي، ٿالهي	طهر، (ع. پاڪائي)
شيءِ، چيز	

عربي لفظن جي انهيءَ عجيب استعمال جو هي سبب ٿي سگهي ٿو ته عيسائيت ۽ اسلام جي نمود تي وچ ۾، جنهن کي جهالت جو زمانو چيو وڃي ٿو، شاهي پيماني تي عربستان مان سنڌ طرف لڏپلاڻ ٿي هئي. هن معاملي ۾ صوبي (سنڌ) جون روايتون ايران، ڪردستان ۽ افغانستان جي روايتن سان ٺهڪي اچن ٿيون. سڀ روايتون انهيءَ ڳالهه تي اتفاق راءِ آهن ته انهن ملڪن کي صحرائي مائهن جي نسل وارن ڪاهه ڪري فتح ڪيو هو. مورخ لکن ٿا ته اسلام جي شروعات ۾ جن فوجن بلخ ۽ بخارا فتح ڪيا هئا، تن کي پراڻن اڪرن ۾ لکيل ڪتبا مليا هئا، جن ۾ اڳين صحرائي عربن جي حملن جو ذڪر ٿيل هو.

پارسين جي مذهبي ڪتابن ۾ گهڻا عربي الفاظ آهن، تنهن لاءِ ٻه اهوئي سبب ٿي سگهي ٿو. جيتوڻيڪ ڪن انگريز عالمن انهيءَ ڳالهه کي انهن جي سچائيءَ ۾ شڪ رکڻ جو دليل بڻايو آهي. قديم خواه جديد فارسي زبان پشتو ۽ سنڌيءَ سان ان ڳالهه ۾ مشابهت رکي ٿي ته انهن جا گهڻا لفظ، آواز ۽ هيجي ۾ سامي ٻوليءَ جي هرمعنٰي بنيادي لفظن جهڙا آهن.

سنڌيءَ نحو، اوله هندستان جي هاڻوڪين ٻولين جي وياڪرڻ کان وڌيڪ سنجهيل آهي. ٻوريون ته ان ۾ پنج خاص آواز آهن، جي ٻين همجنس ٻولين ۾ نٿا ٿين، مثلاً 'ٻ'، هڪ شفوي حرف آهي جو چپن کي پڪوڙڻ سان نڪرندو آهي.

'گهه'، G يا گ جهڙو حرف، جو نڙگهٽ مان اندران نڪري ٿو.

'ڄ'، ڏندن ۽ تارونءَ مان نڪرندڙ آواز.

'ڏ'، جنهن ۾ د ۽ ر ملي هڪ ٿي ٿا وڃن.

'ٽ'، ٻه جهڙو مغز مان نڪتل ہاٽيانو آواز.

انهن کان سواءِ 'ڙ' ٻه آهي، جا ڄٽڪيءَ ٻوليءَ وانگر لفظ جي منڍ، وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ ايندي آهي.

نحو جي ناموافق بناوت به ڌيان جوڳي آهي. اسمن ۽ صفتن جون پڇاڙيون، ضمير ۽ انهن مان ٺهيل صفتون، فعلن ۾ مصدر جو گردان، مستقبل جون صورتون ۽ ماضي، وصلي فاعل، اهي سڀ هندستاني زبانن جهڙا آهن. هيٺين ڳالهين ۾ سنڌي، فارسي ۽ هندستانيءَ کان بهتر آهي:

۱. اسمي خواه صفاتي نالن ۽ لفظن جي جڙن ۽ مصدرن جي پڇاڙيءَ ۾ ننڍو يا ڊگهو حرف علت [١٧] هوندو آهي، انهن مان حالتون لفظ جي منحرف صورت ۾، انهيءَ حرف علت ڦيرڻ سان ٺهنديون آهن. پر هندستانيءَ ۽ مغربي هندستان جي زبانن ۾ اسم جو پويون حرف صحيح، سمورن گردانن ۾ ساڪن هوندو آهي. مثلاً

سنڌيءَ ۾

واحد	جمع
حالت فاعلي: مڙسُ	مڙسَ
حالت اضافت: مڙس جو	مڙسن جو

هندستانيءَ ۾

واحد	جمع
حالت فاعلي: مرد	مرد
حالت اضافت: مرد کا	مردون کا

٢. سنڌيءَ ۾ ڪيترا ضمير حالتن، عدد ۽ جنس ڦيرائڻ لاءِ پڇاڙيءَ وارو حرف بدلائيندا آهن. ضمير موصوف ”جو“ ۾ به، ائين ٿيندو آهي.

واحد

حالت فاعلي: جو، مونث جا
حالت اضافت: جنهن جو، ٻنهي جنسن لاءِ.

جمع

حالت فاعلي: جي
حالت اضافت: جن جو
} ٻنهي جنسن لاءِ.

٣. زمان حال تام لاءِ مضارع سان جي خفيف جزا ملائيا آهن، سي هميشه فارسيءَ وانگر ساڳيا نه هوندا آهن. ٻر اهي عدد ۽ جنس سان ڦرندا آهن. فعل، هندستانيءَ کان وڌيڪ ڊولائتو آهي. متعديءَ جي جڙ سان ”جڻ“ ڳنڍڻ سان مفعول ٿيندو آهي. مثلاً ”مار“، ”مارجڻ“، هن نئين فعل سان اصلي فعل وانگي باقاعدي ڪيترائي زمان ٺهي سگهندا آهن. مشابه سبب فعلن تام جو طريقو وڌيڪ مڪمل ۽ پيچيدو آهي.

٤. سنڌي زبان لطافت ۽ ظرافت جي نقطۂ نگاھ کان کيترن دقيق ڳالھين ۾ اولھ- هندستان جي ٻين ٻولين کان بھتر آھي. مثلاً شعر ۾ لفظن جي ٻچاڙين ڦيرائڻ جي اجازت ھوندي آھي، قافيي جي لاءِ لفظن جا ٻچاڙيءَ وارا حرف منڍي يعني ٻيڻا ڪري سگھبا آھن. ۽ اھڙي قسم جون ٻيون سھولتون ٻڻ آھن.

سنڌي ٻوليءَ جي بي ھڪ خصوصيت ھيءَ آھي، جو ان ۾ بي انتھا ۽ گوناگون لفظ آھن. بعضي بعضي تہ اٺمن ٻڌو معلوم ٿيندو آھي تہ لفظن جي فضول زيادتي آھي ۽ خواھ مخواھ ھم معنيٰ لفظ ڪثرت سان آيل آھن. صوبي ۾ اھڙي ڪا شئي نہ آھي، جنھن جي لاءِ ڏيھي زبان ۾ نالو نہ ھجي. مگر دھقاني سنڌي-فارسيءَ ۾ ائين نہ آھي. عام ظاھري شين مثلاً اَٺُ لاءِ اڪثر ڏھ-ٻارھن لفظ آھن، جن مان ڪي ھم معنيٰ ھوندا، مگر گھڻن جي معنيٰ ۾ باريڪ تفاوت ھوندو آھي. خيالن ظاھر ڪرڻ لاءِ ڏکيا لفظ عربي، سنسڪرت ۽ فارسيءَ مان ٻنان ڪنھن حجاب جي ورتا ويندا آھن؛ جنھنڪري سنڌيءَ ڪي تمام وسيع لغت آھي، جنھن جا مثال ضميمي ۾ ڏنل آھن.

سنڌي ٻوليءَ جي ادب بنسبت خاطريءَ سان چئي سگھجي ٿو، تہ جڏھين اسان سنڌ ملڪ فتح ڪيو، تڏھين ڪابہ اھڙي ڏيھي زبان ڪانہ ھئي، جنھن ۾ سنڌيءَ کان گھڻيون يا وڌيڪ ڪارآمد تصنيفون ھجن. ان جو گھڻو حصو خاص ڪري عربيءَ مان ڪيل ترجما، ۽ مذھبي تصنيفون آھن. سنڌ ۾ ڪيترا ڪتاب ملندا، تنھن جو اندازو ڪرڻ مشڪل آھي. ٻر ٻن-ٽن سون کان گھٽ ھٿ ڪونہ ايندا.

نثر ۾ اتھاسن جا ترجما، گھڻو ڪري سڀ اسلامي مذھبي علوم، ۽ بعضي دنيوي، ٻر اڪثر مذھبي تواريخ [١٦] تان ورتل قصا ملن ٿا. ٻارن کي عربي ۽ فارسي زبانن سيکارڻ

لاءِ لغتون [٢٠]، انشا جا ڪتاب، طب ۽ ٻين علمن [٢١] تي تصنيفون پڻ آهن.

ليڪن جي طرز جا ٻه نمونا: ڀيريون علمي، جنهن ۾ جديد عربي ۽ فارسي جا باوزن جملا ۽ بلاغت جون زيادتون نقل ڪيون وڃن ٿيون. اها طرز هندستاني زبانن جي طبع جي خلاف آهي، پر شايد انهيءَ ڪري عام ٿي ويئي آهي، جو ڏارين ٻولين مان ترجمي ڪرڻ جو گهڻو رواج آهي. سنڌي فقط طرز نقل ڪرڻ تي راضي ڪونه رهندا آهن، پر اصل مضمون جو مواد به ڪم آڻي ڇڏيندا آهن. لفظ به جيڪي وڻندن سي استعمال ڪن. نقل ايتريءَ حد تائين ته ڪيو ويندو آهي، جو ڪن ڪتابن ۾ مضمون جو فقط ٻاهريون خاڪو يعني معاون فعل، ظرف، حرف جر، حالتن جون نشانيون ۽ عطف، ڏيهي ٻوليءَ تان ورتل هوندا آهن، باقي سمورو عربيءَ ۽ فارسيءَ جو مجموعو هوندو آهي. ٻي طرز عام آهي، جا ساڌن جي ڳالهائڻ واري ٻوليءَ جي نموني هوندي آهي اها نج سنڌيءَ ۾ يا ڏارين لفظن جي ڪجهه ملاوت سان لکي ويندي آهي. علمي طرز غالباً وڌيڪ عام آهي ۽ زياده پسند ڪئي ويندي آهي. علم اڃا تائين عالمن ۽ فاضلن جي حجرن مان پنهنجو آستانو ڪونه سٽايو آهي.

سنڌ جو نظمائون ادب زياده گوناگون ۽ قيمتي آهي. اهو، مرهٽي يا هندي ۽ برج زبانن ۾ جيڪي تصنيفون آهن، تن کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ حيثيت نٿو رکي. سنڌيءَ ۾ عربي ۽ فارسي شعر جا پُرتڪلف وزن ۽ بحر ڪونه ڪم آندا ويندا آهن. سواءِ انهن حالتن جي جتي انهن ٻولين جي شعر جي طرز جو نقل ڪرڻو هوندو آهي. سنڌين کي هڪڙي خاص قسم جو بحر [٢٢] آهي. پشتو سميت ٻيون سڀ پاڙي واريون زبانون اڌارن وزنن مان ڪم ڪڍنديون آهن. سنڌي شعر خوبين کان خالي نه آهي. گونا گون محاورن کان سواءِ

ان ۾ لطافت، تازگي، بلند خيالي ۽ فصاحت ٻئي موجود آهن.
سنڌيءَ جون گهڻيون ئي مڪاني صورتون آهن، جنهنڪري
وڏي ڀاڱي جا مصنف ڇا ڪندا آهن جو جنهن ايراضيءَ جو
قصو يا ڪهاڻي هوندي آهي، آتان جا مڪاني لفظ ۽ محاورا
ڪم آڻي، پنهنجي مضمون ۾ گوناگون رنگ پيدا ڪندا آهن.
تجنيس [٢٣] زياده پسند ڪئي ويندي آهي. تجنيس سان گڏ
حالتن جون نشانيون به ڪيرايون وينديون آهن. اهي ڳالهيون
پڻ ادبي آرائشن سان گڏجي نثر ۾ هڪ قسم جو سرود پيدا
ڪنديون آهن. سنڌين تي، سنڌن قومي شعر جو تمام گهرو
اثر پوندو آهي، جنهن سان ثابت آهي ته هنن جي شعر ۾
فصاحت ۽ بلاغت پيئي موجود آهن. وڏا وڏا صوفي عالم به،
پنهنجي عربي ۽ فارسي تصنيفن ۾، ڪڏهين ڪڏهين سنڌي
مصراعون ڪم آڻڻ کان عار نه ڪندا آهن. سنڌ ۾ جن
قسمن جو شعر لکيو ويندو آهي، سي هيٺ ڏجن ٿا:

١. مدح: هن قسم جي تصنيف کي مسلمان گهڻو پسند
ڪندا آهن. ان صنف جو نالو ڏيکاري ٿو ته ان جو مضمون
خدا، رسول ۽ ولين جي ساراهه ۽ مذهبي ڳالهين سان تعلق
رکندو آهي.

٢. مناجات: هي به مدح وانگر آهي، پر اها مسلمانن
کان سواءِ ٻين مذهبن وارا به ڪم آڻيندا آهن. اها عيسائين
جي گيتن سان مشابهت رکي ٿي. عام ماڻهو ڏيهي زبان ۾
لکيل مناجاتون پڙهندا آهن، پر عالم عربي زبان ۾ زياده
پسند ڪندا آهن.

٣. مرثيه: گهڻو ڪري امام حسن عليه السلام ۽ امام
حسين عليه السلام جي شهادت تي لکيل هوندا آهن. سڀ
مسلمان، سُني خواه شيعا، انهن کي پسند ڪندا آهن. سُني عالم،
مذهبي نقطهء نگاهه کان انهن تي اعتراض ڪندا آهن، تنهنڪري

هو امام حسين عليه السلام جي درد ناڪ شهادت تي ساليانو ماتم ڪرڻ جي رواج کي نندينداآهن ۽ ٻين کي به ان ڪان پاسو ڪرڻ جي هدايت ڪندا آهن.

٤. ڪُوار يا لعنت: عربي ۽ فارسي جي هجو جهڙو مضمون آهي، جنهن ۾ ڪنهن جي نندا ڪيل هوندي آهي، فارسي هجوَ وانگر سنڌي هجوَ جا به نمونا هوندا آهن: هڪڙي مليح يا خليق هجوَ ۽ ٻي قبيح يعني فاحش، جنهن ۾ ذاتي گاريون ڏنل هونديون آهن. انهن تصنيفن جي خوبين جو اندازو جيڪڏهين سندن تاثر مان ڪجي ته اسان کي اها ڳالهه تسليم ڪرڻي پوندي ته اهي تصنيفون سچ پچ اعليٰ درجي جون آهن. پر انهيءَ جي تاثر جو مکيه مدار شايد انهن جي مضمون تي ٿي هوندو آهي. مشرقي ماڻهن ۾ هجوَ جا مکيه موضوع هوندا آهن: مرد جي بزدلي ۽ بخل ۽ عورت جي بي عصمتي ۽ قبيح صورت. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته سنڌي هجو ۾ اهي مضمون ڪاميابيءَ سان نباهيا ويا آهن. شاعر جيڪي هجوَ لکڻ جو خطرناڪ پيشو اختيار ڪندا آهن، سي گهڻو ڪري وڏيءَ عمر کي ڪونه رسندا آهن، پر انهن جي دل کي اها تسڪين هوندي آهي ته سندن لعنت جو نشانو، عام ماڻهن جي نظر ۾ هميشه لاءِ حقير ٿي چڪو آهي.

هجو جا اهي چار نمونا پراڻن علمي ٻولين مان ورتل آهن ۽ انهن جو رواج سڄي اسلامي دنيا ۾ آهي. هيٺيان چار نمونا خاص سنڌ ۾ مروج آهن:

١. فتحنامو يا لڙائيءَ جا گيت [٢٤]: اهي گيت ڪنهن لڙائيءَ جي يادگيريءَ ۾، هار کي جيت جي رنگ ڏيڻ لاءِ پٽ ۽ چارڻ نقمر ناهيندا آهن. انهن جي طرز ۽ مضمون، قديم عرب شاعرن جي جوشيلي تصنيفن سان گهڻي مشابهت رکي ٿو.

۲. ڪافي يا وائي: هن صنف جو گهڻو ڪري عشقيه مضمون هوندو آهي. ان ۾ اٺن کان ٻارهن تائين مصراعون ٿين ٿيون، جنکي ۾ انهيءَ قسم جي ڪلام کي "ٿلهو" يا "خيال" چوندا آهن. اهو اڪثر ساز سان ڳائيندا آهن ۽ ماڻهو ان کي گهڻو پسند[۲۵] ڪندا آهن. شاهه عبداللطيف جي رسالي ۾ ان جا نهايت سهڻا مثال ڏنل آهن.

۳. بيت[۲۶]: انهن ۾ بعضي ٻه، ٻه گهڻو ڪري ٽي مصراعون هونديون آهن. پهرينءَ مصرع جو قافيو ٻيءَ مصرع سان ۽ ٽينءَ مصرع جي بند سان ملندو آهي. ٽينءَ مصرع جي پوئين بند ۾ قافيو ڪونه هوندو آهي، هي وزن، خاص سنڌ ۾ ڪم ايندو آهي ۽ هر طبقي جا ماڻهو ان کي پسند ڪندا آهن. بيت، طنبوري تي ڳايا ويندا آهن. ڏوهيڙو به ساڳئي قسم جو ڪلام آهي، فقط نالو ٻيو اٿس. مگر ان جو سر نرالو هوندو آهي ۽ دهل تي ڳائبو آهي.

۴. سنيارو: جنهن جي لفظي معنيٰ آهي نياپو. نالي مان ظاهر آهي ته هي عشقي ڪلام آهي، جنهن عاشق معشوق کي هڪ خيالي چٺي ٿو موڪلي. اهو ڪلام هڪ خاص سُر ۾ ڳائيندا آهن ۽ ان سان گڏ بانسري به وڄائبي آهي. ڳوٺاڻا ماڻهو، سنيارو ٻين سڀني راڳن کان وڌيڪ پسند ڪندا آهن.

انهن ڪلامن کان سواءِ، ماڻهن وٽ ڪيترن قسمن جون ڳجهارتون ۽ پروليون پڻ آهن، جي عربستان ۽ ايران جي "لغز"، "معما" ۽ "چيستان" سان ملي اچن ٿيون ۽ اسانجن ڏستين جهڙيون آهن. انهن ۾ ڪيتريون خوبيون ٿين ٿيون ۽ منجهن نهايت شستگي ۽ لطافت هوندي آهي. ٻين نيم مهذب قومن وانگر سنڌ ۾ به تمام گهڻو شعر پکڙيل آهي، جو شايد ڪڏهن به ڪٺو نه ڪيو ويندو. ان مان گهڻو حصو سنڌي عالمن جي ڌيان جي لائق آهي ۽ ڪجهه مشرقي علم جي ماهرن لاءِ

دلچسپ ٿيندو هندستان وانگر هن صوبي ۾ به، شاعرانو ڪلام تازو، اصطلاحي، غير مصنوعي، جهجهو ۽ گوناگون لفظن سان ڀرپور، سادو ۽ صاف آهي. اسان جي تعليمي سرشتي ۾، ليڪن جي طرز مصنوعي ٿيو پيو ۽ هو علمي ٻولين مان نقل ڪرڻ جي زياده ڪوشش ڪن ٿا. اهو طريقو شايد نثر ۾ ڪامياب ٿئي، پر شعر نئون پيدا ڪري سگهي. انهيءَ ڳالهه جي ثابتيءَ لاءِ سرحدي ٻوليءَ جا پراڻا ڌرمي گيت گذريل ويهن سالن جي ڪلام سان ڀيٽي ڏسو.

باب چوٿون

سنڌ جي ٽن سڀ کان زياده مشهور مصنفن جي حياتي-

هجوَ جا مثال - ساموئيءَ جون پيشنگويون -

مستي ۽ پنهون ۽ مارئي سومري

جي ڪهاڻين مان انتخاب

پڙهندڙن جي اڳيان سنڌي ادب جي انتخاب پيش ڪرڻ کان اڳ، واجب آهي ته سنڌي زبان جي ٽن سڀ کان مشهور مصنفن، مخدوم هاشم، مخدوم عبدالله ۽ سيد عبداللطيف جو ڪجهه احوال ڏجي.

پهريون بزرگ پنوهر قوم جو سنڌي هو. ٺٽي ۾ ڄائو هو ۽ وفات به اتي ڪيائين. هو ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ رهندو هو. هن جا پويان جي اڃان آسودا ۽ رسوخ وارا آهن، سي عالم جي ڪوٽ ۾ رهن ٿا. هن هندستان ۽ عربستان جو سير ڪيو هو ۽ عربي ۽ فارسي ٻوليون ۽ فقه چڱيءَ طرح سکيو هو. چون ٿا ته مسافريءَ جي دوران ۾ هن عيسائي پادرين سان ڪيترا مناظرا ڪيا ۽ سندن مذهب جي خلاف رسالا لکيا. پنهنجي وطن موٽي اچڻ کان پوءِ، هن کي ٺٽي جو قاضي مقرر ڪيو ويو. هن کي سندس علميت ۽ فضيلت جي ڪري وقت جا حاڪم چڱو مانُ ڏيندا هئا. هو هيئنر هڪ وليءَ ڪري ليکيو وڃي ٿو. هن جو مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي جو مقبرو آهي ۽ پنهنجي هموطنين لاءِ هڪ زيارت جي جاءِ آهي. هن جون مکيه عربي تصنيفون هي آهن:

١. اشباه ٢. فاڪهةالبستان ۽ ٣. بياض هاشمي.

هن جي خاص شهرت هيٺين ڪتابن تي ٻڌل آهي، جي هن عالمن لاءِ عربيءَ زبان ۾ لکيا هئا ۽ انهن جو عام ماڻهن جي سهولت لاءِ سنڌي ترجمو ڪيو هئائين:

۱. عقائد، ۲. فرائض، ۳. ذبح شڪار، ۴. اغثني، ۵. ذڪر خلفاءِ راشدين، ۶. ذڪر قيامت، ۷. بدرالمنير ۽ ۸. مولود.

هن قرآن جي ڪن پارن جو ترجمو پڻ سليس سنڌيءَ ۾ ڪيو هو. سندس ترجمي ڪيل مصحف جو ٻويون پارو، پارن ڪي، جڏهين هو مڪتب ۾ داخل ٿيندا آهن تڏهن ڏنو ويندو آهي. اهو سليس، آسان ۽ معنيٰ سمجهائڻ لاءِ هڪ تمام ڪارائتو ڪتاب آهي. ترجمي جي لياقت ٻين علمي ٻولين ۾ جيڪي مشهور تفسير آهن، تن کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه آهي. هن جون ٻيون تصنيفون گهڻو ڪري حنفي فرقي وارا پڙهندا آهن. هو پاڻ به ان فرقي جو فرد هو.

مخدوم محمد هاشم کان پوءِ ٻيو سنڌيءَ جو مشهور نثر نگار، مخدوم عبدالله ناڙيءَ وارو هو. هو ڀڄ جي ڀرسان ناڙيءَ (ڪڇ) ۾ تولد ٿيو هو ۽ مينڌڙن جي سنڌي قوم مان هو. هو اٽڪل ٽيهه سال ٿيا ته ننڍڙيءَ ۾ گذاري ويو. ڪڇ جو هندو راءُ سندس مريد هو ۽ کيس ساليانو وظيفو ڏيندو هو. هن جي ڪتابن جي مختصر فهرست هيٺ ڏجي ٿي. چون ٿا ته هن عربيءَ يا فارسيءَ ۾ ڪجهه به ڪونه لکيو هو.

. ڪنزالعبرت، ۲. قصص الانبياءِ، ۳. خزانة الابرار، ۴. خزانة الاعظم، ۵. خزانة الروايت، ۶. تنبيه الغافلين، ”معيار سالڪان طريقت“، جو فارسي زبان ۾ هڪ تذڪره آهي ۽ اسلام جي ولين جي زندگيءَ جي احوال سان گڏوگڏ سيد عبداللطيف تارڪ[۱] جو هيٺيون احوال پڻ ڏنل آهي:

”هي ولي، سيد حبيب شاهه جو پٽ هو ۽ ٻارهين صديءَ هجريءَ جي اول ۾ (١٦٨٩) پيدا ٿيو هو. هو رياضت لاءِ

مشهور هو ۽ مجذوب عاشق هو ۽ آخر وڃي مشائخ جي درجي کي پهتو هو. هن جيتوڻيڪ تعليم [٢] ڪڏهين ڪانه ورتي هئي، ته به هو سڀني علمن ۽ فنن جو مالڪ هو. هن جا بيشمار مريد [٣] هئا ۽ انهن مان ڪيترن جي سائس ايتري ته محبت هوندي هئي جو هو سندس وفات تي انهيءَ ڏک ۾ مري ويا. انهن مان ڪيترا مشهور ولي ٿي ويا. شاهه عبداللطيف هن جهان مان ١١٦١ هه ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. هن ڪان پوءِ سيد جمال شاهه سندس گاديءَ تي ويٺو. هن جو مقبرو ڀٽ [٤] تي آهي، ۽ هڪ مقدس جڳهه سمجهيو وڃي ٿو."

اڪثر مورخ ايتروئي لکن ٿا، پر ماڻهن وٽ دستور مطابق سندس معجزن جي هڪ ڊگهي فهرست موجود آهي ۽ هو هن جي سير ۽ رياضت جون عجيب ڳالهيون ٻڌائيندا آهن. مقبري تي گهڻا ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن ۽ اتي ماهه صفر ۾ ساليانو ميلو لڳندو آهي. هن جي پوين کي سندن پارسائي جي ڪري عزت ڏني ويندي آهي ۽ هو ڪافي دولت وارا [٥] آهن.

سيد عبداللطيف جي شاعرانه شهرت سندس مشهور ڪلام "شاهه جو رسالو" [٦] تي ٻڌل آهي. هن جا هموطني کيس سنڌ جو "حافظ" ڪري ليکيندا آهن. انهن ۾ ڪي اهڙا ٿورا هوندا، پڙهيل خواهه اڻپڙهيل جن سندس درد ڀريو داستان پڙهيو يا ٻڌو نه هوندو. هو هن جي سٽن جي سهاري ۾ خود سندس چوڻيءَ جو حوالو ڏيندا آهن:

"بيت مَ ڀانئيجا ماڙهوئا، هي (مڙيوئي) آيتون آهين،
پريان سندي پار ڏي نيو لنئو لائين."

هجوَ جي ڪلام جو هڪڙو مختصر مثال هيٺ ڏجي ٿو. اها مهرو نالي، هڪ مگنهار جي چيل آهي ۽ سنڌ جي ڪنهن ڪڙيءَ ۾ ڀٽ شاعر ڳائيندا آهن. ان ۾ محمد خان لوڙهي،

ڪوڙي ناريجي ۽ ٻين ديش دروهين جي خلاف عام ماڻهن جي غصي جو اظهار ڪيل آهي:

”ڪل نہ پيئي ميرڪي قيد، چي ڏاڍو رب ستار،
لکيا خط خريب جا مڙيل صوبدار،
ڪنڌ ڀڳو ڪوڙي جو، ٻئي منشيءَ کي مار،
کهنبڙيا وارو خراب ٿيو، جنهن کي لعنت جي لغار،
لک لعنت صوبدار کي، جنهن لاٿي پاھ هنيار،
لوڙهو ڀڳو لاھ سي، سن [٦] گانڌوءَ جا پار،
لک لعنت لوڙهي کي، جنهن لهرائي داروءَ کي اھ:
ڪلڪتي کان کوٺايائين ”اچي چاچا ڀڳ ڀڏاءِ،
ڪنجون واڻو ڪوٽ جون، وڃي سنڌ هلاءِ،
”مهرو“ مگٺهار چوي،
سگهون وڃي تو شير، اوانجي والي واڳ وڙائي.

شاعر مير نصير خان جي حماقت تي افسوس ٿو ڪري، جو هن انگريزن تي ڀروسو ڪيو هو ۽ مير صوبدار تي لعنت ٿو ڪري، جو هن سرچارلس نيپئر کي ڀڳ بنسبت خط لکيو هو ۽ هٿيار بند ڪوهستاني قومن کي فاتح سنڌ تي حملي ڪرڻ کان روڪيو هو. هاندي هلندي هو ڪوڙي ناريجي نالي هڪ عملدار ۽ آوتراءِ منشيءَ کي سندن لياقت آهر ڪينگر ڪري ٿو، جو انهن نصيرخان جي فوج کي جنگ جي ميدان ۾ ڌوڪو ڏنو هو. ٻوءِ زوردار لفظن ۾ محمدخان لوڙهي [٧] تي ڦٽڪار ڪئي وڃي ٿي، جو هن شخص سنڌين جي چوڻ موجب دٻي [٨] جي لڙائي ۾ انگريزن سان منصوبو ڪري شير محمد جي داروءَ کي پاھ ڏيئي آڏايو هو. تنهن کانپوءِ، شاعر، ميرن جي حماقت تي ٺٺولي ڪري ٿو، جو هنن گهرو معاملن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ اجنبي ماڻهن کي دعوت ڏيئي گهرايو هو. آخر ۾ هو پنهنجي پياران شير محمد کي دعا ڪري ٿو تہ هو شل موٽي پنهنجا ساگ ماڻي.

هن شعر جي طرز ٺلهي-موٽي ۽ سادي آهي، پَر اها ڳالهه يورپي مطالعي ڪندڙن کي به قبول ڪرڻي پوندي ته ان جا جذبا حب الوطنيءَ ۽ بلند خيالن کان خالي نه آهن ۽ "مهرو" بيشڪ جس جو حقدار آهي.

ڪن پيشنگوين بنسبت روايت هن ريت آهي: هڪ ڀيرو ملتان جو مشهور ولي مخدوم بهاوالدين زڪريا، جنهن کي عام طرح بهاوالحق چوندا آهن، سو پنهنجن مريدن سان ملاقات ڪرڻ لئي آيو. مريدن هن جي دائمي حضوريءَ [۱۱] جي نعمت حاصل ڪرڻ لاءِ، کيس مارڻ جو منصوبو ڪيو. پر شيخ جيئي ناالي، هڪ مريد وڃي هن کي سازش جي سموري خبر ٻڌائي. پاڻ به صلاح ڪري شيخ، مرشد جي جاءِ تي سمهي پيو ۽ انهيءَ ئي رات هن کي ننڊ ۾ شهيد ڪيو ويو. ذليل مريدن اچي لاش کنيون ته رڙي پچائي کائون [۱۲]. مگر چاڙهڻ کان پوءِ هو پشيمان ٿيا ۽ گوشت ڪُني ۾ وجهي، ڍڪڻ ڏيئي، درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيائون. قضا سان اهو ڪنو سنڌ مهاڻن جي ور چڙهي ويو. هنن کي به حقيقت جي ڪل ڪانه هئي، سو اهو کائي ڏوڪيائون. پوءِ ته هو گوشت کائڻ سان ئي وليءَ ٿي پيا ۽ اڄا تائين ساموئي يا ساموئي يا "هفت تن [۱۳]" جي نالي سان مشهور آهن. هو پوءِ غيب جي اشاري تي، سڌو لئي ڏي ڄام تماچيءَ [۱۴] جي دربار ۾ ويا ۽ هن کي چيائون ته تنهنجي تخت جي هيٺان هڪ نانگ جي ڦڻ آهي، جنهن جو پڇ دهليءَ [۱۵] ۾ آهي. جيستائين نانگ انهيءَ جاءِ تي آهي، تيستائين سنڌ کي هندستان جي وارن کان خطرو نه آهي. آخر هنن، ڄام جي چوڻ تي زمين ۾ ڪلو کوڙي، نانگ جو سر قابو ڪيو. پر لئي جي ماڻهن کي ان ڳالهه تي ويساهه نه آيو ۽ بادشاهه ۽ هنن پاهران آيل پارسا ملاحڪارن تي ٺٺوليون ڪرڻ لڳا، جي، جيستائين پاڻ ڪلو ڪڍي رت نه ڏسنداسين،

تيستائين اسان کي اعتبار نہ ايندو. بدقسمتيءَ سان ڄام تماچيءَ اها ڳالهہ قبول ڪئي ۽ ساموئين جو چوڻ پڌو اٿپڌو ڪري کلي ٻڌڻ جي اجازت ڏني. جڏهين هنن ڪلي جي ڇهنب مان رت ٽمندي ڏٺي، تڏهين سيني کي دهشت ولي ويئي ۽ انهيءَ پيشنگوئيءَ تي يقين آين. ان کان پوءِ جو آفي باقي فقيرن پڌاين تہ نانگ ڦيرو ڪاڏو آهي ۽ سنڌ تي جيڪو سنڌ چڙهيل هو، سو لهي ويو، تڏهين هنن جي خوف جي حد ئي نہ رهي.

ڄام تماچيءَ غصي ۾ اچي حڪم ڏنو تہ ساموئين جا سر ڌڙن کان ڌار ڪيا وڃن، پر تڏهين خبر پيئي جو هڪهڪ ڌڙ پنهنجو سر هٿن ۾ کڻي، اوپر طرف هلڻ لڳو، ۽ هلندا هلندا اچي آسريءَ (لڳ ٽنڊو جان محمد) ۾ پراڻ نديءَ جي ڪناري تي پهتا. اتي هنن جي حياتي پوري ٿي ۽ حرڪت بند ٿي وئي ۽ هو زمين تي ڪري پيا. آسپاس جا ماڻهو هنن کي ڏسڻ لاءِ اتي اچي ڪٺا ٿيا، تن هنن کي دفن ڪيو ۽ اهي مقبرا اڃا تائين آسريءَ ۾ موجود آهن.

پيشنگوئيون ستن شهرن ۾ آهن. چون ٿا تہ جيئن هڪهڪ وليءَ جو ڌڙ پنهنجو سر کڻي اندو ويو، تيئن ڄام تماچيءَ کي سنڌ جي مستقل متعلق هڪهڪ پيشنگوئي ٻڌائيندو ويو. تعجب آهي تہ جڏهن انهن پيشنگوئين جو ڄام تماچي يا سندس زماني سان واسطو ئي نہ آهي، تڏهن انهن تي هروڀرو وسواس ڪرڻ ضروري ڪينهي. پر انهيءَ ۾ شڪ نہ آهي تہ بيت تمام پراڻا آهن، ڇاڪاڻ تہ اهي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ[16] ۾ پکڙيل آهن.

يورپ جي رائمبر، بيد ۽ مرلن جي اڳڪٿين وانگر[11]، ماڻهو انهن پيشنگوئين ۾ سورهن آنا يقين رکندا آهن. اهي بيت مبهم ۽ ذومعنيٰ اصطلاحن ۽ شعبده بازيءَ ۾ اسان جي شاعر "ارڪلدون" ۽ ٻين قديم غيبدان شاعرن جي ڪلام سان

مشابهت رکن ٿا. منهنجي خيال ۾ انهن بيتن جو اصل وڏو تعداد هوندو. انهن بيتن جو گهڻو حصو ڪم ٿي ويل آهي، جيئن عام طور قديمي چيزن سان ٿيندو آهي ۽ باقي جيڪي بچيا آهن، سي ٽٽل ڦٽل شعر وڃي رهيا آهن.

هاڻي اچو ته ڏسون ته پهرين لاش پنهنجي سر ڪٽڻ وقت ڪهڙو شعر چيو:

هاڪ وهندو هاڪڙو، ٻجندي ٻنڌ اروڙ،
ٻه مڇي ۽ لوڙهه، ويندي سمي سوڪڙي[17]".

اها پيشنگوئي اڄ پوري ڪان ٿي آهي، ڇاڪاڻ ته اروڙ جي ٻنڌ [18] اڄ ڪالهه ٻڌي آهي ۽ 'هاڪڙي' ۾، جيڪو عمرڪوٽ جي ڀرسان هڪ ڦٽل درياءُ آهي، پاڻي ڪونه آيو آهي. شعر جي ٻي مصرع ۾ پهرئين مصرع جي شرح ٿيل آهي. ان جي لفظي معنيٰ آهي ته ٻن جا ٽڙ يعني ٻه، مڇي ۽ ٻن جون سڳارن جهڙون ڀاڙون يعني لوڙهه، جيڪي منڇر ۽ ٻين ڍنڍن ۾ ٿين ٿا، سي جيسلمير، ڪڇ ۽ ٻين اندرين ايراضين ۾ وڃي پهچندا، جتي هن وقت سمي قوم جا ماڻهو رهن ٿا. هيءَ پيشنگوئي اسان جي شاعر جي هيٺئين بيت جي هڪ يادگيري ڏياري ٿي:

"ايلبن جي وڻ وٽ، جي تون زنده آهين،
ته نوبد نديءَ جي مٿان پل ڏسندين."

هڪڙي زرخيز ملڪ لاءِ اهڙي پيشنگوئي ڪرڻ ته، ان ۾ ڪنهن وقت ٿورڙن ڪوٽيون ۽ ڀاڻيون لهنديون، اهڙي آسان ڳالهه آهي جهڙو چوڻ ته عربستان جي بيابان ۾ اهي ڳالهيون نه ٿينديون [19] ٿي. لاش چيو ته:

"وسي وسي آرڻ، جڏهين وڃي ڦٽندو،
تڏهن ٻاروچاڻو ٻار، ٻنجهن درمن وڪبو."

سنڌين جو چوڻ آهي ته هيءَ اڳڪٿي آهستي آهستي پوري ٿيندي ٿي وڃي. آڙ ۽ آواڙ، ٻکهاڙ جا ٻه نالا آهن، جو هاڻي ڏينهون ڏينهن ٽانگهو ٿيندو ٿو وڃي. ۽ بلوچ، جيڪي اڳي ملڪ جا والي هوندا هئا، تن کي هاڻي انگريز، سنڌين، جتن ۽ ٻين رعيتي قبيلن کان وڌيڪ مانُ نٿا ڏين. هن پيشنگوئيءَ جي لفظن جو مطلب آهي ته آخر ٻروچن جا ٻار، پنجين درمين[٢٠] يعني ٿوريءَ قيمت تي وڪامندا.

ان کان پوءِ لٽين مير آلاپيو:

”ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو ڇهه، ٻهر،
مرمچي ماري، سٽڪ وسندي سنڌڙي.“

ماڻهو چون ٿا ته، هن شعر ۾ مير شير محمد جي لڙاين ڏانهن اشارو ڪيل آهي. جنهن ۾ چالس نيپئر جي هٿان شڪست کاڌي هئي. حقيقت ڪي چانڊڙ اهڙين خسيس ڳالهين تي ڪو، ڌيان ڪون، ٿا ڏين، چاڪان ته اها لڙائي ڇهه، ٻهر ڪانه هلي هئي ۽ نه ڪي وري ڪاري ڪاٻاري وٽ ٿي هئي. هن ڪهڻي بيت ۾، ”مرمچي“ جي ڪنهن ۽، اڻا خاطريءَ جهڙي سمجهاڻي ڪانه ڏني آهي. جڏهن ٽالپر سنڌ جا والي ٿيا هئا، تڏهن ائين سمجهيو ويو هو ته ڪلهوڙن ڏي اشارو آهي. ان بعد شايد چوٽين ڏڙ ائين سمجهيو هجي ته اهڙي مبهم لفظ جي ڪري مونجهاري ٿيڻ جو امڪان آهي، تنهنڪري هڪدم سوال جواب شروع ڪيائين:

”مرمچي ماري، مرمچيءَ ڪهڙا ٻار،
هيٺن ڪاويون ٻوتيون، مٿن ڪارا وار.“

هي بيت ڪجهه زياده واضح آهي، پر ساڳئي وقت مبهم به آهي. بلوچ نيرا يا ڪارا ٻوتڙا ڇيلهه سان ٻڌندا آهن، پر ڪيترين ٻين قومن ۾ ائين ڪندڙون آهن. ڪي وري انهيءَ بيت جي ٻي مصرع هن ريت چوندا آهن:

”زالن مٿي ۾ چوٽا، مڙسن مٿي وار.“

پنجين ڏڙ پنهنجي بيت ۾ آئيندي جو احوال هيٺين لفظن
۾ ڏنو آهي:

"لڳندي لاڙان، سولڪو ٿيندو سري ۾،
جڏهين تڏهين سنڌڙي، آڪوٽان وٺاه [قنڌاران جو ڪو]."

هي٤ هڪ مشهور پيشنگوئي آهي، جنهن سنڌ کي ١٨٣٩ع
کان ١٨٤٣ع تائين پريشان ڪيو هو ۽ آخر هڪ عجيب
نموني ۾ پوري ٿي [٢١] هئي. "مياڻي" ۽ "دبو"، جتي
لڙايون لڳيون هيون، سي لاڙ ۾ آهن. انگريزن جي فوج
ڏکن کان ڪاٺ موڪلي ويئي هئي، جيئن ٺٽي ڪهندو هو،
پر ميرن کي هيسائڻ لاءِ سکر کان رواني ٿي هئي. ڏکڻ-اوير
ڀٽي جي ڏس ڏيکاري ٿو.

ڇهين ڏڙ جي پيشنگوئي صاف نه آهي ته منجهائيندڙ به
جيڪا هيٺين٤ ريت آهي:

"نيرا گهوڙا ڏيرا، آتر ڪٿون ايندا،
ڪڪهريون ڪسن تي ورهائي ويندا،
تهان پوءِ ٿيندا، طبل تاجائين جا."

ٻنهين ۾ مصرعون عجيب آهن. ڏيهي ماڻهو چوندا آهن ته
انگريزن کي نُقرن گهوڙن جو شوق آهي، اهو اشارو
انهن ڏانهن آهي. پر ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي فوج جا
گهوڙا ڪي نُقري رنگ جا ڪونه هئا. ماڪن ماڻهن جو
چوڻ آهي ته ٻي٤ مصرع ۾، پروچن جي زالن جو ذڪر
ڪيل آهي. وڏن گهرن جون زالون پنهنجو بدن چيله
کان وٺي پيرن تائين، ڪڪهن سان ڍڪينديون آهن. ڪڪها
ستر جي نشاني آهن ۽ ٻين ذاتين وارا ماڻهو ڪونه واپرائيندا
آهن. هو سوڙهن بانچن وارين سٿڻن تي قناعت ڪندا آهن.

سنڌ جي فتح وقت، زالن جيڪا روش اختيار ڪئي هئي،
سا هن شعر ۾، تمام موزون لفظن ۾ بيان ٿيل آهي.

ميرن جي ڏينهن ۾، ڪنهن پروچائيءَ جي عصمت سان هٿ چراند ڪرڻ کي موت جي برابر سمجهيو ويندو هو. تن ڏينهن سنڌ ۾ پروچن جي عورتن لاءِ هيءَ عام چوڻي هوندي هئي، ته ”ماڻن جي ڳکهي هيٺان، تلوار پڌل آهي.“ ان کان پوءِ، سماج جي حالت ۾ ڪهڙو نه عجيب ڦيرو اچي ويو آهي!

آخر ۾ ستين لاءِ، هيٺيون عجيب بيت ڇئي، پيشنگوئيءَ جو خاتمو ڪئو آهي:

”اچي ويهجا ماڙهوڙا، ننگر جي آڌار،
پراڻا پرار، نوان م آڏجا نجهرا.“

ننگر يعني شهر، عام طرح ٺٽي کي چوندا آهن، ڇاڪاڻ ته جڏهين سنڌ اوج ۾ هئي، تڏهين ٺٽو سنڌ جو بهترين شهر هو. سمجهيو وڃي ٿو ته هيءَ پيشنگوئي تڏهن پوري ٿي، جڏهن اسان ميرن جي گادي، حيدرآباد ڇڏي، اچي ڪراچيءَ کي حڪومت جو صدر مقام بڻايو هو.

آخر ۾، ايترو چوڻ واجب آهي ته سمجهه وارن پڙهندڙن کي اهو پڌي تعجب ٿيندو ته انهن ۾ واهيات بيتن جو سنڌ جي تقدير[٢٢] تي نهايت گهرو اثر پيو آهي. سنڌ جي ماڻهن کي اها خاطري ٿي وئي هئي ته هن سرزمين جي قسمت جو اهو فيصلو ٿيل آهي ته انگريز ڪين جيتي، ستائين حڪومت ڪندا. رياست پرتاپور جي ماڻهن کي به اهڙو اثر ويٺل هو، جڏهين لارڊ ڪمبر ميئر[٢٢] ستن حملو ڪيو هو.

سنڌ جي ماڻهن کي جهڪي ڪهاڻيون ۽ گيت پسند آهن، تن جو هاڻي مختصر ترجمو[٢٤] نموني طور ڏجي ٿو. پهريان مسئيءَ ۾ پنهون جو مشهور قصو پڌائجي ٿو. هن ملڪ جو رواج آهي ته شاعر اڪثر ڪري منڍ کان قصي شروع ڪرڻ

ٻدران وچ مان ڪڍندو آهي. تنهنڪري اول قصي جا شروع وارا واقعا ڏيڻ ضروري آهن.

چون ٿا ته جڏهن اسلام، سنڌ ۽ ان جي آسپاس وارن علائقن ۾ اڃا پورو نه ڦهليو هو، تڏهين ڀنڀور کان ٻري هڪ ٻرهمڻ کي ڏيءُ ڄائي، جنهن لاءِ پيشنگوئي ڪئي ويئي هئي ته هوءَ وڏي ٿي مسلمان ٿيندي ۽ پنهنجي ڪٽنب کي ٽڪو لائيندي. پيءُ جي مرضي هئي ته اهڙي ٻار کي ڄمندي ئي نڙيءَ تي ننهن ڏيئي ڇڏجي، پر ڪمس انهيءَ ڳالهه کان باز آندو ويو ۽ پنهنجي زال جي چوڻ تي ٻار کي هڪ پيتيءَ ۾ وجهي، سڻن درياءَ ڪري ڇڏيو. ڪن ڏينهن کان پوءِ اها پيتي ڀنڀور [٢٥] جي محمود نالي هڪ ڌوٻيءَ کي هٿ آئي. هن کي پنهنجو ٻار ڪونه هو، تنهنڪري نينگر کي گود ۾ ورتائين. سنڌي چون ٿا ته، جڏهن اها ڇوڪري وڏي ٿي، تڏهين هن جي حسن ۽ فضيلت ڪلور ڪري ڇڏيا. هاڻي شاعر پنهنجو قصو شروع ڪري ٿو:

"ٻاڀهي نالي هڪڙو هندو واپاري، اتفاق سان ڪيچ مڪران جي حاڪم، آري ڄام، جو وکر جا اٺ ڪاهي، ڀنڀور آيو. هڪڙي ڏينهن هو هڪ گهر جي آتڻ وٽان اچي لنگهيو. سسئي ۽ سندس سهيليون جي اتي ويٺيون هيون، تن کيس سڏي، کانئس وکر بنسبت پڇا ڳاڇا ڪئي. هن وراڻي ڏني:

"ڇوٽا، چندن، ڪيوڙا [٢٦]، مون سان وکر جون وٿون،
مٿل مهانگي آءٌ ڏيان، پيو وڃ ڪڏهي پٽون."

انهيءَ جواب تي مايون چونس ٿيون، ته توکي زالن سان ڪجهه مروت ڪرڻ کپي.

"اسان جي آتڻ ۾ ويهي توکي ڪنهو کائڻ نه کپي پنهنجو مشڪ ڪلي، اٿي، حاضرين کي مک.

واڻيو، انهيءَ جو، واپارين واڱي جواب ڏئي ٿو ته.

"مان ڏاريو ۽ مسافر آهيان، جو ڪيڏان. زالون پنهور [٢٠]
۽ اهڙا ظلم ڪونه ڪنديون آهن."

اتي سسئي پنهنجي نيڪي ظاهر ڪري ٿي.

"واڻيا، اڄ ۽ ڏيج نه پنهنجو وکر ڪڍ، مان توکي روڪ
ڏيندس، هڪ خدا ڄاڻي ٿو."

واڻيو وکر ڪڍي ٿو ته مائي سهيلين کي مخاطب ٿي چوي
ٿي ته:

"واپاري واڻيو گهمندو گهمندو اسان جي ملڪ ۾ پهتو آهي،
هن جي سونهن ڏ.و. سهيليون! هو ڪهڙو نه حسين آهي!"

هندو خاڪساريءَ مان ڪم وٺي چوي ٿو ته انهيءَ تعريف
جي لائق مان نه پر منهنجي مالڪ جو پٽ، پنهونءَ آهي:

"آءٌ ڪچاڙو آهيان جي ڏسو مون پئي ڏٺيوم [٢٨]،
تهن جي سرنهن جو مون ڪي چاليهون واڻوم."

سسئي ۽ سندس سهيليون اها ڳالهه ٻڌي، تڪڙو تڪڙو پڇن
ٿيون ته:

"واڻيا، تنهنجي ماءُ - پيءُ تو تي ڪهڙو نالو رکيو هو ۽
اهو جوان ڪير آهي، جنهن جي سونهن جي تونه تعريف
ڪرين ٿو."

هندو جواب ٿو ڏئي ته:

"منهنجا ماءُ - پيءُ مون کي پاپهل [٢٩] جي نالي سان
سڏيندا آهن. ۽ انهيءَ جوان کي پنهل خان بلوچ سڏيندا
آهن، جنهن جي مون وا ڪاڻ ڪئي آهي."

مائي نهايت اڻسهائيندڙ بيتابيءَ مان منٿ ڪري ٿي ته:

"منهنجا ننڍڙا پاپهل، بلوچ کي ڪوٺي اچي ته مان
ڪيس ڏسان."

پاپهو پهرياڻين قاصد ٿيڻ کان انڪار ڪري ٿو ۽ طرحين طرحين
جا اعتراض اٿاري ٿو، جيئن ته:

”هن کي مائس شڪار جي اجازت ٻه نه ڏيندي آهي، بلوچ تي سخت چوڪسي آهي. مان هن کي ڪين آڻي سگهندس.“
مائي انهيءَ ڳالهه کي گهٽ وزن ڪونه ٿي ڏني:
”سوين قافلا ۽ لکين ماڻهو اچن وڃن ٿا، بلوچ کي اچڻ ۾ ڪهڙي مشڪلات آهي؟“

جڏهين ٻاٻهو ڏسي ٿو ته خوبصورت مائي مڙڻ جي نه آهي، تڏهين پنهنجو آخرين داءُ ڪهڙي ٿو:

”پنهون، پرٽ سهڻو، واڌو جنهن جا وار،
ٻه ڪنواريون تنهن جون، ڪوئل [٣٠]جهڙي ڪار.“

سسئي انهيءَ ڳالهه جي به پرواهه نه ڪري، چوي ٿي ته:
”مان به ڪنواري، پنهور جو نڪ آهيان، منهنجو آواز به ڪوئل جي ڪوڪ کان گهٽ مٺو نه آهي.“
اهڙين حالتن هيٺ انسان ويچارو ڇا ڪري سگهي ٿو ٻاٻهي کي ترس پوي ٿو ۽ هو چوي ٿو ته:

آءُ پڻ هليس ڪيچ ڏي، ٻائي، الاهي توهار،
ڪيڙم پول پروچ جو، لڳ ڏڏيءَ آڌار.“

سسئي گدگد ٿي چوي ٿي ته:

ٻاٻهل بلوچ کي منهنجا سلام ڏيج،
چام، مان تو کي آڇاآڇا ڪپڙا سوکڙيءَ طورموڪليان ٿي.“

قصي جو پهريون حصو اتي ختم ٿيو. هندو موٽي پنهنجي مالڪ ڏي وڃي ٿو ۽ ڪيچ وڻج واپار جو سمورو احوال ٻڌائي ٿو. موقعي مان ٿي هو گهر جي لاڏلي پنهونءَ کي ٻاسي ڪري، وڏيءَ شدمد سان ڪيس احوال کان واقف ڪري ٿو ۽ ناريءَ جو نياپو ۽ تحفا ڏئيس ٿو. اها ڳالهه ٻڌي پنهونءَ [٣١] جي دل ۾ محبت جو مچ پڙڪاٽ کائي ٿو ۽

هو پنھور ھاڻ جي تياري ڪري ٿو ۽ پاڻھي جي اکيان ھيئين
دل ۾ چاھيندڙ لفظن ۾ پنھنجي انتظار ۽ محبت جو اظھار ڪري ٿو.

"دوس، دماماں [٣٢] دانرا مون کي ويھڻ وھ ٿيا،
توي پابو موڪل نہ ڏي، آءٌ پي ھلندس تو سان."

پاڻھو بيزاري ڪري چوس ٿو تہ دل قابو رک، تحمل سان
آخر ڪاميابي حاصل ٿيندي. ٻرسن ڄام وري جڏھن وڻج واپار
لاءِ ٻيو قافلو تيار ٿيڻ جو حڪم ڏئي ٿو تہ چالاڪ گماشتو
چيئس ٿو تہ جيستائين پنھونءَ کي ھلڻ جي اجازت نہ ملندي
تيستائين اسان مان ڪوبہ ڪونہ ويندو. پڇڙو ورائي ڏئي ٿو تہ:

"ھوتو، نوتو، جکرو، ٿيو ٻہر پاڻھو ساڻ".

انھيءَ تي پاڻھو ورندي ڏئي ٿو تہ:

"ھت ھوتي، نوتي ۽ ٻہر پاڻھي جي ڪانھي ڪاڻ،
اسان کي پنھون ڏي تہ ھلي حاڪمن سان گڏجي"

آري ڄام ٻھريائين تہ ٻڙ ڪيڏي ٻيھي ٿو، ٻر پوءِ جڏھين
ڏسي ٿو تہ اولي ضد ڪيو بيٺا آھن، تڏھين پٽ کي وڃڻ
جي اجازت انھيءَ شرط تي ڏئي ٿو تہ ھو پنھنجي ماءُ کان
موڪل وٺندو.

"تہ ٻي پرتوءَ رب کي جان موڪل ڏيئي ماءُ."

قافلي وارن تي انھيءَ جواب جو بجليءَ جھڙو اثر ٿئي ٿو.
"قافلي وارا خوشيون مناٺن ٿا ۽ ڪل ۾ مندن وات سان
گل پيا لڙن"

پڇو ڄام پوءِ شھر ۾ ھڪ ڏيڏي موڪلي ماڻھن کي پٽ
جي آسڻ جي خبر ڏئي ٿو ۽ ھن جي ھڪجيڏن دوستن کي
گھرائي ٿو. آخر جڏھين سڀ تيار ٿين ٿا ۽ پنھون پنھنجي
دل گھرئي آٺ تي چڙھي، ھٿيار ٻڌي، روانو ٿئي ٿو، تڏھن
سندس پڇي ماءُ رڙ ڪري چوي ٿي تہ:
اي جوانو، منھنجو پنھون پرتو آڻيو.

اهي لفظ ٻڌي ڀاڄوڪڙ جوان جي ننڍي زال، عائشه، گهر کان ٻاهر نڪري، اٺ کي مهار کان جهلي، چوڻ لڳي ته: پيارا، مون کي اڪيلو نه ڇڏ، نالي الله جي هيءَ رات مون سان گهار يا مون کي ٻڪي موڪل."

وڏي زال جنهن کي انهن ڳالهين جو زياده آزمودو آهي، سا ننڍيءَ کي باز آڻيندي ٻڌائيس ٿي ته پيار جي دل تي ڪنهن ٻيءَ جو قبضو ٿي چڪو آهي.

پنهون خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ نٿو ماپي ۽ سڄي واٽ قافلي وارن کي مٺين مٺين ڳالهين سان وندرائيندو هلي ٿو. ڪتاب ۾ هڪڙو ٻيو [٣٣] سنڌي ماڻهن جي سوڻن ڏي اشارو ڪري ٿو:

ڏانو تتر جي لنئي ساڄو سراڻ،
هڪ ڪانانئو سٽ جو ٻيو ٻرين ميڙاڻ.

رستي تي هو هڪڙي شهر سان لنگهن ٿا. اتي هڪ مائي رهندي هئي جا پاڪدامنيءَ جي ڪري نه پر پنهنجي حسن سبب گهڻو مشهور هئي. البيلي مائي، جنهن جو نالو هو سهڄل، تنهن جڏهين پنهونءَ کي هسوار ڏٺو، تڏهين مٿس اکين چکين تي پئي. دل ۾ فيصلو ڪيائين ته پنهونءَ سان ڪيئن به ڪري ملاقات ڪنديس. تنهنڪري مرداڻو ويس ڪري، لوءَ جي مڪان وٽ قافلي سان اچي گڏي. اتي اوٺي، ڪجهين هيٺان آرام ڪري رهيا هئا ۽ پنهون پنهنجي رازمحرم دوست، ٻاٻيهي سان شطرنج راند ويٺي ڪيڏي. پنهون هڪدم راز سهي ڪري ويو. نازڪ ناريءَ جي سوڀيا ڪيس موهي وڌو. پنهونءَ سندس دعوت قبول ڪئي ۽ هن جي صحبت ماڻڻ لاءِ قافلو ٽي ڏينهن ترسايو ويو.

هوڏانهن سسئي پنهنجي عاشق کي ڏسڻ لاءِ منتظر هئي، سو ويٺي منشي آخوند لعل جي گهر، ان کي نيزاري ڪري

چيائين تہ ”هر جائي جوان لاءِ هڪ درد ڀريو خط لکي [٣٤] ڏينم.“ اهو عالم ۾ ڪو مائيءَ تي ڪهڙي وقت کان مفتون هو ۽ هن جي عشق ۾ روئي روئي اڌوئي ٿيو هو، سو چيائين تہ ”اکين مان [٣٥].“ قدرت سان ائين چوندي هن جون اکيون سڄيون ٿي پيون. سسئيءَ قاصد هٿان چٺي موڪلي، جنهن ”لوءِ“ ۾ پهچي، پنهونءَ جي حوالي ڪئي. هوڏانهن سندر جوان سهڻي جي نرم دل تي اهڙو جادو ڪيو، جو هوءَ وڃڻ جي اجازت ڏيڻ ٿي نہ. آخر لاچار ٿي پنهونءَ هن جي ڀالي ۾ آڻيو وڌو. ڀاڀيهي کي پتي ڇڏيائون تہ جڏهين قندي ۾ قاتل دلربا اٿي تہ ڪاڻس معافي وٺي. جڏهين رازدار، مائيءَ کي حقيقت کان آگاهہ ڪيو تڏهين هن جي غصي جي حد ٿي نہ وهي. ڀاڀيهي کي اڃا ماري وجهي ها پر هن چالاڪي ڪري ٽاهہ ٽاهي چيس تہ ”قاصد خبر آندي هئي تہ پنهونءَ جي ماءُ گذاري وئي آهي. انهيءَ جواب ڏيڻ تي سهڻي روئي مڏڪا ڀري، سهيلين کي چيو تہ:

”هلو، هلو، جڏيون، هلي پسو لال لوءِ،
اوطاق پنهل جي، هلي چشمن سان چمو.“

ڀاڀيهي کي ڀائيءَ سوغاتون ڏئي روانو ڪيو ۽ هو جلد وڃي پنهنجي مالڪ سان گڏيو.

جڏهين قافلو منزل کي ويجهو پهتو تڏهين حرفتي ڀاڀيهي، هرهڪ آٺ جي وات ۾ مشڪ [٣٦] جو ذرو وجهي، سندن پوٽ ايستائين ٻڌي ڇڏيائون. جيستائين وڃي ڀنڀور پهتا. هنن جي سواري ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا هشام اچي ڪٺا ٿيا. اٺن ۽ انهن جي پاکڙن جي تعريف مان ڍاپن ٿي ڪين. آخر قافلي اچي سسئيءَ جي باغ ۾ منزل ڪئي. پر سسئيءَ کي شرم وچان يا ڪنهن ٻئي سبب ڪري همت نہ ٿي جو عاشق کي گهرائي، ساڻس ملاقات ڪري. پنهونءَ ڏاڍا وس ڪيا، آخر ڏٺائين تہ هڪ ڪبوتر انب جي وڻ تي

ويٺو آهي، سو ڪمان ڪڍي شست وٺي، اهڙي انڪل سان تير هنيائين جو وڃي ڪبوتر کي لڳو ۽ ڪبوتر سسئيءَ جي پڙيءَ جي هنج ۾ اچي ڪريو.

پڙيءَ غصي ۾ اچي چيو ته:

"خوني ٻچي کچرو تو خونيءَ خون ڪيو،
پکي ماري اسان جو تنهنجو ڪهڙو ڪاج سريو؟"

پنهون جواب ڏنو ته:

"مان خوني آهيان، ۽ خوني ڪم ڪيو اٿم، پر
مون کي ان پکيءَ کي مارڻو هو، جنهن مون کي
پنهنجي گهران، ڪيچ مان گهرايو آهي."

سسئي اها ڳالهه ٻڌي وٺي ٿي ۽ تير کڻي وڃي پنهونءَ کي ڏئي ٿي. پنهون کي هاڻي ترسڻ لاءِ ڪو بهانو ڪونه آهي، پر تنهن هوندي به در وٽ بيهي رهي ٿو ۽ تند مزاج پڙي وري اچي منجهس ٿي:

"ٿلهين ويڙهن وچ ۾، تون ڪنهن جو مور،
ڪ تون ڪاٽ هڻندڙ ڪ ٿون ڪوڙ چور[٣٧]؟

پنهون انهن تهمتن کان هيٺينءَ ريت انڪار ڪري ٿو:

"ٿلهن ويڙهن وچ ۾، دوستن جو مور،
نه آهيان ڪاٽ هڻندڙ نڪي ڪوڙ چور."

آخر سسئيءَ کي جوان تي رحم آيو ۽ هن سان ملاقات ڪرڻ قبول ڪيائين. سندس آزمائش وٺڻ لاءِ چيائينس ته جيڪڏهن منهنجي ٻانهن ڪٺي ته منهنجي ٻيءَ وٽ اچي ڏوٻيءَ جو ڪم ڪر. پنهونءَ اها ڳالهه قبول ڪئي، پر پنهونءَ جي اڻ ڇاٽائيءَ ۽ عاشق معشوق جي ملاقاتن ۽ ٻين عجيب واقعن مان گهڻا گل نڪرن ٿا. قصو ڪوتاهه، آخر پنهون پاڻيهي سان جهيڙو ڪري ٿو ۽ سسئيءَ سان سندس شادي ٿئي ٿي.

ٻر هنن جي سک گهڻو جٽاءَ ڪونہ ڪيو. مائي پنهنجي هرجائي مڙس کان وڇڙ گهريو تہ ڀنڀور شهر جي هڪ گهٽيءَ ڏي نہ ويندين. هن ڇڱي مڙس واعدو ڪيو تہ مان ان جي ويجهو بہ نہ ويندس، مگر انجام ڪندي ٿي انهيءَ گهٽيءَ جي ڦيرا شروع ڪري ڏنائين. آخـــر سندس نظر وڃي هڪ سوناري [٣٨] جي خوبصورت زال، ڀاڳل تي پيئي. مائيءَ ڪي، بہ بلوچ جوان جي صورت وڻي ۽ هن جو ڏسان چڪائڻ لاءِ ڏاڍيان چيائون تہ "خدا شل ميڙو ملائي." اهي لفظ ٻڌي پنهون گهر ويو ۽ اتان ترار جو مياڻ ڪٽي مرمت ڪرائڻ جي بهاني سوناري وٽ آيو. سسئيءَ سهي ڪيو تہ ڪو مڙيوئي قريب آهي، تنهنڪري پنهنجين سهيلين کي چيائين تہ:

" تہ پنهل هلي تيوري پڇي تيڪ مياڻ،
جيڪس سوناريءَ سهتيون ٿين ڀاڳل هنيس ڀاڻ."

ڀاڳل هڪ نهايت بدڪار عورت هئي. پنهون کي ريجهي هن جي دل تي انهيءَ اثر ويهارڻ جي ڪوشش ڪيائين تہ سندس زال سسئي ساڻس وفادار نہ آهي. جڏهين سسئي بيوفا مڙس کي واڻ آئي تہ سندس رقيب خوب ٻالهايس.

"موهت ٿيڻي سپ واڻيا، آڏائي ڪوري [٣٩]
ڪونہ ڇڏيئي ڪو ٻيو، هوئي جو ڏرن ٻ توري."

سسئيءَ کي اهي تهمتون ٻڌي ڏاڍو غصو آيو ۽ رقيب کي چيائين تہ انهيءَ ڳالهہ جو فيصلو باهہ جـــي آزمائش مان ڪنديونسين. ملڪ ۾ چوڌاري واهہ واهہ ٿي ويئي ۽ تماشي ڏسڻ لاءِ جتان ڪٿان ماڻهو اچي گڏ ٿيا. مائين جي آزمائش لاءِ ٿي- چار مڻ ڪپهہ، تيل ۽ گيهہ ۽ ٻوڙي آڻي گڏ ڪيائون. اهو نظارو ڏسي، بدبخت ڀاڳل جي منهن جو ٻنو ٿي لهي ويو ۽ ولي پکي. ۽ سسئيءَ ڪنهن کان جهلي زوريءَ باهہ ۾ ڌڪيس. ستت جي آخر سٽيا ٿــــي، سوناري جي زال سڙي

پسڻ نٿي ويئي، فقط ڪنن ٻڌيس جن کي سندس پاڪدامن رقيب جا هٿ لڳا هئا. پنهون [٤٠] پنهنجي زال جي وفاداري ڏسي خوش ٿيو ۽ ساڻس گڏجي ساهري گهر آيو.

هن واقعي پوري ڪرڻ کان پوءِ، شاعر پنهنجي اصلي مقصد تي اچي ٿو. پاڻهي واٽي غصي ۾ پنهور چڙي وڃي سموري حقيقت آريءَ ڄام کي ٻڌائي، ٻڌي کي جو لڳي مٺيان سو پنهنجن ڇهن جوان پٽن کي موڪليائين ته وڃي ڪيڇن ٻ ڪري باغيءَ کي ولي اچو. هن جي سفر جو ڏکو قصو آهي. مطلب ڳالھ جو ته رواج مطابق هو پنهونءَ ۽ سندس ڪنوار کي ننڊ ڏيئي، اڌ رات جو فقط پنهونءَ کي اٺ تي ٻڌي، ڪڍي ويا. سسئي جڏهين هوش ۾ اچي ٿي ۽ ماجرا جي حقيقت پويس ٿي، تڏهن واويلا مچائي ٿي. شاعر انهيءَ واقعي جو ڏاڍو درد ڀريو بيان ڪري ٿو:

"سا گهر نهاري سسئي، ته محب نه ماڙي،
ڏٺائين ڏيرن جا، اٺ نه اوتاري،
ننڍو نهاري، ٿي سڄر ڀير پنهونءَ جا.

رويو رت ڦڙا، ڪر ٿي ڇپر ڇاناري،
شيشا لعل گلال [١٤] جا، هڻ هڻ ڪيو هاري.
سا گهايل ڪيئن گهاري، جنهن جو جانب جت ولي ويا.

پوءِ سندس سهيليون اچي ٿيون کيس آٿت ڏين. پاڻس ياد ڏيارين ٿيون ته گهر جو ڪم رهيو پيو آهي ۽ سهيليون انتظار ڪري رهيون آهن. گهڻو ڏک ڪرڻ چڱو نه آهي. پاڻي جواب ڏئي ٿي ته:

"منهنجو پيار ويو آهي ته مون کي هاڻي چرخو متو نٿو لڳي ۽ نڪي مون کي سهيلين جي ڳالھ. مان ڪو مزو ٿو اچي. منهنجو ساھ، جبلن ۾ آهي، جتي بلوچ اٺ ٿا ڪاهين."

سسئيءَ کي ڪنهن ۾ ڳالهه، مان ڏڍ نٿو اچي. هوءَ آخر سهيلين کي چوي ٿي ته مون پنار جي پيڇي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي، سڀ ڪيس انهيءَ ڳالهه، کان باز آڻڻ جي ڪوشش ڪن ٿيون ۽ رستي تي جي ڏک ڏاکڙا آهن، تن جي ڪيس چٽيءَ طرح تصوير ڪڍي ٻڌائين ٿيون:

"سڄ وڃ نه سسئي، تا نئي ۾ نانگ سجهن،
کدڙ، بگهڙ، ٻولڙا، تا ڍڄ واڙيون ڪن،
ڪارا نانگ نين [۴۲] ۾، اڳيان واڪا ڪيو ورن،
ڏاڍا ڏينهو ڏونگرين، ڪوراڙيون [۴۳] ڪرڪن،
وڃهيو ور وٽن ۾، لوهاريون لڏن،
تنهن کان پوءِ سڄن، پڪا پنهونءَ چام جا.

پر سسئي پنهنجي ارادي کان نٿي هٽي ۽ سهيلين کي ساڻ گڏجي هلڻ کان هٽڻ لفظن ۾ منع ڪندي چوي ٿي ته:

"ورهين ورو، آءٌ نه ورندي ور ري،
متان اچ مرو، منهنجي پنهونءَ [۴۴] کي ٻاراتو ڏيو"

پوءِ سسئي رواني ٿئي ٿي ۽ ڏکرن ڏي منهن ڪري چوي ٿي ته:

"اي ڏونگرو، مون کي محبوب جو ڏس ڇو نٿا ڏيو؟ ڪالهه ته آن جي قطار هتان لنگهي آهي. منهنجو دوست دلدار قافلي ۾ نه هو ڇا؟"

هتي شاعر رستي جي ڏکن ڏاکڙن گرميءَ. ماڻيءَ جي دل جي امنگن ۽ اور چاهيءَ جو نهايت صاف ۽ چٽو نقشو چٽي ٿو، ۽ ڏيکاري ٿو ته هوءَ ڪيئن گرميءَ، سرديءَ، هوا ۽ لڪ وغيره جي پرواه نه ڪندي، ڦٽيل پيرن سان هلندي هلي ٿي. آخر ڪيس هڪڙو پڪرار گڏجي ٿو، جنهن کي چوي ٿي ته:

"او ادا پڪرار، شل ڏٿي تنهنجي پڪرين ۾ برڪت وجهي، شل تون هر تڙ تي مشهور هجين! نالي خدا جي، پڪرار مون کي ڏيرن جو رستو ڏيکار!"

پڙهي بدبخت، انسان نه هو، پر هڪ بدصورت ٻجڙو ڀوت هو. هن کي سندس ڪراڙي ڏائڻ ماءُ چيو هو ته توکي جهنگ ۾ هيرن جواهرن ۽ ٻٽ ٻنيهر مان لالن ڪنوار ملندي مسئيءَ کي ڏسي، سمجهائين ته منهنجي لال ڪنوار اها آهي. سو نهايت اڊنگي ۽ اٿسهائيندڙ روش اختيار ڪيائين، ۽ فضيلت جي ليکي ڪان لنگهڻ لڳو. مائي آچ جو ٻهانو ڪري ڀڄانڪ ٻدوءَ کي عرض ڪيو ته ”مون کي آچ لڳي آهي، ٻڪري ڏُهي پيار.“ هن چيو ته مون وٽ ٽانو ڪو نه آهي.“ ان تي حسين خاتونءَ پنهنجو لوڻو ڪڍي ڏنس. هو ٻڪري ولي اچڻ لاءِ ويو ته مائي ٻئي ڪئي لوڻي جي تري ۾ ٽُنگ ڪري ڇڏيو. ٻدوءَ جون اکيون، مائيءَ جو حسن ڏسي، اهڙيون انڌيون ٿيون ۽ هن جا حواس ايترو خراب ٿي ويا، جو اها ڳالهه ئي نه پيس ته لوڻو ڇو نٿو ڀرجي. مسئي لاچار ٿيو چارو نه ڏسي، ٻاڏايو ته ”اي ڌرتي، ست رک، زمين ڦاٽي پوي ته مان هن ۾ غرق ٿي وڃان.“ نيٺ ڌرتيءَ هن جو عرض اونايو ۽ زمين ڪيس اوچتو ڳِهي وئي. بدبخت ٻڪرار، پنهنجي خطا محسوس ڪئي، پر ”ڏٺو ڪير ٿئن نه پوي“ سو نازنين جي يادگيريءَ ۾ ان جاءِ تي لوڙهه ۽ مٿنهن [45] ٺاهي ڇڏيائين.

هوڏانهن قصن جي دستور مطابق، پنهون، پاڻ کان چند ڇڏائي، لالوءَ نالي هڪ ٻانهو ساڻ ڪري، تڪڙو تڪڙو ڀنڀور ڏانهن ٻئي آيو، سو اچي اتان لنگهيو. لوڙهه ڏسي وڌي اوڏي ويو. اچا ويهڻ تي هو ته سندس ڪنوار، قبر مان پڪاري چيو ته:

”پنهون آءُ پيهي، سوڙهي پاڻ م ٿيهي،
اندر باغ بهاريا، ميوا منجهيئي.“

پنهونءَ، لالو غلام کي مڏي، اٺ جي مهار هٿ ۾ ڏيئي چيو ته وڃي منهنجي قسمت جو سهرو قصو منهنجي

ٻيءَ ۾ احبابن کي ٻڌاءِ، پوءِ ڏٺيءَ در ٻاڏايائين ته ”يا الله،
سون کي سسئيءَ سان ملاءِ!“ قدرت مالڪ جي زمين ڦاٽي پئي
۽ عاشق اندر هليو ويو. آخر لالو، ٻيڌي ڄام کي پنهونءَ
جي آخري گهڙيءَ جو احوال ٻڌائي ٿو ۽ قصو ختم ٿئي ٿو:

”ويو وڇوڙو، ورين ڳڏيا ڀاڻ،
عاشقن روح رتا، گل ويو گلزار.“

هيءَ واقعو، اهڙيءَ ريت هڪ ڏندڪٿا پيو لڳي. ليڪن اها
۾ حقيقت آهي ته ڪيترا سنڌي ان قسم جي ڪرامتن ۾ اعتبار
ڪونه ٿا ڪن. اهڙن ماڻهن وٽ وري هڪ ٻي روايت مشهور آهي
ته پنهونءَ کي لالو بدمعاش ماريو هو، جو پنهونءَ هن کي
پنهنجيءَ ڪنوار سان ڏسي ورتو هو. بلڪ هو ائين به چون ٿا
ته لالو، پنهونءَ کي مارڻ کان پوءِ، هڪ هفتو سسئيءَ سان
رهيو هو. ان بعد معاملو لٽي مٽي ڪرڻ لاءِ سسئيءَ کي به ماري
ڇڏيائين ۽ پوءِ ٻيڌي ڄام ۽ سنڌس رشتيدارن کي مٿين ڳالهه
ٺاهي وڃي ٻڌايائين. اهڙن شخصن کي يورپ جي انهن آزاد
خيال ماڻهن سان شمار ڪرڻ گهرجي، جي ”ٽراءِ“ جي گهيري
۽ ”اينيس“ جي سفر کي ڏند ڪٿائون ڪري سمجهن ٿا.

منهنجي مختصر داستان ۾ جيڪو ٻيو قصو ايندو، سو آهي
عمر سومري ۽ ماڻي سانگياڻيءَ [٤٧] جو. اهو قصو ٻالٽي
جي ڪهاڻيءَ سان شروع ٿئي ٿو، جو هڪ روايت موجب
مارئيءَ جي ماءُ، مهراڏا کي سنڌس مڙس، ڦلا لاکي جي
گهران پڇائي ويو هو:

”خدا جي امر سان مهراڏا ٿئولين جو شڪار ٿي، ٻر هوءَ
چاول يا خريد تيل پاڻهي نه هئي. هوءَ هڪ ماروءَ تي
عاشق ٿي ۽ پالٽي سان ڀڄي وئي، ٻر قادر جي قدرت سان
وڃي ٿر نڪتي“

ان کان پوءِ، جلدئي ڪنوري ٿي پئي. تنهنڪري هن جو
نڪاح تيستائين ڪونه پڇي سگهيو. جيستائين مهراڏا پور لڌا.

شاعر انهيءَ ڳالهه جو تفصيل سان بيان ڪري ٿو، هڪ نجومي هنئين اڳڪٿي ڪئي هئي تہ، ڇوڪر ڪي سندس حياتيءَ ۾ عجيب غريب واقعا پيش ايندا:

”ڇهين ڏينهن يعني ستينءَ رات پار جي ڄمڻ کان پوءِ [٤٨] هن پيشنگوئي ڪئي تہ، تنهنجي ڌيءَ جي قسمت اهڙي ٿيندي جو توهان جي در عمر لنگهي ايندو.“

ماءُ انهيءَ پيشنگوئيءَ جو جواب ڏئي ٿي تہ:

”پلي اچي، هن ڪي هيءَ ڦل جي ڌيءَ ملندي، ساهر حي پوني، مهراڏا جي ڌيءَ، جا پالڻيءَ جي سام آهي، حو نر ۾ رهي ٿو“

اتهاسن ۾ وڏيڪ چاڻايل آهي تہ ڪيئن اها ڇوڪري، جنهن جي قسمت جو فيصلو اڳيئي ٿي چڪو هو، وڏي جوان ٿي ۽ حسن ڪليائين ۽ ڪيترن جوانن کي مست ڪيائين. هن جي حسن جو پهريون شڪار هو ڦوڳ، جو پالڻيءَ جون رڍون چاريندو هو. جڏهين هن کي ڪا اميد نظر نہ آئي تڏهين مالڪ کي چيائين تہ مون کان هاڻي نوڪري ڪانہ ٿي پڄي. پالڻيءَ جي مرضي نہ هئي تہ ڪو اهڙو ڪارائتو پيلي وڃائس نڪري وڃي، هوسندس ناراضپي جو راز سمجهي ويو ۽ ڌيءَ جي سڳ ڏيڻ جو انجام ڪيائينس. ڦوڳ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ پنهنجو روزانو ڪم وڏي چاهہ سان ڪرڻ لڳو، شاعر چوي ٿو تہ:

”مـن ۾ مـتارو ٿيـو، سيڻن جـي سهاڳ،
هٿ ڍيري، پانهہ ويڙهي، ٿو ڪتي آن اڃهاڳ،
چاري منجهان چاڳ، ٿو پـهون پاڻ مهاڙ پون[٤٩]

ٿوري وقت کان پوءِ جڏهين ريبار ڏٺو تہ ڪاج سڌ ٿيڻ جي اميد خير ڪي آهي، تڏهن مالڪ کي وڃي دڙڪو

ڏنائين تہ وچي ٿو حاڪم کي دانهن ڏيان تہ تو مون سان دوهہ ڪيو آهي. دغاباز ٻالٺي چوڻس ٿو تہ:

"عمر عادل بادشاهہ ڏور آهي. هو وٽج وڃائڻ سان دست اندازي ڪانہ ڪندو. او ٿوڪب، تون ٻاڻ کي اجايو نقصان پهچائيندين."

انهيءَ جواب تي ٿوڪب غصي ۾ ٿر ڪان عمرڪوٽ تائين ڏکي مسافري ڪري وڃي بادشاهہ کي دانهن ڏني ٿو تہ:

پهچ تون پهنوارن کي، اي بادشاهہ دودائي [۵۰] دمَس
وڃہ ڏيئي واڏاندڙو مون کي چار چڪاڻون چس،
مون تان ماروئيءَ اس، ميڙ ٿوڪسي سومرا[۵۱]

عمر چيو تہ "واہ، هيءَ تہ واعدي شڪنيءَ جي عجيب مزا آهي." ٿوڪب کي حسن جي پرک جي چاڻ هئي يا نہ، تنهنڪري سندس امتحان وٺڻ لاءِ هو ڪيس پنهنجي حرمسراءِ ۾ وٺي ويو، پر تنهن ڪان اڳ هن پنهنجين رائين کي خوب هار سينگار ڪرائي ويهاريو. ريبار جي جڏهن رائين تي نظر پيئي تڏهن عرض ڪيائين تہ "قبلا، وڏڪرائين ۾ هڪ بہ اهڙي نہ آهي، جا ٿريچڻ جو مٽ ٿي سگهي." آخر شاعرائي انداز ۾ چوي ٿو تہ

"او عمر سومرا، تنهنجي پڻ جي شڪل ڪجهہ ماروئيءَ
جي شڪل سان ملي ٿي، پر اها بہ هن جي مٽ نہ آهي.
هن جو نيلوفر جهڙو نڪ [۵۲]، هن جو ڳل جيئن عنبر
تي اجالو، هن جي مٿي جا ڪارا وار ۽ چيلهہ جيڏا
چوٽا، ڏسہ سان تعلق رکن ٿا. مون تي ويساهہ ڪر
او عمر سومرا!"

آخر عمر ريبار جي راءِ سان متفق ٿي هلڻ لاءِ تيار ٿيو، شاعر هنن جي سفر جو بيان هن ريت ڪري ٿو:

"جڏهين سومرو، جبرو حاڪم روانو ٿيو، تڏهن ڦوڪ پٺيان پيادو ۽ عمر پنهنجي اُٺ تي سوار. آخر پڇي ماڳ پهتا ۽ سهڻي شهر ملير [٥٣] جا وڻ ڏٺائون."

ڀريان ڀريان، هنن جي نظر پڻ ماين تي پئي جي هڪ کوهه تي پاڻيون هيون، جن جو تعارف شاعراڻي ڍنگ ۾ هن طرح ڪرايو ويو آهي:

"جيئن ڪنورن ۾ ڪنڪنو [٥٤]،
تئين سهراڏي سين سارئي."

اجنبين کي ڏسي مارئي چوي ٿي ته:

اما [٥٥]، عمر آيو، سومري جو سوار،
قادر لهي قرار، پر سنڌي ياپان سومرو."

اجنبيءَ اٺ ٻهاريو، ۽ ڳالهه چوڻ جي ارادي سان اچ جو بهانو ڪري مهراڏا کي چيائين ته، اڃ لڳي آهي، ٿورو پاڻي ڪڍي ڏي ته پيان. حسين مهراڏا هن جي ويس وڳي جي پرواهه نه ڪري، هڪدم ڦهڪائي ڏنائينس ته:

"اي مسافر، تو کي پاڻي ڪونه، سچ چئو،
تون چاچي [٥٦] آهين يا خود عمر."

عمر جواب ڏنو ته "نه مان چاچي آهيان نه عمر، پر پيامي ضرور آهيان." تنهن تي شاعر چوي ٿو ته:

"تڏهين مارئي ماڳهين ڪڍيو، آب اچو، ڪر ڪير،
انگڙيان ويچو ڪريو، لاهيو وجهي نير،
منجهان جب هير، تو گهورون وجهي گهوريو."[٥٧]

ڳچ مهل ڪان پوءِ عمر ٽپ ڏئي اٺ تان هيٺ لهي پيو ۽ البيليءَ کي پڪڙي وجهي، چاڙهي عمر ڪوٽ ڪٽي ويو. ويچاريءَ گهڻيون ئي دانهون ڪوڪون ڪيون، پر وريس

کي ٻه ڪين. مارئيءَ چڱو ٿي ڄاتي پاريو، ڪاڏي ڀڄي کي هٿ ٿي نه لائي ۽ نه سوال جواب ڪري. پر شاعر چوي ٿو ته بک ٻيڙي بلا آهي. پيٽ جون علامتون دفع ٿيون ته، نثر عمر، حسينه جي خاموشيءَ جو علاج ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ڏينهن جو روز هن کي پيڙيون وجهي، زنجيرن سان جڪڙي ڇڏيندا هئا. جڏهن رات ٿيندي هئي ته هن کي عمر جي ڇپر تي نيندا هئا. ٻنهي جن وچ ۾ هڪ سوني ڪٽاري رکي هوندي هئي. هي ماجرا ڪجهه وقت هلي، مارئيءَ چيو:

"او سومرا، هي شاديءَ جي ناتي ڳنڍڻ جو رستو نه آهي. تون جنهن سان محبت ڪرين ٿو، ان کي ٻڌين ٿو. هي محبت ڏيکارڻ جو عجيب طريقو آهي! افسوس، مان ٿر ڏسڻ لاءِ مران ٿي."

پنهوارن جا ڀاڪ پير [٥٨]، شلي مان ماروئڙا ڏسان شاعر مارئيءَ کي هنئين لفظن ۾ آٿت ڏئي ٿو:

"ماندي ٿي م مارئي، هنجون هڏ م هار،
ڏکن پٺيان سکڙا، ميگها ٿين مڪار،
پڇي زيرين پار، توتان ٻند ٻڌا ٿيو."

اهڙيءَ طرح، مارئيءَ پهرين بازي کٽي. عمر قيديءَ کي آزاد ڪيو ۽ کيس محل جي ٻين زالن سان رهڻ جي اجازت ڏني. موقعي ملڻ تي مارئي پنهنجي سوٽ، ماروءَ کي نياپو موڪليو ته اچي بند مان آزاد ڪري. مارو اٺ تي چڙهي، وانوواهه. عمر ڪوٽ آيو ۽ اچي هڪ پير جي خانقاه ۾ لٿو، اٺ، پير جي حوالي ڪري محل جون ڀتيون ٽپي اچي انهيءَ ڪمري ۾ داخل ٿيو، جتي عمر ۽ مارئي ستل هئا. مارئي جاڳي. ماروءَ جي مرضي هئي ته عمر کي پورو ڪري ڇڏي، پر مارئيءَ کيس انهيءَ ڳالهه کان باز آندو. آخر صلاح مصلحت کان پوءِ،

فيصلو ٿيو ته سوني ڪناري ڪڍي ان جي جاءِ تي چانديءَ جي ڪناري رکجي. ان کان پوءِ مارو مجاور [٦٠] جو ويس ڪري وڃي خانقاه ۾ آرامي ٿيو. صبح جو عمر ڪناري ڏٺي. مارئي کان پڇيائين ته هي ڇا هي؟ مگر هن سموري حقيقت کان اڻڄاڻائي ڏيکاري. پنجن ڇهن ڏينهن کان پوءِ، مارئيءَ خانقاه تي زيارت لاءِ وڃڻ جي اجازت ورتي، جنهن چيائين ته ڪيا باس ڏيڻي اٿم. عمر کيس ڏلو ڏنائين ته زيارت ڪري اچان ته پوءِ جيئن تنهنجي مرضي هوندي ائين ڪنديس. عمر خوش ٿي پنهنجي ڀيڻ ۽ هڪ ٻانهيءَ کي مارئيءَ سان گڏ موڪليو. ممڪن آهي ته هن کين مارئيءَ تي نظر رکڻ جي ارادي سان موڪليو هجي. مارئيءَ مقبري تي زيارت ڪري دعا گهري، پنهنجي سوٽ ڏي اشارو ڪري، ماڻن کان پڇيو ته توهان منهنجي ڀاءِ فقير [٦١] سان گهمڻ وينديون؟

عمر جي ڀيڻ چرچو ڪري چيو.

"مارو چڙي ماڙ ۾ پيو مون ڀاءِ هٿ ڪيو،
اهڙي نواڙي تو، وڃ هلي پئي سين" [٦٢].

مارئيءَ انهن لفظن سان سنو سوڻ ڪڍيو. جلدئي سهيلين کان جدا ٿيڻ جو موقعو مليس ۽ مارو سان گڏ آٺ تي چڙهي سڌو ملير جو رخ ڪيائين.

عمر کي اها خبر پئي، پر عزيزن ۽ دوستن جي چوڻ تي مارئيءَ سان شادي ڪرڻ جو خيال لاهي ڇڏيائين. پوءِ پاڻ ملير وڃي کيس چيائين ته اڄ کان وٺي تون منهنجي ڀيڻ لڳين. هن کي اهو فيصلو ٻڌائي، ملير مان موٽي آيو. پر هن جي عشق جي آگ اڃا ڪانه اجهاڻي هئي ۽ وڃي بستري داخل ٿيو. ڀيڻ بيماريءَ ۾ پڇڻ ايندي هيس، پر هن جو حال ويو هيٺو ٿيندو آخر هڪ ڏينهن، مارئي، عمر ڏي

وڃڻ لاءِ تياري ڪري رهي هئي تہ ڪيس ڪنهن اچي ڪوڙي خبر ٻڌائي تہ عمر گذاري ويو. هن ڪي هن ڳالهہ تي ايترو تہ صدمو پهتو جو سندس روح خاڪي پڃري ٦٣] مان پرواز ڪري ويو. عمر ڪي جڏهن مارئيءَ جي مرڻ جي خبر پهتي تہ هو بہ بنان هڇڪيءَ جي حياتي کي خيرباد چئي ويو.

مصنف، ترجو هي قصو، قديم دستور موجب، قرآن شريف جي انهيءَ آية مان ختم ڪري ٿو:

انالله وانا اليه راجعون

باب پنجون

مومل ۽ راڻو-سهڻي ۽ ميهار-دودو ۽ چنيسر-

هير ۽ رانجهو-دولهه درياخان ۽ مل محمود جا قصا

اڳئين باب ۾ جيڪو مختصر انتخاب ڏنو ويو آهي، سو ڏيکاري ٿو ته سنڌي ادب جو اخلاقي معيار ڪافي بلند آهي. پر مومل ۽ راڻي جو قصو جو البت اعتراض جوڳو آهي. عاشق خود شڪي چال جو ماڻهو آهي، ۽ معشوق هڪ ڪسبياڻي بيان ڪئي ويئي آهي، جا ڪاڪ محل ۾ شوقينن کي، شرط پوري ڪرڻ تي، ملڻ لاءِ ويٺل هئي. پر يورپ وارن کي اُهو نه سمجهڻ گهرجي ته هتان جون ڪسبياڻيون ڪي اسان جي ملڪ جي انهن ڏکي عورتن جهڙيون آهن، جي احتياج يا شوق خاطر انساني خواه الهامي[1] احڪامن جي ڀڃڪڙي ڪنديون آهن.

قصو هن ريت شروع ٿئي ٿو: همير سومرو جو ان وقت سنڌ جو حاڪم هوندو هو، تنهن هڪڙي ڏينهن پنهنجن لنگوٽين دوستن ڏوُنر ڀوڻائي (ڀٽي؟) سنهڙي راجائي ۽ سندس سالي ميندري کي سڏي چيو ته "هلو ته جيسلمير جي پرسان ڪاڪ جي ڪناري تي مشهور معشوقه مومل رانورياڻيءَ [2]، وٽ هلي دل وندرايون. رستي تي دوستن کي فقيراڻي ويس ۾ هڪ شخص گڏيو. شاعر انهيءَ واقعي جو بيان هن ريت ٿو ڪري:

"بابو [3] گڏيو پرڀ، جان پهر سج ڪان پوءِ،
قصا ڪريو ڪاڪ [4] جا، رت ورنو روءِ،
ڪاڪ نه وڃي ڪوءِ، متان مان جيئن مُنو ٿئي."

دوست ڪمس چون ٿا ته:

"بابو پرجا، توکي ڪاڪ جي ڪهڙي شڪايت آهي؟"

فقير جواب ڏني ته:

”جوانو، وڻ به توهان لاءِ ارسان ڪندا، پڻ دانهون ڪندا ۽ پاڻي به اوهان لاءِ ڳوڙها ڳاڙيندا. جـــادوءَ جا پردا وڄ وانگي توهان کي انڌو ڪندا. چوي ٿو ته، اي! مهر [٥] موسل کي ڏسڻ جي ڪنهن کي مجال! سواءِ ڦَنن جي، پيو ڪجهه، حاصل ٿيڻو نه آهي.“

اها ڳالهه ٻڌي، دوست سوچ ۾ پئجي ويڻ ٿا، شاعر انهن جي پڌَ تر هن طرح بيان ڪري ٿو:

”تڏهين همير نهاري راڻي ڏانهن، راڻو ڏانهن همير.“

راڻو، فقير کان فضيلت ۽ نهٺائيءَ سان پڇي ٿو:

”بابو بر جا، تون اڄ پلي آئين. سامي تنهنجي ڳلي ۾ ٿا چمڪن سونا مٽيا[٦]. انهن کي ڇا سان رڱيو اٿئي جو اهڙا سهڻا لڳن ٿا، اي اڪابر جـــوڳي، اسان کي ڪاڪ جي ڪل ڏي؟“

تنهن تي، شاعر چوي ٿو ته

”تڏهين ڏسڪي ۽ ڏس ڏي، تو روئي رَتو آب،
ته آهس لـبڙائـي ڪشون، عـاقـل، سان اسباب،
آءٌ نانگو، هوس نواب، پر ڪاڪ ماري ڪس ڪاپڙي[٨]“
(شاهه).

راڻو اڳتي هلي چوي ٿو:

”تون ڪشمير[٨] جو فقير آهين،
ڪين ڪاهـو پٽ جرار جـو؟“

فقير جواب ڏني ته:

”مينڌرا، منهنجي پويان پنج هزار جوڌا هئا. سوڍا، انهن مان هرهڪ ڳوٺ ڳوٺ جو مالڪ هو، هرهڪ ڍال، ڪٽاري ۽ ترار سان پنهنجي گهوڙي تي سوار هو، پر

ڏائڻ جادوءَ جي هڪ نظر سان ميڻي کي ٻورو ڪري ڇڏيو، هن ميڻي کي برباد ڪري ڇڏيو. دوست، مان هاڻي اڪيلو آهيان. مينڌرا، ڪاڪ جي وات کان تون پاسو ڪر ۽ جنهن کڏ ۾ مان ڪريس، تنهن کان پري رهه. [٩]."

لاشڪ دوستن کي اها صلاح پسند نه آئي، ۽ هو هڪدم ڪاڪ لاءِ روانا ٿيا. هو تيستائين هلندا هليا، جيستائين ڪاڪ جي پاڻيءَ کي نه پهتا. اتي هڪ کوهه جي چوڌاري پاڻيهارين جو ٽولو بيٺو هو. هنن جي ويجهو وڃي کانئن نهر ۽ شهر جو نالو وغيره پڇيائون. سهيلين جي اڳواڻ جو نالو هو ناتر، جا مومل جي ڪنيز هئي. هن کي مسافرن جي اٻوجهائپ تي غصو آيو، ۽ سندن جواب ۾ چيائين ته:

"ڪاڪ، ملاقاتين جي تنبن ۽ شاميانن سان ڀري پئي آهي، توهان ڪير آهيو جو ڪاڪ ۽ ان جي ڪارنامن کان غيرواقف آهيو. ۽ راڻوڙ عورتن جي خبر ڪانه. اتي جي اتي رهن ٿيون: هنن جي مٿن تي گلابي روا آهن ۽ سيني تي گيڙو ڪنج. هنن جا ويس وڄ وانگي چمڪن ٿا، هو وڻن هيٺان پينگهن ۾ لڏن ٿيون ۽ پنهنجن لڱن تي قيمتي لوٽن مان گلاب جو پاڻي اوتين ٿيون. ۽ ملاقاتين جي مٿان عطر هارين ٿيون. او امير مينڌرا، ڪاڪ ۾ اهڙا مزا آهن!"

آخر دوست وڃي هڪڙيءَ اوطاق [١١] ۾ لٿا. مومل کي هنن جي اچڻ جي خبر اڳيئي پهچي وئي هئي، تنهن کين نياپو موڪليو. قاصدياڻي جهڪي سلام ڪري، هڪ هڪ مسافر اڳيان پڳڙيءَ جي مٺ ۽ ڪچي پٽ جي ڦوري رکي موٽي وئي. راڻي کان سواءِ ٻين سڀني جهٽا کاڌا، پٽ

صفا ڪري، وٺي واپس موڪليو. پر امان جي سورمي (راڻي) ناتر کي گهرائي ان جي اکيان پٽ کي وٺي، گهوڙي کي ڏاوڻ ڪري وڌو ۽ ڇٽا اکيان ڪاٺ لاءِ اچلائي ڏنائينس. ناتر کي چيائين ته پنهنجي مالڪياڻي کي وڃي اهو جواب ڏي [١٢]. پوءِ ٻئي دوستن حسين ڪنيز سان چرچا گهڻا شروع ڪري ڏنا. هيءَ چيو ته:

”تون گهمين جا رنگ محل ۾، واڻي ڪر پاڻهي؟
ماروين مشتاقن کي، جي ڪٿيو نوڻ نهارئين.“

ناتر سهائيندڙ نخري سان جواب ڏني ٿي ته:

”آءٌ پاڻهي، راڻيون پيون، مون نيٽين ۾ پيل،
سندي ڪاڪ ڪنڌيءَ، آهي ڪامڻين هُل“ [١٣].

جڏهين مومل کي انهيءَ واقعي جي خبر پئي، تڏهن راڻي کي ناتر هٿان حلوو ماني موڪلائين.

عاشق نوڪر کي چنڊ ڪيڏي چيو ته توهان کي اهڙي همت ٿي آهي جو مون ڏي زنانو ڪاڄ موڪليو اٿو. تنهن ڪان پوءِ جلد ئي مومل دوستن کي دعوت موڪلي، پر شرط اهو هو ته هڪ-هڪ ٿي اچي ۽ پهريان اهو اچي جو سڀني ڪان وڌيڪ بهادر هجي. هيءَ کي پهريان وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي. پر رستي تي نانگن، بلائن، شينهن ۽ ڀوتن جون اهڙيون خوفناڪ شڪليون ڏٺائين، جو ويچارو ڀڄيو ئي موٽي آيو. ان کان پوءِ پيا درباري ويا، پر انهن سان به ساڳي ڪار ٿي. جڏهين راڻي جو وارو آيو، تڏهين هن سيائپ ڪري نازنين ناتر کي پاڻ سان سونهون ڪري ڪنيو. رستي تي ناتر کسڪي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سوڍي ڪناري ڪيڏي اهڙي اک ڏيکاريس جو هوءَ ڏڄي ويئي ۽ وري ڀڄڻ جي ڪوشش ڪانه ڪيائين. هو رستي تي

جادوءَ جي شڪلين ڪان ڪونہ ڏنو. سمجهيائين تہ اهي فقط منهنجي ڏيکارڻ لاءِ رکيون ويون آهن. آخر سوڀارو جانباز، مومل جي ماڙيءَ تي پهتو. پانهن ڪنولي تي ويهڻ لاءِ اشارو ڪيس، جنهن مان سمجهائين تہ ڪو مڙيو ئي فريب آهي. ڪنڌي ئي ڪمان ڪٽ تي هنيائين. ڪٽ ڪچي واڻ مان واڻيل هئي. ان جي هيٺان هڪ اوڙاهہ هو. پوءِ کيس هڪ ڪمري ۾ ولي ويا. اتي البيلين جي قطار اٺي سندس آجيان ڪئي. هو انهن جو حسن ۽ لباس ڏسي، وائڙو ٿي ويو. ٻنهي جون هڪجهڙيون شڪليون هيون ۽ اها ڪل ڪانہ پيس تہ مومل ڪهڙي آهي. پر پوءِ ان وقت اتفاق مان هڪ ڀؤنر هن جي وارن جي چوڌاري واس ولي رهيو هو[١٥] جنهن مان سهي ڪري ويو تہ هوءَ ڪهر آهي.

راڻي ڪي اهڙيءَ طرح پنهنجي عقل جي زور تي ماني ۽ ملي ۽ حسين مومل جي صحبت ۾ نصيب ٿيس. پر هن جي خوشيءَ گهڻو جٽاءُ ڪونہ ڪيو. سومرو ساڙ ۾ ٻرندي ڏينهن ترسيو. جڏهين سندس پيئڻو، مومل ڪان موڪلائي گهر موٽڻ لاءِ آيو، تڏهين عرض ڪيائينس تہ مون کي ٻہ ڪلاڪ ڪن مومل جو ديدار ڪرڻ ڏي. راڻي اها ڳالهہ قبول ڪئي، پر ان شرط تي تہ شهزادو هن وٽ ڏواڙ جو ويس ڪري هلندو. همير ان ڳالهہ تي راضي ٿيو. پر پوءِ جڏهين مومل وٽ ويو ۽ هن چيس تہ منهن ڏهي ڏي، تڏهن مينهن کي اهڙيءَ اڻجاڻائيءَ واري نموني ڏڏائون جو سندس رتبو جهٽ ظاهر ٿي پيو. گهرڌياڻي سمجهي ويئي تہ معاملو ڪهڙو آهي ۽ پنهنجي عاشق کي چيائين تہ:

”راڻا نہ ڄاڻتوءِ، وڏي ويڻ ورسيون،
ست پتيرو [١٦] سومرو، ڪو جهوڪري آندو“.

—(شاهہ)

شهزادي کي پنهنجي بيعزتيءَ تي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ راڻي کان وير وٺڻ لاءِ کيس هيٺيون پيغام موڪليو:

”ميندرا! تون اڃين ٿو يا نه. تنهنجا دوست تو لاءِ ماندا آهن. يا ڏاڻ [۱۷] جي حاڪمن لاءِ تو کي ڪو نياپو سنيهو آهي؟“

راڻو ان جو هيءُ جواب ڏئي ٿو:

”سؤ سلام سهڻي ڏاڻ کي، ويهه سلام پاڙي وارن کي، سائين مومل جي محبت ۾ اسان کي ڪنهن جي پرواهه نه آهي.“

بدقسمتيءَ سان مومل، راڻي کي صلاح ڏني ته تنهنجا دوست ڪاڪ سان مولي وڃن، تنهن کان اڳ تون انهن کان موڪلائي اچ. هن جي مرضي نه هئي ته دوستن ۾ ڪو ويڇو پوي. راڻو ويو ته هن کي جهلي، چؤڪنيو پڌي، اٺ تي چاڙهي، عمرڪوٽ وٺي آيا. اتي همير کيس هڪڙيءَ اونداهيءَ ڪوٺيءَ ۾ بند ڪري ڇڏيو، ۽ پنهنجي ڪامياب رقيب کي ٻيستائين آزاد نه ڪيائين، جيستائين هن قسم نه کنيون ته ڪاڪ جو وري نالو نه وٺندس.

سنڌ خواه پين هنڌين عاشقن جي وعدن کي ڪوه وزن ڪونه ڏنو ويندو آهي. هوڏانهن راڻي جو آزاد ٿيڻ ۽ هن جو پنهنجي معشوق ڏانهن وڃڻ. هڪڙي ڏينهن صبوح جو هن جي زال ڏٺو ته ساٽي جنهن ۾ راڻي پنهنجي سر جا وار ڌوتا هئا، سو هڪ عجيب رنگ جو هو. سو آخر پنهنجيءَ سس کي سڏي چيائين ته:

”پيتي! پنڌوءِ پرگهر هنڌائيون ڪري شيل شڪار،
ڪني ويرڻين وڃيو، ڪنهي ڏنيس سار،
ڪيئن جيئن منجهه، ڪاپار، رت ريلا ڪيو نڪري!“
(شاهه)

ٻڌي ڊپ وچان اهو ٻرتڻ، شهزادي ڏي ڪٺي وئي، جنهن سڃاتو ته ڳاڙهو رنگ ڪاڪ جي پاڻيءَ جو هو. تنهنڪري هن راڻي کي وري نظربند ڪري رکيو ۽ هن جي دل گهرئي آٽ جي پيرن ۾ لوهه جا ڪڙا هٿائي ڇڏيائين. آخر همير جي زال وچ ۾ پئي، پاڻ جا بند خلاص ڪرايا، راڻي نڪرڻ سان هڪدم وري مومل ڏي وڃڻ جو فيصلو ڪيو. پنهنجي وڏي اوٺار کي گهرائي ٻڌايائينس ته منهنجي پياري آرٽ ڪٿي آهي؟ جواب مليس ته آرٽ مري ويئي، پر هڪ توڏو ڇڏيو اٿس، جو رات جو اڪيلو ويندو آهي ۽ صبوح جو موٽي ايندو آهي. گهڻي ٿڪ جي ڪري وات ڳاڙهو هوندو اٿس ۽ ڪُربل ۽ ڏٻرو نظر ايندو آهي. اوٺار جي خيال ۾ توڏي کي ڪو مرض لڳو آهي، سو راڻي کي چيائين ته:

"هڪڙو گورو [١٨] آهي، تنهنجي آٽ جو توڏو، اصيل،
گهڻي وقت کان بيمار آهي، ماءُ مري ويئي اٿس، شايد
لاءِ هجي تو ۽ هاڻي سڪي سڙي ويو آهي."

راڻو چويس ٿو:

"مون کي اهو سڪل سڙيل توڏو ڏيکار، مان ان جي
دوا ڪندس ۽ مرض ڇڏائيندس."

جڏهين راڻي توڏو ڏٺو ته سمجهائين ته ان ڪاڪ جو پاڻي پئي پيتو آهي. جانور نهايت شاندار هو. هن کي گهر وٺي، گهنگهرون ۽ جهانجهن سان جهُل وجهي مٿان چڙهي ويس ۽ خوشيءَ وچان چوائينس:

"هل ميان ڪرهل، ته پسان ماڙيون مومل جون،
توکي چندن چاريان، طرح موچاري تل،
اسين ماڻيون مومل، تون ناپو ناڳيلمون [١٩] چرين."
(شاهه)

پر قسمت جي مرضي ڪا ٻي هئي. حسين مومل، پنهنجي عمر غلط ڪرڻ لاءِ هڪ عجيب طريقو اختيار ڪيو هو، ڇا ڪندي هئي جو پنهنجيءَ ڀيڻ سومل کي، راڻي جو هڪ ٻراٽو وڳو پهرائي، پاڻ سان گڏ ساڳيءَ کٽ تي سمهاري ڇڏيندي هئي. جڏهين عاشق آيو، تڏهين رات هئي. هن ڏٺو ته هنڌ ۾ ٻه ڄڻا سمهيل آهن. غيرت جي جوش ۾ ٻنهي کي مارڻ لاءِ ترار ڪڍيائين پر وري سوچي، ترار مياڻ ۾ وجهي، پنهنجو لڪڻ کٽ جي اڏو وڪي، ماٺ ميٺ ۾ هليو ويو. جڏهن مومل اٿي ۽ نشاني ڏٺائين، تڏهين سمجهائين ته هاءِ غضب ٿي ويو!

"تون ڪاڪ ڪهي آيو آهين ۽ پنهنجي محبوب کي
بيوفا سمجهين ٿو. جت، تنهنجو عقل ته نه اڏامي ويو آهي.
تون دل ۾ ڏک سانڍي هليو وئين مينڌرا."

هتي شاعر، مومل جي ڏک، ماتم ۽ مصيبتن جو هڪ نهايت عجب ڇهڙو بيان ڪري ٿو: عاج جا اٽت، ڪيوڙي جي وڻن هيٺان بيڪار پيا آهن ۽ ريشمي پينگهون پير جي ڪهاڻن وڻن ۾ اجايون پيون لٽڪن. ڪابه خوشي دل کي آنند ڪانه ٿي ڏئي. آخر لاچار ٿي مومل هڪ واپاريءَ جو ويس ڪري ڏاٽ وڃي راڻي سان دوبدو ٿئي ٿو. سوديءَ جي دل ۾ هن لاءِ عجيب عشق پيدا ٿئي ٿو. جنهنڪري هو هن سان دوستيءَ جو ناتو ڳنڍي ٿو ۽ وقت بوقت دعوت ڏيئي گهر ۾ گهرائيس ٿو. هڪڙي ڏينهن، شطرنج ڪندي راڻي جي وات مان اوچتو نڪري وڃي ٿو ته اي سوداگر، اڄ ته تون عشق جي شمع مومل جهڙن سڪون ٿو لاهين. پس مومل کي موقعو ملي ٿو ۽ پنهنجي اصلوڪي ويس ۾ اچي، راڻي جي ڏنل منڊي هن جي هنج ۾ اڇلي ٿي. هو انهيءَ راز کي معنيٰ خيز سمجهي ٿو، پر غصي ۽ غيرت ۾ ڪنڌ ڦيرائي ڇڏي ٿو. ان بعد معشوق ڇوپس ٿي ته:

"مينڌرا، انسان خطا جو گهر آهي. چڱا ڀلائي ڪندا آهن ۽ ٻين کي گهٽ آزاريندا آهن. هو دوستي نيت نباهيندا آهن. ۽ ان جا زنجير نه ڇنندا آهن."

تڏهن راڻو جواب ڏئي ٿو:

"ڇني جا هيڪار، ڪڏهي جوڙي تنهن ول جي.
نه جاڙان ٻيهار، سهڙو مٺي ڪين جيڙي!"

مومل ٻوءِ ڪيس جهوليءَ کان جهلي چوي ٿي:
"منهنجا محبوب، مان گهر بڪيارڻ ٿي آئي آهيان ۽ تنهنجو دامن پنهنجي ڪڇيءَ [٢٠] ۾ ڳارو ٿي ڪريان."
ٻه راڻو مڙڻ جو نه آهي ۽ آخر دُکي مومل گهر ڇڏي هلي وڃي ٿي. هوءَ حياتيءَ مان بيزار ٿي ڪاٺين جي چکيا تيار ڪرائي ٿي ته:
"مينڌرا، جي اسان جو ميڙو هت نه ٿيو ته مان اوڏانهن وڃان ٿي، جتي اسان جا روح گڏبا!"
ائين چئي، هڪ ڪاٺين جي ٻريل باهه جي آڙاهه ۾ ٽپو ڏيئي، سڙي خاڪ ٿي وڃي ٿي.
جڏهين ڪنور جوان کي هن دکدائڪ واقعي جي خبر پوي ٿي، ته هو اتي وڃي هنجون هاري پنهنجي مومل جي ٻيتر کي مخاطب ٿي چوي ٿو:
"پياري اسان جو وڇوڙو ختم ٿيو، دک سڀ دور ٿيا، تنهنجي عشق ۾ مان ٻه، انهيءَ دنيا کان موڪلايان ٿو، جنهن ۾ توڙ نه آهين. منهنجن دوستن کي چئجو ته راڻو مومل جي ڪلي ويو."
پوءِ نوڪرن ڪاٺيون گڏ ڪرائي، انهن کي باهه ڏئي ٻچ ۾ ٽپي پوي ٿو. هن دکدائڪ ڪهاڻيءَ جي پڄاڻيءَ جو بيان ڪندي شاعر چوي ٿو ته:

"سچا عاشق اهي آهن جي هڪڙي سان وفادار هجن
جن جون دليون محبت جي رنگ ۾ رتل هجن،
اهڙي عشق جي آگ آخرت جو رستو کولي ٿي."

پڙهندڙ شايد انهيءَ راءِ سان متفق نه به ٿين، پر ڪين اهو قبول ڪرڻو پوندو ته سنڌي شاعر مٿين شعر ۾ هڪ ڏکيو مضمون نهايت نزاڪت سان ادا ڪيو آهي. اسان هن جا شڪرگذار آهيون جو هن اجائي پناڙ ڪانه ڪئي آهي. يورپ ۾ جيڪر اهڙي سنهي تاڃيءَ کي وٽي وٽي، خسيس ۽ اجائي ڳالهين سان پري، گهٽ ۾ گهٽ ٽن جلدن ۾ پورو ڪن ها. ٿنهي قصن جي پڇاڙي دکدائڪ آهي. مشرق ۾ جان ۽ مال هميشه جوکي ۾ رهي ٿو. حياتي ڪنهن به وقت خطرن کان خالي نه آهي، تنهنڪري مشرقي ماڻهو يورپي لوڪن وانگر دکدائڪ يا هولناڪ واقعن جا ڏکيا بيان گهڻو پسند ڪون ڪندا آهن. انهن ڪهاڻين ۾ انهيءَ ادب جو بج نظر ٿو اچي، جو پوءِ ابوڪاڪشيءَ پنهنجي خداداد ذات جي زور تي تڪميل جي پايي تي پهچايو.

هيٺيان قصا سنڌ ۾ ايترا ته مقبول ۽ پسند آهن جو انهن کي درگذر ڪرڻ موزون نه ٿيندو. انهن مان سڀني کان زياده دلچسپ قصو آهي سهڻي "پڌ مئيءَ" جو. پٽ ۽ چارڻ اهو قصو ڏاڍي شوق سان پڙهندا آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته سهڻي هندواڻي هئي، پيا چون ٿا ته هوءَ سنگر جي هڪ جاٽ جي ڌيءَ هئي، جو جهنگ سيال ضلعي ۾ سنگرندي جي ڪناري تي هڪ ڳوٺ آهي. هن جي پيءُ، ڏم نالي پنهنجي هڪ ذات واري سان سندس شادي ڪري ڏني هئي. جڏهن ڄيڄ ڪرياڪرم ڪرڻ ۽ سوٽن لاءِ واهه تي ويئي، تڏهن سهڻيءَ کي سندس مڙس، جهنگ مان کير کڻي اچڻ لاءِ موڪليو. اتي هن هڪ ميهار [۲۱] ڏٺو ۽ ڏسڻ سان مٿس عاشق ٿي پئي. هيرو ۽ ليئنڊر جي يورپين قصي جي

رواج جي خلاف، هوءَ روز گهڙي تي سنڌوندي تري، رات عاشق سان گهاري، هن جي بانسري جا آلاپ ٻڌي، پره ڦٽيءَ کان اڳ گهر موٽي ايندي هئي.

مٿسون ساريءَ دنيا ۾ بدنام آهن. هت ان مائيءَ، جنهن کي سهڻيءَ جي مس هجڻ جو شرف حاصل آهي، تنهن جا ڪمو جو ٻنهنجي عاشق، ڪوڙو ڪنهار کان هوبهو سهڻيءَ جي گهڙي جهڙو هڪ ڪچو دلو تيار ڪرايائين . سهڻيءَ هڪڙيءَ رات، چانڊوڪيءَ ۾ پنهنجي دوست مهار سان وڃي رهائيوڻ ڪيون ته اوچتو ميهار ڏي نهاري چيائينس، ته تنهنجي اک ۾ ڦلو ته نه آهي؟ مهار کي سنسو ٿيو ۽ جواب ڏنائينس تہ مون کي ايترا مهينا ٿي ڏٺو آهي، پر پوءِ به تنهنجو ڦلي ڏانهن ڌيان ڪڏهين ڪونه ڇڪيو آهي. پانهجي ٿو ته اسان تي ضرور ڪا مصيبت [۲۲] اچڻي آهي. ٻئي دفعي جڏهين سهڻيءَ درياءَ پار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڪچو گهڙو جو هن جي دغاباز مس، پڪي گهڙي جي بجاءِ اتي مٽائي رکيو هو، سو درياءَ ۾ ڳري ويو ۽ سهڻي ويچاري کي پاڻيءَ جو موت نصيب ٿيو.

سهڻي جي سماراه پيتن ۾ اشتر ڪري هن ريت ڪئي ويندي آهي:

"سهڻي صورت [۲۳] ۽ سيرت ۾ سهڻي هئي، هن ۾ ڪاب ورڏ ڪانه هئي، هن خوشي خاطر گهر ٻار ڇڏيو، ۽ محبت جي پاڻيان قبر نصيب ٿيس."

دودي ۽ چنيسر جو قصو رزمي وضع جو آهي. ٻهرئين بزرگ يعني دودي کي لنگها ۽ پٽ ڏادو ڳائيندا آهن. دودو ۽ چنيسر پاٿر هئا. هو سومرا قوم جي شهزادي پنگر جا پٽ هئا. دودو ننڍو ۽ چنيسر وڏو هو. جڏهن هنن جو پيءُ مري ويو تڏهين دودو، جنهن سان سارو سپاهه ٻڌل هو سو چنيسر جو

حق ماري تخت تي ويٺو. تاجپوشيءَ جي ڏينهن چنيسر جي ماءُ لڙهه، ٻڌي پڇيو ته هي ڇا آهي؟ جڏهن ٻڌس حقيقت ٻڌايائس تڏهن چيائينس ته ”تو جهڙي ٻٽ ڪان مون کي ڌيءَ ڄڻي ها ته چڱو ٿئي ها.“

ماءُ جو مهڻو چنيسر لاءِ نياڳ جي حد هئي. جڏهن ٻيو ڪو چارو نظر نه آيس، تڏهن مغلن کان مدد وٺڻ لاءِ دهليءَ روانو ٿيو. هن مغل جي دارالسلطنت ۾ شهنشاهه تائين پهچڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجو ڪيترو وقت ضايع ڪيو. آخر جڏهين صاف جواب مليس، تڏهين، هن ڇا ڪيو جو بادشاهه جي هڪ پياري هاٿي کي جادوءَ جي لڪڙيءَ (جا ڪيس سفر ۾ هڪ ربيار ڏني هئي) جي هڪ ڌڪ سان ماري ڇڏيائين. انهيءَ ڏوهه لاءِ هن کي علاوالدين بادشاهه جي اڳيان پيش ڪيو ويو. وزير ڪانئس پڇا ڳاڇا ڪئي. چنيسر کيس پنهنجي مطلب کان واقف ڪيو ۽ پنهنجي قوّت ثابت ڪرڻ لاءِ هڪ چيتو اڪيلي سر ماري ڏيکاريائينس. بادشاهه هن جي بهادري ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ کيس تخت واپس وٺي ڏيڻ لاءِ پنهنجي سر تياري ڪرڻ لڳو.

جڏهين مغلن جو ڪٽڪ جيسلمير پهتو، تڏهن بادشاهه چنيسر جي صلاح سان دودي ڏي خط لکيو ته ٻه ـ ٽي سومريون اسان ڏانهن موڪلي، اچي آڻ مڃ. سنڌيءَ (دودو) پنهنجي قوم جا ماڻهو گڏ ڪيا. هنن رايو ڏنو ته اهڙو مطالبو قبول ڪرڻ سومرن جي شان وٽان نه آهي. پر انهن هوندي به، چيائون ته، ٻيڙي مگنهار سان، جو الهن ڳالهين ۾ ٻڙ سمجهيو ويندو هو، مشورو ڪرڻ کپي. هو ٻيڙي کي ڪهه، ۾ ويڙهي ٽوڪري ۾ وجهي بادشاهه جي حضور ۾ وٺي آيا. هن جواب ڏنو ته، سومرن جي قوم جو اهڙو ايمان سورهين پيڙهين ۾ ڪونه ٿيو آهي. ساڳي وقت دودي جو مطلب هو ته ڪيئن ٻه ڪري رتوڇاڻ کي ٽارجي. سو هڪ سؤ گهوڙا ۽ هڪ

هاڻي شهنشاهه ڏي نذراني طور موڪليائين. علاؤالدين پهريائين انهيءَ خراج قبول ڪرڻ تي راضي هو، پر چنيسر چيس ته ظالم دودي روبرو اچي تحفا پيش ڪرڻ جي بدران جانور موڪلي بادشاهه سان غلامن جهڙو برتاءُ ڪيو آهي. علاؤالدين غصي ۾ اچي ويو، دودو مقابلي لاءِ تياري ڪرڻ لڳو. پهريائين شرم [٢٤] (پارپچا) اوڍرڪپو راڻيءَ ڏانهن موڪليائون ۽ پوءِ انهن کي ڪڇ جي سمي قوم جي هڪ داهر راجا، ابڙي آبراڻيءَ جي حفاظت ۾ رهايائون. ڌرين جي وچ ۾ ڪيترا ڏينهن مقابلا ٿيندا رهيا. آخر ٻنهي جا لشڪر هڪٻئي سان دوبدو ٿيا. سنڌين، سنڌ چوڻ مطابق، عجيب ڪارناما ڪري ڏيکاريا. دودي اڪيلي سر بادشاهه جي پهريدارن تي حملو ڪيو. هو ماڻهن جي ميڙ مان چيريندو علاؤالدين جي هاٿي جي ٽنگ ۾ خنجر هڻي، مٿي چڙهڻ وارو هو ته مٿانئس وارو وار ٿي ويئي. مڙس بادشاهه کي پهچي ئي پهچي، تنهن کان اڳ پاڻ زخمي ٿي ڪري پيو.

سنڌين جي فوج ۾ اچي ڀاڪوڙو پيو. مغلن، اوڏر کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ سمي تي حملو ڪيو. سمون گهوڙيءَ تي چڙهي، هني تي ويهي، دشمن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ پنهنجي ڪوٽ مان نڪتو. هن جا ٿورا ماڻهو اڪيجنب ۾ ٽڪر ٽڪر ٿي ويا. آخر پاڻ ۽ موت جو شڪار ٿيو. هن جو لاش سندس گهوڙي، جنگ جي ميدان مان گهر کڻي آئي. هن جي زال اها ڪارروائي برج تان ڏٺي. هن لاش کڻي اڀو ڪري دريءَ مان ٻاهر ڇڏيو ته دشمن سمجهي ته اهڙو اڃا جيئرو آهي. پر قلعي کي گهيرو ڪيو ويو ۽ زالون پنهنجو بچاءُ نه ڪري سگهيون، تنهنڪري زهر پي مورڙين وانگر ساهه ڏنائون.

مڪار چنيسر جڏهن ڏٺو ته منهنجي هٿان خاندان جو ايمان ۽ خاتمو ٿيو آهي، تڏهن علاؤالدين کي پوري ڪرڻ

جو ٻه، ڀڄايائين. جيئن سندس ڀاءُ ۽ ٻيا عزيز سندس هٿان ڇٽ نٿا هئا، سو ڪٿي ويو ڄام اڙي جي اڪلوتي پٽ ڏونگرراءِ وٽ ۽ ان سان صلاح مصلحت ۽ مشورو ڪيائين. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌ ڪڇ جا سڀ محب اتي گڏ ٿيا. فقط سمجم ڪون شامل ٿيا، جن کي اڄا تائين حقارت جي نظر سان ڏٺو ويندو آهي. لڙائين ٻنهان لڙايون ۽ حملا ٿيا ۽ آخر مغلن جو لشڪر ناس ٿي ويو ۽ بادشاهه ستن ماڻهن سان ڀڄي وڃي مائيلي ۾ پناهه ورتي. اتي پهچندي خبر پيس ته دهلي ۾ فساد ٿيا آهن، سو حياتيءَ کان تنگ اچي زهر کائي پران ڏنائين. باقي جيڪي ماڻهو ان جي لشڪر سان بچيا، سي ڏاڙهيون ڪوڙائي وڃي فقير [٢٥] ٿيا.

اسان جي فهرست ۾ ٻيو آهي پنجاب جو مشهور قصو، جيڪو هير-رانجهو [٢٦] جي نالي سان سڏجي ٿو. هير هئي معشوق ۽ رانجهو سندس عاشق. چون ٿا ته رانجهو، جهنگ سيال يا ڪن جي چوڻ مطابق تخت هزاري جي ڄام محمد عرف فوجي نالي هڪ زميندار جي الن پٽن سان هڪ هو. پيءُ ارادو ڪيو ته پٽ کي شادي ڪرائجي. هن انهيءَ مراد سان، ملڪ جي سيني حسين ڇوڪرين کي ڪٺو ڪيو. پوءِ رانجهي کي چيائين ته تون پنهنجي ڪنوار انهن سان پسند ڪر. ان جوان اتفاق سان وڃي هڪڙيءَ اهڙيءَ عورت تي هٿ رکيو، جنهن کي انهيءَ جماعت ۾ حاضر رهڻ جو حق ڪونه هوءِ چاڪاڻ ته هن جي اڳيئي شادي ٿيل هئي. انهيءَ واقعي سان سيني ڪنيائن، خبر نه آهي ته ڪهڙي بنياد تي اهو مشهور ڪيو ته رانجهو جهنگ سيال جي مشهور نازنين، هير تي عاشق ٿيندو. تنهن کان پوءِ عاشق فقيراڻو ويس ڪري معشوق جي ڳولا ۾ نڪتو. رستي ۾ ڪي معمولي ڪرشمن ڏيکارڻ کان پوءِ، هن کي آخر محبوبه سان ملاقات جو

فخر حاصل ٿيو، پوءِ معشوق جي اڳيان زهر جو پيالو پي هن پنهنجي پاڪيزگي نه، ته به عشق جي انتها ثابت ڪري ڏيکاري ۽ اهڙيءَ طرح عاشق معشوق جو ميڙو ٿيو. تنهن کان پوءِ هو پنهنجي سير جي ارادي سان روانا ٿيا.

هي قصو پنجاب ۽ چارڻن کي نهايت پسند آهي. انهن مان ڪي هيج مان سهڻي هير جي مقدس قبر تي زيارت لاءِ به ويندا آهن. عاشقن جو قصو هزارن شعرن ۾ چيل آهي. انهن مان ڪي مختصر شعر مثال لاءِ هت ڏجن ٿا، جهڙوڪ ته هير چوي ٿي:

"يا الله، رانجهو شل مون کان ڌار نه ٿئي! الله، امان جي مدد ڪر، ويڌڻ شل نه مون کان سواءِ ڪنهن ٻئي سان محبت ڪري! جتي نانگن ۽ وڇن جا ٻر آهن اتي رانجهو پيدا پوکهي ٿو[٢٧] رات کان ولي جڏهين مان ماٺس گلابي ويس[٢٨] ۾ گڏجي هيس. شل کيڙو[٢٩] سري ۽ سندس تڪليفون ختم ٿين ۽ رانجهو هميشه جهنگ سيال ۾ هجي!"

ٻيو مثال:

"جڏهين سوَ هزار حڪيم نااميد ٿي وڃن، تڏهن رانجهو اچي ته مان بستري مان اٿي کڙي ٿيان. جتي رانجهو پنهنجا ڍڳها وار وڇائيندو، اتان مان مٽي گڏ ڪنديس[٣٠]. مون کي ٻرن جي هڏي ۾ مزو ٿو اچي، جتي رانجهي جون مينهون ٿيون چرن."

دولهي دريا خان جو قصو، سنڌين جي زور آزمائيءَ ۽ ملڪ گيريءَ جي هڪ نيم تاريخي ڪهاڻي آهي. چون ٿا ته ڪينجهر[٣١] ڍنڍ جي ڪناري تي ڪينجهر نالي هڪ شهر هو. اتان جي حاڪم ڄام انڊي کي ٻار ڪين ٿيندو هو، تنهنڪري هن گود جي هڪ ٻار وٺڻ جو خيال ڪيو. هڪڙي ڏينهن، شڪار ڪندي، ڏٺائين ته هڪ

رڍا جو ڌار وڻ هيٺان سمهيو پيو آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ انهيءَ کي جاچيندو رهيو. ڏٺائين تہ ڌار جي مٿان چانوٺي ڇانو پيئي آهي. سمجهيائين تہ هيءَ غيب جي نشاني آهي ۽ ڌار وڏيءَ ڳالهہ وارو ثابت ٿيندو، تنهنڪري هن کي ڪٺي گود ۾ ورتائين. نالو رکيائينس دولهہ دريا خان. خان ساماڻندي ٿي نالو ڪڍيو. گهڻائي بهادريءَ جا ڪم ڪيائين ۽ سنڌ جي آسپاس وارا ملڪ فتح ڪيائين. آخر قنڌار وٺڻ جو ارادو ڪيائين ۽ ان ۾ پڻ ڪامياب ٿيو. سڄي واٽ تي باهين جا مچ ٻارائي ڇڏيائين، تہ جيئن سندس مائيلي ٻيءَ کي فتح جي خبر پوي. انهيءَ واقعي سببان سنڌ جا ماڻهو خوشيءَ ۾ ڏياٻاٽي ٿئي.

جڏهين دولهو موٽي آيو، تڏهين سولنگي قوم سان سڱ وٺڻ جو ارادو ڪيائين. پر هنن اهو شرط قبول نہ ڪيو. بهانو ڪيائون تہ اسان وٽ تنهنجي لائق ڇانهن ڪانہ آهي. ان ڳالهہ تي خان کي بيحد غصو لڳو.

آخرڪار انهيءَ تڪرار ۾ سولنگين جا ڇڱا مڙس مارجي ويا. قوم جي سردار هڪ ٻرسن مائي هٿي جا اتفاق سان ٻچي ويئي. هن قسم کنيو تہ جوستائين وير نہ ولنديس، تيستائين سک نہ وٺنديس. سو ويئي دهليءَ، مغلن کان مدد وٺڻ. مغلن جي مدد سان هوءَ هڪ ڇڱو لشڪر ڪٺو ڪري پنهنجي ملڪ ۾ موٽي آئي ۽ خان سان لڙائي ڪري، کيس سخت شڪست ڏنائين.

اهو ثابت ڪري ٿو تہ هڪ عورت جو انتقام ڪهڙو نہ خوفناڪ ٿي سگهي ٿو.

مل محمود يا محمود بهادر جو قصو، اسلام جي اوائلي سورمن جي بهادريءَ جي يادگيريءَ کي تازو ڪري ٿو. بهادر مل محمود حضرت علي رض. جي اصحابن مان هڪڙو هو. هو سچن جانبازن وانگر، مڪي مان، خدا ۽ رسول جي منڪرن جي لشڪر کي ناس ڪرڻ جي ارادي سان نڪتو هو.

انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد جي قلعي جو مالڪ، نيرون نالي، هڪڙو ڪافر هو. هن پليت جي ڌيءَ بيبي نگار، شڪار ڪندي جهنگ ۾ پريان پاڻ ڏٺي. وڃي ڏسي ته هڪ پڪايل شخص شڪار ويٺو پچائي. هن جي پوشاڪ مان صحيح ڪيائين ته هو ڪو اجنبي سپاهي آهي. مائي مرداني طبعيت ۽ مزاج جي هئي ۽ ڪثرت ۽ ورزش جو شوق هوندو هوس، سو اجنبيءَ سان زور آزمائڻ لاءِ تيار ٿي. محمود کي اها ڪل ڪانه هئي ته مخالف ڪا عورت آهي، تنهنڪري هن جي شوق پوري ڪرڻ لاءِ ڪيس هڪ ڇڱو خاصو ٿڦڙ وهائي ڪڍيائين. پر هن کي دشمن جي ٻانهن جي پرسان هڪ عجيب قسم جي نرمائش محسوس ٿي. اهڙيءَ طرح، ٻه-ٽي دفعا ڪوشش ڪيائين، پر ناڪامياب ٿيو. آخر وڌيڪ مقابلي ڪرڻ کان انڪار ڪيائين. مائيءَ مشڪي نقاب لاٿو ۽ راز ظاهر ڪيائين. ٻئي ڏريون ڏسڻ شرط ٿيا - پهه هڪٻئي تي عاشق ٿي پيون. آخر ته ٻئي مشرقي هئا! شاديءَ جي هڪدم تياري ٿي ويئي. اهڙي جلد بازي مغربي ملڪن جي مائهن ۾ ممڪن نه آهي. پوءِ، مائي عاشق کي پنهنجو نالو ۽ پتو ڏئي هلي وئي. وڃڻ وقت وفاداريءَ جي وعدي سان گڏ هڪ سوني منڊي به نشانيءَ طور ڏنائينس. جوان به وفاداريءَ جو سنهن کنيو ۽ هن کي مذهب بدلائڻ لاءِ زور پريائين. پوءِ هن کان اجازت ورتائين ته مڪي وڃي پنهنجي مربي علي رضه کي شاديءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڏئي، وٺي ٿو اچان.

مائيءَ جي مائٽن قلعي ۾ پهچڻ شرط، هن جي پيءَ کي خبر ڏني ته، تنهنجي ڌيءَ جي هڪ مسلمان سان لنؤن لڳي ويئي آهي. پٽس ارادو ڪيو ته ڇوڪريءَ جي ڪنهن مٽ-مائٽ سان شادي ڪرائي ڇڏجي ته ڇڱو. حڪم ڏنائين ته ڇيج جو هڪدم بندوبست ڪيو وڃي، ڪاني وارا گهرايا وڃن

۾ ڀيو مناسب بندوبست ڪيو وڃي. بيبي نگار لاچار ٿي ڪري هڪ تيز رفتار آٺ تي، هڪ سوار کي مڪي روانو ڪيو. هو جلد وڃي محمود کي پهتو. هو جڏهين موٽيا پئي ته خوشقسمتيءَ سان حضرت علي اسدالله به، ڪين پنهنجي برڪت واري گهوڙي، ذوالجناح تي چڙهي اچي پهتو. حيدرآباد ۾ حضرت عليءَ رض، کي هڪ باغ ۾ ترسائي، مل محمود وس بدلائي، قلعي جو واٽ سواءِ ولڻ وبو ته، ڪهڙو قدم کڻجي. هڪڙي ٻانهيءَ هن کي سڃاڻي ورتو ۾ ڪيس قلعي جي هيٺان هڪڙي کوهه [۳۲] ۾ بند ڪيو ويو.

حضرت علي رض، ڪجهه وقت پنهنجي مريد لاءِ ترسيو، پر جڏهين ڏٺائين ته، هو خير ڪي موٽيو، تڏهين هن کي ڳولڻ لاءِ نڪتو. هو سڌو بيبي نگار جي ڪوٺيءَ ۾ پهچي ويو. جڏهن گهوٽ ۾ ڪنوار وڃي آرامي ٿيا، تڏهن موقعو وٺي ظاهر ٿي، گهوٽ کي خبر ڪيائين. تنهن کان پوءِ بهادر محمود جي جند آزاد ڪرائي، ٻيئي ڄڻا گهوڙن تي سوار ٿي روانا ٿي ويا. ڪافرن به هنن جي پيڇي ڪرڻ ۾ دير ڪانه ڪئي. فجر جي نماز مهل دشمنن جو ڪٽڪ اچي کين ويجهو پيو. هنن گهوڙن تان لهي نماز ٿي پڙهي ته دشمن به اچي مٿان ڪڙڪين. بيبي نگار نماز ادا ڪرڻ بعد ائي دشمنن جو مقابلو ڪيو ۾ بهادريءَ سان وڙهندي ساهه ڏنائين. هن جو عاشق به پٺتي نه پيو ۾ حضرت علي رض، به پنهنجو فرض ادا ڪيو. بيشمار دشمن قتل ڪري، پنهنجن ساٿين جو انتقام ورتائين، تنهن کان پوءِ هو مڪي موٽي ويو.

اهڙيءَ طرح، سنڌ ۾ به ٻين اسلامي ملڪن وانگر عجيب روايتون هلندڙ آهن.

اهي آهن، اسان جي سنڌ صوبي جون مکيه ۾ سڀ کان زياده مشهور روايتون.

باب ڇهون

ڏيهي حاڪمن جي ڏينهن ۽ اسان جي حڪومت ۾ دوسگاهن ۽ مڪتبن ۾ اسلامي تعليم - طب ۽ جراحت وغيره جو اڀياس - هندن جي تعليم - ماڻهن کي کهڙي تعليم ڏيڻ گهرجي - نسخي الف - بي جي فائدي ۾.

مسلمانن جي تعليم جو سرشتو هن ريت آهي: ڇوڪري [١] کي لکڻ پڙهڻ [٢] سکڻ لاءِ صبح جو ڇهين بجي کان شام جو ڇهين بجي تائين، مڪتب [٣] ۾ موڪليو ويندو آهي. آخوند هن کي پهريائين "الحمد" شريف جا اکر سڃاڻڻ سيکاريندو آهي. هيءَ رسم هڪ مذهبي فرض وانگر ادا ڪئي ويندي آهي، تنهن کان پوءِ شاگرد آهستي آهستي مصحف شريف جو پويون پارو پڙهندو آهي. هن کي الڪله ڇه، مهينا مذهبي تعليم جي انهن ابتدائي مرحلن ۾ لڳي ويندا آهن. ان وقت آخوند پئسن ۽ ڪپڙن [٤] لاءِ دستوري [٥] طور جُماگي طلب ڪندو آهي. تنهن کان پوءِ ڇوڪرو قرآن شريف جون ڪي خاص آيتون حفظ [٦] ڪندو آهي ۽ ساڳي وقت لکڻ به سکڻ شروع ڪندو آهي. آخوند تلهيءَ ڪلڪ سان تختيءَ تي اکر پائيندو آهي ۽ شاگرد انهن تي مشق پچائيندو آهي. ساڳي وقت هجي (آئيوينا) به سيکاري ويندي آهي. انهيءَ لاءِ ڇه مهينا ڪافي سمجهيا ويندا آهن.

مڪتب ۾ پهرئين سال کان پوءِ، جڏهين ڇوڪر پاڻهي لکي پڙهي سگهندو آهي، تڏهن هن کي معنيٰ سمجهڻ کان

سواءِ قرآن شريف پڙهائيندا آهن. ترقيءَ جي رفتار تمام ڍاري هوندي آهي. چوڪر مادري ٻوليءَ جو باقاعدي اڀياس شروع ڪري، تيستائين هو شايد نون ورهين جو ٿي ويندو آهي.
مادري زبان يعني سنڌي جو نصاب هن طرح آهي:

١. "نورنامو": هي هڪ ننڍڙو ساهس مذهبي ڪتاب آهي، جو عبدالرحمان جو لکيل آهي.

٢. مخدوم هاشم [٩] جو تفسير ۽ ٻيون ڪي تصنيفون.

٣. نظم ۽ نثر ۾ ڪهاڻيون، جهڙوڪ "سيف الملوڪ" "ليليٰ مجنون" وغيره. سڀ کان وڏيڪ مقبول تصنيفون هي آهن: "حڪايت الصالحين" [١٠]. هي عبدالحڪيم نالي هڪ سنڌي ملان جو عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو آهي. ان ۾ اوائلي اسلام جي مشهور اوليائن، مردن خواه زالن، جون حياتيون، ڪارناما ۽ ٻيون روايتون ڏنل آهن. لاڏائي ۾ رسول ڪريم جي وفات جو ذڪر آهي، جو ميان عبدالله، "تاريخ حبيب السير" تان ورتو آهي. "معراج نامي" ۾ رسول ڪريم جي معراج مبارڪ واري سير ۽ سفر جو ذڪر ڏنل آهي. "سؤ مسئلا" اسماعيل جو لکيل ننڍڙو ڪتاب آهي، جنهن ۾ عبدالحڪيم فقير جو قصو ڏنل آهي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن هڪ فقير، روم جي سلطان جي ڌيءَ جي سؤ سوالن جا جواب ڏئي، ساڻس شادي ڪئي هئي. جون ته انهيءَ مائيءَ کي بيشمار عاشق [١١] هوندا هئا ۽ هوءَ انهن کي گمراه ڪرڻ لاءِ کانئن ڪي سوال پڇندي هئي.

ٻارن لاءِ اهڙيون گهڻيون ئي تصنيفون آهن، جن جي مدد سان هو پنهنجي دماغ ۽ تخيل ۾ سڌارو آڻي سگهن ٿا. هو اڪثر ڇهن يا ٿي ورهين اهڙا ڪارائتا ڪتاب پڙهندا آهن.

ٻارهن يا تيرهن ورهين جي ڄمار ۾، شاگردن کي باقاعدي فارسيءَ جي تعليم ڏني ويندي آهي. شروعات اهڙن جهڙوڪ

"دو ڏاہو" "ٽوايو" ۽ "چشم چراغ" مان ڪي ورتل آهي. ٻئي ڪتاب ۾ جيئن سنڌس نالو ڏيکاري ٿو، فارسي معنيٰ مان سنڌي لفظن جي فهرست ڏنل آهي. "ٽواري" ۾ عربي لفظ به ڏنل آهن. ٻنهي ڪتاب ۾ فارسي فعلن جا گردان ڄاڻايل آهن.

ٽيون، سليس ۽ عام فهم شعر جا ڪتاب جيئن "ڪريما" ۽ "ناگهان" آهن، جي سعدي جا لکيل سمجهيا ويندا آهن. انهن ڪتابن تي اهي نالا انهن جي منڍ وارن لفظن تان پيل آهن. اهي شعر، سنڌي ساهت ۾ اها حيثيت ٿا رکن، جا انگلنڊ ۾ Deserted Village (ويران ڳوٺ) ۽ Grays Elegy (گري جي مرثين) کي حاصل آهي.

ٽيون، تاريخ انشا ۽ مشهور شاعرن جا ڪلام، جيئن ته "گلستان"، "بوستان"، "حافظ"، "جامي"، "نظامي" وغيره آهن. ٻيان لئي ڪتاب شرح ۽ حاشيه [١٢] کان سواء پورا ڪڏهين نه سمجهيا ويندا آهن. اهي علم جا سهارا، آسانيءَ سان دستياب به ڪونه ٿيندا آهن. سچ پچ ڏکيا ڪتاب جهڙوڪ مثنوي جلال الدين روميءَ جي، خاقاني جا قصيدا ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا ڪتاب شاگردن خواهه استادن جي سمجهه کان ٻاهر هوندا آهن. فردوسيءَ جو "شاهنامو" ورلي پڙهيو ويندو آهي.

جيڪڏهن طالب علم ڪي عالم ٿيڻ جو ارادو هوندو آهي. ته پوءِ هو پندرهن-سورهن ورهين جي ڄمار ڌاري، ڪنهن مدرسي ۾ وڃي داخل ٿيندو آهي. چون ٿا [١٣] ته ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ اهڙا ڇهه مکيه مدرسا هوندا هئا. ١. سيوهڻ، ٢. ٻاٽ، ٣. کهڙا، ٤. متعلوي يا مٽياري، ٥. عمرڪوٽ جي ڀرسان مٺڙ، يا ولهار ۽ ٦. ناري تي چوناري ۾.

مدرسن جو دارومدار وقف تي هوندو آهي. دنيادار ۽ ديندار ماڻهو مدرسي جي فائدي ۾ بخشش يا وصيت ڪندا آهن. اسلام ۾، هيءُ هڪ نهايت ڪارآمد ۽ تعريف جوڳو رواج آهي ته ان جا مڃيندڙ مقبرن ۽ خانقاهن جي بدران مدرسن ۽ درسگاهن جي مدد ڪندا آهن. خالص اسلامي ملڪن ۾، (جهڙوڪ افغانستان) ڪيترا ماڻهو پنهنجي ساري زندگي طالب ٿي ڪنهن مدرسي يا مسجد ۾ (جنهن کي ڪنهن وقف مان امداد ملندي آهي) بسر ڪندا آهن. ان مان غريب طالبن کي وڏيون سهولتون ملنديون آهن. اتي هنن کي هميشه ڪو نه ڪو اهڙو قابل عالم ملي ويندو آهي، جنهن پنهنجي سڄي حياتي ڪنهن خاص علم جهڙوڪ منطق، فلسفي يا صرف و نحو جي تحصيل ۾ صرف ڪئي هوندي آهي. وقف اهڙن طالب علمن [14] جي پرورش لاءِ هڪ ڪارائتو ۽ ڪفايتي طريقو آهي، جي زندگيءَ ۾ طبعيتاً ڪنهن عملي ڪم ڪرڻ جي لائق نه هوندا آهن. اهو هنن جي ڪاهليءَ کي، چڱي ڪم ۾ رڌل رکندو آهي. ٽالپر هر هڪ مدرسي کي ان جي ضرورت مطابق ماهيانو وظيفو ڏيندا هئا. هڪ-هڪ مدرسي ۾ هڪ يا ٻه مخدوم هوندا هئا، جي مٿين درجن جي طالبن [15] کي درس ڏيندا هئا، انهن کي چڱيون پگهارون ملنديون هيون ۽ سندن نهايت تعظيم ڪئي ويندي هئي. انهيءَ عهدي لاءِ گهڻا ماڻهو خواهان هوندا هئا. ملڪ جو رتبي ۾ وڏو معلم به انهيءَ عهدي لاءِ درخواست ڪرڻ کان عار ڪين ڪندو هو. ٻيا استاد، ٽي-چار يا پنج مولوي هوندا هئا، جن کي ڏهن کان سٺ رپين تائين وظيفو ۽ بعضي کي انعام پڻ ملندا هئا. خطابين جو تعداد مقرر

ڪونه هوندو هو. ان جي مدار مدرسي جي جڳهه [16] جي
وسعت تي هوندو هو. شاگردن کي روزاني خوراڪ ۽
ڪن حالتن ۾ روڪ خرچي به ملندي هئي. ڪين ڪپڙو لٽو
به سرڪاري خرچ تي ملندو هو. هو سڄو ڏينهن پڙهندا هئا،
سواءِ اڱاري ۽ جمعي جي ڏينهن جي. ٻن عيدن ۽ محرم ۾
عاشورن جي موقعي تي ڪين موڪلون ملنديون هيون.
جيڪڏهين ڪو طالب پاڻ کي لائق ثابت ڪندو هو ته ڪيس
ٻه - ٽي سال گهر وڃڻ جي لاءِ ٻه - ٽي هفتا موڪل ملندي هئي
بنان موڪل غيرحاضريءَ ۽ نافرمانبرداريءَ جي سزا مدرسي مان
نيڪالي هوندي هئي. بدڪاريءَ لاءِ - خاص ڪري، جنس نازڪ
سان - ڏرا [17] هنيا ويندا هئا. شاگردن کي تلوارن
ڪٽارين کڻڻ جي اجازت هوندي هئي، بلڪ هو اهو پنهنجو
حق سمجهندا هئا. پر هو انهن جو بيجا استعمال ڪين ڪندا
هئا، جيئن افغان طالب العلم ڪندا آهن.

تعليم جو عام نصاب هن ريت آهي: جيڪڏهين سنڌي
زبان جي اسان جي مادري زبان سان، فارسيءَ جي لاطينيءَ سان
۽ عربيءَ جي يوناني زبان سان ڀيٽ ڪبي ته ڏسڻ ۾ ايندو
ته عيسائي يونيورسٽين ۽ اسلامي مدرسن ۾، جوان طالب علمن
کي هڪجهڙي دماغي غذا ملي ٿي: ١. صرف و نحو، ٢.
منطق، ٣. فقه، ٤. تفسير، ٥. حديث ۽ آخر ۾ علم معاني،
بيان ۽ بديع، جو ورلي پڙهيو ويندو آهي.

درسي ڪتابن جو مختصر احوال دلچسپيءَ کان خالي نه
رهندو. طالب علم صرف جا بنيادي اصول يا عربي فعلن جا
گردان، شايد مڪتب مان اڳيئي سکي ايندو آهي. پهريون
ڪتاب [18] جو هن پڙهيو سو آهي ميزان صرف نالي، فعلن
جي مضمون تي مشهور ولي ۽ عالم، لال شهباز جو لکيل
مختصر رسالو. اهو گهڻو ڪري اجناس يا منشعب وانگر حفظ

ڪيو ويندو آهي. اجناس ۾ اشتقاق ٺاهڻ جا سليس قاعدا ڏنل آهن. "قسم دويم" ۾ بيقاعدي فعلن جو ذڪر ۽ صرف صغير[١٩] ٺاهڻ جو طريقو ڏنل آهي. اهي ٻئي ڪتاب فارسيءَ ۾ لال شهباز جي روحاني قلم جا لکيل آهن. ٻيون ڪتاب جو اڪثر پڙهيو ويندو آهي، تنهن جو نالو آهي "عقد"، اهو ٻه ساڳئي مصنف جو جوڙيل آهي. اهو ڳڏيل فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ لکيل آهي، ۽ حرفن جي تبديلي جي بي پايان مضمون سان تعلق رکي ٿو. ان ۾ جدا جدا قسمن جي بيقاعدي فعلن جا اصول پڻ ڏنل آهن. چوٿون ڪتاب آهي "زبدة"، ان ۾ ساڳي مضمون جا وڌيڪ مثال ڏنل آهن. اهو ڪتاب ياد ڪرڻ لاءِ نظم ۾ ٿو لکيل آهي ڇو ته شاگرد نثر ياد ڪندا آهن ۽ ڪي نظم. تنهن ڪان پوءِ، طالب، نحو يا اسمن ۽ ضميرن وغيره جا گردان پڙهڻ شروع ڪندو آهي. اول اول هو مشهور ڪتاب "مائة عامل" يا سؤ مکيه حرف ۽ ان جي شرح [٢٠] پڙهندو آهي. انهن ڪتابن جي دور بعد هو وري ٻيهر صرف ڏي ڌيان ڏيندو آهي ۽ مير سيد علي شريف [٢١] جي تصنيف يا جاميءَ جو فارسي ۽ عربيءَ ۾ تصنيف ٿيل ڪتاب "صرف زرّادي" پڙهندو آهي. اتي هن جي تعليم ختم ٿيندي آهي. جيڪڏهن اڃا ٻه وڌيڪ تحصيل ڪرڻ جي مرضي هوندي اٿس ته "عجيب چوڪري" [٢٢] ابن حاجب جو بي بها ڪتاب "شافيه" پڙهندو آهي. پر هيءُ ڪتاب اڪثر استاد خواه شاگرد جي سمجهه کان ٻاهر هوندو آهي، چاڪاڻ ته جاربردي يا الرّازيءَ جون شرحون ڪن ٿورن وٽ آهن. تنهن ڪان پوءِ وري ٿري ايندو آهي نحو تي ۽ ابوالحسن علي الضريري القهندي جو عربي ڪتاب "نحوضريري" پڙهندو آهي ۽ منطق سکڻ شروع ڪري ڏيندو آهي. عربي صرف و نحو ۽ منطق جي وچ ۾ ٿورو تفاوت آهي ۽ اهي ٻئي هڪٻئي جي مدد کان سواءِ چڱيءَ طرح ڪونه سمجهي سگهبا آهن.

نحو تي جي مکيہ ڪتاب پڙهيا ويندا آهن، سي هن ريت آهن: سجاونديءَ جي تصنيف ـ اهو ڪتاب اهڙو قيمتي نہ آهي، جهڙو سمجهيو وڃي ٿو. هدايۃالنحو ۽ آخر ۾ الڪافيہ [۲۳]، جو برزبان ياد ڪيو ويندو آهي ۽ ان سان گڏ جاميءَ جي مشهور شرح جنهن کي "شرح ملا جامي" چوندا آهن ۽ عبدالحڪيم ۽ عبدالغفور جون حاشيون.

منطق ۾ پهريون ڪتاب جو پڙهيو ويندو آهي، سو آهي فرفوريوس جو "ايساغوجي"، جو اثيرالدين ابهري عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. اهو هميشہ پهريون ڏاڪو ڪري ليکيو آهي. تنهن کان پوءِ ان جي هڪ شرح آهي، جنهن کي "قال آقول" [۲۳] چوندا آهن. ان کان پوءِ ڪي طالب "شمسيہ" ۽ ان جون ہہ شرحون پڙهندا آهن. شمسيہ برزبان ياد ڪيو ويندو آهي. تنهن کان پوءِ، وري ہہ ننڍڙا رسالا "نيم روزي" ۽ "يڪ روزي" [۲۵] پڙهيا ويندا آهن. اهي رسالا اڌ ۽ هڪ ڏينهن ۾ لکيا ويا هئا ۽ تنهنڪري انهن نالن سان سڏجن ٿا. انهن کان پوءِ شاگرد علامہ عمر بن علي ڪاتبيءَ جي مشهور ڪتاب "شمسيہ" جو ابياس ڪندو آهي نصاب "قطبي" سان ختم ٿيندو آهي جا متين ڪتاب تي هڪ ڊگهي شرح آهي. ڪن عالمن "زبدة" "تهذيب" ۽ "سلّم" ہہ پڙهيا آهن. مرزائن ۽ بين منطقين جا منجهائيندڙ ڪتاب بنہ ڪونہ پڙهيا ويندا آهن.

اسلام ۾ منطق جو علم غير مقبول آهي، خاص ڪري نيم خواندن ۾، جي ان تي مذهبي اعتراض [۲۶] ولندا آهن. مگر اها ڳالهہ سڀ قبول ڪندا آهن تہ منطق جو علم عقل کي تيز ڪري ٿو. ڪي وري ان کي شيطاني علم ڪري سمجهندا آهن. جوان شاگرد جڏهين ترڪيب جون پيچيدگيون سکي علم ڪلام جي جادوءَ جي اثر هيٺ

ايندو آهي، ته هن جي دماغ کي الاهي ۽ مذهبي عملن جي زنجيرن ۾ جڪڙيو ويندو آهي. انهيءَ تعليم جو ڀوريون ڏاڪو آهي، "هداية" ۽ "وقاية" ۽ ٻين رواجي حنفي مذهب جي ڪتابن جو پڙهڻ ۽ ياد ڪرڻ.

صغير ٻارن ۽ زالن لاءِ مذهب جي اصول ۽ عمل تي نظم خواه نثر ۾ گهڻائي سنڌي رسالا آهن. شاگرد اهي ڪتاب گهڻو ڪري مڪتب ۾ پڙهندا آهن، تنهنڪري مدرسي ۾ انهن جي وڌيڪ اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هو ڪجهه قدر اڳي ئي تيار هوندا آهن. تنهن کان پوءِ، ٻيو ڏاڪو آهي ڪو تفسير پڙهڻ، جهڙوڪ "جلالين"، "مدارڪ"، "بيضاوي"، "اصمعي"، "ڪشف جواهر"، "حسيني" ۽ ٻيا. ساڳئي وقت حديث جو علم پڻ سيکاريو ويندو آهي. مگر ان جو اونهو اڀياس ڪونه ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته حديث گهڻي ڪم ۾ ڪانه ايندي آهي. حديث فقط اهي پڙهندا، جن کي پنهنجو سمورو وقت مذهبي علمي جي تحصيل ڪرڻ ۾ صرف ڪرڻ جو ارادو هوندو آهي. تمام ٿورا طالب نحو ۽ منطق ۾ ايتري ترقي ڪندا آهن، جو معاني ۽ بيان جي علم پرائڻ جي ڪوشش ڪري سگهن. جيڪڏهن ڪي اهڙي ترقي ڪندا ته آهن، سي "تلخيص" نالي هڪ درسي ڪتاب ۽ ان جي ٻن شرحن مختصر ۽ مطوّل کان اڳتي ڪونه ويندا آهن.

ٻيا علوم هي آهن:

١. قرأت.
٢. مناظره.
٣. عروض.
٤. طب.
٥. غيب جو علم جهڙوڪ رمل، نجوم ۽ جفر.
٦. تاريخ، جا ولي پڙهي ويندي آهي.

۷. حڪمت يا فلسفو. مون ٻڌو آهي ته سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو نه آهن جن ”بوعلي سينا“ ۽ ”چلپي“ ۽ ٻيا مشهور مصنف پڙهيا هجن ۽ نڪي منهنجي اهڙن ماڻهن سان ملاقات ٿي ٿي آهي. ۸. علم خط.

قرأت يا تجويد يعني قرآن جي صحيح اچارڻ ۽ پڙهڻ جي فن تي اسان جي صوبي ۾ گهڻو ڌيان ڪونه ڏنو ويندو آهي. هندستان [۲۷] وانگر، سنڌ ۾ ستن قارين مان، جن قرأت جا اصول قائم ڪيا هئا، عام طرح ماڻهن کي فقط حفص جي خبر آهي. درس لاءِ عام طرح ”الجزري“جو ننڍڙو رسالو ڪم آڻيندا آهي، جو سندس وڏي ڪتاب ”طيبات النشر“ جو خلاصو آهي. ٻر اهڙيون ٻيون به گهڻيون عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ تصنيفون، نثر خواه نظم ۾ آهن. سنڌ جا ماڻهو عربيءَ جا اچار هڪ عجيب نموني ۾ ڪندا آهن. هو ڪيتري به ڪوشش ڪندا آهن. پر پوءِ به سندن ناقص تلفظ نه سڌرندو آهي. ها، البت ڪو حاجي گهڻو وقت مقدس شهرن ۾ رهي پنهنجي وطن موٽي ايندو آهي، ته اهو صحيح اچار ڪري سگهندو آهي، نه ته ٻيو مڙيو ئي خير. ساڳئي وقت سارو ملڪ، حافظن سان ڀريو پيو آهي، جن کي سارو قرآن برزبان ياد آهي. اهي ماڻهو مسجدن ۾ ۽ مقبرن تي ختما ڪري، پنهنجو گذران ڪندا آهن. هو ننڍي هوندي کان ولي حفظ ڪرڻ شروع ڪندا آهن ۽ پنجن ستن ورهين [۲۸] ۾ سارو قرآن ياد ڪندا آهن. سيني عالمن کي ڪتاب مقدس جا هيٺيان حصا ياد ڪرڻا پوندا آهن:

۱. فاتحه يا پهريون فصل.

۲. آخري جزءِ يا حصو، ان جون ننڍيون سورتون نماز ۾ پڙهبيون آهن.

۳. چئيهون باب ياسين، جو سڪرات جي آسانيءَ لاءِ پڙهيو ويندو آهي.

٤. چوٿيتالهين، ايڪهترهين ۽ ٻهترهين باب جون سورتون، جي مصيبت، تڪليف ۽ تنگيءَ ۾ تعويذ جو ڪم ڏينديون آهن.

٥. مصحف جا اهي حصا، جن ۾ احڪام ذڪل آهن. مثلاً ٻئي پاره ۾ وضوءَ ۽ غسل تي مختصر آيتون آهن.

خوشقسمتيءَ سان علم مناظره يا حجت جي فن جي ڪُهڻي خبر ڪانه اٿن. اهو علم منطق جي هڪ شاخ آهي. يونانين وانگر سنڌي به ان کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائين ٿا: هڪڙو استفهامي مناظره ۽ ٻيو عام مناظره. انهيءَ قسم جو سون فقط هڪڙو ڪتاب ڏٺو آهي. اهو هڪ ننڍڙو رسالو هو، جنهن ۾ ست جدا جدا مضمون هئا. انهن ۾ ڏيکاريل هو ته مخالف ڌر جيڪڏهين برابر هجي ته ڪيئن هن کي رد ڪجي ۽ پاڻ غلط هجي ته ڪيئن پنهنجيءَ راءِ کي صحيح ثابت ڪجي.

علم عروض، عربي صرف و نحو جي شاخ ڪري نه شمار ڪئي ويندي آهي، تنهنڪري ان جو ورلي باقاعده ابياس ڪيو ويندو آهي. فقط ”نصاب‌الصبيان“ ۽ ان جون شرحون عام طرح ڪم آنديون وينديون آهن.

طب جو طالب‌العلم پهريائين ”طب يوسفي“ [٢٩] پڙهندو آهي. اهو هڪ ٿورڙن صفحن جو نثر ۽ نظم ۾ لکيل رسالو آهي ۽ ان جا بيت ياد ڪيا ويندا آهن. تنهن کان پوءِ، هو ادويات ۽ علاج جون فارسي تصنيفون جهڙوڪ ”ميزان“ ۽ ”تحفة‌المومنين“ پڙهندو آهي. ساڳئي وقت هو ڪنهن ڪانڌي يا پساريءَ جي دڪان تي وڃي، سندس پيشو پڻ سکندو آهي. پوءِ هو پنهنجو خاص، پيشو اختيار ڪندو آهي. سنڌ ۾ حڪيم ٽن درجن جا هوندا آهن: هڪڙا ادنيٰ يعني ڪورا جاهل، جي لکي پڙهي نه ڄاڻن. ٻيا وچولا، جي سنڌيءَ يا سليس فارسيءَ جا ڪتاب پڙهي سگهن. ٽيان اعليٰ، جي وڏي پايي جا ۽ تعليم يافته [٣٠] هوندا آهن ۽ علمي ٻولين جي چڱي واقفيت هوندي اٿن. طالب کي ڪنهن مشهور

حڪيم جو شاگرد ٿيڻو هوندو آهي، جنهن کان هو علاج جا آسان طريقا سکندو آهي. هو نشتر هڻڻ جو علم نهايت محنت ۽ ڪوشش سان اڪ ۽ پير جي پنن تي سکندا آهن. قاروره يعني پيشاب، خبرداريءَ سان چڪاسيو ويندو آهي. نبض جون خاصيتون ٻڌ سکيون وينديون آهن. ڏنڀ استاد پاڻ ڏئي ڏيکاريندو آهي. تنهن کان پوءِ هو مفلس مريضن جي علاج ڪرڻ جي لائق سمجهيو ويندو آهي. مرهم پٽي ڪرڻ وت-ڳڙهه ڦيهڻ ۽ ڦلي ڪڍڻ جو ڪم به انهن تي سکندو آهي. پڇاڙيءَ جو هو علم تشريح ۽ جراحيءَ جو مختصر ابياس ڪندو آهي. پرهيز جي اصولن، نسخن ۽ جڙين ٻوٽين [31] جو هن کي ڪافي علم هوندو آهي.

الڳ حڪيم، پنهنجي ليکي ماڻهو مارڻ شروع ڪندو آهي. سنڌيءَ ۾ چون ٿا "دوا اندر دم باهر". آزمودو ۽ شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ هو پڙيون ۽ صلاح مفت ڏيندو آهي. شهرت حاصل ڪرڻ جو اهو طريقو اهڙو خطرناڪ نه آهي، جهڙو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. گهڻا ماڻهو صلاح مصلحت ڪري دوائون وٺي ويندا آهن، پر انهن جو استعمال ڪي ٿورا ڪندا آهن.

ماڻهن کي مارڻ ۽ ڪارڻ کان پوءِ، حڪيم پنهنجو محنتاڻو وٺڻ شروع ڪندو آهي. في، علاج کان اڳ ۾ مقرر ڪئي ويندي آهي ۽ جنهن کان اڳ ڏيڻي هوندي آهي. حڪيم کي خبر آهي ته جيڪڏهين مريض مري پيو ته هن جا رشتيدار ڪيس معاوضو ڪونه ڏيندا. پر جيڪڏهين هو بچي پيو ته به لوازمي ملڻ جو امڪان گهٽ هوندو آهي. اجوري جي مقدار جو مدار، مريض جي شان ۽ دولت تي هوندو آهي. جيڪڏهن مريض ڪنهن وڏي عهدي تي هوندو آهي ته في هن جي ڪرم تي ڇڏي ويندي آهي. پيشي ۾ ايمانداري خيرڪي هوندي آهي. حڪيم کي بيمار زالون ورلي ڏسڻ ڏينديون آهن. حڪيم ۽

مريض جي ٿي وڃڻ جو هر وقت انديشو رهندو آهي.
حڪيم کي هر ڪنهن نموني جي سهولت ڏني ويندي آهي.
هن کي سواري لاءِ وهٽ موڪليو ويندو آهي. ڪمري ۾
عزت واري جاءِ تي ويهاريندا اٿس، ۽ اهڙي قسم جون
ٻيون سهولتون به ڏنيون وينديون آهن. جيڪڏهن اٿين نه
ڪن ته مريض کي فضامت[32]سيڪارڻ لاءِ نسخي ۾ ضرور
ڪا نه ڪا ڀل چوڪ ٿي ويندي. تشخيص هن نموني ٿيندي
آهي: حڪيم وٺي مريض کي جاچي، علامتون پڇي،
سندس نبض ڏسندو آهي. بعضي هو سندس پيشاب گهرائي
چڪاسيندو آهي. تنهن کان پوءِ هو عربيءَ ۾ ڪجهه پڙ پڙ
ڪندو آهي ته جيئن ڪنهن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه اچي.
آخر هو مريض کي دلداري ڏئي، کانئس موڪلائيندو آهي.
تنهن کان پوءِ هو وڃي ڪتاب اٿلائي ڏسندو آهي ۽ مرض
جي تشخيص ڪندو آهي. ان بعد هو هڪ ڊگهو نسخو[33]
لکندو آهي. شروعات نشتر سان ڪئي ويندي آهي، پوءِ،
جلاب ڏنو ويندو آهي ۽ پڇاڙيءَ جو خوراڪ جون هدايتون
هونديون آهن. پرهيز سخت ڪرائي ويندي آهي. جيڪڏهن
مريض نشتر ۽ جلاب سان ڇڙهيو ته هن جي بچڻ جو امڪان
هوندو آهي. جيڪڏهن ڪو مريض بيماريءَ مان اٿندو آهي
ته سندس سمورا عزيز گڏ ٿيندا آهن ۽ حڪيم تمام ڳنڀيرتا
سان مريض کي غسل صحت يا مٿي تي پاڻيءَ وجهڻ جي
اجازت ڏيندو آهي. حاضرين ان جي مٿان پيسا گهوريندا آهن.
اهي پيسا حڪيم جو لوازمو سمجهيا ويندا آهن. پر جيڪڏهن
ڪا ڳالهه هيٺ مٿي ٿيندي آهي ته حڪيم پاڻ کي ۽
فوتيءَ جي عزيزن کي آٿت ڏئي چوندو آهي ته جيڪا
الله جي مرضي، بس قسمت ائين هئي، ان ۾ شايد غيبات
جو هٿ هو!

سنڌ ۾ جراحي تمام پٺتي پيل آهي. علم تشريح جو پورو اڀياس ڪونه ڪيو ويندو آهي. اهي ڪتاب، جن ۾ بدن جي عضون جون شڪليون ۽ بيان ڏنل هوندا آهن، سي جاهل ڪاتب نقل ڪندا آهن، تان جو انهن جو اصلي مقصد ئي بدلجي ويندو آهي. ويتر ڪٽ تي مذهبي اعتراض ڪيو ويندو آهي، جنهنڪري استاد خواه شاگرد جاهل هوندا آهن. نه سنڌ بلڪ سڄي مشرق ۾ ماڻهو يورپي جراحن جي ڪاريگريءَ ۾ اعتقاد رکندا آهن. پر اسان جي دوائن ۾ هنن کي ايمان ڪونه هوندو آهي. اسان ڏيهي ماڻهن جي بدني بناوت، خوراڪ ۽ عادتن جو چڱيءَ طرح اڀياس ڪونه ڪيو آهي، تنهنڪري ڪيترن خوبين هوندي به، اسان جي حڪيمن لاءِ انهن کي عزت ڪانه آهي. هو اهو به سمجهي نه سگهندا آهن ته اسان جو قوت باه جي ادويات کان غير واقف آهيون. مشرق ۾ اهڙو طب جو ڪتاب نه هوندو، جنهن جو ڪجهه حصو انهيءَ مسئلي لاءِ وقف ٿيل نه هجي. هرهڪ حڪيم کي گهٽ ۾ گهٽ ڏهه پيرا ڏينهن ۾ انهيءَ مسئلي تي مشورو ڏيڻو پوندو آهي.

هڪڙو شريف ماڻهو پنهنجي گهر واريءَ کي ويم ۾ مرڻ ڏيندو، پر ڪو ويڄ يا حڪيم نه گهرائيندو؛ تنهن کان سواءِ ويم جو ڪم رکو دايون ڄاڻن. ان جو نتيجو اهو نڪرندو آهي ته جي ويم سولو هوندو آهي ته واه، نه ته مائيءَ جو ٿيو خاتمو. اهڙين حالتن ۾ پيو علاج هوندو آهي صدقو ڪڍڻ، دعائون پڙهڻ يا مريض جي سر ۾ تعويذ ٻڌڻ. جي مائي هيٺ مٿي ٿي ته ڳارين جو وسڪارو هوندو آهي جنن تي. [۳۴]

سنڌ جا ماڻهو ڪنهن زماني ۾ خوشنويسيءَ ۾ مشهور هوندا هئا. هن وقت هنن وٽ نقط ٽن نمونن جا اکر آهن:

١. نسخي، جنهن کي عام طرح عربي اکر چوندا آهن.
٢. نستعليق يا چٽا اکر.
٣. شڪسته يا پڪل اکر.

مون سنڌ ۾ نسخي اکرن جا تمام سهڻا نمونا ڏٺا آهن. عام طرح سنڌ ۾ اهي اکر چڱيءَ طرح لکيا ويندا آهن، پر شڪسته اکر نهايت اڻوڻندڙ نموني ۾ لکيا ويندا آهن. ڪوفي اکر هاڻي ماڻهن کان بلڪل وسري ويا آهن. پر مسجدن ۽ مقبرن جون پٽيون شاهدي ڏين ٿيون ته انهن جو ڪنهن زماني ۾ گهڻو رواج هوندو هو. پين زيبدار اکرن جهڙوڪ ثُلثي، ريحان وغيره اکرن جي ماڻهن کي خبر به نه آهي. ٺٽا پر مير، خوشنويسن جا مربي هوندا هئا. هو بعضي مشهور ڪاتب ايران کان به گهرائيندا هئا.

بچاڙيءَ جو سنڌ ۾ مسلمانن جي تعليم متعلق ايترو چوڻ ضروري آهي ته اسان جي نقطهٔ نظر کان ان ۾ حسابن تي تمام گهٽ ڌيان ڏنو ويو. حافظي تي عربي صرف و نحو جي باريڪ نڪتن جي بوجي وجهڻ ۽ درسي ڪتاب بر زبان ياد ڪرڻ جو رواج، تعريف جي قابل نه آهي. پر هنن کي حفظ ڪرڻ جي طريقن جي خبر آهي، جيتوڻيڪ هو جديد يورپي طريقن کان بلڪل غير واقف آهن. اکرن کي عدد ڏيڻ جو دستور، جنهن کي ابجد چوندا آهن، سو تاريخن ڪڍڻ لاءِ هڪ نهايت ڪارائتو طريقو آهي، ان جي مدد سان شاگرد بامعني جملا [٣٥] حفظ ڪري، تاريخون ياد ڪري سگهن ٿا. مصنوعي لفظ، جن ۾ مخفي معنائون رکيل هونديون، يا جوتشن يا رمل جا حساب وغيره ڏنل هوندا آهن، تن جو پڻ گهڻو رواج آهي. هي اڪثر بيتن جي صورت ۾ هوندا آهن. پيشن ۽ هنرن سان واسطو رکندڙ شعر گهڻو ڪري ياد ڪيا ويندا آهن. انهن جي مدد سان ترڪيب، منطق ۽ علم عروض

جا نڪتا سولائيءَ سان ياد ڪري سگهبا آهن [٣٦] ۽ اهي حافظي ۾ گهڻو عرصو رهندا آهن. اهي برابر ڪارآمد طريقا آهن، پر انهن جو اثر وگيانڪ طريقي جي علمن جهڙو پختو ۽ پائدار نه آهي.

سنڌ جي برهمڻن جي وديا جي مون کي ذاتي خبر ڪانه آهي، مگر مون انهيءَ ذات جي ماڻهن سان ڳالهيون ڪري، ڪافي معلومات حاصل ڪئي آهي. هو سڀ قبول ڪن ٿا ته اسان جي وديا فقط سنسڪرت وياڪرڻ، جوتش [٣٧] عام ڌرم شاسترن تي محدود آهي. ڪي ڀڳوت، پراڻ يا منتر شاستر به سکندا آهن. ڪي ٿورا يجرويد جو سنهيتو ۽ انهن کان به ٿورا خود، اهو سڄو ويد پڙهندا آهن. هندو عامل، جو هميشه ويش ذات جو هوندو آهي، سو ورلي سنسڪرت سکندو آهي. ننڍي عمر ۾ هو ڪنهن برهمڻ وٽ ويندو آهي، جو ڪن ڌرمي ساٿ سکڻ کان پوءِ وديارٿيءَ کي چڱي سوڻ لاءِ ديوناگري آئيوينا پڙهائيندو آهي. ان کان پوءِ، وديا جو ڪم باقاعدي شروع ٿيندو آهي. اُن چوڪر کي آخوند وٽ موڪليو ويندو آهي، جو گهڻو ڪري مسلمان هوندو آهي. اتي هو فارسي زبان لکڻ ۽ پڙهڻ سکندو آهي، هو جڏهن ايتري ترقي ڪندو آهي جو ”گلستان“ هرڪرن جي انشا“ ۽ سليس حساب [٣٨] سمجهي سگهي، تڏهن کيس ڪو سٺ سائٽ دفتر ۾ ملازمت لاءِ رکائيندو آهي ۽ اتي هو عريضن لکڻ جا راز ۽ اهڙا سولا حساب سکندو آهي جن جي کيس سندس ڪاروبار ۾ ضرورت پوندي آهي. هو پنهنجي پيشي جون لچايون، ٺڳيون ۽ چالاڪيون پڻ چڱيءَ طرح سکندو آهي. هن جي فارسي نهايت ڪل جهڙي هوندي آهي. هو صرف ۽ نحو جي سليس قاعدن کان به غير واقف هوندو آهي ۽ اسم ۽ فعل جي تفاوت جي خبر به ڪانه پوندي اٿس. هو جامي، نظامي، خاقاني ۽ ٻيا

ڏکيا مصنفن جا ڪتاب پڙهندو يا پڙهڻ جو ڏيک ڪندو آهي، پر سمجهي حافظ جو هڪ معمولي شعر به نه سگهندو آهي. هن جي لکڻ جي طرز انشانويسن جي ناقص تصنيفن جي طرز تي هوندي آهي ۽ هن جو تلفظ آخوندن جي اچارن تي ۽ اکر دفتر جي ردي اکرن تي ٻڌل هوندا آهن. جيڪڏهن نانڪ شاه جي متن ۾ ويساه هوندو اٿس، ته هندو عامل اڪثر گرنٿ جا شبد واچڻ ۽ ٻولڻ سگهندو آهي. هو گرنٿ جي سمجهڻ يا گرمکي اکرن پڙهڻ جي ڪوشش نه ڪندو آهي، جيستائين ڪو خاص مقصد نه هوندو اٿس. رواجي طرح هو ضروري پراونئائن جو نستعليق اکرن ۾ هڪ نقل وٺندو آهي ۽ اهو پڪتيءَ جي اتساه ۽ ويساه سان پڙهندو آهي. مون فقط هڪڙي هندوءَ جو نالو ٻڌو آهي، جنهن اهڙي دق علم [۳۹] سکڻ جي ڪوشش ڪرڻ جي همت ڌاري هئي.

هاڻي اسان جي حڪومت ۾ مسلمانن کي هندن کان گهٽ پڙهڻ جون سهولتون آهن. تعليم جي ترقيءَ لاءِ ڇهن مدرسن بدران اسان هن وقت تائين حيدرآباد ۾ فقط هڪ اسڪول کولڻ جي اجازت ڏني آهي ۽ ڪراچيءَ ۾ هڪڙي انڊو-برٽش اسڪول کي امداد ڪيون ٿا. ان کان سواءِ، هڪ ٻئي اسڪول کي به اسان مدد ڪيون ٿا، جو خانگي چندن سان هلي ٿو ۽ جنهن جي سنڀال هڪ هندو ڪرستان ڪري ٿو. تنهنڪري مسلمانن جي تعليم جو دائرو هيٺر تمام تنگ ٿي ويو آهي ۽ ان جو سارو دارومدار ننڍن ننڍن مڪتبن تي وڃي رهيو آهي، جن سان سڄو ملڪ ڀريو پيو آهي. هندن جو سوال پيو آهي [۴۰] هنن جا ضمير ۽ اصول وڌيڪ ملائم آهن. هو پنهنجي حالت سڌارڻ لاءِ ڪرستان ٿيڻ جي آخري قدم کڻڻ کان سواءِ پيو سڀڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندا. هو اسان جي ماڻهن کان مذهبي رسالا ۽ انجيل مقدس جا ترجما، جن جي تقسيم ڪرڻ جو اسان جي هموطنن

کي شوق آهي، وني پڙهندا، خاص ڪري جي ابوجهه سخاوت ڪندڙ کي دنيوي فائدي ڏيڻ جو ذريعو هوندو [41]. هندو پنهنجن حاڪمن کي خوش ڪرڻ لاءِ انجيل پڙهي ان مان فقرا ياد ڪندا، انهن جي اسڪولن ۾ بنان ناغي جي ويندا ۽ انهن جي پرارٿنا ۾ به شامل ٿيندا. پر جڏهن هنن جو مطلب پڪي طرح سڌ ني ويندو، يا هو اميد بلڪل لاهي ويهندا، تڏهن هو اوائلي گوا جي "پٽ جي ڪرستانن" وانگر، پنهنجي اصلوڪي جاءِ روپ ۾ ظاهر ٿيندا. پوءِ هو پنهنجي نيات ۾ پنهنجي اصلوڪي جاءِ حاصل ڪرڻ لاءِ جا هنن لاچ ڪري وڃائي هئي، اڳي کان به زياده ڪٽرپڻو ۽ تعصب ڏيکاريندا. مسلمان هنن جي برعڪس پري ويهي زماني جي رفتار کي حسرت جي نگاهه سان جاچيندو ۽ پراڻي مذهبي پهاڪي جي شهادت ڏيندو ته "النَّاسُ علىٰ دين ملوڪهم" يعني ماڻهن کي سندن حاڪم مذهب ڏيندا آهن.

اڄڪلهه ملڪ جي حاڪمن ۾ انهيءَ ڳالهه تي هڪ بيسود ۽ ڊگهو بحث هلي رهيو آهي ته ادبي ۽ سرڪاري ڪاروبار لاءِ ڪهڙي زبان منتخب ڪئي وڃي. پراڻين جا ماهر سنڌيءَ جي فائدي ۾ آهن، ڇاڪاڻ ته جنهن مقصد لاءِ زبان جي ضرورت آهي، تنهن لاءِ سنڌي ٻولي نهايت موزون آهي ۽ عام ماڻهو اها چڱيءَ طرح سمجهن ٿا.

ٻي ڌر، فارسيءَ يا هندستانيءَ جي فائدي ۾ آهي. هنن جو خيال آهي ته سنڌي هڪ خام ۽ ڳوٺاڻي ٻولي آهي. ازانسواءِ، ان جو پورو معيار به نه آهي ۽ ان کي نه ڪي باقاعدي اکر آهن ۽ نه ان ۾ ڪو اتهاس آهي. سنڌي اتهاس پست پيل آهي، جيتوڻيڪ سنڌي زبان زنده آهي [42]. هن مسئلي تي گهٽي جهالت ۽ غلط فهمي ڦهليل آهي، پر پوءِ به مان سمجهان ٿو ته زبان جا ماهر ضرور ڪٽندا، ڇاڪاڻ ته هو حق تي آهن. مطلب ڳالهه جو هيءَ آهي ته زبان کي

کيئن ڦهلائي سگهجي ۽ ڪارائتو بڻائجي. انهيءَ لاءِ اهو ضروري آهي ته اسڪول هڪدم قائم ڪيا وڃن.

سنڌ جي پنجن وڏن شهرن يعني ڪراچي، ٺٽو، حيدرآباد سيوهڻ ۽ سکر ۾ ڏيهي سنڌي اسڪول کوليا وڃن. انهن ۾ لکڻ پڙهڻ، ڪجهه صرف و نحو ۽ انشا سيکارڻ گهرجي. شاگردن جو تعداد چاليهن يا پنجاهه جي اندر هئڻ گهرجي. تعليم جو معياد ٽي يا چار سال هئڻ کپي. سنڌ جهڙي ملڪ ۾ ابتدائي تعليم تي وقت وڃائڻ اجايو آهي.

مڪاني زبان جي انهيءَ خدمت ڪرڻ کان پوءِ واجب آهي ته اسان پنهنجي ٻوليءَ جي تعليم کي ترغيب ڏيون ۽ ان ۾ اسان جي ٻڻ ڀلائي آهي. جيڪڏهن ڏيهي ماڻهن کي علم پرائڻ جو موقعو ڏنو آهي ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکارڻو آهي ته اسان ڪانئن گهٽ اڪتي آهيون. جيڪڏهن ڪين ٻاڻ ڏي اوڏو ڪرڻو آهي ته پوءِ انهن کي انگريزي ٻولي ضرور سيکارڻ گهرجي. ٽن مکيه شهرن يعني ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ اسڪول کولڻ گهرجن. تعليم جو نصاب انگريزي لکپڙهه، گرامر، مضمون نويسي، حساب، ليکو چوکو ۽ مختصر تاريخ ۽ جاگرافي هئڻ کپي ۽ تعليم جو معياد اٽڪل پنج ورهيه ٿيڻ گهرجي. انگريزي اسڪولن جا شاگرد سدا ڏيهي اسڪولن مان کڻڻ کپن، البت جيستائين سرڪاري نوڪريءَ جو دلاسو نه ڏبو، تيستائين شاگردن جو تعداد نه وڌندو.

انهيءَ ۾ ذرو به شڪ نه آهي، ته اسان جي روشن دماغ حڪومت اهي قدم اڳ پوءِ ضرور کڻندي.

سنڌي زبان لکڻ لاءِ گهٽ ٽي قسمن جا اکر ڪم آڻيندا آهن. مسلمان عربي اکرن جا ڪيترا نمونا استعمال ڪندا آهن. انهن کان سواءِ، هندو گهٽ ۾ گهٽ ٻن قسمن جون آئيويڻائون ڪم آڻيندا آهن، مثلاً: ١. خدا آبادي يا واڻڪا اکر، ٢. لنڊي جنهن جا ٻه قسم آهن: (الف) لوهاڻو ۽ (ب) پاٺيو آئيويڻا،

۳. سرائي، جي اتر سنڌ ۾ ڪم ايندا آهن. ۴. خواجن جا اکر، ۵. ميمڻن جا اکر، ۶. پنجابيءَ جو اڳيون نمونو، ۷. پنجابيءَ جي لهندي صورت ۽ ۸. گرمکي يا پنجابي.

آئيوٽا ۾ سراسري چاليهه اکر هوندا آهن، جن مان ڏهه حروف علت آهن ۽ ٽيهه حروف صحيح.

اهي اکر لهندي [۴۳] ۽ گرمکيءَ جي معرفت ديوناگريءَ مان نڪتل ٿا نظر اچن. سنڌ ۾ هندو هميشه اتر کان پئي آيا آهن، تنهنڪري ممڪن آهي ته هنن اهي آئيوٽائون پنجاب مان انهيءَ صورت ۾ آنديون هجن، جيڪا نانڪشاهه ڪتب آندي هئي. شايد انهيءَ پوءِ رواجي اکرن جي صورت ورتي، ۽ ان ۾ اهتريون تبديليون ٿيون، جهڙيون نياتيون هيون [۴۴]. مانوارو مسٽر جيمس پرنسيپ، انهيءَ ڳالهه ۾ بلڪل غلط آهي ته سنڌي، مارواڙيءَ جي بگڙيل صورت آهي يا گجراتي، تامل ۽ ملايالم پاشائن جي ميلاپ مان ٺهيل آهي.

پر اهي سڀ آئيوٽائون هن وقت بيڪار آهن. انهيءَ جو سبب هيءُ آهي ته انهن ۾ پورا حروف علت [۴۵] ڪونه آهن، جنهن جو نتيجو هيءُ نڪرندو آهي ته واپاري پنهنجو ليکو چوکو به نه سمجهي سگهندا آهن، جيستائين يادگيري نه هوندي اٿن.

اسڪولن کولڻ کان اڳ اهو ضروري آهي ته ڪي ڪارائتا اکر چونڊ ڪيا وڃن. مگر انتخاب ڪرڻ ۾ مشڪلاتون آهن. چئن نمونن جي اکرن جي حمايت ڪئي وئي آهي، يعني ۱. ديوناگري، ۲. خدا آبادي، ۳. گرمکي، ۽ ۴. نسخي.

ديوناگري، جا سڀني کان وڌيڪ علمي آئيوٽا آهي ۽ اها اسان جي الف-بي مان مشابهت رکي ٿي. ديوناگري لغتن، وياڪرڻن ۽ اهڙن پين پستڪن لاءِ ڏاڍي موزون آهي

جي ڪتاب يورپي ماڻھن کي ڏيھي ٻولي سيکارڻ لاءِ تيار ڪيا
وڃن ٿا. ساڳئي وقت انھن ۾ ڪيترين ڪوتاھيون پڻ آھن.
گھٽ ۾ گھٽ ويھن اکرن [۴۶] کي سڃاڻپ جون نشانيون
ڏيئيون پونديون، نه ته سمجھه ۾ نه ايندا. تنھن کان سواءِ،
جيتوڻيڪ اھي اکر ڇاپيل ڪتابن لاءِ موزون آھن، پر اھي
سرڪاري لکپڙھ ۾ اھنجا ۽ اوکا لڳندا [۴۷]. ماڻھو به
اھي آسانيءَ سان ڪونه سکي سگھندا. ھن وقت ھو انھن کان
غير واقف آھن. ھي اعتراض تمام وزنائتو آھي. ھڪڙي
عام فھم الف-بي ڪيڏي، ان جي جاءِ تي ٻي نئين آڻيوڻا
مڙھڻ ھڪ تمام ڪٺن ۽ بيسود ڪم آھي.

خدا آبادي [۴۸] اکرن جي حمايت انھيءَ ڪري ڪئي
وڃي ٿي جو ھو اڳيئي گھڻي قدر ڪتب آندا وڃن ٿا.
پر انھن جو استعمال ھندن جي فرقي تائين محدود آھي.
جيتوڻيڪ اھو تمام اھم فرقو آھي. ھندن ۾ فقط واپاري طبقو
اھي اکر ڄاڻي. مسلمن ۽ عاملن جو انھن سان ڪوبه واسطو
ڪونه آھي. انھن تي مکيه اعتراض ھيءُ آھي ته ھاڻوڪيءَ
صورت ۾ اھي پڙھڻ تمام ڏکيا آھن. ڪنھن صلاح ڏني
آھي ته انھن اکرن کي گجراتي حروف علت جو جامو
پھرائي [۴۹] نئون روپ ڏجي. اھا ڳالھه شايد ڏکي نه ٿئي،
پر سوال آھي ته ماڻھو اھا صلاح قبول ڪندا؟

گرمکي اکر، ديوناگريءَ جي سادي صورت آھن. اھي
پنجابي زبان جي لکڻ لاءِ نهايت موزون آھن، پر سنڌيءَ
لاءِ ڪارائتا نه آھن. انھن جي استعمال ۾ به ساڳيون مشڪلاتون
درپيش اينديون، جي ديوناگري اکرن جي ڪتب آڻڻ ۾ اچن
ٿيون. ماڻھو انھن کان ٿورو واقف آھن. انھن ۾ گھڻيون
ڦيرڦاريون ڪرڻيون پونديون، اھي اکر ڇاپي لاءِ چڱا آھن، پر
لکڻ ۾ ڍلا ۽ ڏکيا لڳندا.

سنڌ جون حالتون عربي الف-بي جي نسخي اکرن جي فائدي ۾ ٿيون نظر اچن. انهن اکرن جي ذاتي خوبين جو ضرور اعتراف ڪرڻو پوندو، ڇو جو اهي عربستان مان آيبري، الجزائر کان، گنگا ندي ۽ بخارا کان سلون تائين پکڙجي ويا آهن! انهن کي صدين جون صديون آزمايو ويو آهي ۽ اهي ڪيترين ئي ٻولين لاءِ ڪارگر ثابت ٿيا آهن. اهي معمولي پيچ-گهڙ ڪرڻ سان هندستانين جي چپ مان نڪرندڙ آوازن، ايران ۽ ملايا جي ماڻهن جي مٺين لاتين ۽ عربن جي حلق مان پيدا ٿيندڙ ٻولين کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪم آندا ويا آهن. انهن کي ايشيا جي بهترين الف-بي ڪري چئجي ته بجا ٿيندو. اها ڳالهه ممڪن نه آهي ته ڪو جديد روسي طرز جا اکر، انهن جي جاءِ پري سگهندا ۽ نه اهي اکر تمدن جي ترقيءَ سان ڀنتي پوندا. انهن جي ٻيهڪ ۾ نزاڪت آهي ۽ اهي سليس ۽ سمجهڻ ۾ آسان آهن. مطلب ته اهي ٻيءَ ڪنهن ۾ الف-بي کان گهٽ نه آهن. انهن جي خوبيءَ جي ثابتي اها آهي ته اهي جنهن زبان لاءِ ٺاهيا ويا آهن، تنهن جو هر هڪ آواز چڱيءَ طرح ظاهر ڪري سگهن ٿا. پر اهو سمجهي سگهجي ٿو ته جيئن اهي اکر عربيءَ کان پري ٿيندا تيئن زياده ڪرندا ويندا. هن وقت سنڌي لکڻ لاءِ انهن ۾ تڪڙي ڦير گهير ڪري انهن جو روپ بدلايو ويو آهي. اعرابون منجهائيندڙ آهن ۽ هڪ-هڪ حرف کي ڪيترا آواز آهن، تنهنڪري اهي حرف ذڪيا ۽ منجهائيندڙ لڳن ٿا. پر انهن جي ذاتي خوبي ڪانه ويئي آهي، ۽ اها قائم رکي سگهجي ٿي ته جيئن تعليم ترقي ڪندي ويندي، تيئن انهن کي سڌارڻ جا اپاءَ ورتا ويندا. هندستاني ماڻهن تازو نستعليق خط لکڻ جي طريقي ۾ ڪيتريون ڦيريون ڦاويون ۽ سڌارا ڪيا آهن.

نسخي حرفن اختيار ڪرڻ جي حمايت ڪرڻ لاءِ مون
کي هي سبب مناسب نظر اچن ٿا: ١. ملڪ جو سڄو اتهاس
صدين کان وٺي انهن اکرن ۾ لکيو پيو آيو آهي. ٢. سڀ
تعليم يافته مسلمان، اهي اکر پڙهي ۽ انهن مان ڪيترا لکي
ڄاڻن. ٣. هن وقت ساريءَ سنڌ ۾ هندو عامل اهي اکر
پڙهي نٿا سگهن، مگر هو نستعليق سنڌي يا فارسي اکرن
کان واقف آهن، جنهنڪري کين انهن اکرن سکڻ ۾
مشڪلات ڪانه ٿينديون. ٤. انهن اکرن ۾ ايتري رواني آهي
جو اهي ڪافي تڪڙا لکي سگهجن ٿا. عربن جي انشانويسي
ان ڳالهه جي ثابتي آهي.

نسخي اکرن کي ترجيح ڏيڻ لاءِ اهي سبب آهن. ٻئي
طرف چيو ويندو ته نستعليق جي فائدي ۾ مکيه ڳالهه اها آهي
ته صوبي ۾ هر هڪ ليکڪ اهي اکر ڄاڻي. اهي هندستاني ۽
پنجابيءَ [١٥] ۾ ڪاميابيءَ سان ڪم آندا ويا آهن، تنهن
ڪري سنڌيءَ ۾ به اهڙائي ڪامياب ٿي سگهن ٿا. انهن تي
مکيه اعتراض هيءُ آهي ته جيتوڻيڪ اهي پروانن، عريضن،
حڪمن ۽ سرڪاري لکپڙهه لاءِ برابر ڪارگر آهن، پر انهن جي
مختصر نويسيءَ سان ايتري ته مشابهت آهي جو اهي سنڌي
ٻوليءَ لاءِ موزون نه ٿيندا. سنڌي ٻولي آواز، بناوت ۽
اعرابن جي تعداد ۾ اهڙي ته پيچيدي آهي، جو ان لاءِ
هڪ وڏيڪ مڪمل الف - بي جي ضرورت آهي، جيئن
عام ماڻهن جو عمل ڏيکاري ٿو. سنڌي جا عالم ڏسندا
ته سنڌ جي سڄورن تعليم يافته ماڻهن کي به ڏيهي ٻيتن
پڙهڻ ۾ تڪليف ٿيندي آهي، جي. ڪي مصنف مذهبي ۽
طبي تصنيفن ۾ اڪثر ڪم آڻيندا آهن. ان ڳالهه جو اهو
فيصلو ته آزمودو ۽ تعليم اها تڪليف ڪهڙي قدر دور ڪندا يا نه،
سو مان زبانن جي ماهرن تي ڇڏيان ٿو.

باب ستون

سنڌ جي هن وقت جي معاشرتي حالت - شاديءَ متعلق هڪڙي ڏيهي ڪتاب مان ڪي ٽڪرا - ملاقات جو دستور - نشي جو رواج ۽ نشيدار شين جا قسم، جي استعمال ڪيا وڃن ٿا - قومي مذهب جي خصوصيت - روحاني علم، شيطاني علم، طلسم ۽ ڪيميا - هنن جي رستي جادو ۽ قسمت جو ڪتاب - خوابن جو تعبير - هٿ ڏسڻ جو علم - سوڻ سڳڻ - ڏوهه ۽ سزائون.

ڪنهن مهذب ماڻهوءَ اڳيان فقط لفظ جي رستي، هڪ نيم سڌريل قوم جي ٻنڪت جو صحيح نقشو پيش ڪرڻ، نهايت ڪٺن ڪم آهي. منهنجي خيال موجب سٺو طريقو اهو ٿيندو ته ماڻهن جي چال چلت، رواجن، عادتن ۽ رسمن جو احوال ۽ عوام جي لاءِ جيڪي ڪتاب اڳ ۾ لکيا ويا آهن، تن مان حوالا ڏئي ٻنڪت جي تصوير جو نقشو چٽجي.

جنهن تصنيف مان هيٺيان احوال ڏجن ٿا، تنهن ۾ شاديءَ متعلق مختصر هدايتون ڏنل آهن. اها تصنيف، سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي ۽ سيد حسن عليءَ جي لکيل آهي. ان ۾ ٻه باب آهن، جي سليس طرز ۾ لکيل آهن. يورپي ماڻهو ڏسندا ته ڪتاب جو مضمون مشهور انگريز تصنيف "ڪل جو افسانه" ۽ انهيءَ زماني جي ٻين تصنيفن جهڙو آهي - جڏهن مغرب جي حالت اهڙي هئي، جهڙي هاڻي مشرق جي آهي.

ڪتاب رسول صلعم جي هن حديث سان شروع ٿئي ٿو ته "شادي منهنجي سنت آهي، جو ان ڪان منهن موڙي ٿو سو منهنجو نہ آهي." جيڪڏهن ماڻهوءَ کي شادي ڪرڻ جي طاقت آهي ته پوءِ شادي واجب آهي ۽ جي هن کي پاڻ پالڻ جي طاقت آهي تہ پوءِ شادي سنت [٢] آهي. ماڻهو مجرد تڏهين رهي سگهي ٿو، جڏهين هن کي زال پالڻ جي طاقت نہ هجي يا هو شادي جي مقصد طرف مائل نہ هجي. جيڪڏهين ماڻهو مفلس نہ آهي ۽ رغبت بہ اٿس، تہ ان حالت ۾ شاديءَ لاءِ قرض بہ کڻي سگهي ٿو، جنهن جي اسلام ۾ هوندي سخت منع ٿيل آهي. نہ فقط ايترو، پر ڪيس انهيءَ مقصد لاءِ قرض کڻڻ جي پڻ هدايت ڪيل آهي. اها اجازت انهيءَ وعدي سان تہ قرض ادا ڪرڻ ۾ خدا سندس وڪيل آهي. تنهائيءَ حالت ۾ روزن رکڻ ۽ نمازن پڙهڻ جي هدايت ڪيل آهي.

انهن تمهيدي بيانن ڪان پوءِ، مصنف صلاح ڏئي ٿو تہ اخلاقي ۽ جسماني نقطہ نگاه ڪان زال جو انتخاب ڪيئن ڪرڻ گهرجي. شائق کي اهو مشورو ڏنو ويو آهي تہ هو پڻ ڳالهين تي خاص ڌيان ڏئي: هڪڙو خاندان، پيو حسب. بيوه عورت ڪان پاسو ڪرڻ گهرجي. زال ۾ چار خاصيتون ضرور هئڻ کپن: پهريون تہ هن جو قد مرد جي قد ڪان گهٽ هجي، ٻيو، هن ڪان ننڍيءَ عمر جي هجي. ٽيون، ملڪيت ۾ بہ ڪانئس گهٽ هجي. چوٿون، عزت ۽ شان مان ۾ بہ مڙس جيترو نہ هجيس. ڪٽڪاٺون رنگ ۽ ڪارا وار، زياده پسند ڪيا ويندا آهن. گلابي، سفيد ۽ زرد چمڙيءَ ڪان پاسو ڪرڻ کپي، جو اهي نفس پرست طبيعت ڏيکارن نمون. سيد چوي ٿو تہ ستن قسمن جي زالن ڪان پرهيز ڪرڻ کپي: ١. ڪم ذات، ٢. تمام حسين، ٣. سروقد، ٤. سنهيون عورتون، جن سان محبت ڪرڻ مشڪل آهي، ٥. گهڻ ڳالهائيون، ٦. شهوت پرست

۽ ٧. اهي زالون جن سان گهوٽ جو اڳئين ميلاپ ٿيو هجي، جهڙوڪ اهڙين زالن بنسبت شرعي منع ڪانه آهي.

نڪاح، بهتر آهي ته مسجد ۾ پڙهجي ۽ نه گهر ۾. شاديءَ جي ڇيج ۾ شريڪ ٿيڻ روزي جي ثواب برابر آهي. حديث آهي ته "نڪاح هزار ورهين جي عبادت کان بهتر آهي." ڇيج جي اڳيان جيڪو طعام حاضر ڪيو وڃي ٿو، ان ۾ ملائڪ گهٽ ۾ گهٽ ته ٻه اڍائي آنا بهشتي ڪاڏو ضرور ملائيندا آهن. گهوٽ جو پهريون پهر، هڪ سؤ اسي ورهين جي عبادت [٣] جي برابر آهي. ان جي ڪري مائهو قبر جي عذاب کان بچندو ۽ سندس قبر مٿان نُور وسندو ۽ هن جي اسي ملائڪ خدمت ڪندا. گهوٽ کي اها پڻ هدايت ڪئي وئي آهي ته مٿاميڙ کان اڳ، ڪنوار جا پير ڌوئي، پاڻي حجري جي چئني ڪنڊن ۾ هاري. ائين ڪرڻ سان سندن نصيب کلڻ جو امڪان آهي. تنهن کان پوءِ گهوٽ، زال جي وارن جي چوٽي هٿ ۾ جهلي، هي دعا گهري: "يا الله، مون ۾ ۽ منهنجي گهرواريءَ ۾ برڪت وجهه! اسان کي رزق ڪشادو ڏي. اسان جو اولاد نيڪ، صالح، ايمان وارو ۽ بدڪارن جي صحبت کان بچيل هجي."

تنهن کان پوءِ سيد، زالن جي مذهبي ۽ گهرو فرض تي هڪ لنبو چوڙو بحث ڪري ٿو. اهي فرض هن ريت شمار ٿيل آهن:

١. هن کي ڏينهن ۾ پنج وقت نماز پڙهڻي آهي ۽ روزا رکڻا آهن. هوءَ مڙس کي پڻ هدايت ڪندي ته پنهنجا فرض ادا ڪري. ياد رکڻ کپي ته زال کان قيامت جي ڏينهن پهريون سوال، نماز بنسبت ڪيو ويندو. ٻيو سوال اهو پڇيو ويندس، ته مڙس جا فرض پورا ڪيا اٿئي يا نه؟

٢. زال جا مڙس ڏانهن جيڪي فرض آهي، تن تي هميشه ويچار ڪندي رهي ۽ سڀڪنهن ڳالهه ۾ مڙس جي فرمان ۾ رهي [٤]، جيستائين هن جا حڪم الاهي احڪامن جي خلاف نه هجن.

٣. شرم ۽ حياء جو قاعدو، خيال، قول يا فعل ۾ هرگز نه ٽوڙڻ گهرجي. حديث آهي ته بيحيا زال ڦڪي طعام جي آچار آهي.

٤. سواءِ قوي سببن جي طلاق ڏيڻ نه گهرڻ.

٥. مڙس جي اجازت کان سواءِ، گهر کان ٻاهر نه نڪرڻ. مڙس جي موڪل کان سواءِ، ماءُ-پيءُ وٽ به نه وڃڻ، پوءِ ڀل ته هو مرڻ جي ويجهو هجن. جيڪا زال مڙس جي اجازت کان سواءِ گهر کان ٻاهر وڃي ٿي، ان تي خدائي قهر نازل ٿئي ٿو ۽ هوءَ شرعاً سٽ دُرن جي سزاوار ٿئي ٿي. تنهن کان سواءِ هوءَ ڪاڏي پتي جو حق به وڃائي ٿي.

٦. گهرو ڪم، جهڙوڪ رڌڻ-پچائڻ (مڙس لاءِ ۽ پنهنجي لاءِ)، سبڻ، پراڻن ڪپڙن کي ٽوپا ڏيڻ، ڪتڻ، ڌوئڻ، ڍور ڏهڻ، باهه ٻارڻ ۽ ٻوڙ ٽاڙي ۽ سڌي پاڻي جي سنڀال تي ڌيان ڏئي. مڙس کان اڳ کائڻ ۽ سادي کاڌي کائڻ کان انڪار ڪرڻ، ڇاڪاڻ ته ٻيا آڇو ٿا کائڻ گناهه آهي. مڙس جي وارن کي ڦڻي ڏيڻ، هن جا ڪپڙا ڌوئڻ ۽ بسترو وڇائڻ مذهبي نقطه نگاهه کان حج ۽ عمره جي برابر آهن.

٧. گهر ۾ جيترو ٿي سگهي، اوترو اڇو ۽ ٻاهر سادو ويڳو پهري [٥]. گهر ۾ بدن صفا رکڻ لاءِ تيل سرسو ڪرڻ ۽ مهندي وغيره لائڻ، ڏندن جي صفائي جو خيال رکڻ. ساڳئي وقت هڪ شريف عورت کي پوشاڪ جي معاملي ۾ زيادتيءَ کان ڪم وٺڻ نه گهرجي ۽ مڙس کي ٿئي جي

پٽ-پٽيهر، ملتاني ململ، پرت پريل ڇٽين ۽ اهڙين ٻين قيمتي شين لاءِ تنگ ڪرڻ نه کپي.

٨. جيڪڏهن عورت دنيادار هجي، ته انهيءَ ڳالهه جو ڍنڍورو نه ڪُهائي ته مان مڙس کي ٻاليان ٿي ۽ غريب هجي ته پنهنجي حال تي راضي رهي.

٩. مڙس مسافريءَ تان موٽي تہ، ساڻس ڪلهڪ ٿي ڳالهائي.

١٠. مڙس سان يا مڙس جي روبرو ڏاڏيان يا شوخيءَ سان هرگز نه ڳالهائجي. لعنت ۽ ڦٽ وارا لفظ ڪم نه آڻجن. مڙس جي ورڍ ڪڏهن نہ ڪڍجي ۽ ائين نہ چئجيس تہ تنهنجا ڏند وڏا ۽ نڪ ننڍو آهي يا تنهنجو پير وڏو ۽ پنيون ٽنيهر جهڙيون آهن[٦]. يا خدا تنهنجو منهن ڪارو ڪمو آهي، يا تون ڪَراڙو، ڇٽُ ۽ نامرد آهين، يا تون ڏند ڪڍي ڏاڍو لهين ٿو، يا واه! ڇا تنهنجي ٻڪ ۽ ڇا تنهنجي لوڏا!

سيد ويچارو زالن جا فرض ڳڻي ٻڌائي، تنهن کان پوءِ افسوس سان ظاهر ٿو ڪري تہ سنڌ جون زالون پنهنجي فرض ادائيءَ ۾ ڪوتاهي ڪنديون آهن. شايد مشهور شاعر، ملاڻ وانگر، هو بہ لبڪ تہ چڱو هو، پر گهر ۾ سلڻدي پڇندي پوري ساري هئس. ويچارو شايد پنهنجي آزمودي مان ٿو ڳالهائي. ماڻهن جي چال چلت ۽ رسمن سمجهڻ لاءِ اهو ضروري آهي تہ انهن جا رواج ۽ ريتون جاچي ڏسجن تہ ڪهڙا آهن. سنڌي، رفتار جي ڍنگ ۽ مردانيءَ گفتگوءَ ۾، عربن کان گهٽ آهن. هنن جي اٿ-ويهہ بہ هندستانين جهڙي نزاڪت پري ۽ پُر تڪلف نہ آهي. سهڻ ۽ ٻين مٿين درجي جي ماڻهن ۾ ايراني طريقي جي نشست-برخواست تي گهڻو زور ڏنو ويندو هو. مگر پراڻي نقل ڪرڻ ۾ هميشه نزاڪت. لطافت ۽ شائستگي

ڪَهٽ هوندي آهي. هيٺين درجن جي ماڻهن ۾ اٿڻ ويهڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو گهٽو سليقو ڪونہ هوندو آهي. ڪو رواجي مسلمان اندر اوطاق ۾ ايندو آهي، تہ اچڻ سان زمين تي ويهي مجلس ۾ شريڪ ٿيندو آهي، ٻهرين ميرن جي ڏينهن ۾ "دربار" (جيڪڏهن ان کي انهي نالي سان سڏي سگهجي ٿو) گستاخي پسند نہ ڪندي هئي. مگر ٻوليان مير اهو شان نہ رکي سگهيا. هت عام سلاميءَ جو هڪڙو مثال ڏجي ٿو، جنهن سان مٿين ڳالهہ چڱيءَ طرح روشن ٿيندي. جڏهين ڪو حاڪم رعيت کي پنهنجي زيارت جي شرف بخشڻ جو ارادو ڪندو هو، تڏهين هن لاءِ دروازي جي پرسان ورانڊي ۾ هڪ ڪرسي رکي ويندي هئي. "سلاميءَ" جي پڪار تي ماڻهو اندر ڪاهي پوندا هئا. حاڪم جي چوطرف سندس عملي جي ماڻهن سان مضبوط ۽ قداور خادمن [٧] جي هڪ ٽولي بيٺي هوندي هئي. ماڻهو انهن کي زور سان ٻري ڪري، اندر لنگهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. خادم بہ ساڳئي نموني ۾ ماڻهن جو مقابلو ڪندا هئا. جيڪڏهن ماڻهن جو ميڙ حاڪم تائين پهچي نہ سگهندو هو، تہ هو درخواستون ۽ عرضون هن کي اڇلائي ڏيندا هئا. ساڳئي وقت هو ڏاڍيان زور سان دعائون گهرندا ۽ پڙهندا هئا [٨]. جيڪڏهن حاڪم اها روش برداشت ڪري نہ سگهندو هو، تہ پوءِ هو چپ چاپ در ڪولي پنهنجي ڪمري ۾ کسڪي هليو ويندو هو. انهيءَ وچ ۾ ماڻهو ٽڪل خادمن کي ڌڪا ٽيلها ڏئي اندر لنگهي ايندا هئا. جڏهين پنهنجي ناڪاميابي اکين سان ڏسندا هئا، تڏهين در پٺيان جي ڪوشش ڪري پاڻ کي وندرائيندا هئا. اهڙيون حالتون لنڊن ميرن جي محلن ۾ وقت بوقت پيون ٿينديون هيون. شيرمحمد سان بہ اهڙي ماجرا ٿيندي هئي، جنهن ڪري هن ڪان ماڻهو ڪن هڻندا هئا ۽ هن لاءِ عزت بہ هوندي هين. هڪڙي دفعي جڏهن ڪنهن عرضدار ڏاڍو تنگ ڪيس،

تڏهين پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ مصلو وڇائي نماز ۾ بيهجي ويو. مسلمانن کي نماز ۾ هيڏي هوڏي ڏسڻ جي منع آهي، تنهنڪري هن کي خيال هو ته ماڻهو نماز ۾ مون کي نه ستائيندا. ۽ عرضدار درخواستون هن جي سامهون جهلي بيٺا، تان جو نوڪرن ڌڪا ڏيئي، تڙي ڪڍين. رنجيت سنگهه جي دربار جو شان ۽ فتح علي شاهه جي سلام جو دستور نرالو هوندو هو.

مٿين طبقي جا امير، ڌارين کي بيعزتو ڪرڻ پسند ڪندا آهن، خاص ڪري جڏهين هو ڏسندا آهن ته اڳلا دل ۾ نٿا ڪن. مشرقي ماڻهن جي عادت هوندي آهي ته هو جڏهين ڏسندا آهن ته اڳلا مات ڪري ويهڻ وارا نه آهن ته پوءِ بدتميزيءَ ڪرڻ جي همت ڪانه ٿيندي اٿن. اهڙن ماڻهن جو سولي ۾ سولو علاج هي آهي ته ساڻن غصو ڪجي ۽ تنديءَ سان ڳالهائجي. ڪو ماڻ اچي ۽ ڪيس چئجي ته مالڪ گهر ۾ ڪونهي، ته اها هن جي بيعزتي ليکي ويندي آهي. جيڪڏهين مهمان جي پوري آجيان نه ٿي ته پوءِ هو وري چائنٺ اندر پير نه پائيندو آهي. ملاقات جي طريقو هن ريت هوندو آهي: پهريائين نوڪر اچي اطلاع ڏئي ويندو آهي ته مهمان اچي ٿو. جڏهين مهمان ايندو آهي. تڏهين ميزبان گهر کان ٻاهر نڪري سندس استقبال ڪندو آهي. جيترو مهمان جو زياده درجو هوندو آهي، اوترو ميزبان ٻاهر ايندو آهي. ۽ جي مهمان ڪو وڏو ماڻهو هوندو آهي ته هن جي اچڻ تي سڀ پنهنجن جاين تان اٿي کڙا ٿيندا آهن. جيترو هن جو مرتبو هوندو، اوترو هو اڳتي وڌندا. خوش خيرافيت ڏکي ۽ ٽڪائيندڙ هوندي آهي. گفتگو اڪثر فارسيءَ ۾ ۽ بعضي سنڌيءَ ۾ ڪندا آهن. پوءِ ميزبان، مهمان کي وٺي وڃي سندس جاءِ تي ويهاريندو آهي. مسند هڪڙي کٽ هوندي آهي، جنهن تي ڪا رلي يا توشڪ وڇائيل هوندي آهي. مسند جا هيٺيان درجا ٿيندا آهن.

ڀريون، منجي، جنهن تي بعضي ڪو وڇاڻو پيل هوندو آهي ۽ بعضي اگهاڙي هوندي آهي، ٢. زمين تي ڪو غاليچو وڇايل هوندو آهي، ٣. زمين تي پيل تڏو، ٤. هٽ، ٥. ڪا جاءِ ڪوٺيءَ کان ٻاهر، ورانڊي ۾. ٿڌي ٽڪي ويهڻ کان پوءِ شربت، ڦوٽا، پان، سوپاري ۽ حقو کڻي ايندا آهن. اڄڪلهه ڪٿي ڪٿي شراب، ڀنگ ۽ آفيم به آڇيندا آهن. پر ڏاڍا ماڻهو گهڻو ڪري اهڙي ڪم ڪرڻ کان ڊڄندا آهن، ڇاڪاڻ ته ڪوبه شريف مشرقي پرائي گهر ۾ نشيدار شين کي ورلي هٿ لائيندو، ڇو ته ماڻهو نشي جي حالت ۾ اڪثر ڪري تهذيب جي دائري کان نڪري ويندا آهن. ايران ۾ مهمانن کي باقاعدي ماني کارائي ويندي آهي، پر سنڌ ۾ ورڙي ميوي جو رواج آهي. جهڙو ميزبان جو سماجي مرتبو هوندو آهي اوترو کيس وڌيڪ ترسائڻ لاءِ زور پريو ويندو آهي. جيڪڏهن ميزبان گهٽ درجي جو ماڻهو هوندو آهي، ته گهڻو وقت ترسائڻ لاءِ زور ڪين پريو ويندو آهي. مهمان جي واپسي به سماجي لحاظ کان شان ۽ شوڪت سان ٿيندي آهي. جيڪڏهين مهمان ڪو وڏو ماڻهو هوندو آهي ته پوءِ ميزبان هن سان گڏجي سندس گهر تائين ڇڏڻ ويندو آهي.

ٻنهي پيل ملڪن ۾، اهڙين معمولي ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ تمام ضروري آهي. مشرق ۾ ٻولي، رسمن ۽ رواجن جو علم تمام ضروري آهي. هندستان جي ڪيترن ڀاڱن ۾، مهذب انگريزن کي جهنگلي [٩] سڏيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ جو هو انهن معمولي ڳالهين کي نظرانداز ڪندا آهن، جن جي وسيلي هو ماڻهن ۾ پنهنجي لاءِ عزت پيدا ڪري سگهن. سنڌ جي هرهڪ مير کي پنهنجو پنهنجو خطاب هوندو هو. مير نصير خان کي "سرڪار فيض آثار" ڪري سڏيندا هئا. ڳالهائڻ ۾ هنن کي "مير صاحب" يا "ميرسائين [١٠]" ڪري چوندا هئا. سندن زالون "ديره ڪلان" [١١] جي نالي سان

سڏيون هيون ۽ ڪي وري "ڏيره خورد". انهن اصطلاحن جو استعمال تمام ضروري هوندو هو. انهن ڳالهين ۾ غفلت، سنڌين سڏي هٽڪ ڪري ليکي ويندي هئي.

سنڌ جي ڏيهي پنگت جي هاڻوڪي حالت جي، هڪڙي خراب ڳالهه هيءَ آهي ته ان ۾ نشي واپرائڻ جو گهڻو رواج ٿي پيو آهي [١٢]. اعليٰ خواه ادنيٰ ماڻهن ۾، سواءِ پرهيزگار شخصن جي (اهڙو ڪو ورلي هوندو جنهن جي دل شراب جي گلاس تي نه هرڪندي)، شراب ۾ اڪثر پاڻي ملائي پيئندا آهن. جيترو شراب، اوترو پاڻي. وڏا ماڻهو جبي عادتي پياڪ هوندا آهن، سي ڪاڏي ڪان اڪ پيئڻ شروع ڪندا آهن. جڏهين ڪاڻي خنڪي چڙهندي اٿن، تڏهن هو ماني کائي، ان جي مٿان هاضمي لاءِ ڪير جو پيالو پي چڏيندا آهن، جيئن اسان انگريز ڪافي پيئندا آهيون. هو هڪٻئي جي گهر يا ڏارين اکيان پيئڻ ۾ ۽ عار ڪونه سمجهندا آهن. جڏهين نشي ڪرڻ جو ارادو هوندو اٿن، تڏهين ڀريائين ڀنگ پي، ان جي مٿان شراب يا ڪو نشيدار عرق پيئندا آهن. چون ٿا ته اهڙيءَ طرح پيئڻ ۾ هڪ قسم جو خاص لطف ايندو آهي. فارسيءَ وارو چوي ٿو ته "ڀريائين ڀنگ پيو، پوءِ شراب. ساوڪ جي مٿان پاڻي سهڻو لڳندو آهي!" سنڌ ۾ اهڙا گهڻائي وڏا ماڻهو آهن، جن کي ڪنهن به نشيدار شيءِ واپرائڻ تي اعتراض ڪونه هوندو آهي. غريب ماڻهو، پيچڪ يا شراب ۽ عرق يا تاڙيءَ تي گذارو ڪندا آهن. اهو مستو ۽ پيئڻ ۾ نهايت اگرو هوندو آهي.

اڪثر ڪري ٽن قسمن جا شراب واپرايا ويندا آهن:

١، گڙ جو دارو، جو گڙ، ٻير جي چوڏن ۽ ٻين شين مان لهندو آهي. ان جو ذائقو تيز ۽ اگرو هوندو آهي. انهيءَ

هوندي ۽ سنڌ جا هندو اهو شوق سان پيئندا آهن. ڪي ته ڏينهن ۾ ساري بوتل پوري ڪيو ڇڏين! شراب ننڍين وڏين ساڻ پري پيئندا آهن، جنهن ۾ هڪ ننڍي چمچي جيترو دارو ماپندو آهي. ٻاءِ-ٻاءِ ڪلاڪ کان پوءِ، هو ٻي وڏي چاڙهيندا آهن. ٢. ڪتل جو دارو. جو ڪارڪن جو عرق آهي ۽ اڪثر ڪري غريب ماڻهو پيئندا آهن. اهو گرم ۽ آڪرو هوندو آهي. مکيه شراب هي آهن:

. انگوري شراب، جو سنڌي ڊاک مان حيدرآباد، سيوهڻ ۽ شڪارپور ۾ ٺهندو آهي. اهو کهٽو ڪري ڳڙ جي عرق سان ملو ڪيو ويندو آهي. سڪل انگور مان ٺهيل شراب کي "ڪشمش" چوندا آهن.

٢. سونفي، وڏف ۽ ڳڙ جي عرق مان ٺهندو آهي. اهو اڃن شرابن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي.

٣. مشڪي، ان کي مشڪ ۽ ٻين خوشبوءِ دار شين سان سڳنڌ وارو ڪيو ويندو آهي.

٤. ترنجي، ترنج جي گل مان ڪڍندا آهن.

٥. مصري، مصريءَ مان ٺهندو آهي ۽ معطر ٿيل هوندو آهي. اهو تمام قيمتي شرابن مان هڪ آهي.

٦. گلابي، ان ۾ گلاب جي پاڻيءَ جي سرهاڻ هوندي آهي.

٧. ڪيسري، ڪيسر جو رنگ ڏنل هوندو آهي. عام غريب مسلمان ڀنگ جا بيحد شوقين آهن. هو انهيءَ جا ايترا عادي آهن، جو گجرات جي آفيمين وانگر ان کان سواءِ حياتي وبال سمجهندا آهن. ميرن جي ڏينهن ۾ ڀنگ جو سير، هڪ آني ملندو هو. هاڻي اسان انگريزن مقاطعي جو رواج شروع ڪيو آهي ۽ ڀنگ جي قيمت پنجوڻي- ڇهوڻي ٿي وئي آهي. سنڌ جي ماڻهن جي دماغي ۽ جسماني ابتريءَ لاءِ هن قاتل شيءِ جو واهپو گهڻو قدر جوابدار آهي. ان مان ديوانگي، سستي ۽

پيا انيڪ مرض پيدا ٿين ٿا. ڀنگ هيٺين مکيه نمونن ۾ ورتائي ويندي آهي:

١. ڀنگ، سوائي يا سُکو. ڀنگ جي ٻوٽيءَ جا ننڍا ٻن، ٽُڙهه ۽ ٻج ڳهوٽي ان ۾ ڀاڻي پيا کير وجهي پيئندا آهن. ڀنگ جو گيهه ٻن نمونن ۾ ٺهندو آهي. سڀ کان سٺي ترڪيب هيءَ آهي ته ڀنگ کير ۾ ٽهڪائي، ان جي مَلائي آنراڻي ڪڍي، ان کي تاتي گيهه حاصل ڪيو ويندو آهي. رواجي طرح سير گيهه ۾ ڀنگ جو سير وجهي پتل جي ٿانو ۾ پُچجي ان کان پوءِ، ديگڙي کي ڍڪ ڏيئي ٻاهه تي رکجي، جيستائين سُڪي اڌ ٿي وڃي، تيستائين وقت بوقت گهمائبو رهجيس ته ترو نه لڳي وڃيس. جڏهين ڳاڙهو ٿي وڃي، تڏهين ديگڙو لاهي ڪپهه، ٿيپو ٿيپو ڪري ٽالهه ۾ وجهجي. هيءَ گيهه، جراح، نشتر هڻڻ وقت ماڻهوءَ کي بيهوش ڪرڻ لاءِ ڪم آڻيندا آهن.

٢ گانجو، هي ڀنگ جي ٻوٽيءَ جي چوٽين مان ٺهندو آهي. اهو چڪڻو آهي ۽ ڀنگ وانگر پيئبو به آهي. ان کي حقي ۾ پيئڻ واسطي تيار ڪرڻ جا گهٽ ۾ گهٽ ٽي طريقا آهن. جيڪڏهن ڪنهن کي تمام زياده نشي ڪرڻ جو ارادو هوندو آهي، ته هو ڀنگ جي ٻوٽيءَ جي ساري چوٽي ڀاڻيءَ ۾ وجهي، ٻج ٻُن کان ڌار ڪندو آهي. پوءِ پَنَ ڪڍي، هٿن جي تَرين ۾ مهٽيا آهن، جيستائين سُڪي گِنڍو ٿي پون. پوءِ چلم جي ٿُلهه جي تري ۾ وجهي، ان جي مٿان آلو تماڪ رکبو آهي، ۽ ان جي مٿان ٺوڙيءَ [١٤] جو ٻَريل ٽُڪر هوندو آهي. ان کان ٻي گهٽ نشيدار شيءِ، هن نموني ٺهندي آهي: ٻج ۽ ٻن ڳهوٽي ان جا ٽي ٻاٽي ڪڍيا آهن. ٽيون طريقو وري هي آهي ته ٻوٽي جي چوٽيءَ جا پَنَ ڪڍي، ڀاڻي جيڪي بچندو آهي سو تَتي تي سُڪائيندا آهن. جڏهين اهو گرم ۽ خشڪ ٿيندو آهي،

تڏهين ان کي هٿن ۾ مهٽي، چورو ڪندا آهن. پوءِ ان ۾ ٻاٽي ملائي، ڳوهي، موءِ وانگي ڪندا آهن. اهو گانجو تماڪ سان ملائيندا آهن ۽ ان جي هيٺان رکي نه چڪيندا آهن، جيئن ٻهرين ٻـن نمونن ۾ ڪيو ويندو آهي. سنڌ ۾ گانجو گهڻو ڪونه چڪيو ويندو آهي. سيڪڙن لاءِ هڪ ڦُل ڪافي هوندو آهي. عادتي ماڻهو چار- پنج ڦل ٿوري ٿوري وقت کان پوءِ چڪيندا آهن. گانجي جـو نسن تـي تمام خراب اثـر پوندو آهي. ان ڪي زور پچڻ لاءِ ليمي جي رس يا انب جو آچار کائيندا آهن.

۳. چرس يا ڀنگ جو ڪوئر. سنڌ ۾ ڪچو چرس نشي لاءِ يا دوا طور استعمال نه ڪندا آهن، جيئن اسان وٽ ٿيندو آهي. انهي حالت ۾ ان کي زهر سمجهيو ويندو آهي. سنڌ ۾ اهو يا تماڪ سان گڏي چڪيندا آهن، يا ان مان معجون ٺاهي کائيندا آهن. انهيءَ معجون جي سپ کان سٺي جنس افغانستان [۱۵] يا وچ ايشيا مان ايندي آهي.

سنڌ ۾ اهي آهن ڀنگ ورتائڻ جا مکيه طريقا. هر هڪ شيءِ جي جدا خاصيت هوندي آهي. چوندا آهن ته ڀنگ ڏپ ۽ خيال پيدا ڪندي آهي، ۽ چتي بک لائيندي آهي ۽ ان بعد بدهاضمو ڪندي آهي. گانجي سان سمجهه تيز ۽ ڳالهائڻ ۾ ماڻهو چتر ٿيندو آهي. ساڳئي وقت ماڻهو اهڙو هوشيار هوندو آهي جو ڪير به دل جو منجهه ڪونه ڪڍي سگهندو اٿس. چرس جو دماغ تي گانجي جهڙو اثر پوندو آهي.

ٻيون نشيدار شيون، جن جو عام طور سڄيءَ سنڌ ۾ ڪاهو آهي، سي هي آهن:

۱. معجون، يعني ڀنگ، چرس، ڌاتوري جي ٻجن ۽ ڪنهه مان ٺاهيل مٺائي جهڙو نشيدار حلوو. صوبي جا وڏا ماڻهو، گهڻو ڪري معجون ٿن غرض يعني خمار، قوت ۽

اساسڪ [١٦] لاءِ ڪم آڻيندا آهن. ٻوٽين ۾ مقصد اهڙا ضروري سمجهيا ويندا آهن، جو انهن جي حاصل ڪرڻ لاءِ نشي جي پرهيز وارن شرعي احڪامن جي به پرواه نه ڪئي ويندي آهي.

٢. خسخس: اها گهڻو ڪري پيڻ شين سان گڏ استعمال ٿيندي آهي.

٣. ٿاڌل: هڪڙي قسم جو فرحت ڏيندڙ شربت آهي، جو گرميءَ جي مند ۾ پيئبو آهي. اها ڏاڻا، وڏف، جيرو ۽ ٻيون شيون مصريءَ سان گڏ گهوٽي تيار ڪندا آهن. ٿاڌل لاءِ بعضي ان ۾ ٿوري ڀنگ به ملائي ويندي آهي.

٤. ڪوهي يا جابلو ڀنگ: ڏاتوري جو هڪڙو قسم آهي جو ڀنگ وانگي تيار ڪري ڇڪبو يا پيئبو آهي. اهو گهڻو ڪري فقير ۽ درويش پيئندا آهن، جو چوندا آهن ته مستي پيدا ڪندو آهي. اهو سمڪڙائن جي ڳچيءَ جي نسن کي ڏاڍو وڻندو آهي.

٥. آفيم يا امل: اڳي سنڌ ۾ گهڻو کائبو هو، جيتوڻيڪ اهو ڇڪيندا ڪونه هئا، پر هاڻي مهانگو ٿي ويو آهي، جنهنڪري ان جو رواج گهٽ ٿي ويو آهي. چون ٿا ته آفيم وٺڻ کان پوءِ ماڻهو حياتيءَ جي پرواه نه ڪندو آهي ۽ خوف کي نفرت جي نگاه سان ڏسندو آهي. جنهنڪري سالار ۽ سپاهي پنهنجي سورهيائي ڏيکارڻ لاءِ نشو ڪري، جنگ تي تيار ٿي ويندا آهن. بلوچ انهيءَ ڳالهه لاءِ مشهور آهن. اهو ئي سبب آهي جو هو لڙائيءَ ۾ همت ۽ بيباڪيءَ سان لڙندا آهن.

آفيم وٺڻ جا عام طريقا هي آهن. گولي ڳاهي، کائي، مٿان کنڊ يا ڪا ٻي مٺي شيءِ چٽي ڇڏبي آهي، يا پاڻيءَ ۾ ڳاري پيئبو آهي. جيڪڏهين صفا نه هوندو آهي، ته پيڻ

ڪان اڳ ڪوڙي ۾ ڇاڻيو آهي. بعضي ان ۾ زعفران ملائي، ٻين ڪيترن طريقن سان پيئندا آهن. پر انهن طريقن جو هن ملڪ ۾ ايترو رواج نہ آهي، جيترو هندستان ۾.

سنڌ ايتري مهذب نہ آهي، جو ان ۾ نشيدار شين جي پيئڻ لاءِ جدا جايون ٺهيل آهن. سيني وڏن شهرن جي ٻاهران ڪئين دائرا [17] هوندا آهن، اهي گهڻو ڪري پوشيده باغيچن ۾ هوندا آهن، جتي ڀنگ ۽ نازبوءِ پوکيل هوندي آهي. چون ٿا تہ نازبوءِ ماڻهوءَ کي کلائيندي آهي. دائري ۾ مهمانن جي سهوليت لاءِ هڪ اوطاق يا ڪمرو پڻ هوندو آهي. شام جو پنجين يا ڇهين ٻجي ڀنگ جا موالي اچي گڏ ٿيندا آهن ۽ ڏاڍو ڇهڇٽو لڳندو آهي. پوءِ تہ ڀنگ ڌوئڻ، نپوڙڻ ۽ گهوٽڻ کي لڳي ويندا آهن. انهيءَ دل پسند شوق جي انتظار ۾، منجهن هڪ نئون روح ڦوڪجي ويندو آهي. جڏهين ڀنگ تيار ٿيندي آهي، تڏهن هرڪو خاموشيءَ ۽ سنجيدگيءَ سان پيئندو آهي. تنهن کان پوءِ، ڪي حقو ڇڪيندا آهن تہ ڪي سنائي يا پڪڙا ڳائيندا آهن. تہ ٿوري وقت کان پوءِ، منجهائن هڪڙو اني راڳ ڳائيندو آهي تہ ٻيو وري هن سان سُر ملائيندو آهي. اهڙيءَ ريت ڪي چرچا ۽ مسخريون ڪري پاڻ کي ۽ پنهنجن دوستن کي وندرائيندڙ آهن. ڪن کي تہ وري اتي ننڊ وٺي ويندي آهي. اهڙي محفل الڪل الين ٻجي رات تائين هلندي رهندي آهي. تنهن کان پوءِ هرڪو پنهنجي گهر هليو ويندو آهي.

زالن کي مڪانن ۾ اندر اچڻ ٻنهہ ڪونہ ڏيندا آهن، تنهنڪري هتان جا اوتارا مغربي هندستان جي انهن مخرباخلاق اوتارن کان وڌيڪ شائستہ هوندا آهن، جن کي آڪاڙا سڏبو آهي. معزز ماڻهو انهن ۾ عام طور ڪونہ ويندا آهن.

بعضي بعضي سيد ۽ منشي ٻه انهن ۾ ويٺا نظر ايندا آهن.
انهن مجلسن ۾ جلالي فقير هميشه حاضر هوندا آهن.

ٻي ڳالهه، جنهن جو سنڌ جي سماج تي تمام گهرو اثر
آهي، سا آهي ماڻهن جو قومي ۽ مذهبي رجحان.

ڪيترن مهذب خواه ڀٽي ڀيل ملڪن ۾، سماجي توڙي
قومن جي علم جي ماهرن، ڏٺو هوندو ته جڏهين ڪو نئون
مذهب ڪنهن پراڻي ڌرم کي ڊاهي، ان جي بنياد تي کڙو
ٿيندو آهي، تڏهين انهيءَ جي نئين مذهب کي اڳلي ڌرم مان
ڪيترين ڳالهين وٺڻ جي ضرورت پوندي آهي. آزمودو
ڏيکاري ٿو ته هر هنڌ اڳين ڌرم جو روح مشڪل سان صفا
ناس ٿي ويندو آهي. عيسائيت جو ئي مثال کڻي وٺو. پراٽسٽنٽ
فرقي جي مذهب ۾ انگريزن ۽ ٻين اترينءَ سرحد وارين قومن
جي پراڻن ڌرمن ۾ دراوڙي ڌرم جا ڪيترا اصول سمايل آهن.
وري يونوچ سمنڊ وارا ملڪ ڏسو. اتي عيسائيت ۾ اڃا
انهيءَ پراڻي صوفيانه مذهب جا ڪافي آثار آهن، جنهن جي
نظريي مطابق زمين، هوا ۽ سمنڊ سندر ۽ خيالي تصويرن سان
ڀريا پيا آهن ۽ جنهن مان اهي علم ۽ هنر پيدا ٿيا، جن
انهيءَ ملڪ جي ماڻهن کي تهذيب ڏني. اسلام جي معاملي
۾ به، ڪن ملڪن ۾، ساڳيو اصول عمل ۾ نظر اچي ٿو.
چنانچه، سنڌ ۾، ولين جي مقبرن تي ڪچرين جا ناچ، ۽ مسلمانن
جو هندن جي ڪن پوتر آستانن تي وڃڻ، ۽ سندن سڌن
۽ منتن کي مڃڻ،— اهي ڳالهيون سچن مسلمانن جي نظر
۾ بدعتون آهن. اسلامي معاشري ۾ قديم بت پرستي ڪيئن
جهاتيون پائي رهي آهي، تنهن جو هڪ مشهور مثال هت
ڏجي ٿو:

ڪراچيءَ جي اتر طرف وارين ٽڪرين ۾، هڪڙي
مشهور حاجيءَ [١٨] لاءِ چون ٿا ته کيس هڪ چشمي مان،
هڪڙو واڳوءَ جو ٻچڙو هٿ آيو. ان واڳوءَ جو اولاد اڄ ان

ٻانٽيءَ دٻي جي ڪاريءَ ڪپ ۾ ليٽڙيون پائيندو رهي ٿو. انهن واڳهن ۾ جيڪو وڏي ۾ وڏو آهي، سو انهن جو ٻڳدار ڪري لکيو وڃي ٿو. انهيءَ هولناڪ ٻلا کي ڏيهي ماڻهو عزت وچان سڏين "مور صاحب" [١٩]. جڏهن ڪنهن شخص کي ڪا ٻاس ٻاسڻي هوندي آهي، تڏهن هو چشمي تي وڃي، هڪڙو ٻڪرو ڪُهي، ان جو هڪ حصو انهيءَ واڳهوءَ کي کارائيندو آهي. جيڪڏهين هن اهو گوشت کائڻ شروع ڪيو ته اهو شخص سمجهندو ته سندس عرض اگهامندو، پر جي نه، ته پوءِ اميد جو پورو ٿيڻ ناممڪن آهي.

هن جاءِ تي، رمضان جي مهيني ۾، هڪ وڏو ميلو لڳندو آهي. ان ميلي ۾ آسپاس جون رنڊيون ۽ ڪهڻي تعداد ۾ اچي گڏ ٿينديون آهن. منهنجي هڪڙي عرب دوست، اهو نظارو ڏسي چيو ته "هي سڀ شيطان جو ڪم آهي. سنڌ ملڪ کي انهن بدعتن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ هڪ نئي طريقو آهي، اهو آهي ماڻهن ۾ صحيح شعور پيدا ڪرڻ. تحقيق اهي بدعتون اسلام جي جسم ۾ هڪ ناسور مثل آهن." اسلام ۾ ساهواري شيءِ جي شڪل آڪيرڻ جي به منع آهي، ته مٿان سادا ۽ ابوجهه ماڻهون ان جو حد کان زياده احترام ڪن[٢٠].

سنڌ ۾ وهم وسوسا گهڻا آهن، پر دهريت ٿوري آهي. اڙهيلن ۾ بعضي بعضي ڪو دهريو پڻ نظر ايندو آهي. ساڳئي وقت، ڪن صوفي طريقي جي ماڻهن "همه اوست" جا اصول، اهڙي نموني ڪري ڇڏيا آهن، جو سوريهي ماڻهن جي سمجهه ۾ نئي نٿا اچن. پر اهڙا مثال ٿورا آهن ۽ انهن تائين محدود آهن، جن حد کان زياده منطق جو اڀياس ڪيو آهي يا حڪمت يعني فلسفي سکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

منهنجو ارادو نہ آهي تہ سنڌ ۾ جنات، غيبات ۽ جادو جي علم ۽ عمل جو گهڻو احوال ڏيئي، پڙهندڙن کي تڪليف ڏيان. پر انهن جو مختصر بيان دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندو.

سنڌ ۾، روحن، جنن ۽ ڀوتن جي هڪ وڏي فهرست آهي. سنڌ جا ماڻهو وجال الغيب [٢٢] جنن، ڀوتن، غول بيابانن، پرين [٢٣]، ديون، راڪاسن، ڏائڻين ووحن ۾ اعتبار ڪندا آهن. روحن ۾ ڪي خير وارا آهن ۽ ڪي شر وارا خير وارن، خواجہ خضر [٢١] تہ ڪافي مشهور آهي. چوڻ ٿا تہ اهو ڀلڀل مسافرن کي طرح طرح جي روپن ۾، مگر اڪثر ڪري هڪ پيري ماڻهوءَ جي ويس ۾ گڏبو آهي ۽ رستو ڏسيندو آهي. پڻ عربستان جي مروئن جهڙا خوفناڪ جنّ آهن. ڏاڪڻ يا ڏائڻ يوروپ جي ڏائڻ وانگر هڪ ڪُوارڙي، ضعيف، غريب، ڪمذات ۽ بدمزاج عورت هوندي آهي. اها ماڻهن کي جانور جي صورت ۾ آڻي، چوپائي مال کي ماري سَنڌ پڙهي، وڻ يا چراخ تي سوار ٿي، وڏا مفاصلا طي ڪندي آهي. پر هوءَ عربن جي ڏائڻ وانگر ٻهاريءَ تي چڙهي ڪونہ گهمندي آهي. انهيءَ ڪري عام ماڻهو پيرين ۽ بدصورت عورتن کان ڊڄندا آهن ۽ انهن کي حقارت سان ڏسندا آهن. هو بہ انهيءَ شهرت جو فائدو وٺي، ڏُوتيون ٻڌجي، ماڻهن جا ناجائز رشتا ڳاهينديون ۽ ٻگاڙينديون وتنديون آهن. جيڪڏهن بعضي حد کان ٻاهر نڪري وينديون آهن، تہ موچڙا پڻ کائينديون آهن. پر انهيءَ سزا کي ڏهي حڪومت يا مذهب جي قاعدي جي ٽيڪ نہ آهي. اسان جي ملڪ جي رواج جي خلاف، سنڌ ۾ ڏائڻ ٿيڻ قانوني طور سزا جوڳو ڏوهہ نہ آهي. ڪن جاهلن وهم پرستن جو چوڻ آهي تہ ڏاڪڻ هڪ قسم جي ڏائڻ آهي، جا ڪيترن قسمن جا روپ اختيار ڪندي آهي، مگر جي اگهاڙو ٿي پيهبو آهي تہ هوءَ ڀڄي ويندي آهي.

پاڻيءَ ۽ مٽيءَ خوفناڪ بشر آهن، اڌ عورت ۽ اڌ رڇ اڪثر ڪري اهي ڏڪرن ۽ جهنگلن ۾ رهنديون آهن، ۽ ڪڏهن ڪڏهن مسافرن کي نظر اينديون آهن. انهن کي رڇ جهڙا وار ۽ ڏگها چپ هوندا آهن ۽ هو ميون ۽ جهنگلي ٻوٽين تي گذران ڪنديون آهن.

شير هڪ شيطاني هستي آهي. هو گهڻو ڪري ڪنهن ذات ماڻهوءَ جي روپ ۾ نظر ايندو آهي ۽ ڪارو ڏگهو ۽ خوفناڪ هوندو آهي. بعضي بعضي ته، هو سير ڪان سواءِ ڍڳ وانگر ڏنڪاريو آهي. هو مقامن ۾ رهندو آهي، جتي باهيون ٻاري، ٻرندڙ ٻڌيون آڇلائيندو آهي، هو ماڻهن جا ڏالا زور سان وٺي، انهن کي ڏيڇارينهدو آهي يا ڪنهن سروڻ جي شڪل ۾ انهن جي ٻنيان ڪاهي پوندو آهي ۽ اهڙن ٻين نمونن ۾ ٻاڻ کي مشغول رکندو آهي. انهيءَ ڪري عام ماڻهو رات جو قبرستان جي ويجهو وڃڻ کان خوف ڪندا آهن.

عجب جي ڳالهه هيءَ آهي ته شيطان کي گهڻو ڪري پڙهيل لکيل ماڻهوئي ڏسندا آهن. هن جي شڪل جوان آدميءَ جهڙي ڄڃي وڃي ٿي، ۽ رنگ ڳورو هوندو اٿس ۽ شڪل جو موچارو هوندو آهي. مگر هو پنهنجي صورت ڪنهن به وقت بدلائي سگهندو آهي.

ڪوهستان جي ماڻهن ۽ سنڌ جي خانه بدوش قومن کي غيبيات جي علم ۽ ان متعلق عجيب غريب قصن ۾ نهايت دلچسپي هوندي آهي. مثلاً ايران وانگر هت به رڇ سمجهه وارو جانور ڪري ليکيو آهي، جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالهه جو سبب اسان جي سمجهه ۾ ڪونه ٿو اچي. ڪيترا ماڻهو ان کي جهنگلي گڏهه تي چڙهي گهمندي ڏسڻ جا واقعا بيان ڪندا آهن، ۽ چوندا آهن ته مٽيءَ تي ڳاهه جي موڙهي جي ڍڳ ويڙهيل هوندي اٿس ته جيئن راهه ويندڙ سمجهن ته ڪو ماڻهو آهي. اهڙيءَ طرح هن کي شڪار ڪرڻ ۾ سولائي ٿيندي آهي.

دنيا جي ٻين ملڪن وانگر جاهل ماڻهو سنڌ ۾ به، "ماڻهون-مڇيءَ" جي روپ کي مڃين ٿا ۽ انهيءَ لاءِ شايد ٻه سبب ٿي سگهن ٿا: هڪڙو ته ڪنهن مڇيءَ کي پُل مان ماڻهو ڪري سمجهيو اٿن. ٻيو هو چون ٿا ته دنيا ماڻهوءَ لاءِ خلقي وئي هئي، سو جهڙيءَ طرح لکين روحاني ۽ آسماني مخلوق هوا ۾ رهي ٿي، تهڙيءَ طرح پاڻيءَ ۾ به ڪا خلقت ضرور رهندي هوندي. ٻاهڻ جي ته ڳالهه جدا آهي، پر سنڌ جي ماڻهن کي اهو ويساهه آهي ته "جل مانهن" کي آليءَ جهڙيءَ هيٺان حرارت واري دل هوندي آهي. هو تنهن ته چون ٿا ته اهي پنهنجي عاشقن کي پاڻ سان گڏ رهائينديون آهن ۽ هنن جي ڏاڍي خاطري ڪنديون آهن. تعجب آهي ته جاهلن جي خيال ۾ جاندار شيون به انساني فطرت جي صحبت ۾ سرافراز ٿي پون ٿيون!

سنڌ جي ماڻهن جو وڻن ۾ به ويساهه آهي. اڪثر، سنڌ ۾ سؤ کان زياده وڏا وڻ آهن، جي مشهور ولي سيد عبدالقادر جيلانيءَ جي نالي پٺيان سڏجن ٿا. هر ڪنهن وڻ ۾ هڪ پرق لڪڙي تي چڙهيل نظر ايندي، جا ڪنهن مرادوند، مصيبت يا بيماري جي وقت ۾ ٻاسي هوندي. انهن وڻن تي ماڻهو منٿايون ورهائيندا آهن ۽ جانورن کي به انهن وڻن جي ميوي ۽ پنن کي چکڻ نه ڏيندا آهن. عربستان [٣٤]، هندستان ۽ ايران وانگر هتي به وڻن ۽ ٻوٽن ۾ ڪپڙي جون اڳڙيون ۽ ليڙون ٻڌندا ۽ ٽنگيندا آهن پر انهيءَ رسم لاءِ ڪيترائي سبب ڏنا ويا آهن. ڪن وڻن کي اهڙي نموني ڪنهن وليءَ جي يادگيريءَ ۾ سينگاريو ويندو آهي، جنهن ان جي هيٺان منزل ڪئي هوندي. مان ڀانيان ٿو ته وڌيڪ معقول سبب هي آهي ته ماڻهو سمجهندا آهن ته جي بيماري جي حالت ۾ انهيءَ پلاري وڻ ۾ اڳڙي ٽنگبي ته ماڻهوءَ جي تڪليف لهي وڃي وڻ کي ويندي!

مشرق جي ٻين ملڪن وانگر سنڌ ۾ به جادو عمل [٢٥] ۾ آئيندا آهن ۽ اڪثر هيٺين ڳالهين لاءِ تعويذ ڏاڳا ۽ منڊ سڳڻ ڪيا ويندا آهن: محبت ۽ نفرت پيدا ڪرڻ، دشمنن کي دفع ڪرڻ، دنيا ۾ ترقي ڪرڻ، گهڻين مصيبتن جهڙوڪ بدنظر يا دشمن جي حسد کان بچڻ، ڏک دور ڪرڻ، بيماري، ٻار نه ٿيڻ يا ڪِرائڻ، دل جا مطلب حاصل ڪرڻ ۽ چور جهلڻ. تعويذن يا طلسمن [٢٦] جو ڪم مُلّن ۽ عاملن لاءِ هڪ پيدائش جو ذريعو آهي. تعويذ گهڻو ڪري گڏيل هندستاني، پنجابي ۽ سنڌي زبانن ۾ لکيا ويندا آهن. عاملن جي تعويذن ۾ بعضي هندو ديوتائن جا نالا پڻ نظر ايندا آهن، جنهن مان ماڻهن جي هندڪي ذهنيت [٢٧] ظاهر ٿئي ٿي. سنڌ ۾ به ٻين ملڪن وانگر مسلمان جادوءَ ۽ روحاني طاقت ۾ فرق ڪندا آهن. روحاني طاقت لاءِ عبادت ڪندا، چِلا ڪڍندا ۽ ملائڪن کي سڏ ڪندا ۽ اسماء حسنه ياد ڪندا ۽ اسم اعظم پڙهندا آهن. جادو حرام سمجهيو ويندو آهي ۽ اهو شيطاني ۽ غليظ نمونو [٢٨] جو هوندو آهي، خاص ڪري جڏهن ان سان گڏ ڪا پليت جي شيءِ به استعمال ڪئي ويندي آهي. ڪن تعويذن جا مختصر مثال هت ڏجن ٿا:

جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي عورت جي دل ۾ پنهنجيءَ محبت پيدا ڪرڻ جي خواهش هوندي آهي، تڏهن هو مهيني جي ستين تاريخ، ست وڏا لونگ ڪٺي، انهن تي ست دفعا هي منتر پڙهندو آهي:

”لونگا لونگ صلاحي، لونگاتا پتڙي رهي نه، ڪا ٿي
جس ڪون لونگ پڙهي ڏيوان هات،
اوه ڪرندي، هوندي، آوندي ميري سات.“

اهو ماڻهو ڪنهن انڪل سان عورت کي اهي ”پڙهيل“ لونگ کارائيندو آهي، پوءِ چون ٿا ته، ڪم ٿيو وڃندو

آهي، عشق جي راهه ۾ لوڻ کان ٻه ڪم ورتو ويندو آهي. عاشق ماه-ٻهرين آجر ڏينهن، لوڻ جي مُٺ ڀري، ان تي ست دفعا هيٺيان جملا پڙهندو آهي:

"لوڻ تون، لوڻارو تون، ستين سمندرين پار تون،
لوڻ مير ڪا تون، فلاڻي پير چمندي آءُ تون."

پوءِ پڙهندڙ، اهو لوڻ پاڻيءَ ۾ ملائي، پي ويندو آهي پائيندو آهي ته انهيءَ جو نتيجو اهو نڪرندو جو ٻي ڏو مٿس اکن چڪن ٿي پوندي!

جيڪڏهن عورت انهن طريقن سان هٿ نه ايندي آهي، ته پوءِ عاشق وڌيڪ سخت قدم کڻندو آهي. اهڙو هڪ مثال هت ڏجي ٿو، جنهن مان ثابت ٿيندو ته ڪي عاشق اڪثر ڪري، عشق جي انڌ ۾، اخلاق جي دائري کان نڪري ويندا آهن. انهيءَ جادوءَ کي چوندا آهن "اکٽ چنو". اهو ڪم هيئن ٿيندو آهي: ٻهريائين ڪچي مُٺ جي سَتن يا نَو ڏاڪن تي، جيڪي هڪ ڪنواريءَ ڇوڪري جي هٿ جا وٽيل هوندا آهن، تن تي منتر پڙهبو آهي. ان بعد ڏاڪن کي ويڙهي انهن کي ست ڳنڍيون ڏيندا آهن. پوءِ انهيءَ عورت کي چتاءُ ڪندا آهن ته هاڻي تيار ٿجانءِ، اچي ٿو اسان جو پاڻ. جيڪڏهن ماڻي اچان ۾ پنهنجي هٿ کان هيٺ نه لٿي، ته پوءِ هڪڙي ڳنڍ کوليندا ته ماڻي جو اکٽ پاڻهي ڇڄي پوندو. اها ڪاروائي تيستائين چالو رکي ويندي آهي، جيستائين هوءَ آڻ مڃي. ڪتاب، جنهن ۾ اهو نسخو لکيل آهي سو خاطري سان چوي ٿو ته ماڻيءَ جي پيش پوڻ ۾ گهڻي دير ڪانه لڳندي!

پڙهيل پاڻيءَ ۽ محبت جي تعويذن ڪم آڻڻ جو رواج، سنڌ جي مسلمانن شايد هندن کان ورتو آهي، ڇو ته اهو رواج هندن ۾ گهڻي وقت کان هلندو ٿو اچي، هو ان کي

"واشيڪرڻ" سڏيندا آهن. انهيءَ عمل ۾ سيني ڌرين جو فائدو هوندو آهي. جادگر پنهنجو هنر ڏيکاريندو ته هن کي چار پئسا ملندا. هوڏانهن وري زالن کي به جهڪڏهن ڪو شخص يار سان گڏ ڏسي ويندو ته بهانو ملندن. مڙس به خوش ته منهنجي زال هونءَ ته پاڪدامن آهي، پر غيب جي زور اڳيان ڇا ٿي ڪري سگهي! جادوءَ ۾ گهڻن ماڻهن جو ويساهه هوندو آهي. ايتريقدر جو ڪاٻه زال ڪنهن مرد کي پنهنجي وارن جي ڇڳ ڪانه ڏيندي آهي ته متان هو ڪيس پنهنجي وس ۾ نه آڻي، مگر اهو ڪم شائستو نه آهي. ماڻهو شايد حق تي چوندا آهن ته انهيءَ هنر جا عامل ڪنهن نه ڪنهن حادثي ۾ مرندا آهن.

دشمن کي مات ڪرڻ جا گهڻيئي ۽ قسمين قسمين طريقا آهن. اهي روم جي ماڻهن جي منترن جهڙا آهي، جي انهن ۾ اڄا تائين پشت بپشت هلندا اچن ٿا. هڪڙو عام طريقو هيءُ آهي ته دشمن جو مٽيءَ جو پتلو ٺاهي، ان کي ڪيڙو ڪپڙا پهرائيندا آهن پوءِ هڪ سئيءَ تي منتر پڙهي، ان جي منڍن ۾ ٽنبيندا آهن. ان بعد متانس ڪفن وجهندا آهن، ۽ ڪتواو تيار ڪري، متس منتر پڙهندا آهن. آخر ۾، دشمن بيمار ٿي مري ويندو آهي. انهيءَ ڪارروائيءَ جي تاثير ۾ سنڌ جي ماڻهن جو ايترو ته ويساهه آهي، جو ڪاميابي اڪثر يقيناً ٿيندي هوندي!

چوري لهڻ ۽ چورن پڪڙڻ لاءِ جي منتر آهن، سي نهايت عجيب ۽ ڏکيا آهن. مصر ۾ رواج آهي ته، معصوم ٻار جي هٿ تي مس لائي، ان ۾ شڪليون ڏسندا آهن. اها رسم سنڌ ۾ به آهي، جيتوڻيڪ هوبهو ائين نه آهي. "ويڄائڻ وارو" ڪنهن صغير ٻار جي آڱوٺي جي ننهن تي ڪا ڪاري

ڇڏي مکڻندو آهي، پوءِ هن کي چوندو آهي ته هڪڙي صفا پتل جي برتڻ جي تري ۾ نهار، جتي هڪ ڪارو داغ ڇڏيل هوندو آهي. انهيءَ وچ ۾ فالگر ٻي دعا عزيمت پڙهندو آهي، جنهن کان پوءِ حاضرات شروع ٿيندي آهي. ڇوڪر، مس ۾ پهرياڻين ڏسندو آهي ته، هڪڙو ڀنگي اچي ٻهاري پائي ٿو، تنهن کان پوءِ، فراش اچي شاميانا کوڙيندا آهن. انهن جي ڪلي خدمتگارن جا ٽولا غاليچا وڇائي، جنن جي بادشاهه لاءِ تخت ٺاهيندا آهن. ايتري ۾ بادشاهه به، پنهنجي عملي سميت وڏي شان شوڪت ۽ دٻدٻي سان اچي حاضر ٿيندو آهي. ان جي اڳيان پاڪيو فريادي ٿي اچي ويهندو آهي، ۽ بادشاهه چوبدار کي موڪليندو آهي ته وڃي چور کي جهلي اچ. چور کي حضور ۾ گهلي ايندا آهن ۽ اچي سونٽن سان وٺندا اٿس، تان جو هلي اها جاءِ ڏيکاريندو آهي، جتي مال پوريل هوندو آهي. پوءِ چور کي رخصت ڏني ويندي آهي. حاضرات پوري ٿيڻ کان پوءِ، ڇوڪرو ملازم جا پار پتا ڏيندو آهي ۽ ٻڌائيندو آهي ته ملڪيت ڪٿي پوريل آهي.

سنڌ جي رهاڪن جي اها دعوا هوندي آهي ته هي منتر شيطاني نه آهن. چلي ۽ رياضت جي رستي جنن ۽ روحن کي وس آڻي سگهبو آهي، پر اهڙي تڪليف ٿورن ماڻهن کان پڄندي آهي، جنهنڪري اهو علم ڪن خاص خاندانن تائين محدود هوندو آهي. مون پاڻ اهڙي ڪارروائي ٿيندي ڪانه ڏٺي آهي، پر مون کي خاطري آهي ته انهيءَ معاملي ۾ مون کي خابرن ڌوڪو نه ڏنو آهي. انهيءَ رواج جا اهڃاڻ اڃا ايران جي ڏکڻ ۽ ٻين مشرقي ملڪن ۾ آهن. ان رسم جي شروعات شايد هندستان کان ٿي، جو يورپ ۽ ايشيا جي وهمن ۽ وسوسن جي ٽن حصن جو زهريلو سرچشمو آهي. اهي وهم مصر ۽ مغرب ڏي به اتان ويل ٿيا نظر اچن. منهنجي انهيءَ

انسان جي ثابتي ھيءَ آھي تہ اھو رواج سنڌ جي ھندن خواہ مسلمانن ٻنهي ۾ عام آھي.

چور ڳولڻ جي ڪن طريقن ۾ چالاڪيءَ جو حساب رکيل ھوندو آھي. مثلاً، بعضي ڪو ملان يا فقير يا پيرو گهرائي، ان کان اَنَ جو ھڪ چاڙو پڙھائيندا آھن. پوءِ گهر جا سڀ ڀاتي گڏ ڪري، اَنَ جو ذرو ذرو ھڪ ھڪ کي ڏيندا آھن ۽ انهن کي چوندا آھن تہ جيڪو چور ھوندو، سو اَنُ ڳهي نہ سگهندو ۽ جي اَنُ ڳهي بہ ويو تہ ھو ڳوڙهو ڪري مري ويندو. اڪثر ائين ٿيندو آھي تہ چور جي خيال جو اثر سندس نڙيءَ جي رڳن تي پوندو آھي ۽ "چغلخور گرہ" ھن کي ظاھر ڪري وجهندو آھي. ھندستان ۾ انهيءَ ڪم لاءِ چانور استعمال ڪندا آھن. چانور چٻاڙي آلاڻ مان صحيح ڪندا آھن تہ چور ڪير آھي.

ڪي ڦيٽا ٽوٽا تہ ظاھر ظهور ڏوڪي وارا ھوندا آھن. تعجب آھي تہ انساني فطرت ڪيئن ھان کي ٽڳائڻ قبول ڪري ٿي؟ ھڪڙي خالي تسري ھن طرح جاسوس جو ڪم ڏيندي آھي — ٿالهيءَ جي تري ۾ ڪو نقش يا شڪل ڪڍي، ان جي مٿان ھزار دفعا ھزيمت پڙھندا آھن. تنهن کان پوءِ ھڪڙو ماڻهو غسل ڪري، پاڪ ڪپڙا پائي، ٿالهيءَ کي سوگهو جهلي بيهندو آھي. اشاري ملڻ تي ٿالهي انهيءَ ڏس ۾ ھلڻ شروع ڪندي آھي، جتي چوريءَ جو مال لڪايل ھوندو آھي. چون ٿا تہ تسريءَ ۾ اھڙي طاقت ھوندي آھي، جو ان کي جيڪڏھن بہ ٽي ماڻهو گڏجي جهلي بيهن تہ اھي بہ گهلجي ويندا. تعجب آھي تہ اھا ساڳي تسري ھٿن مان ڪڍو تہ پٽ تي پٿر وانگر پئي ھوندي.

انهيءَ قسم جون ٻيون بہ ڪيتريون انڪاون آھن. مگر اھي خانگي طرح گهرن ۾ عمل ۾ آنديون وينديون آھن

۾ عدالت ۾ ڪونه قبول ڪيون وينديون آهن. اڪثر ماڻهن کي انهن ٽوٽڻ ڦيٽڻ ۾ ٿورو گهڻو ويساهه هوندو ڏسجي ٿو.

سنڌين جو ڪيميا ۾ به ويساهه آهي، جنهن نموني ۾ سنڌي ڪيميا جي علم ۾ دلچسپي وٺندا آهن، سو سنڌي سماج جي رواجن ۽ رسمن تي چڱيءَ طرح روشني وجهي ٿو. جڏهن عربن ۾ اچا حڪمت ۽ وگيان جي شروعات ٿي، تڏهن ئي ڪيميا "اجل العلوم طيبه" جو درجو حاصل ڪيو هو. عرب، ڪيميا جو علم هندن کان سکيا، جي قديم زماني کان ڌاتن بدلائڻ جو علم "رسائڻ" جي نالي سان ڄاڻندا هئا. ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته هندن "رسائڻ" جو خيال طبعي دنيا جي ٽن طبقن ۾ جيڪي تبديليون ٿين ٿيون، انهن تان ورتو هو. هنن ڏٺو ته زمين ۾ ٻج پوکڻ سان وڻ پيدا ٿئي ٿو، پر جڏهن ٻج کي ڪو پکي چڳي ٿو ته ٻج جا ماڳيا جزا زنده گوشت ۽ خون ٿيو پون. انهيءَ مان اهو نتيجو ڪڍيو ويو هو ته ست ڌاتو هڪ ئي جوهر مان نڪتل آهن، پر هو اتفاق سان مختلف ٿيا آهن. هو سڀ اونچي درجي کي پهچڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن [٣٠] ۽ ترقيءَ جي مختلف درجن ۾ آهن. انهيءَ جو حاصل ڪلام سولو، پر غلط هو. اهو هيءُ ته، حڪمت جي رستي معادن ڌاتن کي بدلائي، قيمتي بڻائي سگهجي ٿو.

عرب اهي سمورا عجيب علم وڏي شوق سان سکندا آهن، جن ۾ حڪمت ۽ عجيب غريب ڳالهين جو ميلاپ هوندو آهي. ڪيميا جي علم لاءِ به هنن گهڻو ذوق ڏيکاريو هو. هو ڪيميا کي ٻن حصن ۾ ورهائيندا هئا: هڪڙو علم، ٻيو عمل. گهڻيءَ مدت کان پوءِ، ڪيميا جو اڀياس آخر هڪ دقيق علم ٿي پيو. ڪيترين ئي آئيونٽائون ۽ مخفي نشانيون ٺاهيون ويون ۽ سوين ڪتاب عالمانه ۽ ذومعنيٰ طرزن ۾ لکيا ويا، جن جي هڪ هڪ نسخي سمجهڻ لاءِ ورهيه جو

عام ڪري، اڄوڪن عالمن انهيءَ علم کي گهڻو سلجهايو آهي. هن وقت سنڌ ۾ اهڙو ماڻهو ڪونه رهيو آهي، جو ڪيميا جي ڪنهن جهوني ڪتاب جون ڏهه سٽون به پڙهي سگهي. هاڻي هو فقط زباني هدايتن تي عمل ڪندا آهن ۽ فارسي نسخن کي غلط نموني ۾ استعمال ڪندا آهن. بازاري ڪيمياگر اڪثر ٺڳ هوندا آهن، جن جي چوڌاري پوڙها ماڻهو پيا ڦرندا آهن. هو به انهن جي چڱيءَ طرح کل لاهيندا آهن.

اهڙو هڪڙو عجيب واقعو منهنجي ڌيان تي آيو هو. هڪڙي شاهوڪار واڻئي ڪيترا ئي ورهيه پئسا خرچ ڪري، ڪيميا سکڻ ۾ وڃايا هئا. آخر ڪيس هڪڙو سادو گڏيو، جنهن رمز سان ظاهر ڪيو ته مون کي سون ٺاهڻ جو علم آهي [31]. واڻيو به اچي چوڪنيو ڦاٿو، سو ٺڳ جي خوب خوشامد ڪيائين ۽ ججهو ناڻو ۽ آئينده لاءِ وعدا ڏنائينس. آخر سنڌن ۽ ايلازن بعد ڪيمياگر چيس ته فلاڻي شهر مان فلاڻي دڪان تان هڪڙي قسم جو ٻوٽو وٺي اچ، جو سون ٺاهڻ لاءِ بالڪل ضروري آهي. واڻيو اهو ٻوٽو وڃي وٺي آيو. هو ڏاڍو خوش ٿيو. سادوءَ چالاڪيءَ سان ان مان پنج تولا سون جا ٺاهي ڏيکاريس. انهيءَ ڳالهه جو انجام ڪهڙو نڪتو، سا ڳالهه سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿي. ستت ئي اهو ٺڳ واڻئي وٽان هزارين رپيا کسڪائي رفو چڪر ٿي ويو. واڻيو انهيءَ قيمت جي عوض اهو سبق سکيو، ته ٺڳ هڪڙي سوني مهر، روات مان گهي. ٻوٽو ڪري، منيءَ سان ملائي هئي. مياڻن جي چوڻي آهي ته ”لالچ عقلمند کي انڌو ڪري ڇڏيندي آهي.“ انهيءَ چوڻيءَ اڪثر ڪري پنهنجو پاڻ سچو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي.

ڪيميا جو ڳوڙهو لهانو، پنهنجي ڪارروائي هن نموني شروع ڪندو آهي: هو پهريائين پڇا ڳاڇا ڪري هڪ استاد

ڪم ٻــ ٿيندو آهي. نيم سڌريل ۽ ٿوري آدمشماريءَ وارن ملڪن ۾، جعلسازي ۽ سڪا ٺاهڻ اهڙا سنگين ڏوهه نــ شمار ڪيا ويندا آهن جهڙا وڏيڪ سڌريل ملڪن ۾. اهڙن ملڪن جا ماڻهو اهــا ڳالهه ٻڌي تعجب ڪائيندا آهن تہ ٻين هنڌن اهڙن خسيس ڏوهن جي سزا موت آهي. اسان جي حڪومت ۾ ڏيهي ماڻهن لاءِ ڪمپنيءَ جي ريتي جو نقل ڪرڻ ناممڪن آهي، تنهنڪري هــو ٺلهن موٽن ۽ ٻيڙولن ڏيهي سڪن ٺاهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. مگر ڏيهي سڪا هاڻي رواج مان نڪرندا ٿا وڃن. مون کي انهن اوزارن ڏسڻ جو ذاتو شوق هو، جنهن سان هو سڪا ٺاهيندا آهن. ٻــر آءُ انهيءَ ڳالهه ۾ ناڪامياب ٿيس، البت ڪيميا ٺاهڻ جا ڪيترا تجربا ڏٺم. انهيءَ ۾ ذرو بہ شڪ نہ آهي تہ سڪي ٺاهڻ جا اوزار ماڻهن وٽ آهن ۽ ڪين انهن جي استعمال ڪرڻ جو هنر بہ آهي.

سنڌ ۾ ڪيمياگر جــو ٻهريون ڪم هوندو آهي ٻوٽو ٺاهڻ: ٻوٽي لاءِ ڪنول مٽيءَ ۾ مٽي ۽ ميخ جي واڻ جو ڪڻو ملائي، پاڻيءَ ۾ ڳوهي، ساري رات هوا ۾ رکي ڇڏيو آهي. صبح جو ان مان هٿن سان هڪ ڪوٺاري ٺاهي، آس ۾ سڪائي، ان کي باهه ۾ پچائي ڳاڙهو ڪندا آهن. انهيءَ جو ڍڪ ٺامي جو هوندو آهي. ٻوٽي کي اُنيءَ ۾ رکڻ کان پوءِ آلي ڪپڙي ۾ ويڙهي، پهه ۽ مٽيءَ سان سبندا آهن.

هڪڙو چانديءَ ٺاهڻ جو نسخو هت ڏجي ٿو، جنهن مان خبر پوندي تہ سنڌ ۾ ڪيميا جي علم جي حالت ڇا آهي. اڌائي تولا پيلي سنکئي جا ۽ پاو پهه، توهر جون سايون آليون ڪاٺيون، جن مان هڪ هڪ ڪاٺي آنڱل ٽي نوٽ ڊگهي هڻي کپي. اهي وٺي، هڪڙيءَ ڪاٺيءَ جي وچ ۾ ڇيد ڪري، ان ۾ سنکيو وجهي، سوراخ کي ڪپهه ۽ آلــي مٽي ڳوهي

هٿ ڪندو آهي، جو اڪثر ڪو درويش هوندو آهي. هن جو مذهب ۾ ته ڪهڙو به، هجي، انهيءَ لاءِ ٻه سبب آهن: هڪڙو تہ، درويش منسار، ۽ ان جي اسباب کي حقارت جي نگاهه سان ڏسندا آهن، تنهنڪري هنن کي غيب جي علم سان جو وڏيڪ امڪان هوندو آهي. ٻيو ته، هو شايد دنيوي ڳالهين جي پرواهه انهيءَ ڪري نه ڪندا آهن، جو سندن دلين ۾ اهي راز سمايل هوندا آهن. غريب درويشن کي به، آزمائش جي خرچ مان ٻن - چئن رپين ڪمائڻ جو وجهه ملندو آهي. ساڳئي وقت هو طالب جي دل ۾ اهو اثر ويهاريندا آهن، ته جيتوڻيڪ اسان کي ڪنهن جي به گهر سوني ڪرڻ جي طاقت آهي، پر تنهن هوندي به، اسان غربت ۾ رهڻ پسند ڪيون ٿا، تنهنڪري اسان کي ٽامي جي پنجن تولن خريد ڪرڻ جي به طاقت نه آهي. طالب پنهنجو سمورو وقت استاد جي صحبت ۾ گذاريندو آهي ۽ هن جي ڏاڍي خدمت ۽ خوشامد ڪندو آهي ۽ هن جي زبان مان جيڪي لفظ ڪرندا آهن، سي هڪ هڪ موتيءَ برابر ڪري سمجهندو آهي. ساڳئي وقت پراڻا ڪتاب ۽ جو ٻڙيون ڳوليون وينديون آهن ۽ انهن مان ضروري حوالا محنت ڪري نقل ڪيا ويندا آهن. جيڪڏهن استاد کي خاصو اجورو ملندو آهي، ته هو پورپائين شاگرد کي قسمين قسمين ڌاتن جا ڪشتا مارڻ [٣٣]، سيکاريندو آهي، جو ڪيميا جي چوٽيءَ تي پهچڻ جو اهو ئي پهريون ڏاڪو آهي، اتي هن جي تعليم پوري ٿيندي آهي. جيڪڏهن طالب دنيا دار ۽ بيوقوف هوندو آهي تہ، استاد پيو ڏهندو اٿس، جيستائين وڃي ڪا مت اچيس، پوءِ جيڪڏهن پاڻ به افلاطون هوندو آهي، ته ڪنهن وقت خود وڃي ڏيڻ لڳ جي نائب جي عهدي کي رسندو. هن ملڪ ۾ ڪيميا کان پوءِ رسڪا ٽاهڻ جو

ان مان بند ڪبو آهي. پوءِ ڪاليءَ کي هلڪيءَ باھ تي اهڙيءَ طرح پچايو، جو ان جون پچڙيون سڙي وڪ ٿي وڃن، ليڪن وچ ڪچو هجيس. پاؤ ڏيھ پيرا ائين ڪبو، جيستائين سنکئي جو رنگ تکو ڳاڙهو ٿي وڃي. هاڻي چاندي ٺاهڻ لاءِ مسالو تيار آهي. پوءِ اڍائي تولا ٽامي جا ڪوناريءَ ۾ پگھاري ان ۾ پيلي سنکئي جو ٻارهون حصو وجهو، ان مان هلڪي، ڦڪي ٻانس واري چاندي لهندي. مگر اها سڪن ٺاهڻ جي ڪم اچي، تنهن کان اڳ ان کي رجاڻو يا صفا ڪرڻو پوندو آهي. ڦٽڪي، ڪنگڻ ڪاو، نوشادر ۽ اڇو لوڻ، هرهڪ ٻسو تور ولي، پاڻيءَ ۾ ملايو، جيستائين لئيءَ وانگر ٿي پون. اها لئي چانديءَ تي ٿڦي ان کي ٽي دفعا هلڪيءَ باھ تي گرم ڪبو. ان ڪري چانديءَ جو رنگ ٿورا ڏينهن اڇو ميراڻ جهڙو رهندو ۽ ٽامي جي ٻانس به گھٽبي.

پڙهندڙ سمجهي سگهندا ته ڪيميا جهڙو دلچسپ ڌنڌو خطري کان خالي نه هوندو. عجيب ۽ هيبتناڪ ڳالهين جو پاڻ ۾ هميشه لاڳاپو هوندو آهي. ائين پيو معلوم ٿئي ته چڻ عجائبات مان هيبت ضرور پيدا ٿيندي آهي.

سنڌ ۾، جيڪڏهين ڪنهن شخص کي چئبو ته علم هي ترقيءَ لاءِ اسپتال ۾، ڪنهن انسان جي لاشي جي وڍ ڪٽ ڪر، ته هن کي ڏکئي ولي ويندي پر جيڪڏهن هن کي خاطري هوندي ته ماڻهوءَ جي کوپريءَ ۾ ٽامو ۽ پارو مجالي مان ملائي ان کي چيٽي جي باھ ڏيڻ مان سون ٺهي پوندو ته پوءِ هو قبرن مان مردن کوٽي ڪڍڻ کان به ڪين ٽرندو. جيڪڏهين کوپري سچ پچ سوني ٿي پئي ته پوءِ ته فوتيءَ جا وارث به شايد راضي ٿي پوندا. پر جي هو ڏسندا ته ٺلهن اگرن کان سواءِ پيو ڪجھ ڪونه آهي، ته پوءِ هو به سخت قدمن کڻڻ کان ڪين گسندا.

هنن جي علم کي عرب ڪفر جي زماني ۾ "علم الاڪتاف" چوندا هئا. اهو اڄ به ڪن بدوي قومن ۾ ساڳئي نالي سان سڏبو آهي. ايراني ۽ افغان ان کي چون "علم الشانه" سنڌين ۽ بلوچن جي ردن چارڻ وارين قومن ۾ اهو سڏجي "ڦڻيءَ جو فن" [٣٤].

فال ڪوڻيءَ جو اوزار رڍ جو ڦڻيءَ وارو هڪ هڏو هوندو آهي. ان تان گوشت ۽ کل لٿل هوندا آهن. هڏي جي ڦڻيءَ تي ڇهه گهر يا خانا نمبروار ڪڍيءَ ڪان تري تائين ٺاهيندا آهن. (انسان جي ڇيري ۾ ڪرنگهي جو مکيه ڦڻيءَ واري هڏي جي انهيءَ ڪنڊ سان اچي ملندو آهي). ٻيا ڇهه خانا هڏي جي ڪنڌي جي ٻئي پاسي ٻاهرين ڇهن خانن جي سامهون رکندا آهن، تنهنڪري گهرن جو ڪل تعداد ٻارهن هوندو آهي. انهن مان هر هڪ جو تعلق هڪ ـ هڪ برج سان هوندو آهي، جو هن طرح هوندو آهي:

گهر	برجن جون نشانيون
١	حمل
٢	ثور
٣	جوزا
٤	سرطان
٥	اسد
٦	سنبله
٧	ميزان
٨	عقرب
٩	قوس
١٠	جدي
١١	دلو
١٢	حوت

هڏي جي رنگ، ليڪن ۽ جوهر تي خاص ڌيان ڏنو ويندو آهي. جڏهن فال وجهڻي هوندي آهي، تڏهن هڪ بي عيب ڪهڻو يا ٻڪر ڳولهي هٿ ڪندا آهن. پوءِ ٻڪر کي حلال ڪيو ويندو آهي ۽ ان جو گوشت خيرات ڪندا آهن ۽ سڄي ڦٽي ڀهيني جي اونداهين راتين ۾ ڪم آڻيندا ۽ ڪي باقي ٻين راتين تي. تنهن کان پوءِ گهر يا خاندان جاچي ڏسندا آهن. ليڪ يا بد فال معلوم ڪرڻ جا اصول هن ريت آهن: سوالن جا جواب ڀهرئين خاني ماڻهو ملندا آهن. جيڪڏهن هڏو لسو صفا ۽ سوراخن کان خالي هوندو آهي ته پوءِ فال ٻچندڙ چڱو ماڻهو آهي ۽ فال نيڪ آهي. پر جيڪڏهن هڏو صاف نه آهي ته خرابي، مرض ۽ موت جو امڪان آهي.

ٻيو خانو، مال بنسبت آهي. جيڪڏهن هڏو صاف ۽ چاڪٽي رنگ وارو آهي ته مال خوش رهندو ۽ گاهه جام ٿيندو. جيڪڏهن هڏي ۾ اڇيون ۽ ڳاڙهيون ليڪون آهن ته چوريءَ ٿيڻ جو امڪان آهي.

ٽيون خانو ٻي مال جي ڌڻن سان تعلق رکي ٿو ۽ هوبهو ٻئي خاني جهڙو آهي. جيڪڏهن هڏو لسو نه آهي يا ان جو پاسو کهرو ۽ ڀڳل آهي ته پوءِ ڌنار جي مال ۾ "ڌڪڻ" جي مرض پوڻ جو امڪان آهي.

چوٿون خانو، ٽڪرن ۽ جبلن جو آهي. جيڪڏهن ان جو رنگ ڳوڙهو ڪارو آهي ته اها جنجهي ڪيهه، جي نشاني آهي جيڪڏهن اهو اڇو ۽ صاف آهي ته مال ۾ ڏڪر پوندو.

پنجون خانو، جيڪڏهن اڇو ۽ صاف آهي ته برسات پوندي، ٻاڪ ٻاري ۽ ڪڙي پوڻ جو امڪان آهي.

ڇهون خانو، بيماري يا شڪايت جي حالت ۾ ڏسندا آهن. جيڪڏهن ان جو مٿاچرو صاف اڇي رنگ جو آهي ته

ذڪر نہ آهي، پر جيڪڏهن اهو ميري ۽ لڙائيل رنگ جو آهي تہ ٽي مهينا طبعيت ناساز هوندي. پر جي جوهر نظر آيو تہ سوڻ تمام خراب آهي.

ستون خانو، شادين بنسبت جواب ڏيندو آهي. جيڪڏهن خاني جي حدن اندر ڪارا داغ آهن تہ نصيب سٺو آهي. جيڪڏهن رنگ صفا اڇو آهي تہ خطرو آهي. جيڪڏهن ڳاڙهاڻ نظر اچي تہ ڪنوار ڏکي يا بيمار رهندي ۽ هن جي مرڻ جو امڪان آهي.

اٺون خانو، چورن جو پتاءُ ڏئي ٿو. جيڪڏهن ان جو رنگ صاف ۽ اڇو آهي تہ ڪوبہ خوف ڪو نہ آهي. ڪارا نشان جهڳڙي جي نشاني آهن، جنهن مان فائدو ٿيندو. سوراخ خطرو ڏيکارين ٿا. لهرين جهڙيون ليڪون مڪرن جي پيشنگوئي آهي.

نائين گهر ۾، ننگرن ۽ شهرن جا فيصلا ٿيندا آهن. سفيد رنگ چڱي نشاني آهي. لهريون سڪر ۽ جهجهو وڻج ڏيکارين ٿيون. ڪارو داغ بيماريءَ جي نشاني آهي ۽ سوراخ وچڙندڙ بيمارين جي. جيڪڏهن ڳاڙهو رنگ زياده آهي تہ شاديون گهٽيون ٿينديون.

ڏهون گهر، لشڪر ۽ سپاهہ سان واسطو رکي ٿو. دستور افق صاف اڇو رنگ سڀاڳو آهي، ڪارو خونريزيءَ ۽ رتوڇاڻ جي نشاني ۽ ڳاڙهو لڙائي ۾ فرمار ڏيکاري ٿو. لهريون هار جي پيشنگوئي ڪن ٿيون ۽ سوراخ ڏک ۽ سختيون ڏيکارين ٿا.

يارهون خانو، بنيءَ ٻاري سان واسطو رکي ٿو. ڪارو رنگ سڪر جي نشاني آهي، ۽ سفيد رنگ ڏڪر جي.

ٻارهون خانو، قاتلن جي اچڻ جي سڌ ڪري ٿو. ميراڻ جهڙو اڇو رنگ چڱائيءَ ۽ سلامتيءَ جي نشاني آهي. ڪارو رنگ ٻڌائي ٿو تہ گهٽ قاتلن جي اچڻ جي اميد آهي. صفا

اڇو رنگ ڏڪر جو ڏس ڏئي ٿو ۽ ڳاڙهو، مسافرن لاءِ منحوس آهي.

ڦٽيءَ جي ڪُنڊ (جتي انسان جي حالت ۾ ٻانهن جي ڏوري وارو هڏو اچي ملندو آهي) جيڪڏهن اڇي ۽ صاف آهي ته اهاڳالهه ڏيکاري ٿي ته سوالي نيڪبخت ۽ صالح شخص آهي. مسلمانن ۾ انهن ماڻهن جي نهايت عزت ڪئي ويندي آهي، جي فرضي احڪامن کان وڌيڪ عبادت ڪندا آهن؛ تنهنڪري اهو ضروري آهي ته فال وارو اعتبار جهڙو ماڻهو هجي.
فال جو طريقو جنهن جو بيان مون هتي ڏنو آهي، سو منهنجي خيال ۾ فالن جي هڪڙي مشهور ڪتاب "ڪشف الرموز" نالي ڪتاب تان ورتل آهي.

سنڌين وٽ ٻيو به هڪڙو سستو ۽ اثرائتو فال وجهڻ جو طريقو هوندو آهي، اهو آهي "ٻڪا وجهڻ. يورپ ۾ به اهڙا فضول رواج آهن [٣٥]، مثلاً "نيپولين تقدير جو ڪتاب" مشهور آهي. چون ٿا ته اهو علم اصل هندن وٽان شروع ٿيو هو. هندن ڪي وري اهو چئن راڪاسن کان مليو هو، جي لنڪا ۾ رامچندر سان مليا هئا.

اها فال قرعه يا هڪ ڊگهي ڏاري رستي وڌي ويندي آهي، جنهن جي پاسن تي ابجد جا پهريان چار اکر اڪريل هوندا آهن. فال وارو دعا گهري دل ۾ يقين رکي، ڏاري کي هٿ جي ترئيءَ ۾ ڦيرائي ۽ ٽي دفعا اڇلائيندو آهي، پوءِ اکر ۾ جواب ڏسندو آهي.

خوابن جي تعبير جو سنڌ ۾ گهڻو رواج ڪونہ آهي. انهيءَ علم تي سنڌيءَ ۾ فقط هڪڙو مختصر ڪتاب آهي، جو فارسي مان، محمد مقيم نالي هڪ شخص جو ترجمو ٿيل آهي. انهيءَ جا قاعدا ابن سيرين جي مشهور ڪتاب تان ورتل نظر ٿا اچن.

ڪوهستاني ماڻهو ۽ سنڌ جون ٻيون ٻوٽي ٻيل قومون هڪ عجيب نموني ڏاڳي کي ڳنڍيون ٻڌي، فال وجهنديون آهن. ڏاڳي جا ست هڪجهڙا ٽڪر وٺي، آڱوٺي کي وڄڙهي هڪٻئي سان ٻڌندا آهن، پوءِ ڏاڳو کوليندا آهن. ان تي جيڪي ڳنڍيون نظر اينديون آهن، تنهن مان مستقبل جي خبر پوندي آهي. وڏا فال وجهندڙ انهيءَ علم تي عمل ڪونه ڪندا آهن، مگر علم بلڪل منظم ۽ باترتيب آهي ۽ ان جو بيان ڪيترن ڏکين رسالن ۾ پڻ ڏنل آهي.

علم ڪف (هٿ شناسي)، هندن خواه مسلمانن ۾ عام آهي مگر سنڌ ڪان زياده ان جو رواج ڪڇ ۾ آهي. هٿ جي علم جا اصول ايشيا ۽ يورپ ۾ هڪجهڙا آهن. انهيءَ علم تي يورپ ۾ جيڪي مشهور ڪتاب آهن، تن مان ظاهر آهي ته اهو علم اصل مشرق جي پيدائش آهي.

سوڻن جو علم [٣٧]، جنهن ۾ پکين جي آڏامڻ ۽ جانورن جي اچ وڃ وغيره مان فال وجهندا آهن. سو هندستان جي نڳن جي پيشي مان مشابهت رکي ٿو. غيب جي علم ۾ بلوچ ماهر سمجهيا ويندا آهن. سنڌ ۾ انهيءَ علم تي هڪ مختصر ڪتاب آهي جنهن کي "سڳڻ نامون" چوندا آهن.

قومن جي سڀاءُ جي خبر عام ڏوهن گناهن ۽ انهن جي سزائن مان چڱيءَ طرح پئجي سگهي ٿي. انهيءَ پرکيا مان ڏسجي ٿو ته سنڌي ويل ماڻهو نه آهن. هو ڪنهن به صورت ۾ مچارا نه آهن، تنهنڪري هنن وٽ ڳريون سزائون به ڪونه آهن. خوني کي ننڍا خواه وڏا ننديندا آهن. "قاتل" لفظ نفرت طور ڪم ايندو آهي. خون جون به سزائون هونديون هيون: موت جي سزا ڪن حالتن ۾ شرعي طور ڏني ويندي هئي. اهڙي سزا هن نموني ۾ عمل

۾ آندي ويندي هئي: قاضيءَ جا ڪوتوال، خونيءَ جون ٻانهون ٻڌي، ڪيس فوتيءَ جي عزيزن جي حوالي ڪندا هئا، جي ڇريءَ سان هن جو ڳلو ڪپيندا هئا يا ترار سان سر ڌار ڪري ڇڏيندا هئا. جيڪڏهن خون بندوق، لٺين، پٿرن، زهر يا ڪوهه ۾ اڇلائڻ يا ڪن ٻين طريقن سان ٿيندو هو ته فوتيءَ جي عزيزن کي هڪ رقم ڏياري ويندي هئي. جنهن کي ”دِيت“ [٣٨]، چوندا هئا. سنڌ ۾ هندستان وارو بدلي جو رواج تمام گهٽ هوندو هو ۽ هاڻي ته بلڪل ڪونه آهي. انهيءَ رواج موجب خوني، هڪڙي عيوضيءَ کي پئسا ڏيندو هو ۽ عيوضي ڏوهه پاڻ تي کڻندو هو ۽ ان جي سزا ڀوڳيندو هو. خودڪشيءَ کي مسلمان حقارت جي نظر سان ڏسندا آهن. هندو جوڻين ۾ اعتبار ڪندا آهن، تنهنڪري هو، خودڪشيءَ کي ڪن حالتن ۾ جائز ڪري سمجهندا هئا ۽ ڪن حالتن ۾ نه. سنڌ ۾ خودڪشيءَ واري ماڻهوءَ کي غسل ۽ ڪفن نه ڏيندا آهن، جنهن حالت ۾ لاش ملندو، انهيءَ حالت ۾ ئي جتي ايندو اتن اتي پوري ڇڏيندا آهن. عضوي وڍڻ يا ڪنهن کي جڏي ڪرڻ جي سزا ٻه هوندي هئي، جا اسلامي حڪم موجب، ڏوهيءَ کي ملندي هئي. اها سزا شدت سان عمل ۾ آندي ويندي هئي. جيڪڏهن جهيڙي ۾ ڪو ٻاڙ ڀسريءَ جي اک ڪڍندو هو ته قاضي حڪم ڏيندو هو ته ڏوهيءَ جي آتشي شيشي سان اک ڪڍي وڃي. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن ڪنهن جو ڏند ڀڃي پوندو هو ته، لوهر، هڪ وڏي جمبوري کڻي، ڏوهي جو ساڳيو ڏند ڪڍي وٺندو هو. جهڙو زخم ۽ ڦٽ هوندو هو، اهڙيءَ ئي ان جي سزا هوندي هئي.

چورين کي ماڻهو حقارت سان ڏسندا هئا [٣٩] مگر تنهن هوندي به عام ڏوهه، چوريءَ جو هوندو هو خسيس

چوريون به ٿينديون هيون ۽ وڏا ڌاڙا به لڳندا هئا. سزائون به گهڻيون ۽ قسمين هونديون هيون. عضوي ڪپڻ جي شرعي سزا ورلي ڏني ويندي هئي. ننڍن ڏوهن جي حالت ۾ چوريءَ جي سزا جيل، ڏنڊ يا ٻڪ ڏيندا هئا. گهٽ ذات وارن ماڻهن کي، ڏاڙهيون، مڇون ۽ ڀرون ڪوڙائي مُنهن ڪارو ڪري ۽ گڏهه تي چاڙهي، بي آبرو ڪندا هئا. بعضي چور کي ڳچيءَ ۾ ٻادرن جي ڪنٺي وجهي، شهر ۾ ڦيرائيندا هئا. جي اڃا به ڏوهيءَ کي وڌيڪ ذليل ڪرڻ جو ارادو هوندو هون، ته وٽن ٻين نمونن جون سزائون هونديون هيون، جيئن يونان جي گادي، ائينس ۾، زنا لاءِ چمڙن سان سزا ڏيندا هئا. سنڌ جي ميرن جي حڪومت جي ڏينهن ۾ چورن کي چبوترن يا ڪوتوال جي دفتر ۾ رکندا هئا. قيدخاني ۾ نيسر، هٿوڙيون، ڪاٺ جا ڪُندا ۽ ٻيا اوزار هميشه موجود هوندا هئا. نامي گرامي چورن کي خاص ڪوٺن يا چوڪيدارن جي گهرن ۾ نظرداريءَ هيٺ رکندا هئا.

ڏيهي حاڪمن جي صاحبيءَ ۾ وڏن شهرن ۾ عدالتي معاملا ڪوتوال ۽ ڳوٺن ۾ صوبي جو ڪاردار ڪندو هو. جتي شرعي فيصلو ٿيڻو هوندو هو، اتي فتوا قاضي ڏيندو هو. قاضيءَ جي فيصلي تي ٻيا قاضي اپيل ٻڌندا هئا. وڏن ميرن کي پنهنجي حد اندر حياتيءَ ۽ موت جون اختياريون هونديون هيون. بلوچ سردارن ۽ پيرن کي اهڙو حق ڪونه هوندو هو، پر تنهن هوندي به هو اهڙيون اختياريون هلائيندا هئا. هندن کي اجازت هوندي هئي ته هو پنهنجا خانگي معاملا پنچايت يا پنهنجي نيات جي مکيا ۾ فيصل ڪرائين. پر خون جي حالت ۾ اهڙي اختياري ڪوتوال کي هوندي هئي.

جعلسازي، ڪوڙا سڪا ۽ مهرون ٺاهڻ سياسي ڏوهه ڪري لکيا ويندا هئا. انهن جي سزا ڏنڊ، جيل يا ڦٽڪا هوندي هئي. ڪوڙي قسم کڻڻ جو رواج سڀني طبقن ۾ عام

هوندو هو ۽ اڃا به آهي. قرآن شريف کڻي، آخري ڳالهه سمجهي ويندي هئي، چوندا هئا ته خدا پاڻهي ڪوڙي کي جزا ڏيندو. انهيءَ هوندي به ڪيترا ماڻهو سولائيءَ سان قسم کڻندا ۽ ڀڃندا هئا. سنڌي هندو پنهنجي هندستاني ڀائن وانگر قسم کي تڇ ڪري سمجهندا آهن. هن ملڪ جو آزمودو ڏيکاري ٿو ته جيڪڏهين، ڏيهي ماڻهو ڪا ڳالهه ڪري ته ان ۾ شڪ ڪرڻ کپي، جي ان تي زور ڏئي ته پوءِ ان تي اعتبار نه ڪجي، پر جي قسم کڻي ته پوءِ پڪ ڄاڻجي ته ڪو وڏو ڪوڙ ڳالهايو اٿس. ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ ڪوڙناٽي ڪرڻ هلڪا ڏوهه سمجهيا ويندا آهن. جتي سچ لاءِ عزت نه آهي، اتي اوَس ائين ٿيندو، پر سڀ آڱريون هڪجهڙيون نه آهن، ڪڏهين ڪڏهين ڏيهي ماڻهن ۾ ڪي سچا ماڻهو به ملي ويندا آهن [۴۰].

باب اڏون

سنڌ ۾ تصوّف، صوفي شاعر، پير، تصوّف جا ٻه مکيه

طريقا يعني جلالي ۽ جمالي جو بيان.

سنڌ ۾ ٻه ڳالهيون سڀ کان زياده توجهه ڏيڻ لائق آهن: هڪڙيون ته سنڌ تمام گهڻا ”اولياء“ پيدا ڪيا آهن. ٻيو ته، سنڌ جي ماڻهن ۾ ”تصوّف“ عام ڦهليل آهي.

مسٽر يو. جونس [۱] تصوف جي متن جو اختصار نهايت فصاحت سان ڏنو آهي. اڄڪلهه يورپ جي عالمن کي انهن جي بزرگن جيتري ئي خبر آهي. ٻر ڪي ڪتاب مثلاً [۲] ڊي. جو. ڊيءَ جو ”بخارو“ ڏيکارين ٿا ته، صوفي فرقي بابت اڃا غلط فهميون آهن.

تصوف جي ابتدا ڪٿان ٿي، تنهن بنسبت تمهيدي طور هتي ڪجهه چوڻ ضروري آهي. انهيءَ ڳالهه جو عالمن اڃا فيصلو نه ڪيو آهي ته تصوف ايران يا هندستان مان شروع ٿيو. يهودي ايسيني صوفي فرقو، جنهن پنهنجا صوفي مٿا زرتشتي مذهب مان ماخذ ڪيا [۳] تن جو زمانو مقرر ڪيو ويو آهي. اهو ڏيکاري ٿو ته اهي اصول وچ ايشيا ۾ تمام جهوني زماني کان رائج هئا. هندن جا ڌرمي پستڪ ڏيکارين ٿا ته هندستان جي ماڻهن انهن ۾ گهڻي ترقي ڪئي هئي. مذهبي خيالن جسي کن ماڻهن جو ٻيو خيال آهي ته، تصوف هندستان مان پيدا ٿيو. شيعي مذهب وارا ڪي ماڻهو تصوف کي عباسي گهراڻي جي خليفن ڏانهن منسوب ڪن ٿا، جن امامن جي پارسائيءَ ۽ شرعي اصولن جي مقابلي ۾، بت پرست قوم جو هڪ نئون ۽ مرغوب مت پيش ڪيو هو. درحقيقت، تصوف ۽ ويدانت[۵]

جي اصول ۾ عجيب مشابهت آهي. مثلاً هندن کي "جوڳ" جي تاثير بنسبت جيڪو خيال ويٺل آهي، سو صوفين جي "رياضت" جي اصول سان ٺهڪي اچي ٿو: ٻنهي جو اهو اعتقاد آهي ته ڪنهن خاص نموني جي عمل سان انسان ناپاڪ جسم جي بدن کان آجو ٿئي ٿو ۽ غير معمولي طاقت حاصل ڪري ٿو، جنهن جي وسيلي هو روپ بدلائي، مرن ۽ حيوانن کي عقل بخشي، محبت پيدا ڪري، دشمن کي ساوي غيب جو علم ڄاڻي ٿو. روح، پريون، جنّ ۽ ملائڪ هوا ۾ آڏامندا ڏسي، جادوءَ کي رد ڏئي، درد لاهي، مرن ۽ جيتن جي زهر جا زخم چٽائي، سون ٺاهي، بيمارن کي چڱائي، ٻتاون کي قبضي ۾ آڻي سگهي ٿو. مطلب ته عبادت جي وسيلي سڀڪجهه حاصل ڪري سگهجي ٿو. پر انساني فطرت هميشه هرهنڌ هڪجهڙي آهي. هڪجهڙين قومن، هڪجهڙن ملڪن ۽ هڪجهڙين حالتن ۾ هڪجهڙن خيالن پيدا ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي، ۽ هڪجهڙا خيال پيدا ٿيندا آهن. جهونن اتهاسن جا عالم ته شايد ائين به چون ته تصوّف ۽ ويدانت جا اصول اهڙا ته انسان جي عقل مطابق، سندس دلي وارا ۽ تمنائن ۽ آرزن لاءِ مرغوب آهن، جو انهن جي ابتدا يقيناً انسانذات جي پيدائش جي شروع ۾ ٿي هوندي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونه آهي ته اهو طريقو، جيڪو جامي، حافظ، سعدي، جلالدين، عبدالقادر، ابن الفارض، ۽ شاهه ڀٽائيءَ جهڙن روشن دماغ ماڻهن اختيار ڪيو هو، تنهن ۾ ضرور ڪا ذاتي خوبي هوندي. تصوّف جو سڀ کان دلفريب نڪتو آهي، خوبي ۽ حسن جو تصور، ۽ عالمگير فيض ۽ محبت،— جيڪي نيڪيءَ جي سرچشمي سان نڪرن ٿاا ايراني ماڻهو، جي تخيل ۽ تشبيه جا مالڪ آهن، تن مذهب جي نظر، يعني پرستيءَ [٧] کي مذهب جي نثر يعني وحدانيت سان ملائي جو ڪٺن ڪم پاڻ تي هموار ڪيو. انهيءَ طريقي سان هنن نه، فقط پنهنجي

عالم، تخيل ۾ پرواز ڪرڻ جو شوق پوري ڪرڻ جا اسباب پيدا ڪيا، پر عقل کي الهام تي ترجيح ڏيئي، تخيل جي پرواز کي جائز ٺهرايو. صوفين جي دعوا آهي ته روح غيرمادي آهي تنهنڪري لافاني آهي ۽ ان ڪري ان ۾ ازليت به آهي ۽ ابديت پڻ. عقل سيکاري ٿو خدا پاڪ جي هستيءَ کانسواءِ، ٻي ڪابه شيءِ، ساڳئي وقت خود زيسته، غيرمادي ۽ زمان کان غير محدود ٿي نٿي سگهي، تنهنڪري انسان جو روح، جو الاهي [٨] روح جو هڪ جزو آهي، سو آدم کي اڌارو ڏنو ويو آهي. آدم اشرف المخلوقات آهي. ساڳيءَ طرح هو چون ٿا ته انسان کي حسن ۽ خوبيءَ لاءِ جا رغبت آهي، سا ڄڻ ته خالق جو روحاني ڪماليت لاءِ سندس دل جو خراج آهي، تنهنڪري صوفي پاڻ کي خيال ۾ غرق ڪري ٿو ڇڏي ۽ پوءِ اڪثر روحاني ڳالهين جي خوض ۾ يا ته تارڪ الدنيا ٿيو پوي يا جسماني حسن جي ڦندي ۾ ڦاسي ٿيو پوي. مشرقي قومن کي ورلي اعتدال يا وچين رستي لاءِ ميل هوندو آهي. هو گهڻو ڪري هر ڳالهه ۾ حد کان نڪري ويندا آهن. هنن جو نيڪي، بهادري، محبت، عشق ۽ دوستيءَ جو تصور نهايت مٿانهون، بلڪ غير ممڪن هوندو آهي، ۽ جنهن نموني ۾ هو پنهنجي ذاتي مبالغي کي صحيح ٺهرائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، تنهن تي يورپي ماڻهن کي هميشه عجب لڳندو آهي.

مٿين بيان مان نتيجو اهو نڪتو ته تصوف حسن جو مذهب آهي، جنهن جو هڪ مکيه متو آهي مجازي عشق، جو حقيقي عشق [٩] جو نقل آهي. ان جا مقصد شاعرائي مزاج وارا هوندا آهن يا خود شاعر هوندا آهن. ان جا اصول مئي، موسيقي، سماع ۽ روحاني رنگ آهن، ۽ ان جا عبادتخانا باغ، بوستان ۽ قدرتي نظارا آهن، جتي گل جي بوءِ ۽ بلبل جي صدا دل کي خوش ڪري دماغ کي طراوت ڏين ٿيون. تصوف هڪ اهڙو

اهو مذهب آهي، جنهن جو وجود انسانذات جي محبت ۽ نيڪيءَ تي ٻڌل آهي. عام مذهبي اصولن ۽ تصوف جي وچ ۾ وڏا اختلاف آهن. پر تصوف جي ڪامياب هجڻ لاءِ ڪافي سبب آهن. ان جي ڪاميابيءَ جا مکيہ ذميوار شاعر آهن، جي گهڻو ڪري سڀني طبقن جي ماڻهن ۾ مقبول هوندا آهن. صوفي شاعر اڪثر ڪري زبان ۽ طبعي علم جو ماهر هوندو آهي. هن ڪي سرود جي ذات هوندي آهي ۽ هو بيڌڙڪ تشبيهون ڏيندو آهي، جن جي عام فهم دانائي سڀني کي پسند هوندي آهي. هن جي شعر جي اندروني معنيٰ، سواءِ چند عالمن جي، ٿورو ڪو ورلي سمجهندو آهي. انهيءَ قسمن جا مشهور شاعر عربن ۾ ابن‌الفارض، ايران ۾ حافظ، سنڌ ۾ شاهه ڀٽائي [١٠] ۽ افغانن ۾ عبدالرحمان ٿي گذريا آهن. انهن مان هر هڪ جي قوميت قابل غور آهي. مثلاً ابن‌الفارض پنهنجو ڪلام هڪڙي پختي ۽ فصيح زبان ۾ لکي ٿو، جنهن جو اثر اک ۽ دل ٻنهي تي ٿئي ٿو. هن جا خيالات سنڌس وطن جي پهاڙڪ ٽڪرين ۽ ريگستان جي ريتيءَ تان ورتل آهن، تنهنڪري هن جو شعر مردانگي، جوش، ۽ بيباڪي مان گڏ فصاحت، لاهين چاڙهين ۽ چيدن لفظن جو استعمال ڏيکاري ٿو، جسي سنڌس هموطنين جي گوش ۽ روح کي ڪشش ڪرڻ لاءِ ضروري آهن. حافظ سادي زبان ڪم آڻي ٿو، پر هن ۾ علم، مستي، تصور ۽ ارادي جي هڪ عجيب قوت نظر اچي ٿي، جنهن جو پورو قدر ايرانين کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪونہ ڪري سگهندو. هن ۾ هڪ عجيب عشق جو شوق [١١] ۽ هر جان واري خواه بيجان شيءِ لاءِ شفقت ۽ محبت جي بوءِ آهي، جا سندس شعر مان پيئي اڀري. هن جي شعر جو اثر اهو ٿيندو آهي، جو تمام گنڀير ماڻهو بہ سندس صوفيانہ خيالن تي مست ٿي ويندا آهن ۽ دل کي تسڪين ڏيندا آهن تہ هن جي هر هڪ لفظ ۾ روحاني معنيٰ رکيل آهي. سنڌ جي شاعر

شاھ ڀٽائيءَ جي مشڪلات اھا ھئي تہ ڪيس ھڪ دھقاني ٻوليءَ مان واسطو پيو ھو ۽ سندس سامعين فڪر ۽ خوض وارا نہ ھئا. ھو پنھنجي شعر جي آرايش، تجنيس، ذومعنيٰ ۽ ترنم وارن لفظن جي وڻندڙ جھنڪار سان ڪري ٿو. ھو پنھنجي علم جو اظھار ڪٿي ڪٿي عربي ۽ فارسي ادب جي اشارن سان ڪري ٿو ۽ ڪن ھنڌن تي انھن جي عبارتن مان حوالا ڏي ٿو. ھن جو ڪلام انھن مضمونن مان تعلق رکي ٿو، جن کان سندس ھموطن ماڻھو اڪيلي واقف آھن. پر، ھن انھن کي ھڪڙي عجيب اصول جي اظھار ڪرڻ لاءِ ڪم آندو آھي. ھن جي ڪلام جا ڪيترا حصا [١٢] ڏيکارين ٿا تہ ھن کي مھذب گھرو زندگيءَ لاءِ قدر آھي. شاعر طبقي جي ماڻھن کان اھڙيءَ ڳالھ جي اميد رکڻ اڪثر مشڪل ھوندي آھي، تنھنڪري اھي ماڻھو، جي شاھ جو شعر سمجھي سگھندا آھن، سي ٻڌي مسرور ٿيندا آھن. عالم ان جي خوبين جي ساراه مان ڌاپندا ئي نہ آھن ۽ ھو اھو ھر وقت يڪتاري تي ٻڌڻ پسند ڪندا آھن. اڻ پڙھيل ماڻھن کي بہ انھيءَ جا خاص ٽڪر برزبان ياد ھوندا آھن ۽ ھو انھن جي معنيٰ سمجھڻ جي ڪوشش ڪندا آھن. عبدالرحمان جنھن کي عام ماڻھو رحمان بابا ڪري سڏيندا آھن، سو ان بھادر قوم جو سچو عيوضي آھي، جنھن افغانستان جي ڀاڙن جي آزاديءَ جي حفاظت ڪئي ھئي. ھو پشتو زبان کي، جا سنڌيءَ کان بہ وڌيڪ ديھاتي زبان آھي، پنھنجي آدامس ۽ ملول شعر لاءِ چڱيءَ طرح ڪم آڻي ٿو. ھن وٽ دنيا ۽ دنيا جي ڪوڙن، نڪِين ۽ ناپائدار نيڪين ۽ مستقل بدي جي لاءِ لعنت ۽ ڌتڪار کان سواءِ ٻيو ڪجھ بہ نہ آھي. ھن کي دنيا لاءِ ايتري تہ ڌڪار آھي، جو سندس زھد بہ ان کي جھڪو نٿو ڪري سگھي. جي ڪنھن وقت ھو خوش طبعيءَ جھڙي ڳالھ بہ، ڪري ٿو تہ جلد ان لاءِ پڇتائي بہ ٿو. مون اھڙو افغان ڪونہ ڏٺو آھي جو ھن جو شعر سرد آه ڀرڻ کان سواءِ پڙھي سگھي.

ڏيهي حڪومتن ۾ تصوف بہ، تاريخ جي ٻين مخفي جماعتن
وانگر هڪ زبردست سياسي اوزار هو. شيخ الجبل حسن صباح
جو ئي مثال ڪري وٺو. هن ثابت ڪري ڏيکاريو هو، تہ
هڪ قابل پر بي اصول ماڻهو ان کان قتل ۽ غارت جو ڪيترو
خطرناڪ ڪم وٺي سگهي ٿو. چون ٿا تہ، سنڌين جهڙن
معصوم دل ماڻهن ۾ بہ، اڳي زبردست پير، پنهنجن دشمن
کي پنهنجن مريدن جي هٿان آسانيءَ سان مارائي سگهندا هئا،
تنهن هوندي بہ، مڪاني حاڪم انهن نام نهاد صوفي فقيرن
جي حمايت ۾ هٿان ڪجھ، وهم ۽ وحشي سبب ۽ ڪجھ
انهيءَ ڪري تہ، هنن وٽ هر هڪ پير جي پوتي ڪچيل
هوندي هئي. پيرن کي بهر حال وڏيون سهوليتون هونديون
هيون. اسان جي حڪومت ۾ هنن کي مريدن کي ڦٽڪن
هڻائڻ ۽ مارائڻ جو ڪو بہ حق ڪونہ آهي. اسان جي
حڪومت ۾ بہ، اڪثر پير پاڻ کي فقير سڏائيندا آهن، پر وٽن
سوين خدمتگار ۽ گهوڙا هوندا آهن. هو ڪنهن وقت
ماڻهن کي پنهنجي پوشاڪ جي هيٺان، بدن تي پيل آٽ
جي ڏاس جي صدري ڏيکاري، دنيا داريءَ کان پنهنجي
لاتعلقيءَ جو اظهار ڪندا آهن. عربستان جا وهابي جوان،
انهيءَ ڳالھ تي ٺٺولي ڪندا آهن، تہ ڪو فاني انسان ڏڻيءَ
وٽ هنن جي شفاعت ڪري سگهندو يا هنن جي پاران ڳالهائي
سگهندو. پر ڏکڻ يورپ جي قومن وانگر ڪيترا ئي [illegible]ور دل
سنڌي انهيءَ ڳالھ ۾ ويساھ ڪندا آهن تہ، ولين [illegible]رن
جي دعا کين دوزخ جي باھ کان بچائيندي [16]. ون
ڏٺو آهي تہ ايرانين جو تخيل ۽ افغانن جو بي انتها تعصب،
انهن ۾ ساڳيو اثر پيدا ڪري ٿو، جيڪو سنڌين ۾ سندن
ڪمزوري پيدا ڪري ٿي. انهيءَ ڪري، پير جي مالي
حالت ريس ڪرڻ لائق هوندي آهي. هن کي مريدن وٽان
آمدني ۽ پيدائش جي اڻين حصي کان ويندي اڌ حصي تائين

نذراني طور حصو ملندو آهي. مريدن کي اها همت نه ٿيندي آهي، جو هو سائس لڳي ڪري سگهن[17]. الٽو، جيڪڏهن ڪو اوچتو وارو ملندو اٿن، ته هو ڪيس قيمتي تحفا ڏئي ويندا آهن، چاڪاڻ ته هو سمجهندا آهن ته امان جي قسمت پير جي دعا سان کلي آهي. ائين چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته پير جيڪڏهن عقل سان هلي ته ٽيهه هزار رپيا سال ۾ سولائيءَ سان ڪمائي سگهي ٿو. انهيءَ ڪري، پيرن کي اڪثر اهڙي ته وڏائي هوندي آهي جو هو ميرن لاءِ به ڪونه اٿي بيهندا آهن ۽ نڪي هنن جي تعظيم ڪندا آهن. مير به ويچارا مذهب جي راه ۾ خاڪساري ڏيکارڻ تي راضي رهندا هئا ۽ جتي زور نه هلندو هون، اتي دل وٺڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.

مٿين حقيقتن جي روشنيءَ ۾ ڏسبو ته، تصوف کي غلط نموني ۾ استعمال ڪرڻ جو عام ماڻهن تي ڪهڙو اثر پوي ٿو پر، امان جهڙيءَ ڌاريءَ حڪومت لاءِ، انهيءَ مرشدي جي خلاف قدم کڻي، بند ڪرڻ محال آهي. اسان جي طرفان ڪو به قدم الٽو شر وڌائيندو. اسان جي حڪومت لاءِ سڀ کان مٿي صلاح هيءَ آهي ته جيترو ٿي سگهي، اوتريقدر غلط قسم جي پيرن جي سياسي وقعت گهٽ ڪجي ۽ علم جي روشني اهڙين بدعتن جي مخالفت ڪجي.

سنڌ ۾ تصوف جا ٻه مکيه فرقا آهن: ١. جلالي[19] ۽ ٢. جمالي. جون ته جلالي فرقيوارا، وجود مطلق جي جلالي وصفن جو تصور ڪندا آهن. ظاهر آهي ته هي اصول هندستان مان ورتل آهي. اها ڳالهه هندستان جي اجوڪن ار پنٿين جي رواج مان ثابت ٿئي ٿي، جي هر نموني جو جرم ڪري پرميشر کي خفي ڪرڻ جي باقاعدي ڪوشش ڪندا آهن ته جيئن هو ڪين نيست نابود ڪري جذب ٿيڻ جو موقعو ڏئي. جلالي مسلمان ظاهر ظهور انهيءَ شيءِ ۾ اعتقاد نٿو رکي سگهي، پر هو انهيءَ اصول تي اڻسڌيءَ طرح باقاعدي عمل

ڪندو آهي. مثلاً، هو ڀاڻ کي نشي ۾ مست ڪندو آهي، جيتوڻيڪ نشو اسلام ۾ جائز نہ آهي. جلالي فرقي جا ماڻهو مون کي سيوهڻ واري بزرگ، شهباز قلندر جي مريدن ۾ ڪثرت سان نظر آيا. هندستان ۾ جلالي فقيرن کي خاص، محنت ۽ مطالعو ڪرڻو پوندو آهي. مثلاً، هڪڙو فقير ٻئي کان پڇندو آهي تہ "آداب ڪيڪول ڇا آهن؟" انهيءَ سوال جو جواب ڏيڻ کپي تہ: "اڳيان اٿس روزي، پٺيان موت، سڄي بهشت، کٻي دوزخ، هيٺان جانور (ڏاند) جنهن تي دنيا بيٺي آهي، ۽ مٿان آسمان." اهو ئي پورو جواب آهي. جيڪڏهن ڪو پورو جواب ڏيندو تہ ڏنڊو لڳائي ٿي ويندس مغز ۾.

جلالي فقير جي تعليم ڏکي هوندي آهي، ۽ ان ۾ ڪيتريون رسمون ادا ڪرڻيون پونديون آهن. شروعات غسل ۽ نماز سان ٿيندي آهي. پوءِ هن کي ٽوپي، خرقو ۽ فرقي جا ٻيا ٽوپڙ پهرائيندا آهن. هرهڪ شيءِ خاص معنيٰ رکندي آهي. فرقي پائيءَ جي دل تي سندس اهم فرائض جي ذهن نشين ڪرڻ جي هرممڪن ڪوشش ڪئي ويندي آهي. سڀني رسمن ادا ڪرڻ کان پوءِ نون فقير، دنيا ۾ ٻاهر نڪرندو آهي. هو اڪثر هڪ ڏنڊو، مسڪنڊو، لٺ ۽ ٺوٺو فقير هوندو آهي. هن کان دنيا ۾ ڪوبہ ڪارائتو ڪم نہ پڇندو آهي، مگر هن کي آخرت ۾ سٺي اجر ملڻ جي پڪ هوندي آهي. هن کي اها اختياري هوندي آهي تہ پنگ پئي، ۽ دنيا ۾ مزا ماڻي، پاڻ کي خوش رکي. جلالي ۽ ٻين فقيرن جي پوشاڪ هيٺين طرح هوندي آهي:

١. تاج: نمدي جي ٽوپي، جيڪا اسان جي ملڪ جي مسخرن جهڙي هوندي آهي. (جمالي فرقيوارا اڇي سوٽي ڪپڙي جي ٽوپي پائڻ پسند ڪندا آهن.)

٢. ڪفني يا الفي: ڪاريءَ اَن جو اُهڙو جامو، اڇن ڏاڳن سان ۽ شڪل ۾ ڪجهه ڪفن جهڙو. پاڻهن ڪان سواءِ ٻنيءَ جي اڌ تائين ڊگهو هوندو آهي.

٣. گودڙي: ساڳي ڪپڙي جو ڪمبل جو ٿڌ ۾ سمهڻ وقت پائبو آهي.

ڪي جلالي فقير پاڻ وٽ انهن ٽن ڪپڙن کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪون رکندا آهن. ٻيا وري لنگي سڙڻ پهريندا آهن يا گوڏ ٻڌندا آهن.

انهن فقيرن جا ٻيا ٽپڙ هيءَ هوندا آهن:

١. تسبيح: عقيق يا ڪنهن ٻي ڳاڙهي پٿر جي مالها وڏن داڻن سان.

٢. عصا يا لٺ. اڪثر شيشم يا ڪاري ڪاٺ جي، نوڪ ۽ عاج جي مٺ سان. جلالي گهڻو ڪري ٿلها زبردست ڏنڊا کڻندا آهن.

٣. بيراڳڻ، ڪاري ڪاٺيءَ جي لٺ. اٽڪل ڏيڍ فٽ ڊگهي، ٻن مُنهن سان، جنهن تي فقير مراقبي يا ننڊ وقت مٿو رکندا آهن، جو لهڻي پوڻ اصول جي خلاف سمجهيو ويندو آهي.

٤. ڏاڳا: ڪاريءَ ڏاس جا وٽيل سڳا، ڇيڇ جهڙا ٿلها، اهي ڇيله، ڪي ٻني وانگر ٻڌندا آهن.

٥. ڳانو: ڪاريءَ اَن جا ڏاڳا، ڳاڙهي پٽ سان مليل، جي هار ڪري پائيندا آهن.

٦. ڪَبري: ڳاڙهي ڪوڙي جي ڳوڙي، جنهن ۾ ڪاڏو ۽ ٻيون ضروري شيون وجهندا آهن.

٧. ططنبي: ڪدوءَ جو پيالو، جو پاڻي پيئڻ يا اَنُ، پِسن ۽ ٻئي قسم جي خيرات وٺڻ لاءِ ڪم ايندو آهي.

٨. سگ، جهنگلي ٻڪر جـو سگ، جنهن مان هڪ ساز ٺاهيندا آهن، جو صبح سانجهيءَ ماڻهن جي درن تي خيرات لاءِ وڄائيندا آهن.

سنڌ ۾ جلالي فقير اڪثر غريب هوندا آهن ۽ گذران ڏکيو ٿيندو اٿن. سنڌ ۾ سنڌن مشهور پير، قلندر شهباز ٿي گذريو آهي [٣٢]. هن بزرگ جو اصل نالو عثمان مروندي هو. هو صرف و نحو جو وڏو ماهر، زباندان، ۽ قابل سيار هو. هن ٦٧٣ هجري/١٢٧٤ عيسويءَ ۾ سيوهڻ جـي شهر ۾ وفات ڪئي. قلندر هو، تنهنڪري شاديءَ جي خلاف هوندو هو. هن ڪوبه اولاد ڪونه ڇـڏيو. هاڻي هن جا خليفا ۽ مجاور، مريدا آهن. سندس مقبري جو تمام گهڻو ادب ڪيو ويندو آهي. سـون ۾ڏو آهي ته قلندر جي مريد ٿيڻ لاءِ هڪ عجيب رسم ادا ڪئي ويندي آهي. ٻهريائين مريد جـا سـي وار پـرُن تائين ڪوڙيندا آهن. پوءِ مجاور هن جي ڪلهي تي هڪ ڪاڙهي تتل لوهه جي مهر سان ڏنب ڏيندا آهن ۽ سندس ڪپڙا لاهي، بدن تي ڪاڻي چيٽي جي رک ملیندا اٿس. تنهن کان پوءِ هو پنهنجي زندگي شروع ڪندو آهي. بعضي بعضي معزز ماڻهو سُکا ڏيڻ يا ڪنهن مراد حاصل ڪرڻ جي ارادي سان اچي مريد ٿيندا آهن، ۽ ٿورو وقت فقير ٿي رهندا آهن. هن مقبري تي هميشه سوالين جا لشڪر هوندا آهن. شاهوڪار ماڻهو متس پڙ چاڙهيندا آهن. نـذراني جو ڪجهه حصو خليفو ڪٽيندو آهي، ڪجهه مجاورن کي ملندو آهي.

دنيا جي ٻين مشرقي ملڪن وانگر سنڌ ۾ به جمالي صوفي، زماني جي خيال کان، پنهنجن جلالي ڀائرن کان وڌيڪ آبرودار ليکيا ويندا آهن. جلالي فقير کليو کلايو شرعي احڪامن جي انحرافي ڪندا آهن، پر جمالي فقير شرعيت جـي حڪمن جو ادب ڪندا آهن. روزن نمازن کان سواءِ، جمالي صوفين

کي هيٺين ڳالهين جي هدايت پڻ ڪيل آهي: دائمي عبادت ڪفارو ۽ ڪناره ڪشي، خاموشي، تاريڪ ۽ اونداهين جاين ۾ مراقبو، ڪاڏي، ننڊ ۽ نفساني عيشن کان پرهيز، مرشد جي محبت ۽ اطلاعات، خوديءَ ۽ دنيوي لاڳاپن جو ترڪ، ۽ جمالي فرقي جي ٻين قاعدن ۽ اصولن جي سخت پابندي. دنيادار ۽ معزز ماڻهن کي اختياري آهي ته هو پنهنجي بدلي ٻئي کان ڪفارو ڪرائين يا ان جي عيوض پئسا ڀرين، پر پنهنجيءَ جماعتي برادريءَ ۾ ڪين مٿيون درجو فقط سخت پورهيي ۽ رياضت سان ملي سگهندو آهي.

سنڌ ۾ جمالي صوفين جون چار مکيه شاخون هي آهن:
١. قادري، ٢. نقشبندي، ٣. سهروردي ۽ ٤. چشتي.

چشتي فرقيوارا پنهنجي طريقي جي بانيءَ، خواجه معين الدين چشتي اجميريءَ جي نقش قدم تي هلندا آهن، جو سيجستان ۾ پيدا ٿيو هو، خراسان ۾ تعليم ورتي هئائين ۽ ٦- رجب ٦٣٣ هجري مطابق ١٢٣٥ عيسويءَ ۾ اجمير ۾ وفات ڪئي هئائين ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو. چشتي لفظ، چشت مان نڪتل آهي، جو خراسان ۾ هڪ ڳوٺ آهي. ٻين ٽن طريقن وانگر چشتين جو سلسلو [٢٤] به پيغمبر اسلام، حضرت محمد صلعم کان شروع ٿئي ٿو. هنن جون رسمون ڪيترين ڳالهين ۾ ترڪيءَ جي مولوين جي رسمن سان ملي اچن ٿيون، پر اهي ڪافرن کي پنهنجون مجلسون ڏسڻ ڪونه ڏيندا آهن. هن فرقي ۾ راڳ سرود هڪ مذهبي شغل سمجهيو ويندو آهي.

نقشبندي طريقي جي اصولن جي سڀڪنهن کي خبر آهي، تنهنڪري انهن جي هتي اپٽار ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. مگر سنڌ ۾ انهن جيڪي نوان رواج اختيار ڪيا آهن، تن جو ڪجهه بيان هت ڏجي ٿو. جيڪڏهن ڪو طالب بيٺل ماڻهو يا ٻڙهيل هوندو آهي ته پير صاحب ٻهريائين دعا گهري پاڻ کي تيار ڪري، ڪعبي ڏي منهن ڪري هڪ

صاف مصلي [٢٥] تي ويهندو آهي. تنهن کان پوءِ هو طالب کي ساڳئي غاليچي تي "دوزانو" ويهاري، کانئس تصور شيخ يعني اکيون بند ڪرائي، پنهنجي صورت جو تصور ڪرائيندو آهي. انڪل پنجن منٽن کان پوءِ پير هٿ کڻي فاتحه پڙهندو ۽ مريد هن جي پٺيان ساڳيا لفظ چوندو ويندو آهي. آخر پير مريد جي ڇاتيءَ تي هٿ رکي، ڪجهه پڙهي، [٢٦] هن جي دل جي طرف شوڪاريندو آهي. مريد ان وقت مرشد جي شفقت جو تصور ڪندو آهي. اهڙي ريت داخلا جي رسم ٿيندي آهي.

سنڌ جي ڪن مشهور صوفين ۽ پيرن، فقيرن جو احوال "تحفة الطاهرين" نالي هڪ فارسي ڪتاب ۾ ڏنل آهي. ان مان ڪجهه اقتباس پڙهندڙن جي معلومات لاءِ هت پيش ڪجن ٿا:

١. سيد محمد حسين. هن کي عام طرح "شاهه مراد" سڏيندا آهن. ان بزرگ لاءِ مشهور آهي ته سندس دعا سان عرضدار ماڻهو پنهنجي مراد حاصل ڪري سگهندو آهي. هي ولي اصل شيخ عيسيٰ "لنگوٽيءَ [٢٧]" جو شاگرد هو، جو هڪ تمام متقي شخص ٿي گذريو آهي. شيخ عيسيٰ لنگوٽو ٻڌندو هو، جنهنڪري مٿس اهو نالو پيو هو. چون ٿا ته شاهه مراد چاهيو ته سندس اکيون کلن ٿي ڪونه! جيستائين شيخ آيو ۽ اچي چيائينس ته "قسمت ۾ لکيل آهي ته سان پار جو مرشد ۽ ٿيندس ۽ مريد ٻا" هن شخص پنج سؤ عابد پيدا ڪيا ۽ سندس طالبن جو تعداد ته هزارن ۾ هو. سنڌ جا ماڻهو شاهه مراد جي هڪ چوٽي اچا محبت سان ياد ڪندا آهن ته "هڪ مثل دل کي ابدي جان بخشڻ، هزار مُردن کي جيارڻ کان بهتر آهي".

٢. سيد علي شيرازي. هو ننڍيءَ عمر ۾ ئي مديني شريف زيارت تي ويو هو. هن جا گهڻائي ڪرامتن جهڙا ڪم

مشهور آهن. جن مان ڪي تمام عجيب غريب آهن. پير سيد صاحب، جهڙو هو پرهيزگار، تهڙوئي هو سخت دل. چون ٿا ته هڪ ڏينهن هن وٽ هڪ پيرسن زال - مڙس آيا، جن جي گذيل عمر ٻه سؤ ڏهه ورهيه هئي ۽ عرض ڪيائون ته اسان کي اولاد جي نعمت ڏيو. ڪجهه ويچار بعد هنن کي ٽن چوڪرن جو وعدو ڏنائين. ٽن سالن ۾ ڪين ٽي ٻار ڄاوا، پر جڏهن سيد صاحب چوائي موڪلين ته" انهن مان هڪ ٻار منهنجو مريد ٿئي ته بي شڪر والدين انڪار ڪيو." انهيءَ نامهربانيءَ تان بزرگ کي مٺيان لڳي، سو هن هڪدم دعا گهري ته اولاد جي نعمت کانئن واپس ورتي وڃي. ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو چوڪرن جي پيٽ ۾ انهيءَ ساڳي رات اوچتو اچي سخت سور پيو ۽ هو مري ويا.

هن بزرگ[٢٨] جو پيو هي قصو پڻ بيان ڪندا آهن ته هن جو هڪڙو نوڪر ڪيمياگر ۽ ساحر هوندو هو. جڏهن هن ڏٺو ته سندس مالڪ جو وقت نهايت ڪفايت شعاريءَ سان ٿو گذري، تڏهن هن کي سون ٺاهڻ جو طريقو سيکاريائين. پر هو متقي شخص، ان کان پوءِ به ساڳئي لموني ۾ قناعت سان رهڻ لڳو. تڏهن نوڪر ڪاوڙجي پيس. ان تي سيد صاحب هن کي شهر جي سڀ کان رذيل ويڙهي ڏي موڪليو ته وڃي ڏسي اچ. اتي ڇا ڏسي ته سون ۽ جواهرن جا ڍير لڳا پيا آهن. بزرگ انهيءَ موقعي جو فائدو وٺي، سندس ذهن ۾ اها ڳالهه ويهاري ته سياڻا ۽ پرهيزگار ماڻهو سون رپي کي اهڙين جاين جي ئي لائق سمجهندا آهن.

٣. قاضي مير سيد شڪرالله. تمام متقي ۽ پرهيزگار شخص هو. هو ساڳئي وقت قاضي به هو. هن جي همت ۽ انصاف جو هڪ قصو سنڌ ۾ اڃا ياد ڪندا آهن. چون ٿا ته هڪ غريب ماڻهوءَ، جو ملڪ جي واليءَ، شاهه حسن ارغون کي پئسا ڏيندو هو، مٿس دعوي ڪئي. قاضيءَ کيس گهرائي مدعيءَ سان

ڳڌ مدعاعليہ کي ٻہ پنهنجي اکيان ٻيهاريو ته پل هو هڪ اڌني مسلمان وانگر پنهنجو عذر پيش ڪري. مقدمي جو فيصلو واليءَ جي برخلاف ٿيو. تنهن کان پوءِ قاضيءَ انهي شاهه جو دربار جي رواج مطابق سلام ڪيو ۽ هن کي انصاف جي ڳڌيءَ تي ويهاري کانئس پنهنجي بي اديءَ جي معافي گهري. حاڪم جبي مان تلوار ڪڍي قاضيءَ کي ڏيکاري چيو ته جيڪڏهن توهان انصاف نہ ڪرين ها ته هن هٿيار سان توکي وياءَ جي مزا ڏئي، ڪهاڻ رسايان ها. قاضيءَ چيو ڪيو جو انصاف جي ڳڌيءَ هيٺان پنهنجي ترار ڪڍي، واليءَ کي چيائين ته جيڪڏهن تون شرعي احڪامن جي ڪا انحرافي ڪرين ها ته توکي ٻہ هن سان ٽڪرا ٽڪرا ڪيان ها. انهيءَ دلچسپ پر خطرناڪ واقعي بعد، واليءَ وڏي آواز چيو ته ”خوش قسمت آهي اها رعيت جنهن کي ههڙو قاضي عدالت لاءِ آهي“ ۽ پوءِ قاضي کي پنهنجي، حڪومت ۾ جيڪي سڀ کان اعليٰ مرتبا، هٿا سي عطا ڪيائين.

قسطنطنيہ جي مشهور فاتح، محمد (ٻئي) ۽ معمار جو قصو ڪنهن نہ ٻڌو آهي. اهڙو واقعو هر انهيءَ ملڪ ۾ ٿي سگهي ٿو، جتي قانون ۽ مذهب آهي. ساڳئي وقت اهو ٻہ چوڻ ضروري آهي، ته اهڙا واقعا تاريخي حقيقت ان ڪري رکن ٿا، جو اهي عام نہ هوندا آهن.

٤. ميان ملوڪ شاهه. چون ٿا ته هي درويش اهڙو

ته پرهيزگار، متقي ۽ زاهد هو، جو پنهنجي ڏکيءَ ڄمار ۾ پاڻيءَ کان سواءِ ڪنهن شيءِ کي هٿ نہ لائيندو هو ۽ فقط چانورن جا ٻه ٽي ساٽ به ٻانهن ۾ پهرين ٽئي ڏينهن کاڌا ڪيائين، هن کي نار جي رينگٽ مان ڏاڍي راحت ايندي هئي، ۽ هو ڪاهه بيڪاهه نار جو آواز ٻڌي، پنهنجي دل بهلائيندو هو. هڪ دفعي هو لٽي جي ويجهو هڪ باغ ۾ وڻ هيٺيان ويٺو هو. رات ٿي ته مالهي نار مان ڏاند ڇوڙي هليو ويو، پر نار پوءِ ٻہ ڦرندو رهيو ۽ جڏهن

ماليءَ صبوح جو موٽي آيو ته ڏٺائين ته سارو باغ پاڻيءَ سان
ڀرجي ويو آهي. هن جو شڪ اجنبيءَ ۾ پيو، تنهنڪري هن
کي اتان ڌڪي ٻاهر ڪڍيائين. ڇا ڏسي ته نه فقط وڻ پر
باغ جو سارو ڳڪر جتي عابد ويٺو هو، سندس ڪلي پيو
ڦري. ويچاري ماليءَ پنهنجي ڀل محسوس ڪري، ناو جي
شوقين درويش جي پيرن تي ڪيري وعدو ڪيو ته مان وري
تنهنجي خوشيءَ جي آڏو نه ايندس.

هي بزرگ ڏاڍو ڏاهو هوندو هو. هڪ ڀيرا ڏٺائين ته
هڪ هندو مٿي تي لسيءَ جي ماٽي کڻيو ٿو وڃي. هڪدم
دانهن ڪري هن کي چيائين ته "ماٽي زمين تي اڇلاءِ، ڪافر!"
هن سندس چيو ڪيو ۽ پوءِ ڏسي ته ڀڳل ماٽيءَ ۾ هڪ ڪارو
ٿيل زهريلو نانگ پيو آهي! لاشڪ، هندو اتي جو اتي
مسلمان ٿيو هوندو.

پٺتي پيل قومون هن قسم جي ڳالهين جي صداقت جي
ثابتيءَ جي تلاش ٻنهه ڪونه ڪنديون آهن، تنهنڪري اڪثر
سچ جي ٿورڙي بنياد تي وڏو ڪوڙ جو ڪوٽ ٺهي پوندو آهي.
جن ماڻهن اهڙين قومن ۾ رهي ڏٺو آهي، تن کي خبر آهي
ته ڪهڙي آسانيءَ سان عقل جي خلاف اجاين ۽ سراسر احمقانه
ڳالهين تي اعتبار ڪيو ويندو آهي. ڪوڙين ڳالهين کان اڪثر
اهي ماڻهو ڪم وٺندا آهن جي انهن کي دل سان ناهي، اورچائي
سان ڦهلائيندا آهن. جن کي حقيقت معلوم هوندي آهي، سي يا
ته دانائي کان ڪم وٺي خاموش رهندا آهن، يا حريف هوندا
آهن ۽ انهن ڌڪاربندا آهن ته جن خود پاڻ کي ويساهه اٿن،
يا ضعيف طبع هوندا آهن جو مخالفت ڪري، پنهنجي عزت
وڃائڻ ۽ ڪوڙن ۾ شمار ٿيڻ پسند ڪونه ڪندا آهن. اهڙي
ريت هڪ- ٻن پيڙهين کان معجزو ڪنهن فارسي ڪتاب ۾
درج ٿيندو آهي ۽ ڪنهن ڏند ڪٿا يا روايت جي صورت ۾
ظاهر ٿيندو آهي.

باب نائون

سنڌ ۾ رهندڙ ڌارين قومن جو احوال، سيد ۽ ٻيا اهل مذهب خاندان، افغان يا پٺاڻ، بلوچ، جت، ميمڻ، خواجا، مهاڻا، ماچي، حبشي غلام، انهن جي ٻوليءَ جو نمونو

اصل سنڌي ۽ هندو، جي قديم زماني کان سنڌ ۾ رهندا اچن ٿا، تن جو تفصيلوار احوال ڏيڻ کان اڳ مناسب آهي انهن ٻاهرين قومن جو ذڪر ڪجي، جن ملڪ کي وسايو آهي. اهي هي آهن: ١. سيد، ٢. افغان، ٣. بلوچ، ٤. جت، ٥. ميمڻ، ٦. خواجا، ٧. مهاڻا، ۽ ٨. حبشي غلام.

سيدن جي ٻن وڏن خاندانن حَسنين ۽ حسينين جو سنڌ ۾ ججهو تعداد آهي. حسني خاندان جا فرد "پير" جي خطاب سان سڏبا آهن، مثلاً پير ياون شاهه. حسيني خاندان وارا سيد سڏبا آهن، مثلاً سيد جيئندل شاهه. سنڌ جي رواج مطابق اهي ٻه، وڏيون شاخون وري پاڙن ۾ ورهايل آهن، جي پنهنجي اصلوڪيءَ رهائش جي جڳهه پٺيان سڏبا آهن، جيئن بخاري، متياري، شيرازي ۽ لڪياري وغيره. انهن مان گهڻا شيعا آهن، تنهنڪري انهن کي افغانن جي حملن وقت گهڻو نقصان سهڻو پيو هو. انهن مان ڪيترا سيد عالم آهن ۽ مذهبي اختلافن هوندي به عام ماڻهو سيدن کي عزت ڪندا آهن. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ هنن کي وڏيون جاگيرون انعام مليون هيون. جڏهن ٽالپرن زور ورتو، تڏهن پيري-مريديءَ جي سلسلي کي گهڻو نقصان پهتو، چاڪاڻ ته حاڪم پاڻ خود پنهنجي علمي لياقت تي فخر ڪندا هئا ۽ اعليٰ حسب نسب [٢] جي دعوا ڪونه ڪندا هئا.

سنڌ ۾ ورلي ڪو سيد پنهنجي ڌيءُ ڪنهن ٻئي نسب وارِي مسلمان کي ڏيندو آهي. سنڌ ۾ هڪڙو ٻيو به عجيب رواج آهي، ته ماءُ يا پيءُ ٻنهي مان ڪو به سيد هوندو آهي ته هن جو اولاد به سيد [۳] سڏبو آهي.

۱. قريشي يا صديقي. هي حضرت ابوبڪر صديق رض جي نسل مان آهن، انهن جو ڪافي تعداد آهي. هنن کي مخدوم جو خطاب مليل آهي، جيئن ته حضرت مخدوم نوح صديقي هالائي. فاروقين جو خاندان به قريشين ۾ اچي وڃي ٿو. هو پنهنجو نسل حضرت عمر رض ڏانهن ڇڪين ٿا. هنن جو نالو گهڻو ڪري "ميون" جي لفظ سان شروع ٿيندو آهي، جيئن ته ميون ابراهيم فاروقي وغيره.

۲. علوي. حضرت عليءُ رض جو اولاد، ڪنهن ٻي زوجه مان، سواءِ بيبي فاطمه جي. هي اڪثر شيعا هوندا آهن، مگر هو گهڻا نه آهن.

۳. عباسي. حضرت عباس رض جو اولاد. هي سنڌ ۾ گهڻا آهن.

ٻيا خاندان جهڙوڪ حمزوي، موسوي، رضوي جي اسلامي ملڪن ۾ عام آهن، سي يا هتي ڪونه آهن، يا تمام قليل آهن يا مٿين ئي طبقن ۾ اچي ٿا وڃن.

۳. افغان يا پٺاڻ. هي گهڻو ڪري حيدرآباد جي ويجهو يا سنڌ جي اتر ۾ رهن ٿا. هنن سان گهڻن کي هن ملڪ ۾ رهندي ڪيترين ئي پيڙهيون ئي ويون آهن. هو چڱي چوکيءَ ملڪيت وارا آهن. هنن مان ڪي نهايت قابل آهن ۽ ايترو علم ائن جو چار- پنج زبانون چڱيءَ طرح پڙهي، لکي ۽ ڳالهائي سگهندا آهن . هو قداور ۽ شڪل شبيه جا سهڻا

هوندا آهن. سندن زالون شڪل شبيه ۾ مردن کان گهٽ نہ هونديون آهن.

گهڻا افغان سردار، ممڪن آهي تہ سنڌ ۾ مدد خان نورزئي جي مشهور حملي کان پوءِ رهجي پيا هجن. مددخان کي ١٧٨١ع ۾ تيمور شاهہ، ڪلهوڙن کي بادشاهي ولي ڏيڻ لاءِ موڪليو هو، جو هنن کي ٽالپرن ملڪ مان هڪالي ڇڏيو هو. مدد خان، جنهن کي سنڌي ماڻهو حقارت کان فقط "مدد" ڪوٺيندا آهن، تنهن ڏاڍا ظلم ڪيا. هن وڻ وڍائي ۽ شهر ڊهرائي ڇڏيا. ڪوني نديءَ وارو سائو ۽ سبز علائقو، هن ويران ڪري ڇڏيو هو. ان کان سواءِ، هو ڪيترا ماڻهو قيد ڪري ولي ويو هو ۽ ڪيترن کي عذاب ڏئي، ڪانئن سندن خزانا هٿ ڪيا هئائين. انهن ڪارنامن ڪري ڪيس سنڌي پٺ ۽ چارڻ بيتن ۾ ٻڌيندا آهن ۽ چوندا آهن تہ هو سپاهي نہ هو، پر ڦورو هو.

١٧٤ع ڌاري، جڏهين ڪلهوڙن جي صاحبي شروع ٿي، تڏهن سنڌ جا امير امراءِ، مشرق جي ٻين ملڪن وانگر، سرڪاري عهديدار هوندا هئا ۽ گهڻو ڪري سنڌي باشندا هوندا هئا. پر ان گهراڻي جي پهرئين حاڪم، ميان مير محمد کان هڪ نهايت اهم سياسي غلطي ٿي. هن پنهنجن پن ڪوهستاني مريدن مير علودي ۽ مسعودي [٥] کي جاگيرن ۽ ٻين رعايتن جا وعدا ڏئي، ويران ٻهاڙن مان گهرائي، ترائيءَ ۾ آباد ڪيو. ڏيهي واقعي نگار انهن دهقاني ماڻهن جي اچڻ جو هن ريت بيان ڪن ٿا: "جڏهين بلوچ خداآباد کان پندرهن ميلن تي پهتا تڏهين ڪلهوڙن جي حاڪم، معزز مهمانن جي استقبال ۽ ڪين دارالسلطنت ۾ ولي اچڻ لاءِ، پنهنجا ڪيترا وزير ۽ امير، سونن سنجن وارن گهوڙن ۽ ٻين سوغاتن سان موڪليا. جڏهين سواري اڳتي وڌي تہ هنن کي رستي ۾ رواجي لباس ۾ پروچن جو هڪ ٽولو مليو، جنهن جي پنيان گڏهن تي، سندن زالون هيون. وزيرن، مير علوديءَ جي پڇا ڪئي.

هنن جي عجب جي حد نہ رهي، جڏهن خبر پئي تہ گودڙي پوش مسافر جنهن کي هٿ ۾ ڏيري ۽ ڪلهي تي ڪانبو [٦] هو، سو اهو ئي شخص هو، جنهن جي استقبال لاءِ موڪليا ويا هئا! ميان صاحب جي ماڻهن پنهنجي روايت مطابق سندس باعزت سلام ڪيو ۽ کيس هڪ عاليشان گهوڙي تي چاڙهي دارالسلطنت ۾ وٺي آيا. انهيءَ کان پوءِ، بلوچن جا ڪنڪ، پنهنجن اڳواڻن ۽ قومي سردارن جي اڳواڻيءَ هيٺ، ايندا ويا. هنن کي ڪيترين جاگيرون مليون ۽ هو ناري نديءَ تي ملڪ جي پڻ آباد ڪرڻ ۾ شهر ٺاهي، ديرو ڄمائي ويٺا رهيا. الهن ڪوهستانين جي اچڻ کان اڳ ڪل پنجٽيهہ ورهيہ پوءِ، ڪلهوڙن جي حاڪم ميان سرفراز، پڻ ٽالپر سردارن، ميان مير بهرام ۽ هن جي پٽ صوبدار خان کي مارائي ڇڏيو. خون جو سبب هيءُ هو تہ ڪلهوڙن جي حاڪم کي پنهنجن فوجي جاگيردارن جي وڌندڙ طاقت ۽ اثر جو انديشو ٿي پيو هو. پر ان ڪم کي ميڙي نفرت جي نگاهہ سان ٿي ڏٺو، ڇاڪاڻ تہ خون ڪليءَ دربار ۾ ميان صاحب جي اکين اڳيان ٿيو هو، جو فوتيءَ جو مرشد هو. مير بهرام جو پٽ، مير بجر، جڏهين حج تان موٽيو، تڏهين مگرئي ذات جي عبدالرحيم نالي هڪ سنڌي بزرگ سان مشورو ڪيائين. هن وچن ڏنس تہ جي تون ڪلهوڙن جي قوم جي جڙ بنياد اکيڙڻ جو وعدو ڏيندين، تہ پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيندين. ان کان پوءِ هن هڪ معمولي مقابلي ۾ فتح پاتي، پر ڪاميابيءَ جي شرط جي پوئيواري نہ ڪيائين. چون ٿا تہ جڏهين بزرگ عبدالرحيم سان ملڻ ويو تہ هو ان وقت هڪ ٻئي فقير جي صحبت ۾ ويٺو هو، هن بزرگ هڪدم ڏانهن ڪري چيس:

بجر! اسان پاري، تو نہ پاري،
هاڻي ويٺي تنهنجي گهران سرداري.

ٻئي فقير پڻ تائيد ڪئي:

ادا، ڪــي ۾ چـئـيـنـدــسـسـيـن،
ايندا ڪڪاڻي، ٻيٺ ڦاڙي وٻسين.

چون ٿا ته ٿوري وقت کان پوء، مير بجر جو ڪاڪائي قوم جي ٽـن مـاڻـهـن خون ڪيو، جن کي ڪلهوڙن جي چرچ تي جوڌپور جي راجا موڪليو هو. هن جي مرڻ تي سرداري سندس پائٽي، مير فتح علي خان ٽالپر جي هٿ ۾ آئي."

اهڙيءَ طرح، بلوچ سنڌ جا والي ولايت ٿيا، ۽ جيستائين اسان ملڪ فتح ڪيو، تيستائين برسراقتدار رهيا. مڪاني واقع نگار جنهن جي تصنيف جو مٿي اختصار ڏنل آهي، نهايت موزون لفظن ۾ چوي ٿو ته. "چرخ گردون جا عجيب رنگ آهن. هو پادشاهن کي فقير ۽ فقيرن کي پادشاه بڻائي ٿو."

هاڻوڪن سياحن، بلوچستان جـــي قومن جي نسل تي اهڙا ته تفصيلوار احوال ڏنا آهن، جو انهن کي هتي دهرائڻ جو ضرور نه آهي. البت هڪڙي نڪتي ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ضروري آهي. پاٽنجر ۽ پوسٽنس جـــو قطعي فيصلو آهي ته هي ماڻهو يهودين جي نسل مان آهن. پاٽنجر انهيءَ ڳالهه کان متاثر ٿيو آهي ته هنن ۾ هي قومـن جـا رواج ۽ رسمون هڪ جهڙيون آهن. پر هو اها ڳالهه وساري ٿو ته خود قرآن شريف ۾ ڪيتريون ڳالهيون توريت ۽ انجيل مقدس واريون سـاڳيون آهن، تنهنڪري ان دليل تي هنن ماڻهن کي يهودين ڏي ڇڪڻ منهنجي خيال ۾ صحيح نه آهي. ساڳيءَ ريت، پوسٽنس پوشاڪ جي مشابهت جي راء قائم ڪري ٿو، پر اها شهادت به معتبر نه آهي. خود بلوچن جي دعوا آهي ته هو عربن جي نسل مان آهن. هو خاطريءَ سان چوندا آهن ته اسان جو اصلي وطن حلب' هو. "برهان قاطع" ۾ ڪوچ ۽ بلوچ جـي معنيٰ لکيل آهي: "جهنگلي قومون، جي مڪران جي پهاڙي حدن اندر

وهن ٿيون ۽ حجاز جي عربن جو اولاد آهن“. ”تحفةالڪرام“ جو مصنف شايد سندن قوم کي خوش ڪرڻ جي ارادي سان ڪين محمد بن هارون سان ڳنڍي ٿو، جو امير حمزي ۽ هڪ ٻريءَ جي اولاد مان آهي. هڪ روايت آهي ته بلوچ جو لفظ ”ٻچ“ يعني ٻڙ ۽ ”لوچ“ مان نڪتل آهي. لوچ هڪ ٻانهيءَ جو نالو آهي، جنهن کي محمد بن هارون مان حمل ٿيو هو پر ڏسجي ٿو ته هي روايتون گهڻي پاڳي ڏند ڪٿائن تي مبني آهن. مڪاني شهادت بهرحال بلوچن جي عربي نسل جي فائدي ۾ ٿي نظر اچي، پر باريڪ نظر ڪبي ته ان تي هڪ وڏو اعتراض هي نظر ايندو، ته بلوچن کي پنهنجي اصلوڪي زبان جو هڪ لفظ به ياد نه آهي ۽ هو هڪ قديم ۽ شايد ايراني طرز جي زبان ڳالهائين ٿا. بهرحال، منهنجي نظر ۾ هي مسئلو اهڙو اهم نه آهي، جو ان تي وڏيڪ ويچار ڪجي.

ڪلهوڙن جي گهراڻي کان پوءِ، جڏهين ٽالپرن جو نيلو ٿيو، تڏهين جيئن مٿي ڏيکاريل آهي ته هنن پنهنجن هموطنين جا لشڪر گهراڻي ڪين زمينون، جاگيرون ۽ ٻيون رعايتون ڏنيون، ملڪ وسائي ويهڻ لاءِ همٿايو. هنن جي ٻني جا شرط جاگيري سرشتي جهڙا هوندا هئا. هرهڪ سردار کي لڙائيءَ وقت حاڪم سان همرڪاب رهڻو پوندو هو. ملازمن جو تعداد مقرر ٿيل ڪونه هوندو هو، پر هر هڪ ڪهر جو وڏو ان ڳالهه ۾ پنهنجي عزت سمجهندو هو ته ميدان جنگ ۾ منهنجي پٺيان سڀ کان گهڻا پوئلڳ هجن. اهڙيءَ طرح ٽالپرن جي ڏينهن ۾ بلوچي سردارن هڪ فوجي حڪومت جي صورت اختيار ڪئي، جهڙيءَ طرح انگلنڊ جي فتح کان پوءِ، اتي نارمن قوم ڪئي هئي.

مشرقي ملڪن ۾ پنگت جا دؤر نهايت ٿي بقا هوندا آهن. سر چارلس نيپئر، ڇهن مهينن جي اندر، بلوچ قومن جو ڏؤل

اهڙو تہ ڦيرائي ڇڏيو، جو هنن جي حيثيت تمام ڪمزور ٿي وئي. ان معاملي ۾ هيٺيان آپاءَ تمام ڪارگر ثابت ٿيا هئا:

پهريون، عام ماڻهن جا هٿيار کسڻ يا ماڻهن کي هٿيارن سان گهمڻ کان منع ڪرڻ. هن حڪم جا ٻہ نتيجا نڪتا: هڪڙو هي تہ ڏيهي ماڻهن جي دلين ۾ هڪ قسم جي حيرت پيدا ٿي، ڇاڪاڻ تہ هو پيڙهين کان وٺي بندوق، ترار ۽ ڍال کانسواءِ ٻاهر ڪونہ نڪري سگهندا هئا. ٻيو وڏو فائدو هيءُ هو تہ هٿيار بند ماڻهن جو گهڻي تعداد ۾ گڏ ٿيڻ محال ٿي پيو.

ٻيو آپاءُ، خون، ڌاڙا، ڦريون، ڏالون مارڻ ۽ اهڙن ٻين ڏوهن جي ترت ٿڌي تي سزا. بلوچ کي ڪاريءَ جي ڏوهہ ۾ ڦاسي ڏيڻ، شايد انصاف جي اصولن جي مطابق نہ هجي، پر ان جي مصلحت ۽ ضرورت تي ڪنهن بہ قسم جو اعتراض ٿي نٿو سگهي.

ٽيون آپاءُ، سردارن، جاگيردارن ۽ زميندارن جون ڪڙمين مٿان اختياريون کسي، سندن طاقت کي ڪمزور ڪري، آخر ختم ڪرڻ. رعيت کي اهو ذهن نشين ڪرايو ويو تہ حڪومت جون واڳون سرڪار جي هٿ ۾ آهن. جاگيردارن کي اهڙا خاطري ٿي تہ حڪومت سندن هٿان نڪري چڪي هئي.

بلوچ، سنڌيءَ کان شڪل شباهت ۾ البت سرس آهي. هو رنگ جو وڌيڪ گورو، بدن جو سگهارو ۽ هڏ ڪاٺ جو مضبوط آهي. هن کي پنهنجي نموني جي عزت ۽ شان هوندو آهي. هو بزدليءَ کي اڳين زماني [٩] جي پهلوانن وانگر نفرت سان ڏسندو آهي ۽ هو ڪافي قومي فخر ۽ عزت رکندو آهي. پر هو وفادار نہ آهي ۽ خونريزي ڪري ٿو. هو باز يا گهوڙي کي هيرائڻ جو ڪم، نڪڻ پڙهڻ کان وڌيڪ شاندار پورهيو ڪري سمجهندو آهي. هو بغداد ۽ بخارا جي

سيني علمن تي ڪمال حاصل ڪرڻ ڪان، ترار جي هڪ ڏڪ سان دنبي کي ٻه اڌ ڪري وجهڻ وڌيڪ پسند ڪندو آهي. ان ڪري سنڌ ملڪ ۾ هن وقت پڙهيل بلوچ ماڻهو نه هئڻ برابر آهن. اهو خود فارسيءَ جي ٿوري گهڻي علم تي ڪفايت ڪندا آهن، ۽ مغرب [١١] ڪان جيڪي ڪتاب گهرائيندا آهن، تن کي هو هٿ به ڪونه لائيندا آهن. ٽالپر خاندان جي هڪڙي سردار مون کي پراڻي زماني جي نوع ۾ جيو ته "مان پاڻ لکي نه ڄاڻان، پر پڙهيل منشيءَ کان سواءِ ٻاهر ڪڏهن ڪونه نڪرندو آهيان."

بلوچ بيڪار سپاهي نه آهي. هن کي ننڍي هوندي کان وٺي هٿيارن ڪم آڻڻ ۽ خطرن کي منهن ڏيڻ جي سکيا ملندي آهي. هو دلير ۽ سگهارو آهي، پر شمشير زنيءَ ۾ چالاڪ نه آهي. هو ترار هڻڻ جو هنر ڄاڻي، پر ڍال سان وار ڇڳيءَ طرح ٽاري سگهندو آهي. هو شمشير زنيءَ ۾ ٻين قومن کان پٺتي آهي، پر هن جي خوبي، اها آهي جو هو عربن وانگر زور وارو ڌڪ هڻي سگهندو آهي ۽ پنهنجي ڳري ۽ پروسي جهڙي جوهردار ترار [١٢] سان گهڻو هاڄو ڪري سگهندو آهي. ڏيهي حاڪمن وٽ لشڪر جي هٿيار بند سپاهين کي، غير مسلح سپاهين کان وڌيڪ عزت ملندي هئي، هو ويڙهه ۾ هيٺيان هٿيار ڪم آڻيندا هئا: جامڪيدار بندوق ڍگهين ديسي پر مضبوط نرين سان، پستول (ورلي)، تلوارون، برڇيون، ڀالا، خنجر ۽ عجيب شڪل جون سڌيون تلوارون، جن کي ڪٽاري چوندا آهن. ڪمان ورلي ڪم ايندي هئي. انڪري منهنجي راءِ آهي ته بلوچن جي ٻانهن ۾ اها قوت نه آهي، جنهن انگلنڊ جي سئڪس قوم جي هٿ ۾ ڪمان کي هڪ جبرو هٿيار ثابت ڪيو هو، ۽ افغانن [١٣] وٽ اڄا ڪارائتو هٿيار آهي. يورپ جي پهلوانن واري زماني ۾ جا ڳري زره بچاءَ لاءِ پائيندا هئا، تنهن جي خبر بلوچي سردارن

ڪي ڪاٺ آهي. هو ڪابل مٿان، ڳچي، ٻانهن ۽ مٿن سان وڙهندا آهن. مٿي جي حفاظت ڪنگور سان ڪندا آهن، جو ريشمي استر سان لوهه جو ٽوپ هوندو آهي؛ ان جي مٿان ريشمي ٻڪ ٻڌي ڇڏيندا آهن. ٻڪ جي مٿان بعضي بعضي ٽوڙهو يا رڪ جي چلن جي چاري پڌندا آهن. بدن تي مٿن تائين سوڙهي زرهه هوندي اٿن. سڀ ڪان عمدبون زرهون خراسان ۽ ايران ڪان ايندڙيون آهن. اهي چاندي يا وڪ جي چاريءَ جون ڏهيل هونديون آهن. بعضي انهن تي سونو ڀاٽي يا رنگ چڙهيل هوندو آهي، ۽ ٻيون جرڪنديون آهن. ڪي امير زرهه جي هيٺان يا ان جي بدران ريشمي ڪوٽ ڍڪيندا آهن. جو ولائتي ڪپڙي جو ٺهيل هوندو آهي ۽ گهڻا مضبوط سبيل ته هوندا اٿس. ان جي ٻاٺ ڪڻ تلوار جو ڌڪ اثر نه ڪندو آهي پر اهو ڳرو ۽ اهنجو هوندو آهي. هٿن جي بچاءَ لاءِ دستانا هوندا اٿن، جي زرهه وانگر رڪ جي چاريءَ جا ٺهيل هوندا آهن. هيءَ هڪ تمام ضروري شيءِ هوندي آهي ڇاڪاڻ ته تلوار جو مٿيو آڱرين جي حفاظت نه ڪري سگهندو آهي. ڍالون هرهڪ جي مرضيءَ مطابق مختلف مقدار ۽ شڪل جون هونديون آهن. اهي گهڻو ڪري چمڙي يا گينڊي جي کل مان ٺهيل هونديون هيون.

ٻين ڏيهي حاڪمن وانگر سنڌ جي ميرن کي باقاعدي لشڪر ڪونه هوندو هو ۽ نه، وري هنن جي سپاهه کي باقاعدي تربيت ملندي هئي. هنن کي تازو يورپي طريقي جي ڪجهه سکيا ڏني ويئي هئي. بلوچ خاص ڪري مري ۽ اتر جون ٻيون ويڙهو قومون، سپاهين جي پلٽڻ وانگر باتربيت حملي ڪرڻ جي بدران نشي ۾ مست ٿي، ڌوڪي، دشمن جي مٿان وڃي ڪڙڪڻ پسند ڪنديون هيون. اهو هڪ ڪارگر طريقو آهي، جو عربستان ۽ افغانستان ۾ ثابت ٿي چڪو آهي،

پر اهو فقط تڏهين ڪامياب ٿي سگهي ٿو، جڏهين حملي ڪندڙ وڏي تعداد ۾ هجن.

ڏيهي حڪومت جي سپاهه جي پگهارن بنسبت جدا جدا رايا آهن: هڪ پيادي کي گهٽ ۾ گهٽ ساڍا ٽي روپيا مهيني ۾ ملندا هئا، جڏهن گهوڙيسوارن کي روپيو روز جو ملندو هو. سردارن ۽ عملدارن کي سندن عهدي مطابق مقرر اجورو ملندو هو. ان کان سواءِ هو دشمن جي ملڪ ۾ ڦرمار جدا ڪندا هئا ۽ پنهنجي ملڪ جي لوازمن ڏيڻ کان ٽارئيندا هئا. فوجي زيادتين جي حد ڪانه هوندي هئي. بد انتظاميءَ جي ڪري فوج جي جدا جدا طبقن ۾ هڪٻئي لاءِ عزت ڪانه هوندي هئي. پر ائين به نه آهي ته هنن ۾ ڪا محبت يا اخلاص جي ڪمي هئي.

ڏيهي حڪومت ۾ زنا ۽ حرامڪاريءَ ورلي ٿيندي هئي. پيٽل ۽ پڙهيل ماڻهن ۾ زالن جي ستر لاءِ سخت آپاءَ ورتا ويندا هئا ۽ ترار جو ڏپ گهٽ ذات وارين زالن کي هميشه سنئين رستي تي هلائيندو هو. جڏهين اسان ملڪ فتح ڪيو ۽ مڙسن کي قانون شڪنيءَ کان منع ڪئي، تڏهين سنڌي چوڻيءَ موجب "زالن سمجهيو ته هاڻي ترار اسان جي اڳ کان جدا ٿي ويئي آهي". نتيجو اهو نڪتو، جو هنن هر نموني جي بدڪاري ڪرڻ شروع ڪري ڏني. مگر ٿوري وقت کان پوءِ قدرتاً انهن کي اها بد راهه ڇڏڻي پيئي. بلڪ درجي بدرجي وري پنهنجي اصلوڪي صورت اختيار ڪئي، ۽ ڇريءَ ۽ تلوار جي جڳهه ڪلف ۽ ڪڙن ورتي.

بلوچن جون زالون ڪي ورلي ايتريون تعليم يافته هونديون آهن، جو مختصر فارسيءَ ۽ سنڌيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه پڙهي سگهن. ڪي ٿوريون لکي ڄاڻن. هو پنهنجو وقت گهڻو ڪري ڌاڳن وٽڻ، ڪپڙن ٽاهڻ ۽ پائڻ ۽ اهڙين ٻين مشغولين ۾ صرف ڪنديون آهن. سنڌي ۽ هندو

عورتن جي مقابلي ۾ هو هر ڳالهه ۾ وڌيڪ جرات ڏيکاريندڙيون
آهن. مٿين طبقي جون زالون باوقار ۽ بااخلاق هونديون
آهن. هندستان جي هلڪي طبيعت وارين ڇلولين عورتن
جي مقابلي ۾، هو گنڀير نظر اينديون آهن. هنن کي ننڍي ته
زهر ڏيڻ جي خبر آهي، ۽ نه وري خودڪشي ڪنديون آهن.
گهڻيون بيوهه زالون وري شادي ڪرڻ کان انڪار ڪنديون
آهن. مون ٻڌو هو ته هڪڙي ماڻهوءَ پنهنجيءَ پيءُ کي چيو
هو ته هو ٻيو نڪاح ڪري يا هميشه لاءِ گهر ۾ روزي [١٥] ۾
رهي. چون ٿا ته هن تنها رهڻ پسند ڪيو. ڪي زالون جن کي
زاهد ٿيڻ جي تمنا هوندي آهي، سي شادي ڪرڻ کان انڪار
ڪنديون آهن ۽ تنهائيءَ جي حياتي اختيار ڪنديون آهن.
پر اهڙا مثال ٿورا آهن. ٻوڌي زالن کي پنهنجن ٻارن لاءِ
محبت هوندي آهي ۽ هو پنهنجن مذهبي فرض تي پورو پورو
ڌيان ڏينديون آهن. حج جون مشڪلاتون ۽ خطرا هنن کي
مڪي شريف وڃڻ کان ڪونه روڪيندا آهن.

پروچن ۾ اهو برو رواج آهي ته مربتن يا
غير شادي شده عورتن مان جي ڇوڪريون [١٦] پيدا
ٿينديون اٿن، تن کي آفيم ڏئي يا ٻي طرح، [١٧] ماريندا
آهن. ناجائز حمل جي حالت ۾، هو ٻارن ڪيرائڻ جون
دوائون به استعمال ڪندا آهن، پر انهن جي ڪاميابيءَ جي
خاطري ڪانه هوندي اٿن؛ پر اهي رواج رڳو ڪن وڏن
ماڻهن ۾ آهن، جي پنهنجن حاڪمن جي پيروي ڪندا آهن
۽ ناجائز ٻارن جي حياتي وٺڻ ۾ پنهنجي وڏائي سمجهندا آهن،
توڙي جو هنن کي خبر هوندي آهي ته مذهبي نقطهءِ نگاهه
کان اهو ڪبيرو گناهه آهي. اسان جي حڪومت ۾ ڇوڪرين
جي هتيا گهٽ ٿي آهي، پر بلڪل بند اڃا ڪنهن به صورت
۾ ڪانه ٿي آهي. ٻوڌن کي ڌيئرن لاءِ وراڻي اها محبت
هوندي آهي، جا ڪين پٽن لاءِ هوندي آهي. اڪثر مشرقي

ملڪن ۾ ڇوڪريون بوجو سمجهيون وينديون آهن ۽ ملڪ ۾ امن امان نہ هئڻ سبب انهن جي حياتي سچ پچ جو ڪانٽي آهي. پاڻنجي ٿو تہ فطري پيار ۽ اولاد جي محبت جو ۾ جدا جدا هنڌن تي جدا جدا تصور آهي. ملبار جي نائر قوم [١٨] جا ماڻهو يورپ جي عالمن جي پدري ۽ مادري محبت جو هڪ عجيب خيال ۽ اصطلاح ڪري سمجهندا آهن، ڇاڪاڻ تہ هنن کي ننڍي هوندي کان ولي اهو سبق ڏنو ويندو آهي، تہ چاچو پيءُ کان وڌيڪ ويجهو عزيز آهي، جنهنڪري هو پاڻنئين کي پٽن کان وڌيڪ پيار ڪندا آهن!

بلوچن کي لڙائيءَ ۽ شڪار لاءِ بي انتها محبت هوندي آهي، جنهنڪري هو گهوڙن، اٺن ۽ بازن جو وڏو قدر ڪندا آهن. عربستان وانگر هت بہ گهوڙيون گهوڙن کان وڌيڪ پسند ڪيون وينديون آهن. غريبن ۾ تہ گهوڙي هڪ گهر جو ڀاتي ڪري ليکي ويندي آهي، گهڻا ماڻهو پاڻ وقت تي ماني نہ کائيندا آهن، پر پنهنجي پياري وهٽ کي بک نہ ڏيندا. گيهرائي سيدن ۽ کوسن، قرمطين، مرين ۽ نظاماڻين [١٩] جون گهوڙيون بهترين نسل جون سمجهيون وينديون آهن. هڪ چڱيءَ گهوڙيءَ جي قيمت ڪوهستان ۾ اڳي اٽڪل ٤٠٠ رپيا هوندي هئي. هاڻي ان رقم جو اڌ يا چوٿين بہ مس ٿيندي. ڇاڪاڻ ڏينهن کان پوءِ گهوڙيءَ جو ٻڙ ماءُ کان ڇڏائي ان کي اٺ، ٻڪري يا ڍڳيءَ جو کير پياريندا آهن. اٺ جو کير زياده مفيد سمجهيو ويندو آهي،جو جون ٿا تہ اهو ٻچڙ وڌائيندو آهي. مينهن جي کير کان پاسو ڪندا آهن، جو چون ٿا تہ ان جي ڪري گهوڙو هاڻي ڏمي ويهي رهندو آهي. ٻهرئين سال ۾ ٽي گهوڙي جي سکيا شروع ڪئي ويندي آهي. ڇهن مهينن ۾ گهوڙو ٻند ڪرڻ، ٽدم قدم هلڻ، پچڻ ۽ دڙڪي سکي ويندو آهي. بلوچن کي گهوڙن سيکارڻ جو شوق آهي، هو انهن کي هڪدم

ڊڙڻ، بيهڻ، چال ماوڻ زمين تي ڪيرِي پوڻ ۽ مشرقي نموني جي پين ڪرتبن جي مشق ڪرائيندا آهن. گهوڙن کي دوائون ورلي ڏنيون وينديون آهن. گهوڙن ۽ بازن لاءِ "فرسي نامي" ۽ "باز نامي" [٣٠] ۾ جي نسخا لکيل آهن، تن موجب دوائون ڪون ڏيندا آهن. مگر انهن کي اهي ستيون ڦڪيون ڏنيون وينديون آهن، جي آزمودي ۾ ڪارائتيون ثابت ٿيون آهن ۽ جن جو رواج آهي. خانه بدوش ماڻهوءَ جي سفر جو مدار اڪثر گهوڙي جي رفتار ۽ تربيت تي هوندو آهي، تنهنڪري ان کي سفر لاءِ محنت ۽ خبرداريءَ سان تيار ڪيو ويندو آهي. سفر کان ڪيترا ڏينهن اڳ ان کي ان دنبي جي اوپاريل منڍي ۽ پيو گوشت ۽ گيهه کارايو ويندو آهي. ٻاٺي ۽ ڪچو گوشت تمام ٿورو ڏيندا اٿن. انهن کي ورزش ڏکي ڪرائيندا آهن، جيتوڻيڪ اها سخت نه هوندي آهي. ٻڪهر جلدي جلدي ڏياريندا اٿن، پر گهڻو نه. گهوڙن جي تربيت جو هيءُ طريقو نهايت ڪارگر هوندو آهي. ان سان گهوڙي جي صحت ۽ پڻي سڌرندا آهن.

بلوچن ۾ ٻين، ٻين ٻٽي ٻيل ڪوهستاني قومن وانگر، جي جاگيرداريءَ جي ماحول ۾ پليون آهن، فرقيوارانه جذبو گهڻو آهي. ٽالپرن کان سواءِ ٻيو ڪوبه خانداني ڌاريءَ قوم جي هڪ لائق چوڪر کي پانهن ڏيڻ کان انڪار ڪونه ڪندو پر اها ڳالهه پسند ڪوبه ڪونه ڪندو. راڄ جا سڀ ماڻهو سردار کي هر سال سرشماري ڏيندا هن. ان کان سواءِ جيڪڏهن خاندان ۾ ڪو چڙ، شادي يا موت ٿيندو هو ته هو ڀاهت ۾ ڏيندا اٿس.

جت [٢١]، جن کي جٽ، جت، يا جٿ به ڪري لکندا آهن، سي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ حڪومت ڪندڙ طبقي جا ماڻهو هوندا هئا. شايد اهوئي سبب آهي جو "تحفة الڪرام" جو مصنف انهن کي بلوچن جو هم نسل

ڪري لکي ٿو، مگر بلوچ انهيءَ ڳالهه کان بلڪل انڪاري آهن. خود جتن جو چوڻ آهي ته هو رسول صلعم جي اصحاب عقيل جو اولاد آهن، پر هو جيڪا جتڪي ٻولي ڳالهائيندا آهن، سا ڏيکاري ٿي ته هو پنجاب [٢٢] ۽ ايپي، جهنگ سيال، ملتان يا ڪن ٻين ضلعن مان آيا هوندا، جن جي آباديءَ جو دارو مدار پنجن ندين تي آهي. هو لڙاين يا ڏکر جي ڪري پنهنجي ملڪ مان لڏي ڏکڻ طرف سبيءَ ۽ ان جي آسپاس وارن ڀاڱن ۾ اچي ويٺا هئا. سمجهيو وڃي ٿو ته هو سنڌ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان ٿورو اڳ آيا هئا. هنن جلدئي پنهنجي مردانگيءَ ۽ قوت جي ڪري نالو ڪڍيو. افسوس آهي ته هن وقت، انهن ۾ ڪو به نمايان ڪڻ نه رهيو آهي. هنن جي جاگيردارن، زميندارن ۽ سردارن جي اولاد مان هاڻي اهڙو ڪو نه رهيو آهي، جنهن کي دولت يا عهدو هجي. هنن جون سکيه وسنديون ڪڪرالي، جاتي، چانڊيه، ماچر، ڦلجي ۽ جوهي ۾ آهن. هن وقت، هو گهڻو ڪري پوکي راهي ڪندا آهن ۽ آڳ پاليندا آهن. هو هڪ ٻي ضرور قوم نظر ٿا اچن. سنڌ ۾ گهڻيون ئي ذاتيون آهن. جن مان مکيه هي آهن: ڀير، پٽي، جسڪاڻي، جوئيا، ڪلرا، مکسي، ميرجت، ٻرهيار، سنجراڻي، سيال ۽ سولنگي.

ميمڻ لفظ شايد عربي لفظ "مومن" جي بگڙيل صورت آهي. چئجي ٿو ته اهو نالو هنن ساڻهن تڏهن پيو، جڏهين هو هندن مان مسلمان ٿيا. سنڌ ۾ گهڻائي ميمڻ رهن ٿا. خاص ڪري حيدرآباد، سيوهڻ ۽ ڪراچيءَ جي طرف. هنن جو اصلي وطن شايد ڪڇ آهي، جو هو انهن مان گهڻا اچي اتي رهن ٿا. اسان جي صوبي يعني سنڌ ۾ هو آبادي ڪندا ۽ آڳ پاليندا آهن. هو ٻين سنڌين جهڙي پوشاڪ پهريندا آهن، پر هو اڪثر مٿو ڪوڙائيندا آهن، خاص ڪري ٻڍاپي ۾، ۽ ٻڪ ڇڏيندا آهن،

پر بعضي هو سنڌي ٽوپي به پائيندا آهن. هنن گهڻا عالم پيدا ڪيا آهن ۽ مذهبي علمن جي ملڪ [٣٥] ۾ چڱي اشاعت ڪئي اٿن. ميمڻن ۾ پيءُ ۽ ڌيءُ کي شرعي حصو ملندو آهي. ميمڻ هڪ معزز قوم آهي، البت طمع جي ڪري بدنام آهي.

خواجه [٣٦]، جنهن کي سنڌ ۾ عام طرح خواجو يا کوجو چوندا آهن، سا اصل ۾ هڪ ننڍي پاهرين قوم آهي. هو گهڻو ڪري ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا، جتي هنن جا اٽڪل ٽي سؤ گهر ٿيندا. هنن جي پنهنجي چوڻ موجب هو ايران [٣٧] کان آيل آهن. هو شايد ايران مان ان وقت نڪتا هئا، جڏهن هلاڪوخان اسماعيلين مان سختيون ڪيون هيون. سنڌ ۽ ڪڇ ۾ جيڪي هندو اڳتي علي پير صدرالدين جي تبليغ هيٺ مسلمان ٿيا، تن کي به خواجه ڪوٺيندا آهن. هو اڃان به اسماعيلي فرقي جا آهن. هو جماعتخاني ۾ عبادت ڪندا آهن، جو خاص ان ڪم لاءِ هوندو آهي. هن وقت، ورلي سنڌي خواجه گهڻي علم وارا آهن. انهيءَ معاملي ۾ هو پنهنجن هندستاني ۽ مسقط جي ڀائرن کان پٺتي پيل آهن. اسان جي صوبي سنڌ ۾ هنن ايتري ترقي ڪئي آهي جو پنهنجي لاءِ ڪي اکر ايجاد ڪيا اٿئون.

خواجو سنڌي ٽوپي يا پٽڪو پائيندو آهي. هو اڪثر مٿو ڪوڙائيندو آهي ۽ لوندڙين مٿان زلف ڇڏيل هوندا اٿس. زالون ۽ مرس ڳاڙها يا اڇا ڪپڙا پائيندا آهن. هو ڪاري رنگ کان پاسو ڪندا آهن. عام ماڻهن کي نيرو رنگ پسند هوندو آهي. ٻي پوشاڪ عام سنڌين جهڙي هوندي اٿن. سڀ ڊگهي ڏاڙهي ڇڏيندا آهن. جوان ماڻهو مڇن جي سنت ڪونه وڻائين.

مهاڻا يا ماڇي ذات وارا هندن مان مسلمان ٿيل ٿا ڏسجن. هي ماڻهو وصفن ۾ سنڌين جهڙا اصل ڪونه لڳندا آهن. هنن جا مهانڊا هڪڙي عجيب قسم جا هوندا آهن ۽ رنگ

تمام سياهه هوندو اٿن. هنن جون زالون جوانيءَ ۾ اڪثر حسين هونديون آهن، پر گهڻي ڪم ۽ رواڄ ۽ ٻين سببن ڪري جلد ٿي انهن جو حسن ماڻجي ويندو آهي. مهاڻا گهڻو ڪري منڇر، ماڇر ۽ ڪينجهر ڍنڍن جي آسپاس رهندا آهن. ڪينجهر ڍنڍ تي سنڌ جي اڳوڻي حاڪم، ڄام تماچيءَ جي محل جا نشان آهن، جنهن هڪڙي مهاڻي جي حسين ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. انهيءَ واقعي جو بيان مڪاني روايتن ۾ ڏنل آهي، ۽ سنڌ جي شاعر، شاهه ڀٽائيءَ ان کي پنهنجي سنڌي صوفيانہ ڪلام ۾ هڪ قسم جي حيات جاودان بخشي آهي. مهاڻن جي زبان تمام ڪيربل آهي. مرد سگهارا ۽ محنتي آهن، پر ڪين پنگ، آفيم ۽ هر قسم جي نشي جو مرض آهي. هنن جو گذران تنگ [٣٢] ۽ حياتي جوکي واري هوندي آهي. سمنڊن اڌ وقت پاڻيءَ ۾ يا ٻاليءَ تي گذرندو آهي. شايد انهن سببن ڪري سندن اخلاق تي برو اثر پيو آهي. هو سٺا تارو آهن، ۽ ٽيڻ ٻہ کپين. هنن جا ٻار جيئن هلڻ سکندا آهن، تيئن ترڻ به شروع ڪندا آهن. هو ٻي دين ڪونہ آهن. هنن وٽ باقاعدي مسجديون ۽ عبادتخانا آهن، ۽ پيرن، ٻين سڀني مذهبي ماڻهن کي مانُ ڏيندا آهن. خواجه خضر جي نالي ۾ سنڌونديءَ جي پوڄا ڪندا آهن. هنن جي هڪ رسم آهي ته، وقت بوقت خواجه کي ٺڪر جي چاڙيءَ ۾ چانور وجهي، ٻاڙهي ڪپڙي ۾ ويڙهي، نذر يا پيٽا ڏيندا آهن. مهاڻن جي قبيلي جا گهڻائي ٻاڙا آهن. انهن جا راڄوڻا فيصلا چڱا مڙس ڪندا آهن، جن کي عدالت ڪرڻ جي ڪلي اختياري هوندي آهي.

سنڌ ۾ ٻن قسمن جا شيدي غلام آهن: هڪڙا گهرجاوا ۽ ٻيا اهي جيڪي مسقط ۽ عربستان [٣٣] جي اپارين ڪناري وارن بندرن مان آڻيندا آهن. گهر جا چاوا ڪٽنب جي ڀاتين وانگر هلايا ويندا هئا. سنڌ ۾ هندستان وانگر زميننداري-

غلامي جو رواج ڪونہ، هوندو هو. هندستان ۾ ڪيترا ڪڙمي زمينن تي وڳا هوندا هئا ۽ ان سان گڏ وڪامندا يا ورثي ۾ ملندا هئا. انهيءَ ڪري زميندارِي - غلامي سرشتو مڏيندا هئا. سو اتي جڏهن غلامن کي قانوني رهائي ملي، تڏهن آزاديءَ جي نعمت هنن لاءِ سچ پچ وبال [٣٤] ٿي پئي. ميرن جي ڏينهن ۾ انگل ڇهست سؤ زنجباري، ممباسي، حبشي ۽ ٻيا ڪاريءَ چمڙيءَ وارا غلام سال ۾ واپاري آڻيندا هئا. هائي انسانن جو اهو واپار ذري گهٽ بند ٿي ويو آهي. غلامن جي قيمت چاليهن کان هڪ سؤ پنجاهہ رپين تائين هوندي هئي. ڇوڪرين جي قيمت ڇوڪرن کان زياده هوندي هئي ۽ اهي گهرائيندا ٻہ گهٽي تعداد ۾ هئا. حبشي، خاص ڪري عورتون، بعضي بعضي ٤٠ يا ٥٠ پائونڊن ۾ وڪامنديون هيون. هنن حو پنهنجو چوڻ آهي تہ ڪين ننڍي هوندو آن"، ڪڙي ۽ ٻين ضروري شين تي واپارين کي وڪڻندا هئا. ٻارن کي زوريءَ ٻہ ڪڻندا هئا. ڪيترن کي ڦاسائي ساموڊي واپارين کي وڪڻندا هئا، جي واپار لاءِ سندن ملڪ جي ڪناري تي اچندا هئا. گهڻا ۾ گهڻا غلام ڪنوهندو علائقي مان ايندا هئا جو سواحلي ملڪ جي لڳ آهي. هو لامي، باراساجي ۽ ڪينڪوٺر شهرن جا نالا وٺندا آهن. هنن جو چوڻ آهي تہ انهيءَ ملڪ ۾ مسلمان [٣٦] ۽ ڪي ٻت پرست ماڻهو رهندا آهن. هو انهن جي قلعن، سردارن، ۽ فوج جون گهڻيون ڳالهيون ڪندا آهن. سنڌ ۾ شيدين جون مکيہ ذاتيون هي آهن:-

ڊينگريڪو	مريما
ڊونڊيري	مريما ڦاٽي
گنڊو	تو و ٺر
ڪمنگ	مياس
مڪونڊي	مياسيندا
مڪوڻا	مزگرا

متونبي	نزيز ميزا
مڪامي	نپاشيزي
مساگر	تيمالوئي
مدوئي	ظالما
مڪو ڊونگو	زنزيگري

شيدين کي گهڻو ڪري گهوڙن جي سنڀال، ياڪاهه ڪرڻ يا مزوريءَ لاءِ واڍن، لوهارن ۽ ٻين ڪاسبن وٽ ڪمي ڪري رکندا آهن. هنن کي ڪاڏو ڪوڙو ملندو هو، پر مالڪ کين ورلي ٻاهر سان گڏ ڪارائيندا هئا.

ڪيترا شيدي غلام وڏن عهدن کي وڃي رسيا. هو ميرن جا ڀروسي جوڳا ملازم هوندا هئا، ۽ ان حيثيت ۾ آقائن وٽ سٺي هلندي پڄندي هوندي هين. شيدي هوش محمد، مير شيرمحمد جو خاص خدمتگار، انهيءَ قسم جي طبقي مان هو. هڪڙو مشهور تاريخ نويس ته هن کي مارشل هاش سان ڳنڍيي نو، پر مون کي ان باري ۾ ڪا ثابتي ڪانه ملي آهي. شيدي گهڻو ڪري پنهنجي قوم جي زالن سان شادي ڪندا هئا. وڏن گهرن ۾ هنن کي ٻين مالڪن جي ٻانهين سان لاڳاپو رکڻ ڪونه ڏيندا هئا. غلامن جا ٻار به غلام هوندا هئا. هنن کي آزادي ورلي ملندي آهي. گهڻا سنڌي مسلمان، شيدياڻين سان شادي ڪندا هئا. ڏيهي ماڻهو هنن جو اولاد پسند ڪندا آهن، پر يورپي ماڻهن جي نظر ۾ ڪا خاص خوبي ڪانه آهي. سنڌي شيديءَ جي اولاد کي گبدو ۽ ٻيءَ پيڙهيءَ ۾ قنبراڻي چوندا آهن.

سنڌ ۾ شيدي نهايت جاهل ۽ اڻپڙهيل آهن. هو هڪ ئي وقت کلمک ۽ تندمزاج، خوش خلق ۽ جوشيلا هوندا آهن. سنڌي چوندا آهن ته هو اٺ جهڙو وير رکندا آهن ۽ بعضي اهڙا ته بدمزاج ٿيندا آهن جو شديد سزائن کان سواءِ نه سڌرندا آهن. هو اهڙا ويڙهو آهن، جو

ميرن جي ڏينهن ۾ اهڙو ڪو جمعو ورلي گذرندو هو، جنهن تي هو پاڻ ۾ تلوارن سان نہ اٽڪندا هئا. هو بهادر پر بيرحم، ۽ فريبي پر ساڳئي وقت محبتي ۽ وفادار هوندا آهن، ۽ جي خوش خلق هوندا آهن تہ چڱا لڳندا آهن.

وچ ايشيا ۾ هو گهڻن ۾ ڪم ڪندا آهن ۽ ماڻهو هنن جي عادتن کان چڱيءَ طرح واقف آهن. اتي بہ چون ٿا تہ انهن جا ساڳيائي افعال هوندا آهن. هو نهايت عيش پرست آهن: کائڻ، پيئڻ، ڳائڻ ۽ نچڻ جا ڏاڍا شوقين هوندا آهن. هنن ۾ راڳ ۽ ناچ ساڳئي وقت ٿيندو آهي. مرد ۽ زالون گڏ يا هڪٻئي جي سامهون بيهاريندا آهن: ناچ پهريائين بي مزي هوندو آهي. زالون فقط اڳتي ۽ پوئتي ٿينديون ۽ بعضي بعضي ڦيريون پائينديون آهن. مرد هنن کي حسرت جي نگاه سان ڏسندا آهن. جڏهن مردن جو وارو ايندو آهي، تڏهن هو ٽينگ ٽپا ۽ مروڙا سرڙا ڏئي، مجلس کي وندرائيندا آهن. نقارن جي شوخ آواز، راڳ ۽ زالن جي تيز چيخن [٣٦] تي، پاڻهان، جي اڳيئي نشي ۾ مست هوندا آهن، سي بعضي هوش کان نڪري ويندا آهن. مون ڪيترن موقعن تي ڏٺو آهي تہ هو ايتريءَ دير تائين ۽ ايتري جوش سان نچندا آهن جو بيهوش ٿي ڪري پوندا آهن ۽ ماڻهو ٽنگا ٽولي ڪري کڻي ويندا اٿن. ڪراچيءَ جي پرسان، منگر پير جي مشهور درگاه تي، هو باقاعدي ترتيب سان ناچ ڪندا آهن. ناچ گدامڙيءَ جي وڻ هيٺان ٿيندو آهي. شيدياڻين جي حسن بابت جيترو ٿورو چئجي اوترو چڱو. منجهن هزارن ۾ ڪو هڪڙو موچارو منهن نظر ايندو.

سنڌ ۾ گهڻن شيدين کي پنهنجي زبان ڪانہ ايندي آهي. جي هن ملڪ ۾ ڄاوا نپنا آهن، تن کي ڪي ٿورا لفظ ايندا آهن، جي هنن پيءُ ماءُ کان ٻڌا هئا. جيڪي پنهنجي ملڪ کان ننڍي هوندي آيا هئا، تن کي بہ مادري زبان وسارڻ

لاءِ ڪافي وقت مليو آهي. تنهن ڪان سواءِ، هنن جون زبانون وولي لکيل [٣٧] هونديون آهن، تنهنڪري هنن جي ڪا مقرر زبان ڪانہ آهي. هو اڪثر هڪٻئي سان پنهنجيءَ ٻولي ۾ ڳالهائي سگهندا آهن، جا سنڌين جي سمجهہ کان ٻاهر هوندي آهي. عام شين لاءِ هو پنهنجا لفظ ڪتب آڻيندا آهن ۽ جي اهي وسري [٣٨] ويندا اٿن ته انهن جي جاءِ تي سنڌي لفظ استعمال ڪندا آهن. هنن جي ٻوليءَ جا ڪي لفظ سنڌي ماڻهو ٻڌي ٻڌي، سکي ويا آهن.

فصل ڏهون

سنڌ ۾ ٻارن جي ڄم جون رسمون— عقيقو يعني ڇوڪر جي جهنڊ لهرائڻ— طهر— مڱڻو ۽ شاديءَ کان اڳ جون ٻيون رسمون— شاديءَ جا ساٽ سڳڻ— موت ۽ دفن ڪرڻ— قبرون ۽ مقام.

سنڌ ۾، جڏهن ڪو ٻار ڄمندو آهي— پوءِ اهو پٽ هجي يا ڌيءَ— ته، گهر ۾، پڄنديءَ آهر، خوشي ڪئي ويندي آهي ۽ مٺائي ورهائي ويندي آهي. ويم جي ٻيءَ رات، ماءُ جون مائٽياڻيون گڏجي ڪير کڻي ساڻس ملڻ وينديون آهن. هو اهڙيءَ طرح ڇهه ڏينهن سانده ايندڀون رهنديون آهن. مهمانن جي خاطر تواضع ڪير، مٺائيءَ ۽ تماڪ سان ٿيندي آهي. پوءِ ڪو عالم گهرايو ويندو آهي ۽ گهڻي ساٽ سڳڻ ۽ ڏڪڻائن ڏيڻ بعد ٻار جو نالو ڪنهن ديني ڪتاب مان، ۽ ڪن گهرن ۾ عام جوتش جي اصولن مطابق، ڪڍيو ويندو آهي. جبل جا پٽي ڀيل ماڻهو ٻارن تي وڻن ۽ ميون جا نالا به رکندا آهن، جيئن ته ڪنڊو، ٻير ۽ انب وغيره. مٿين طبقن جي ماڻهن جي ڄم جي تاريخ هڪ خاص ڪتاب ۾ درج ڪئي ويندي آهي. پر اهي يورپ وانگر، ٻارن جي سالگره ڪونه ملهائيندا آهن.

عقيقو يا جهنڊ لهرائڻ جي رسم تڏهن ادا ڪئي ويندي آهي، جڏهن ڇوڪر جي عمر ٽن مهينن کان هڪ سال تائين ٿيندي آهي. ڪن هنڌن تي ماڻهو انهيءَ جشن ۾ هڪ بي عيب دنبي جي قرباني ڪندا آهن. دنبو شرعي اصولن مطابق حلال ڪيو ويندو آهي. پوءِ گوشت مان هڏا

خبرداريءَ سان ڪندا آهن ته جيئن پچي نه پون. گوشت سان علمائن، عزيزن ۽ فقيرن لاءِ ڪاڌو تيار ڪندا آهن. جڏهين حجام ٻار جي جهنڊ لاهيندو آهي، تڏهن اها ڌنبي جي هڏن سان گڏ ڪلي ۾ وجهي، ڪنهن مقام يا در جي چانئٺ هيٺان پوري ڇڏيندا آهن. اهڙن ماڻهن جو چوڻ آهي ته قيامت جي ڏينهن اهي شيون گهوڙي جي صورت وٺي اٿنديون ۽ ٻار کي پلصرات جي مٿان ٽپائي بهشت ۾ ڇڏينديون.

چئن ورهين ۽ چئن مهينن جي ڄمار ۾ ڇوڪر کي اسڪول ۾ ويهاريندا آهن. انهيءَ موقعي تي استاد کي خرچي يا ڪا سوغات ڏيندا آهن ۽ ٻي ڪا خاص خوشي ڪانه ڪئي ويندي آهي.

طهر جي رسم گهڻو ڪري تڏهين ادا ڪئي ويندي آهي، جڏهين ٻٽ اٺين سال ۾ پير پائيندو آهي. حال وارو مجلس لاءِ پلاءُ، پوڙ ۽ ٻيا لذيذ طعام تيار ڪيا ويندا آهن ۽ راڳيندڙ گهرايا ويندا آهن ۽ ڪن گهرائن ۾ آتشبازيءَ جو بندوبست ڪيو ويندو آهي. ڇوڪر کي ڳيڙو رتا ڪپڙا پهرائي، موڙن سان سينگاري، گهوڙي تي چاڙهي شهر سان سرگس ڪري گهمائيندا آهن. ان سان گڏ باجا وڄائيندا، راڳ ڳائيندا ۽ بندوقن جا ٺڪاءَ ڪندا هلندا آهن. گهر موٽڻ تي حجام طهر ڪندو آهي. سنڌ ۾ به طهر ساڳئي نموني ۾ ڪيو ويندو آهي، جيئن هندستان ۾ ڪندا آهن. پر هندستان جهڙا ڪاريگر هتي ڪونه آهن. زخم تي گيهه، موم ۽ نم جي پني ڪندا آهن. ڦٽ گهڻو ڪري اٺن-ڏهن ڏينهن ۾ چٽي ويندو آهي، پر بعضي اينگهه به ڪندو آهي. طهر کان پوءِ هڪدم ڪپڙا ۽ پئسا ڇوڪر جي مٿان گهوري، حجام ۽ لنگهن کي ڏيندا آهن. جڏهين ڇوڪر چڱو ٿيندو آهي. تڏهن هن کي ٻاهر ڪڍي پير ڌوئيندا اٿس ۽ ڪجهه خرچي ڏيندا اٿس، ۽ غريبن کي کارائيندا ۽ خيرات ڏيندا آهن.

جيڪي غريب خرچ نہ ڪري سگھندا آهن، سي فقط حجام
کي سنت جا ٻہ-چار پئسا ڏيندا آهن. سنڌ ۾ ڇوڪرين جو
طهر ڪونہ ٿيندو آهي.

مگڻو گھڻو ڪري تڏهين ڪيو ويندو آهي، جڏهين
بلوغت جون تسليم ٿيل نشانيون ظاهر ٿينديون آهن، يعني
پٽن جي پندرهين سال ۽ ڌين جي ٻارهين سال ۾. شاهوڪارن
۽ وڏن ماڻهن ۾ ننڍي هوندي شادين ڪرائڻ جو رواج آهي.
وچولي درجي جي معزز ماڻهن کي پئسي جي تنگي، مخفي
لاڳاپن ۽ گھرو اعتراضن جي ڪري، بعضي نڪاح جي
رسم لاءِ، جا سنڌن دين موجب فرضي آهي، ويهن يا ٽيهن
ورهين تائين ترسڻو پوندو آهي. مگر عام رواج آهي تہ
ڇوڪريءَ کي جيترو ٿي سگھي اوترو جلد شادي ڪرائجي.
مگڻو شاديءَ لاءِ هڪ تياري آهي. ٻنهي رسمن جي وچ ۾
ڪجھ وقت گذرڻ ضروري آهي. شاديءَ کان اڳ مگڻو
(هڪ رسم [۴] آهي ۽ ان جو شرعيت سان واسطو نہ آهي)
هاڻي هڪ ضروري قدم ٿي ويو آهي. جنهن کي ٻہ خرچ جي
طاقت هوندي آهي، سو مگڻي کان ٽارڻ جي ڪوشش نہ ڪندو
آهي، پوءِ ڀل تہ مگڻي جي خرچ ڪري ورهين جا ورهيہ ترسڻو پويس؛
جيستائين هو ميڙي چونڊي ڪري نڪاح جي رسم ادا ڪري.
عام خيال آهي تہ شاديءَ ۾ پڄنديءَ کان گھٽ خرچ ڪرڻ
بخل ۽ گلا جي نشاني آهي. ان ڪري مذهبي ماڻهن پڻ
ناموس جهڙيءَ چڱيءَ مراد لاءِ، قرض کڻڻ تي اعتراض ڪين
وارايندا آهن. مگر اها فضول خرچي فقط پهرينءَ شاديءَ ۾
جائز ٺهرائي ويندي آهي. ٻي شاديءَ يا بيوه عورت سان
شادي ڪرڻ ۾ ايتري ڏيکاءُ ڪانہ ڪئي ويندي آهي.
ڪن عالمن [۵] انهيءَ رواج کي فضول ٺهرايو آهي. منهنجي
خيال موجب انهيءَ رواج جو پايو ارادتاً وڌو ويو آهي، تہ
جيئن ماڻهن جي دلين تي پهرين شاديءَ جي مذهبي

اهميت ويهاري وڃي ۽ شادين جي ڪثرت ۾ رڪاوٽ ٿوي.
مڱڻي کان پوءِ ٻيائي ماڻهو طرفين کي ملڻ جو وجهه ڪونه
ڏيندا آهن، پر مرد ٻيءَ ڌر جي مردن سان ۽ زالون زالن سان
ملنديون رهنديون آهن. مٿين طبقن جي ماڻهن ۾ شاديءَ
کان اڳ گهوٽ ڪنوار جو ملڻ ڳالهائڻ بدناميءَ جو باعث
سمجهيو ويندو آهي. افغانستان ۽ وچ ايشيا ۾ اهو رواج آهي
ته اتي گهوٽ جي ماءُ، پنهنجي مڙس جي علم کان سواءِ،
گهوٽ ۽ ڪنوار جي ملاقات تي چشم پوشي ڪندي آهي.
پر انهيءَ جي اها معنيٰ نه آهي ته ڪو هرو ڀرو بدناميءَ
جهڙو ڪم ٿيندو آهي. سنڌ ۾ گهٽ ذات وارا ماڻهو
سمجهندا آهن ته ڪين سنڌن مڱ سان ملڻ ۾ ڳالهائڻ جو
حق آهي.

مڱڻي جي رسم هن ريت ادا ڪئي ويندي آهي: پهريائين
ڪو نيڪ ڏينهن مقرر ڪيو ويندو آهي. سومر، ربع، خميس
يا جمع جا ڏينهن، رمضان، ربيع الآخر، رجب ۽ شعبان جي مهينن
۾ چڱا سمجها ويندا آهن. هڪڙو وڪيل يا وچوارو، مرد
هجي يا زال، خاص ان ڪم لاءِ ڇوڪريءَ جي گهر موڪليو
ويندو آهي. هو ملڪ جو واءُ سڻاءُ لهي هنن جي گهر ويندو
۽ پهريائين هيتان هتان جي ڳالهه ڪري، آخر پنهنجي مطلب
جي ڳالهه سان ڇوڙيندو آهي. رواج موجب نيگريءَ جا رشتيدار،
پهريون دفعو انڪار ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته هڪدم قبول
ڪرڻ زيبائتو نه لڳندو آهي. پهرينءَ ملاقات اهڙيءَ طرح
اوچتو پوري ٿيندي آهي. مهيني کن کان پوءِ وري پنهر
ساڳيو ماڻهو موڪليو ويندو آهي ۽ هو وري ساڳي ڪارروائي
ڪندو آهي. هن دفعي جيڪڏهين عزيزن کي مائٽي پسند
نه هوندي آهي، ته هو صفا ڪليل جواب ڏيندا آهن. ٻيءَ صورت
۾ هو ڳالهه وچڙائي جواب ڏيندا آهن. رواجي طرح هنن لفظن
۾ جواب ڏيندا آهن: "جيڪڏهين خدا ائين گهريو هوندو ته

قسمت ڪان ڪنڌ ڪڍائڻ اڃايو آهي. ۽ اڃان اسان کي ڇوڪريءَ
اٿارڻ جو ارادو ڪونه آهي." جڏهن اهڙيون رضا جون
نشانيون نظر اَيون ته پوءِ ڇوڪر جا عزيز ۽ خويش ڇوڪريءَ
وارن وٽ پنڌ شروع ڪندا آهن. ٻيءَ ڌر وارا به انهن وٽ ايندا
ويندا آهن. کهوٽ-ڪنوار جي چال چلت اٿ ويهه ۽ تعليم جي
ڏسڻ ۽ ڌرين جي دوستيءَ جي حيثيت جاچڻ لاءِ هي چڱو موقعو
سمجهيو ويندو آهي. واسطيدار ماڻهن کي هڪٻئي سان ملڻ
ڪونه ڏنو ويندو آهي. ۽ جيڪي وهندو واپرندو آهي، تنهن جي
ڪين سموري خبر ٻئي پوندي آهي. طرفين کي تفصيلوار
خبرون پڌايون وينديون آهن، انهنڪري کهوٽ-ڪنوار کي
ڪٿيءَ جو سبب ڪونه هوندو آهي. اها ڪارروائي ڪي هفتا
هلندي رهندي آهي. هڪٻئي جي وڏن کي تمام گهڻي عزت
ڏيکاري ويندي آهي. ننڍن کي ماري ڪئي با ادب ٿيڻ
سيکاريو ويندو آهي. ٻاڙي وارا به سٺي گهر جي آسري تي
ڌرين کي پڌائي آسمان سان لائيندا آهن. اهڙي قسم جون
پيون ۽ گهڻيون چالاڪيون ڪيون وينديون آهن. آخر جڏهن
ڇوڪريءَ جي مائٽن کي پنهنجي ارادي بدلائڻ جو ڪو سبب
نه ملي سگهيو (هنن کي ڦيرڻ جي اختياري هوندي آهي)
ته تاريخ ڏسيندا آهن. جڏهن اڳان اها تاريخ قبول ڪئي
ته گهوٽيتا ڪنهن مقرر وقت تي گڏجي رسو، چولو، سٿڻ
۽ ٻيا ڪپڙا ۽ ميندي، پنجين ڇهين روپئين جي مٺائي، زيور
جهڙوڪ هار، ويڙهه ۽ ڪيرول يعني منڊيون کڻي ڪنوار جي
گهر ويندا آهن. گهر ۾ اڳيئي تياري ٿيل هوندي آهي.
مرد جدا ويهي ڳالهيون ڪندا آهن ۽ زالون حجامڻ سان
گڏجي سوغاتون کڻي اندر صفي ۾ وينديون آهن. پوءِ
ڪنوار کي ڪپڙا ۽ زيور پارائي، هٿن کي ميندي لائي
هڪڙي ڪوٺيءَ جي وچ ۾ ويهاريندا آهن. هن جي ماءُ
حجامڻ کي ڪير جي دلي سان ڇوڪر جي سهري وٽ مردن ۾

موڪليندي آهي. ججامن ڪير مردن کي ٻياري، واڌايون ڏيندي آهي. ٻوءِ هو وات مٺو ڪندا آهن ۽ باقي ٻچا ساڻي ڪنوار جي ڪمري ۾ موڪليندا آهن. مرد سڀ هٿ کڻي فاتح پڙهندا آهن. ان کان پوءِ ڪنوار - ٻنهي جي شاديءَ جي تاريخ گهرندا آهن. هو مهينو ۽ ڏينهن ٻڌائيندو آهي ۽ پوءِ سڀ اٿي ويندا آهن. هن کان پوءِ وستو ٽوڙڻ انسهائيندڙ سمجهيو ويندو آهي. مگر اهو رواج آهي ۽ ان لاءِ ڪا مذهبي پابندي نہ آهي. ڪن حالتن ۾ کهوٽ - ٻنهي ڦيري مکهي ٿو، پر نياڻيءَ جو پيءُ اهڙو ڪم ڪڏهين نہ ڪندو. جي ڪيائين تہ هر ڪو لنگهو سندس واڪاڻ هينءَ ڳائيندو تہ:

"آهيراڻو عقل موراهين ويو،
مڱاڻي هيڪڙو، پرڻائي ٻيو."

سنڌي هڪڙو نقل ڪندا آهن جو ڏيکاري ٿو تہ انهيءَ ڳالهہ کي ڪيتري اهميت ڏني ويندي آهي. چون ٿا تہ ابڙي ذات جي هڪ مائي، پنهنجي يار کي ڪير ڏارائيندي هيءَ لولي ڏني هئي:

"منهنجي ڏي جا ڪن لما،
تنهن کي سوڻ وجهندا سما."

جڏهين يار ساماڻو تہ مائي مڙس کي چيو ڇوڪريءَ جي هاڻي پنهنجي قوم ۾ مائٽي ڪرڻ گهرجي. مگر ابڙو پڙ ڪيڏي بيٺو. زال کي لولي ياد ڏياري، ڏيءَ ڪنهن ٻئي کي ڏنائين تہ متان ماءُ جو وعدو نہ پڄي پوي.

هي مختصر بيان ڏيکاري ٿو تہ وچولي درجي جي ماڻهن ۾ مڱڻو ڪيئن ٿيندو آهي. ٻيا کهڙا سات مڱڻ ۽ تماشا ٿيندا آهن، تنهن جو مدار ڌرين جي وت تي هوندو آهي. تمام شاهوڪار ماڻهو خوب پئسو لٽائيندا آهن. مٺن کان چوڏهن ڏينهن ڌائين مانيون، ناچ، ڳانا ۽ خيراتون هلنديون آهن. غريب ماڻهو ٿوري سان ڪم ڪڍندا آهن. هو مڱڻي

جي بجاءِ ڪڄور، سون جي بجاءِ رپو، ۽ ريشم جي بجاءِ سٽ ڪم آڻيندا آهن.

مڱڻي ۽ شاديءَ جي وچ ۾، ڳهوٽ جا ماءُ ۽ پيءُ ۽ عزيز ڪنوار ڏي روڪ-خرچي ۽ مٺائي هڪ-ٻن وکن سان گڏ موڪليندا يا کڻي ويندا آهن. شاديءَ جي ڏينهن کان اٽڪل مهينو اڳ، ونواهه جي رسم ادا ڪئي ويندي آهي. ڳهوٽيا ڪنوار جي گهر مٺائي، کيهه، سرهو تيل، ميندي ۽ منهن ڍڪڻ جو اکيو کڻي ويندا آهن. ان وقت ڇوڪريءَ جو منهن ڪنهن ٻه مرد خواه زال کي ڏسڻ ڪونه ڏيندا آهن. ڪنوار کي اکيو پارائي، ونواهه کان شاديءَ تائين، ڏکو ٻنڌ ۾ ويهاريندا آهن. اهڙيءَ طرح هن کي حياتيءَ جي عظيم واقعي يعني نڪاح لاءِ تيار ڪيو ويندو آهي. هن کي ڪنڊ ۽ ڳهوٽيڻ واري ڪپهه، جو لهڻ ڇورو ڪارائيندا آهن. ڇون ٿا ته ڇوري جي ڪائڻ ڪري چمڙيءَ ۽ چهري جي نزاڪت وڌندي آهي. حجام روز هن کي وهنجاريندي ۽ "پيٺيءَ" سان مليندي آهي. اها پيٺي صابڻ جو ڪم ڏيندي آهي ۽ مٺي تيل ۽ ڪڻڪ يا ماٺه جي اٽي مان ٺهيل هوندي آهي.

بدن جا وار دوائن [٩] سان لاهيندا يا پٽيندا آهن. سينگار جا سڀ طريقا، جهڙوڪ هٿن پيرن ۽ وارن کي ميندي، چپن کي مساڳ، ڳلن کي اسان جي انگريزي رواج جهڙي لاک جي سرخي لائڻ ۽ اکين ۾ ڪجل [١٠] پائڻ، آزمايا ويندا آهن. وارن ۾ اڳيان سينڌ ڪڍي، پٺيان هڪ ٻه چوٽيون ڪري تيل [١١] سان سرهو ڪندا آهن. چوٽي اهڙيءَ طرح ڪئي ويندي آهي، جيئن پٺيان وار سڀ هڪ جيترا ڏسڻ ۾ اچن. اڳيان وار پيشانيءَ تي ڪوئر ۽ پاٽيءَ [١٢] سان چنبڙائي ڇڏيندا آهن. چهري جو نمڪ وڌائڻ لاءِ اکين جي ڇوڏاري ڳلن کي ڪپهه جي پوٽيءَ سان روپن ورقن يا ابرق جو ڪٽو لائيندا

آهن. بعضي بعضي مٿو ڇڳيءَ طرح ڌوئي ميٽ ۽ ليمي جي رس سان صاف ڪري، صندل ۽ گلاب، وارن ۽ بدن کي لائيندا آهن. ڪنوار کي مشڪ ڪم آڻڻ جو هنر به سيکاريندا آهن. مشڪ هڪ برت پريل ڳوٿريءَ ۾ هوندو آهي. منهن ۽ ڇپن تي سرائي، سرمي يا ڪنهن رنگ ۾ پوڙي تر ڪيندا آهن. سنڌ ۾ حياءَ واري زال ڪا ورلي مسي ڪم آڻيندي آهي. هندستان ۾ مسي ڏندن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ۽ انهن ٻي اڇاڻ ظاهر ڪرڻ لاءِ لائيندا آهن. اهي امتحان ۽ تياريون ڪيترا ڏينهن [٣] هلنديون آهن. هو سمورو وقت برادريءَ وارا پيا ايندا ويندا آهن، ۽ ڪنواريتا انهن کي ساني ڪارائيندا آهن.

ڪنوار جي پيٽ ۾، گهوٽ کي گهٽي تڪليف ڪانه ڪرڻي پوندي آهي. هن جي تياري لاءِ ٽي ڏينهن ڪافي سمجهيا ويندا آهن. انهن ٽن ڏينهن ۾ کيس ”پيٺي“ سان مهٽي اڇو اوجل ڪري، صاف ڪپڙا، هار ۽ گل پارائي. سندس پذيرائي مولودن، ناچن، ڳانن ۽ دعوتن ۾ (جي سندس دوستن ۽ عزيزن کي ڏنيون وينديون آهن) ڪئي ويندي آهي. سچ پچ ته، ونواهه شاديءَ جي رسم جو هڪ حصو آهي، ڇاڪاڻ ته شاديءَ جي رسم گهوٽ جي تياريءَ جي ٽنين ڏينهن تي شروع ٿيندي آهي.

وهانءُ يا شادي اڪثر رات جو ڪئي ويندي آهي. گهوٽ کي سانجهي سويرئي، مائٽ يا حجام اچي ڪنواريتن جا موڪليل ڪپڙا پٽڪو، قميص، قمربند، شال، سٿڻ ۽ جُتي پارائيندا آهن. ساڳئي وقت، ڪنوار کي، سندس مائٽ يا حجامڻ گهوٽن جا ڏنل ڪپڙا ۽ زيور[١٤] پهرائيندي آهي. سينگار ڪان پوءِ صدقي جي رسم، جنهن کي ”گهور“ چوندا آهن. ادا ڪندا آهن ۽ گهوٽ ڪنوار جي مٿان پيسا گهوريا ويندا آهن. پراڻا ڪپڙا حجام ۽ حجامڻ حق

سمجهيا ويندا آهن. ڪُڙن پارائن تي گهڻو ڌيان ڏنو ويندو آهي، تنهنڪري اهو ڪم اڌ رات کان اڳ پورو ڪونه ٿيندو آهي. ڪن هنڌن تي، ان وقت ڪنواريتا کهولڻ کي چوائي موڪليندا آهن ته ڪنوار هاڻي تيار آهي. پوءِ گهوٽ اتي ويندو آهي، جتي جماعت، ملا ۽ ٻيا ماڻهو- جن جي نڪاح ۾ ضرورت هوندي آهي- ويٺا هوندا آهن. ملان گهوٽ ۽ ڪنوار- ٻنهي جي وچ ۾ ويهندو آهي پوءِ هو ٻه شاهد چونڊي ڪنوار جي گهر موڪليندا آهن. انهيءَ ۾ گهڻو وقت لڳي ويندو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنوار کي منهن تي گهونگهٽ هوندو آهي ۽ هوءَ پنهنجو شرم حياءُ ۽ فضيلت ڏيکارڻ لاءِ، رسم موجب، چپن کي چُپ لائي ويهندي آهي. آخر، ٻنهي يا ٻيو ڪو ويجهو مائٽ موڪليو ويندو آهي ۽ شاهد موٽي اچي مجلس کي اطلاع ڏيندا آهن ته، فلاڻو وڪيل مقرر ڪيو ويو آهي. پوءِ ملا وڪيل ڏي منهن ڪري پڇندو اٿس "تو فلاڻي، فلاڻي جي ڌيءُ، پوٽي فلاڻي جي، فلاڻي پٽ فلاڻي، پوٽي فلاڻي جي کي ڏيڻ قبول ڪئي؟" ڪنوار- ٻنهي يا وڪيل ساڳين لفظن ۾ "هائو" ڪندو آهي. انهن تي دعا ڪيو ويندو آهي. پوءِ ملا، گهوٽ کي چوندو آهي "تو فلاڻي کي، فلاڻي جي ڌيءُ، پوٽي فلاڻي جي قبول آهي؟" هي سوال جواب ٽي دفعا ڪيو ويندو آهي، جنهن کان پوءِ گهوٽ شرعيت موجب "مهر" جو فيصلو ڪندو آهي. رقم شاهدن جي اڳيان مقرر ڪئي ويندي آهي. اهو فيصلو ڪيو ويندو آهي ته جدا رهڻ يا طلاق جي حالت ۾ شاديءَ کان اڳ جا ڏنل زيور[١٦] مڙس جي ملڪيت ٿي رهندا يا زال جي. اهڙيون ڪيتريون ٿي پيون سنهيون ٿلهيون ڳالهيون هونديون آهن، جن جو فيصلو ڪرڻو پوندو آهي. ان کان پوءِ ملا دعا گهرندو آهي ۽ سڀ حاضرين مجلس هن سان گڏ دعا پڙهندا ويندا آهن. ان کان پوءِ، هڪ ڏکي مناجات

پڙهي ويندي آهي ۽ گهوٽ ڪنوار جي حق ۾ دعا گهري ويندي آهي. حضرت آدم ۽ بيبي حوا، حضرت ابراهيم ۽ بيبي ساره ۽ ٻين پيغمبرن سڳورن جا مبارڪ نالا ورتا ويندا آهن، جن شاديءَ جي رسم کي شرف ڏنو هو. خطبي جي ٻئي حصي ۾، مومنن کي شاديءَ جي فضيلت ۽ درجن کان واقف ڪيو ويندو آهي. پوءِ سڀ هٿ کڻي دعا گهرندا آهن. بس شرعي رواج ايترو آهي. ان بعد ڪن خاص لفظن ۾، ملا گهوٽ کي مبارڪ ڏيندو آهي ۽ مجلس جا ٻيا ماڻهو به واري واري سان ائين ڪندا آهن. گهوٽ جواب ڏيندو آهي ته "خير سلامت". ملان کي گهوٽ ٻيءَ پنهنجي خاندان جي حيثيت مطابق اجورو ڏيندو آهي. وڏا ماڻهو گهوڙا، اٺ، سونن مٺين واريون تلوارون، ۽ اهڙيون ٻيون قيمتي شيون ڏيندا هئا، وچولي درجي وارا ڪجهه رپيا ۽ مٺ کجور يا مٺائي جي ۽ غريب ماڻهو ٻه-چار ڏوڪڙ ڏيندا آهن. تنهن کان پوءِ گهوٽ جو پيءُ مهمانن کي سندن مرتبي موافق مٺائي ۽ ڪپڙا ورهائي ڏيندو آهي. اڄڪلهه ٻين ٻجي رات جو گهوٽ پنهنجن عزيزن ۽ دوستن سان سرگس [١٧] تي نڪرندو آهي. ۽ هو گهوڙي تي سوار ٿي، پنهنجي گهرن جي مردن سان گڏ، گهٽين مان لنگهندو آهي. ڪن شادين ۾ زالون پنيان راڳ ڳائينديون اينديون آهن ۽ اڳيان بازيگر تراريون ڪڍي دهلن، نادن ۽ بندوقن جي ٺڪائن تي ناچ ڪندا هلندا آهن. اهڙيءَ ريت هو ڪنوار جي گهر ڪلاڪ کن ۾ پهچي ويندا آهن. ڪنوار جو هڪ ويجهو عزيز، گهوٽ کي هٿ ڏئي، گهوڙي تان لاهي اندر وٺي ويندو آهي. سرگس سان جي زالون هونديون آهن، سي به اندر ويندي ويون آهن، پر جاجي اتي وڃي گڏ ٿيندا آهن، جتي هو اڳئين ڏينهن شام جو ويٺل هئا. اتي ڪجهه دير ويهي، پوءِ نئين ڪڙي پنهنجي پنهنجي گهر هليا ويندا آهن.

ڪنواريتن ۾ گهوٽ کي زالون اندر وٺي وينديون آهن، جتي هو ڪيترا ماڻ سڳڻ ڪنديون آهن. انهن مان لاءِ ڪنهن وقت شايد اشد اخلاقي ضرورت هئي، پر هاڻي بلڪل بي معنيٰ آهن. اڪثر ڪري، هن قسم جا سڳڻ ماڻ ڪيا ويندا آهن. گهوٽ کي ڪنوار اڳيان اولهه طرف ڏي منهن ڪرائي ڪٽ تي ويهاريندا آهن. ٻنهي جي وچ ۾ هڪ وهاڻو رکندا آهن. پوءِ هڪ سهاڳڻ [١٨] "لانئن ڏيڻ" جي رسم ادا ڪندي آهي. هن ڪان پوءِ "ڦل چونڊڻ" جي رسم ٿيندي آهي. ڪا سهاڳڻ ڪنوار جي مٿان ڪپهه جا ڪيسري يا هيڊي رنگ جا ڦل اڇلائيندي آهي. گهوٽ، ڦل چونڊي پاسي ۾ رکندو آهي. پوءِ ڪنوار جي سڄي هٿ ۾ هڪ ڪارڪ ڏئي چوندا اٿس ته قابو جهلي ويهه. گهوٽ اهو ڪانئس کسڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. مگر هن کي هڪ هٿ ڪم آڻڻو پوندو آهي، تنهنڪري هو اڪثر ناڪام ٿيندو آهي ۽ ان ڳالهه تي زالن ۾ ٽهڪڙو پئجي ويندو آهي. جيڪڏهن گهوٽ ٻ کل ۾ شامل ٿيندو آهي، ته پوءِ کيس ٺٺوليون ٺهڻ جي مٿاني ڏيڻي پوندي آهي.

"ترمڻ" جو سڳڻ هن ريت هوندو آهي: ڪجهه اڇا ملڪل ڙتر ٿالهيءَ ۾ وجهي، ڪنوار اڳيان رکندا آهن. هو انهن مان هڪ ٻڪ ڀري ڇهه - ست دفعا گهوٽ جي هٿن ۾ وجهندي ويندي آهي. سهاڳڻ مٺر سان چوندي آهي.

"جيترا تر مٺيندي،
اوترا پٽ ڄڻيندي"

هن دلچسپ رسم کان پوءِ، "جانور مڻ" جو سڳڻ ٿيندو آهي. سهاڳڻ هڪ جيترا، لوڻ ڪڻا ۽ اڇا جانور ٿالهيءَ ۾ وجهي، گهوٽ اڳيان رکندي آهي. هن دفعي گهوٽ ڇهه - ست مٺيون ڀري ڪنوار جي هٿن ۾ وجهندو آهي ۽ سهاڳڻ ڳائيندي آهي:

"لٽونَ سرب سلونَ
جو ڪجهه ونڙو ڏي،
سو سڀ ونڙي جهلي".

هن رسم جو مطلب شايد اهو آهي ته زال فرمانبرداريءَ جو انگ ڪري. انهن رسمن کان سواءِ ملڪ جي جدا جدا حصن ۾ ٻيا ۽ ڪيترا سنها ٿلها سانگ ٿين ڪيا ويندا آهن. ڪن شادين ۾، ٻعضي، لڪر جو هڪ ڏڪڻ زمين تي اونڌو ڪري، گهوٽ کي چوندا آهن ته ان جي مٿان لت هڻي. جڏهن هو ڏڪڻ ڀڃڻ ۾ ڪامياب ٿيندو آهي ته زالون سمجهنديون آهن ته جوان بيشڪ مڙس آهي، ۽ کل خوشيءَ ۾، هي لفظ ڳائينديون آهن:

"ڏڪڻ ڀڳو،
ٻنڊو لٿو"

ڪن هنڌن تي وري، زمين ۾ ڪنڊي کوڙي، گهوٽ کي تلوار يا ڪهاڙي هٿ ۾ ڏئي چوندا انس ته هڪ ڌڪ سان وڍي ڏيکار.

جڏهن سڀ سڳڻ سانگ پورا ٿيندا آهن، تڏهن سهاڳڻ، گهوٽ - ڪنوار کي ڪٽ تان اٿاري، ٻنهي کي ڪنڌ تي ولي ويندي آهي. اندر وڃڻ کان اڳ ڪنوار جي پيءُ يا سؤٽ، گهوٽ کي جهلي ڪانئس خرچي گهرندي آهي. ان کان پوءِ در بند ڪيو ويندو آهي. گهوٽ - ڪنوار واري ڪمري ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سڀ کان سٺو وقت اڌ رات کان ولي ٻه ٽي تائين ليکيو ويندو آهي. ٻنهي گهرن جون زالون سڄي رات ڳائڻ، چرچا گهٻا ڪرڻ ۽ ڳائڻ ۾ گذارينديون آهن. سج اڀرڻ وقت ڪنوار جي ماءُ اچي سڱن کي ياد ڪري ڏياريندي آهي ته وهنجڻ ۽ ڪپڙن بدلائڻ جو وقت ٿي ويو آهي.

سنڌين ۾ رواج آهي ته گهوٽ ساهرائي ڌر ۾ ست ڏينهن ۽ ست راتيون گذاريندو آهي، ان کان پوءِ زال مڙس پنهنجي گهر ويندا آهن. ننڍا وڏا ٻار پرڻيا آهن ته به انهن کي گڏ سنڀاريندا ۽ هڪ گهر ۾ رهائيندا آهن. ڀورين ٻار جن تائين ڪنوار کي هفتي ۾ هڪ دفعو گهٽو ڪري جمع ڏينهن، پيڪي وڃڻ جي اجازت هوندي آهي. ڀورئين ٻـار جن کان پوءِ هن کي عيد-براد تي ڇڏيندا آهن. ڪنوار کي اڪثر ڪري اٿڻ ويهڻ جي آزادي هوندي آهي، زالن جي دل تي اهو اثر ضرور ويهاريو ويندو آهي ته مڙس جي موڪل کان سواءِ ٻاهر نڪرڻ وڏو گناه جو ڪم آهي.

سنڌين جون ٻيون مکيه رسمون مرڻي سان تعلق رکن ٿيون. سنڌي، فطري خوف جي ڪري، يا وري پنهنجي مذهب ۾، موت بابت وحشتناڪ ڳالهين ٻڌڻ ڪري، هن دنيا کي ڇڏڻ کان ڏاڍو ڪن هٽندا آهن. موت جي ڳالهه ڪبي اٿن ته هنن جي دل ۾ هيراس ۽ نفرت پيدا ٿيندي آهي. مون ڏٺو آهي ته چڱا ڀلا ماڻهو به جڏهن مرڻي جي رسمن جو ذڪر ڪندا آهن، يا نالو وٺندا آهن، تڏهن ڏڪڻي وٺي ويندي اٿن ۽ منهن جو رنگ لهي ويندو اٿن. عام سنڌي ماڻهو انهن ڳالهه ۾ اعتقاد رکندا آهن ته انسان کي موت جي خبر اڳواٽ پوندي آهي ۽ انهن ڳالهه جي تائيد ۾ هو ڪيترا مثال ثابتيءَ طور ٻڌائيندا آهن. ممڪن آهي ته سنڌ ۾ جي قصا ٻڌيا آهن، ته فلاڻي خواب ڏٺو ۽ فلاڻي کي خبر هئي ته مان مرندس، تن جو ڪارڻ اها بزدلي هجي. مثلاً، جيڪڏهن ڪو ماڻهو خواب ۾ اٺ [٢٠] ڏسي ٿو ۽ کيس اها خبر آهي ته اٺ موت جي نشاني آهي، ته کيس قدرتاً هڪدم ڏڪڻي وٺي ويندي. هاڻي، ٿورن ڏينهن ۾ هن جي ڪن چالاڪ دوستن کي سندس فڪر جي سبب جي خبر پوي ٿي، ۽ هو ڪين

ڀڄائي ٿو تہ منهنجي زبان ۾ موت جو ذائقو آهي. ان ڪان پوءِ، هو دنيا جون لذتون ترڪ ڪري، پنهنجا روزانہ شغل ڇڏي، نمازن، روزن ۽ ٻين طريقن سان توبهہ تائب ٿي پاڻ کي ٻيءَ دنيا لاءِ تيار ڪري ٿو. ساڳئي وقت هو دنيا جو ڪاروبار بہ صفا وساري ڪونہ ڇڏيندو آهي. هن جي گهر جي ڀاتين کي خواب جي سچائيءَ ۾ ذري جو بہ شڪ ڪونہ هوندو آهي. تنهنڪري هو بہ، انهيءَ ڏکدائڪ واقعي کان سندس خيال بدلائڻ جي ڪوشش ڪونہ ڪندا آهن. بلڪ هو ڳوڙها ڳاڙي ۽ غم جو اظهار ڪري هن جي وهم کي پڪو ڪندا آهن. پوءِ جيڪڏهن اهو ماڻهو اتفاق سان نہ مرندو آهي تہ چوندا آهن تہ مڙيئي خير ٿي ويو، ۽ سچي ڳالهہ جلد وسري ويندي اٿن. پر جي اتفاق سان هو مري ويندو آهي تہ، چڻ هڪڙي قسم جي ثابتي ملندي اٿن. جاهل ماڻهو، جن جي دل ۾ خوفناڪين ۽ عجيب ڳالهين لاءِ ڪشش هوندي آهي، سي اهڙين ڳالهين ۾ اعتبار ڪندا آهن ۽ مطلبي ماڻهو وجهہ وٺي انهن جي مشهوري ڪندا آهن.

مشرق ۾، جيڪڏهن ڪا ڳالهہ مغز ۾ چڱيءَ طرح ويهارڻي هوندي آهي، تہ ان جو تفصيلوار نقطي بنقطي بيان ڏيڻو پوندو آهي. "ڪنزالعبرت" نالي هڪ ڪتاب عربي زبان مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهي، جنهن جو سنڌ جا ماڻهو تمام گهڻو مطالعو ڪندا آهن. ان ۾ قبر جي عذابن جو بيان هن ريت ڏنل آهي: ميت جي مٿان دستوري دعا گهري، جڏهين ماتمي هليا ويندا آهن، تڏهن پورين اکين ۽ ڪارن چهرن وارا ملائڪ، اچي سوال [۲۱] ڪندا آهن. جيڪڏهن فوتي ڪافر يا منافق هوندو آهي تہ هن وٽ نوانوي نانگن جي قطار ايندي آهي، جن جي چڪن ۽ ڏنگن ۾ اهڙو زهر هوندو آهي، جو ان جو سور قيامت تائين هلندو آهي. تنهن کان پوءِ هن کي دوزخ جو اوڙاهہ ڏيکاربندا آهن، جتي کيس رهايو ويندو. هن لاءِ قبر جي پاسي ۾ هڪ سوراخ ٿي پوندو آهي، جو دوزخ سان

ڪنڊيل هوندو آهي. ان کان پوءِ، ٻيو عذاب جيڪو آهي،
تنهن کي فارسيءَ ۾ ”فشارقبر“ يا قبر جو ڀڪوڙجڻ چوندا آهن
ماڻهوءَ جي ٻنهي پاسين زمين وري ايندي آهي، تان جو
پاسريون هڪ ٻئي سان اچي ملنديون اٿس. پر جيئن ته اهو
عذاب ڪافي نه آهي، تنهنڪري نانگ، وڇون ۽ ٻيا جيت
پڻ قبر ۾ اچي داخل ٿيندا آهن. آخر روح جسم مان ڪڍي
”سجّين [٦٢]“ ۾ اڇلايو ويندو آهي، جا مردودن لاءِ هڪ
خاص عذاب واري جڳهه آهي.

اهي خوف انهن ماڻهن جي عين عقل مطابق آهن، جن لاءِ
رٿيا ويا هئا. انهن ماڻهن کي اهڙين ڳالهين ۾ اعتبار ڪرڻ
جي لاءِ رغبت هوندي آهي ۽ هو اڪثر اڻڏٺل ڳالهين تي
هڪدم اعتبار ڪندا آهن. ان کان سواءِ، هنن کي عجيب
غريب ڳالهين جو پڻ شوق هوندو آهي. جيڪڏهين سنڌين
جي ڪنهن مجلس ۾ اهڙي ڪنهن عجيب واقعي جو ذڪر
ڪبو ته، هڪدم روح واڙو پنجي ويندو. ملان انهيءَ ڳالهه
جو پورو فائدو وٺندا آهن. سنڌ جا ماڻهو ملن جي طبقي کي
عزت ۽ پئسو ڏيندا آهن، ڇاڪاڻ ته هو کين اهڙن ڀوائتن
عذابن کان ڇوٽڪارو ڏيارڻ جي دعوا ڪندا آهن. پر
ترڪ ۽ ايراني ماڻهو اهڙين ڳالهين کي شڪي نظر سان
ڏسندا آهن. چون ٿا ته شيراز ۾ هڪڙي ماڻهوءَ ڪنهن مردي
جي وات ۾ اٽو وجهي، هن کي پوري پنهنجن دوستن کي
ثابت ڪري ڏيکاريو ته اهو منڪر ۽ نڪير سان سوال جواب
ڪري نه سگهندو. ٿورن ڏينهن بعد قبر کوٽي ويئي ۽ ڏٺو
ويو ته هن جو وات برابر اٽي سان ڀريو پيو هو. ملن انهيءَ
اعتراض جي رد[٦٣] ۾ دليل ڏنو ته آواز هرويرو نڙيءَ ۽
وات مان ڪونه نڪرندو آهي. پر سنڌ ۾ ايران جهڙي نه
آزاد خيالي ڪانه آهي سنڌ ۾ ماڻهو ڊپ کان تازي قبر کي ڏهن

ٻ نه ڪوٺيندا آهن، تنهنڪري اهڙيءَ آزمائش ٿيڻ جو ڪوبه امڪاني ڪونه آهي. ڏٺو ويو آهي ته جڏهن ڪو مذهبي خيال ماڻهن ۾ پکڙجي ويندو آهي، تڏهن ان جي سچائيءَ جي ثابتيءَ ۾ گهڻيئي مثال ۽ واقعا ٻ، پيدا ٿيندا آهن. دين اسلام ۾ اهڙين بيهودين ڳالهين لاءِ درحقيقت گنجائش ڪانه آهي پر مسلمانن جي تاريخ بهرحال اهڙن بي بنياد واقعن ۽ مثالن ڪان وانجي، ڪانه آهي، جن ۾ ماڻهن اتفاق سان يا ڄاڻي واڻي منڪر ۽ نڪير سان پنهنجي ملاقات بيان ڪئي آهي. ماڳيءَ ريت ڪيترائي دفعا ڪن ڀڳتن ٻ، هندن جي مورتي ڏٺي آهي. مجوسين کي زردست نظر آيو آهي ۽ يورپي عيسائين ۾ ته ويچاري اهڙا ولي ڏسندا آهن، جي شايد تصويرن ڪان سواءِ هن دنيا ۾ ڪڏهن ٻ، ڪنهن ٻ، هنڌ تي وجود ۾ ڪونه آيا هئا.

باب ٻارهون

سنڌ جي اصلوڪن رهاڪن جو بيان — انهن جون رسمون —

پوشاڪ شغل — ڪسرتون — وانديون رونديون — زالن

جا رواج — انهن جو اخلاق ۽ عادتون — ڳويا.

سنڌ جون اڇوت قومون.

سنڌ جا اصلوڪا رهاڪو، اوله هندستان جي رهاڪن کان وڌيڪ قداور، مضبوط، سگهارو ۽ پهلوان ٿئي ٿو. هن جي هنن، پيرن ۽ مُنهن ۾ اها بناوتي نزاڪت ڪانه هوندي آهي، جا سنڌونديءَ جي هُن پر وارن وسيع پٽن ۾ رهندڙ قومن ۾ ڏسبي آهي. سچ پچ ته سنڌي ماڻهو ڪوه قاف جي قومن کان گهٽ ۾ گهٽ سڌريل قوم يعني هندن، ۽ بهترين قوم يعني ايرانين جو ميلاپ آهي. سنڌيءَ جا روش ڏولائتا ۽ مٿي جو نمونو سهڻو هوندو آهي. هن صوبي ۾ هندستان جي ماڻهن جهڙي سهڻي پيشاني ۽ چٻا وار وولي نظر ايندا آهن. ڏاڙهي، خاص ڪري مٿين طبقي جي، جاهٺين هوندي آهي، جيتوڻيڪ اها ايران ۽ افغانستان جي ماڻهن جهڙي شاندار نه هوندي آهي. سنڌي ماڻهوءَ جو ساوورو ونگ ڏيکاري ٿو ته هن قوم جي ترقي ڪنهن حد تائين جي، هاڻي روڪجي وئي آهي [۲] هن جي مزاج جي بگڙڻ جا ٻه سبب ڏسڻ ۾ اچن ٿا: هڪڙو ته هن جو مقابلو هميشه جابلو علائقن جي بهادر ۽ راڙوڙ قومن سان پئي ٿيو آهي، جن ڪيس غلامن وانگر پئي هڙيو آهي. ٻيو سبب هي آهي ته هن جو سهوڙو داروسدار هندو صرافن ۽ واڻين تي پئي رهيو آهي، جن ڪيس ڦرڻ ۽ تباه ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايو آهي، ان ڪري سنڌين

جو وڏو حصو سست، گدلو ۽ نشي جو ڪوڙيو آهي. سنڌي ماڻهو مصيبت جي وقت نراس ٿيو پوي، ۽ خطري ٽري وڃڻ کان پوءِ سرڪش! مڪاني مورخ سندس هوشياريءَ جون وڏيون ڳالهيون ڪن ٿا ۽ مثال ڏين ٿا ته هو ٻيرو ڪڻڻ ۾، تهامه جي عربن ۽ آمريڪي جهنگلين کان به وڌيڪ قابل آهي پر ٻيرو ڪڻڻ مشرقي ملڪن ۾ رواجي ڳالهه آهي. هڻ وقت، ٻوڪ ڪرڻ، مڇي مارڻ، شڪار ڪرڻ، گهوڙا، اٺ ۽ رڍون ڏارڻ سنڌي ماڻهوءَ جا مکيه شغل آهن.

اڪثر سنڌي ماڻهو هندستان جي رهاڪن جهڙي سهڻي پوشاڪ ڪونه پائيندا آهن. سنڌي مسلمان سواءِ ڪنهن منڊي يا مهر جي، سون اصل ڪونه پائين. وڏيءَ عمر جا ماڻهو پراڻي اسلام رواج [٣] مطابق، مٿي جا وار ڪوڙائيندا آهن، پر نوجوان پنهنجن ڊگهن وارن تي ناز ڪندا آهن ۽ اڪثر وچ تي ڦٽي ڏئي، وارن کي وٽي، ڪلهن تان لٽڪائي ٻا ڳنڍ ٻڌي ٽوپي يا پٽڪي هيٺان ڍڪي ڇڏيندا آهن. اڇيءَ ڏاڙهيءَ کي ميندي لائيندا آهن ۽ ميندي ءَ جو رنگ ڪهاڻو ڪرڻ لاءِ ان ۾ نوري ڦٽڪي ملائي ويندي آهي. جوان بعضي هٿن ۽ پيرن کي ميندي لائيندا آهن. هو سرها تيل، سرمو، مسي به ڪم آڻيندا آهن. مسيءَ جو سنڌ ۾ هندستان کان گهٽ [٤] رواج آهي. هن ملڪ ۾ حمام ڪونه آهن، تنهنڪري وارن صفا ڪرڻ جون دوائون استعمال ڪونه ڪيون وينديون آهن. بدن جا وار گهڻو ڪري پاڪيءَ سان لاٿا ويندا آهن.

سنڌي ٽوپي جي شڪل ابتيءَ بورائي ٽوپيءَ جهڙي آهي. اها ڪاهوڙن جي ڏيئهن ۾ ڪانه پاتي ويندي هئي. ان جو عام رواج ميرن جي صاحبي ۾ ٿيو. همنر مذهبي پيشوائن کان سواءِ — جيڪي دستار پسند ڪندا آهن — ٻيا سڀ ماڻهو اها ٽوپي پائيندا آهن. امير ۽ شاهوڪار ماڻهو ڪاري ڪپڙي

يا ڪمخواب جي چورسي ٽوپي پائيندا آهن، جنهن کي "موغو ٽوپ" ڪوٺيندا آهن. دستار جا ٽي مختلف نمونا آهن: ١. پڳ، هڪ ڊگهو سوٽي ڪپڙي جو ڪافي ڊگهو ٽڪر، اڪثر اڇو ۽ بعضي رنگين. ٢. ٽڪو، پڳ جهڙو، پر ان کان ٿورو ننڍو ۽ ٣. ڦينٽيو، سوٽي ڪپڙي جو ٽڪر، جو مٿي کي ويڙهي ڇڏيندا آهن. غريب ماڻهو اڇن ڪپڙن بدران نيرجل ڪپڙا زياده پسند ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته اڇا ڪپڙا جهٽ ميرا ٿي ويندا آهن. ڪي ماڻهو، خاص ڪري فقير، ڍڪيندا آهن: پٽو يا ڪرتو، سوٽي ڪپڙي جي صدري، هندستان جي مرزائن جهڙي ڪاٺنچ ويڪرن پانچن سان، يا سٿڻ ڇيله وٽ موڪري ۽ پانچن وٽ سوڙهي، گندي يا چادر يا ٽوپي، جا ڪلهن تي وجهي آهي، بوچڻ يا ڪمربند ۽ جتي. انهن کان سواءِ شاهوڪار ماڻهو پانهن سان پهرياڻ ۽ قبا پائيندا آهن، جو يورپي ماڻهن جي ننڍ ڪرڻ جي جامي وانگر هوندو آهي ۽ سوٽي ڪپڙي جو ٺهيل هوندو آهي. هندستاني پهرياڻ جو ٻ. هاڻي رواج پيو آهي، پر اهو هن ملڪ ۾ ڇيله کان ڊگهو هوندو آهي. قيمتي ۽ رنگين ڪپڙي جي صدريءَ يا ڦتيءَ جو ٻ. رواج هاڻي پيو آهي. سرديءَ ۾ هو قبا جهڙي ڪپهه سان پريل ڪرتي يا ٽونٽ ٿائين نمٽائو پائيندا آهن. شاهوڪار ماڻهن کي عمدين کلن (پوستينن) پائڻ جو شوق آهي. غريب ماڻهو، افغاني پوستين يا ماشي يا چوغي تي راضي رهندا آهن. چوغو اڪثر ٻڪريءَ يا اٺ جي وارن مان ٺهيل هوندو آهي. جتيون ٽن قسمن جون پائيندا آهن: ١. ڳاڙهي يا پيلي چمڙي جي، جهڙي مصر جا ماڻهو پائيندا آهن ۽ ٢. کهيتلو، چمڙي جو، سٽ يا پٽ سان پرت پريل. دولت وارا ماڻهو مسافريءَ ۾ ڊگها چمڙي جا موزا پائيندا آهن. سڀ موزا افغانستان مان ايندا آهن، پر سنڌ

۾ ٻه هڪ قسم جا سستا ۽ هلڪا موزا ٺهندا آهن. جابلو ماڻهو فقط پشم جو ٺهيل ترو پيرن ۾ ٻڌي چڙهندا آهن، جيڪو اسپين جي پرينز جبل جي رهاڪن جي چمپل جهڙو هوندو آهي.

سنڌ جون عام رانديون روندڻيون هي آهن:

هر قسم جا ماڻهو، اعليٰ خواه ادنيٰ، لغڙ اڏائيندا آهن، پر، هندستان جي ماڻهن وانگر وڏيءَ عمر جا ماڻهو اهو شوق پسند نہ ڪندا آهن. لغڙ جا پنج-ڇهه نمونا آهن، جن جي اڏائڻ جو ڏيهي حاڪمن کي ڏاڍو شوق هوندو هو. بعضي هو انهن جي پيچ ۾ تارو ٻڌي اڏائيندا هئا ۽ شرطن تي ٻن لغڙ ويڙهائيندا هئا.

ڪبوتر بازيءَ جو رواج مٿين طبقي جي ماڻهن ۾ آهي. پهريائين هڪڙو چڱي نسل جو بازيگر-ڪبوتر چونڊي، ان کي، هٿ مان ڇڏڻ تي جلدي جلدي قلابازيون ڏيڻ، سيکاريندا آهن. شرط جو فيصلو گهڻو ڪري ستن کان زياده قلابازين تي ٿيندو آهي. جيڪڏهن ڪبوتر ستن کان گهٽ قلابازيون ڏيندو، تہ بازي هارائيندا. ڪبوترن جي ويڙهه تي به شرطون رکندا آهن، تنهنڪري سٺي ڪبوتر جي قيمت بعضي بعضي سؤ رپين تائين پهچي ويندي آهي. رواجي طرح هڪ موچاري جوڙي جي قيمت ويهه رپيا هوندي آهي.

سنڌ ۾ ٻربل نالي هڪ ننڍڙي پکيءَ کي افغانستان جي ٻٽير وانگر وڙهڻ سيکاريندا آهن. ان ڪم لاءِ نر پکي چونڊيو ويندو آهي. پهريائين ان کي ننڊ ڪرڻ نہ ڏيندا آهن پوءِ ان کي اٺ-اٺ، ڏهه-ڏهه ڪلاڪ بک ڏيندا آهن تہ جيئن سڌ تي اچي سگهي. ان بعد ڪوڏيءَ کي ٿورو اٽو لائي ٻربل کي شيون جهٽڻ سيکاريندا آهن. ٻيءَ وقت ان کي چورمو يا چانڙ بل پڪڙا [۵] کارائيندا آهن. ويڙهائڻ وقت ٻن ٻربلن جي وچ ۾ ڪا ڪاٺي جي شيءِ اڇلائيندا آهن تہ هو هڪٻئي سان ڪنڍجي ويندا يون آهن. سنڌي مالڪ ڪين

آگر ڏيئي ٻڙڪائيندا آهن. ٻرٻل ويڙهو ٻکي نہ آهي. هو فقط ڇهنب کم آڻيندو آهي، جنهنکري اهي ورلي مرندا آهن. ٻرٻل جي ويڙهہ تي شرطون قسمت سان رکندا آهن. ڪڙ واري کي فقط هار وارو ٻکي ملندو آهي. ڇوڪرا انهيءَ روشني جا ڪوڏيا هوندا آهن. هنن مختلف ٻکين ۽ انهن جي وڙهڻ ۽ ٻونگي هڻڻ جي نموني وغيره کي سمجهائڻ لاءِ ڪيترا خاص لفظ ۽ محاورا ايجاد ڪيل آهن.

ڪُڪڙن جي ويڙهہ، سنڌين جو عام شغل آهي، پر اهو ماڻهو معتبر نہ سمجهيو ويندو آهي. اڪي هندن کي ڪُڪڙن جي ويڙهہ ڏسڻ جي جرات ڪانہ ٿيندي هئي، جو ظهر جو ڏپ هوندو هئن. (هاڻي بہ ملا ڪڙي ۾ هندو ورلي نظر ايندا آهن). سنڌ جو ويڙهو ڪڪڙ هڪ شاندار ٻکي آهي. هن جون چنگهون ڀليون ۽ اکيون شفاف [٦] ۽ چمڪي واريون ٿين ٿيون. هنن جي خوراڪ ۽ سيکارڻ جو نمونو هندستان جهڙو هوندو آهي. انهن تي تمام ڏاڍي محنت ٿيندي آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ لوهہ ۽ چاندي ڪم نہ آڻيندا آهن. ٻکين کي ڪٽڻ ۽ ويڙهائڻ لاءِ خاص انڪل ڪپي.

سنڌين کي گهٽن ويڙهائڻ جو ڏاڍو شوق آهي. ان لاءِ سڀ کان سٺي جنس، مضبوط ۽ ڪاري رنگ جو قداور جابلو گهٽو آهي. ان کي ننڍي هوندي کان وٺي ٻچڪر ڏئي هٿ تي ٿونو هڻڻ سيکاريندا آهن. جڏهين وڏو ٿيندو آهي، تڏهن هو اهڙو ويڙهو هوندو آهي، جو جيڪو سامهون ايندو اٿس، تنهن تي حملو ڪندو آهي. هن جي رواجي خوراڪ آهي آن، گيهہ ۽ ٿورو ڪچو گوشت. ٻاڻي تمام ٿورو ڏيندا اٿس. سيکارڻ وقت هن کي تمام گهٽي ڪسرت ڏني ويندي آهي. گهيٽا سياري ۾ ويڙهائيندا آهن جو گرميءَ ۾ هو جلدي مري پوندا آهن. ويڙهہ گهڻو ڪري اڌ ڪلاڪ کان وڌيڪ نہ هلندي آهي. هار واري گهٽي

جون اکيون هڪدم ٻڏندا آهن ته جيئن کٽڻ واري گهڻي
کان ٻئي دفعي منهن نه موڙي. ميرن جي ڇوڪرن کي انهيءَ
شوق سان ڏاڍي دل هوندي هئي، شايد انهيءَ ڪري جو
ان تي خرچ گهٽ ٿيندو هو. هڪ موچاري گهڻي جي قيمت
پندرهن رپين کان مٿي هوندي آهي.

سنڌ ۾ ايراني ۽ عربي رواج موجب گهوڙن جي شرط
جو رواج ڪونه آهي. ايران ۾ ماڻهن کي سياسي حالتون
مجبور ڪنديون آهن ته هو پنهنجن طبيلن ۾ هڪ اهڙو
گهوڙو رکن، جو يڪساهيءَ ويهه، يا ٽيهه ميل پنڌ ڪري
سگهي. قديم خواه اڄوڪا عرب، گهوڙن پالڻ تي خاص
ڌيان ڏيندا هئا، تنهنڪري گهوڙن جي پنڌ ۽ ساهيءَ جي
آزمائش وٺڻ هڪ لازمي ڪم هوندو هو. سنڌي ماڻهو
خاص موقعن تي، گهڻو ڪري ميلن ملاکڙن تي ميدان تي
گڏ ٿي، مني يا اڌ مني ميل جي مفاصلي تي، اڻ سکيل گهوڙن
کي ڀڄائيندا آهن. ڊوڙ تي شرط ڪانه هوندي آهي.
تنهنڪري کٽڻ واري کي، ماڻهن جي تاڙين کان سواءِ ٻيو
ڪو انعام ڪونه ملندو آهي. هن ملڪ ۾ هندستان وانگر
ورزشي ادارا يعني اکاڙا ڪونه آهن. سنڌين کي ڪشتيءَ
جو ڏاڍو شوق آهي، پر هن وقت وڏا ملهه اڪثر آفريڪا
جا شيدي آهن، جن جا ابا ڏاڏا هن ملڪ ۾ آيا هئا. هو
مضبوط جوان آهن. سندن ڏورا ٿلها ۽ هڏ ڪاٺ طاقت وارو
هوندو آهي. مگر، هنن جو قد پورو پنو هوندو آهي ۽ سندن
پير ڦرڦل، ٽنگون سڙيل ۽ ٻانهون ڏنگيون هونديون آهن.
هنن کي گوشت، گيهه ۽ کير جي خوراڪ تي هيرايو ويندو
آهي ۽ بادي کاڌي ۽ شراب ۽ تماڪ جي منع هوندي اٿن.
هنن کي هندستان جي ڪشتيبازن وانگر ماني کارائي،
ٿلهو ڪونه ڪيو ويندو آهي. هو جڏهن ميدان ۾ نڪري

نروار ٿيندا آهن، تڏهن ڏسڻ وٽان هوندا آهن. هو اڙيون ۽ ٻند استادن کان سکندا آهن. ڪشتيءَ وقت هو ڀڪو ڪانئچ ۽ سندرو ٻڌندا آهن. هندستان وانگر هتي دشمن کي ٻنيءَ تي ڪيرائڻ ضروري نه آهي. هن جو ڪوڏو زمين تي لڳو ته سمجهه هارايائين. ٻن ملهن مان جنهن ٻوٿين ملهه ماري، تنهن راند کٽي. انهن مقابلن وقت ماڻهن ۾ ڏاڍو جوش هوندو آهي، تنهنڪري بعضي فساد ۽ خونريزي به ٿيندي آهي. سنڌي پنهنجن پاڙيسرين يعني ايرانين ۽ هندن کان ڪشتيءَ جي هنر ۽ فن ۾ گهٽ آهن، ۽ ساڳي وقت هو ايشيا جي ٻين قومن وانگر ڪسرت ڪرڻ تي ٻڻ هريل نه آهن. هنن کي ڪمان ڪشڻ، ڏنڊ [٨] ڀڃائڻ ۽ مدگر ڦيرائڻ ڪونه ايندا آهن. مثلاً، اڪثر ڪري هيٺين نموني جي مشق ڀڄائيندا آهن: ڊوڙڻ، ٽپنگ ڏيڻ، هڪ جنگهه تي ٽپڻ، ميل يعني پٿر جي ڀڃري کڻڻ، ٻانهن جي ڪارائي يا ڏوري تي ڪاٺيون ڀڃڻ، مٺ ڪولڻ، ٻانهن مروڙڻ، هٿ جهلڻ ۽ لٽ چڙائڻ. ٻيا عام ڪسرت جا نمونا هي آهن: ١- "ملهن جو زور"، يعني مٿ زمين تي رکي ٽنڊو يا وڏو ماڻهو کڻڻ ٢- "چنبو وٺڻ"، يعني آڱريون آڱرين ۾ اٽڪائي، هٿ چڙائڻ. ٣- ڀر تي اٿڻ، يعني زمين تي جهڪي ويهي، هڪ ٽنگ مٿي ڪري ٻيءَ تي آهستي اٿڻ، جو آسان ڪم نه آهي. ٤- "ڪڪ کڻڻ"، يعني جهڪي ويهي، ٻئي هٿ ٽيا ڪري، ڇپن سان اڳيان زمين تان ڪک کڻڻ. اهي آهن مکيه ورزش جا نمونا. اهڙي قسم جا ٻيا به گهڻائي سنها ٿلها طريقا آهن.

اسلام ۾ جوا جي منع ڪيل آهي. ڏيهي حاڪم انهن ماڻهن کي ڏنڊ وجهندا هئا، جي هن قانون جي ڀڃڪڙي ڪندا هئا. پر ان هوندي به ڪيترائي هيٺين طبقن جا مسلمان هن فعل ۾ هندن جي پيروي [٩] ڪرڻ کان ڪين رهندا

آهن. سندس مشاهدو آهي ته مشرقي قومن ۾، سنڌي ماڻهو ٻين کان وڌيڪ جوئاري آهن.

سنڌ ۾ هيٺين راندين جو گهڻو رواج آهي: ١. شطرنج، ٢. نرد، ٣. ٻچيس، ٤. ڏارو، ٥. گنجيفو، ٦. چنر-پسي، ٧. ڪِڏي ۽ اهڙيون ٻيون رانديون جهڙوڪ: نوڪڻ، سورهن ڪڻ...وغيره

شطرنج ڪيڏڻ جا گهڻائي نمونا آهن. جنهن نموني کي فرنجي (فرنگي) شطرنج چئجي ٿو، سو اسان جي نموني سان گهڻي مشابهت رکي ٿو. پر ان ۾ راڻي (وزير) هميشه بادشاه جي ساڄي پاسي رکندا آهن ۽ پيادا ٻه خانا ڪڏهين ڪونه هلندا آهن. جڏهين پيادو پوئين خاني وٽ پهچندو آهي، تڏهن ان کي ان خاني جو جيڪو مهرو هوندو ان سان بدلائيندا آهن. شهه-مات تي راند جو فيصلو ٿيندو آهي، پر مخالف ڌر جا جيڪڏهين سڀ مهرا، سواء بادشاه جي مري وڃن ته اها اڌ راند ٿي. اسان قلعو هڪڙيءَ چال ۾ ٺاهيندا آهيون، پر هي ماڻهو قلعي ٺاهڻ ۾ ٽي چالون وٺندا آهن، مثلاً (١) رخ ڦيريائين بادشاه جي پاسي واري خاني ۾ آڻيندا آهن. (٢) بادشاه، گهوڙي وانگر هڪڙي ٽپي سان قلعي مان ٻاهر ڪيندا ۽ (٣) بادشاه، توب جي پرواري خاني ۾ آڻيندا آهن. روسي يعني ترڪي شطرنج، يوروپي لوڪن کي ڪجهه ڏکي لڳندي آهي، جو ان ۾ راڻي (وزير) ۽ پادري (ڏنگو) کان عجيب نموني جو ڪم ورتو ويندو آهي. وزير جو پيادو ڦيريائين ٻه خانا هلندو آهي ۽ وزير هڪ. ان کان پوءِ وزير فقط هڪ خانو ڏنگو هلي سگهندو آهي ۽ مهرا ماري يا شهه ڏئي. ساڳئي نموني ۾ ڏئي سگهندو آهي، پر هو پريل خاني جي مٿان ٻه ٽپي سگهندو آهي. ڪي سنڌي شطرنج سڀ جاڻندا آهن. سنڌ ۾ شطرنج جو ٻيو ٻه هڪ نمونو آهي، جنهن کي "هند" چوندا آهن. اهو اصل هندستان مان آيل آهي. انهيءَ

جي خصوصيت هيءَ آهي ته جيڪڏهين ڪنهن مهري کي بادشاهه ڪان سواءِ ٻئي مهري جو بچاءُ آهي ته ان کي ماري نٿو سگهجي. انهيءَ ۾ راند گهڻو وقت هلندي آهي، ايتريقدر جو شهه-مات ڏيڻ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڏينهن لڳي ويندا آهن.

نرد [١١] راند گهڻو ڪري اهي سنڌي ڪندا آهن. جي ايران ڪان ٿي آيا آهن يا جن ان ملڪ جي رهاڪن ڪان سکي آهي. ايراني اها راند گهڻي زماني ڪان کيڏندا اچن ٿا ۽ ان جا وڏا کيڏاري آهن.

پچيس [١٢] راند اصل هندستان ڪان آيل آهي. سنڌ ۾ ان ۾ ڪاهه، ڦورڦار ڪانه ڪئي ويئي آهي. انهيءَ راند جو رواج سيني درجن جي ماڻهن ۾ آهي.

ڏارا عاج جا چورسا ٽڪر هوندا آهن، انگل ٻه اڌ ڊگها ۽ اڌ جو ٽيون حصو موڪرا. پاسن تي هڪ، ٻه، ٽي، پنجي ۽ ڇهن جا نشان هوندا آهن. گهڻو ڪري ٽي ڏارا گڏ ڪم آڻيندا آهن. جڏهن ڏارا ٻئي ڪنهن ڪول سان گڏ ڪم نه آڻيندا آهن، تڏهن ان کي جوئا سڏيندا آهن. ڏاري جي راند ۾ خيال ڪرڻ جي ضرورت ڪانه پوندي آهي. پاسن جي راند ۾ ٻيئي ٽريون ڏارا اڇلائينديون آهن، جنهن جا گهڻا خال، تنهن کٽيو. هندو خاص ڪري هن راند جا شوقين آهن. ديندار مسلمان ان راند ڪان پري رهندا آهن. انهن جي خيال موجب ڏاري جي راند جوئا جو خراب ۾ خراب نمونو سمجهي ويندي آهي.

گنجيفه يعني پتا ٻن نمونن جا هوندا آهن: ١. انگريزي، پاونجاهه پتن جي پوري تاس ۽ ٢. مغلي. انگريزي تاس کيڏڻ جو گهڻو رواج آهي. تاس ڪيترن قسمن جي راندين ۾ ڪم آندي ويندي آهي ۽ ان لاءِ اهڙا اهڙا اصطلاح ۽ محاورا ايجاد ڪيا ويا آهن، جو يورپ جي ڏکين

ٻولڻ ۾ ٻه مشڪل ملندا. جوڙي تاس ۾ ڪل ڇهانوي پتا هوندا آهن. اهي اٺن رنگن ۾ ورهايل هوندا آهن. هرهڪ رنگ ۾ ٻارهن پتا هوندا آهن، جهڙوڪ بادشاه، راڻي، وزير ڏهه، نوا، ڏهلي ڪان وٺي ٻڪي تائين. انهي تاس مان جيڪي ڪيل ڪيڏندا آهن، تن سڀني جو هتي بيان ڪرڻ ضروري نه آهي.

"چنر-پسي" پچيس راند جهڙي آهي، پر ان کان سولي آهي، ۽ سکي به وڌيڪ آسانيءَ مان سگهجي ٿي. راند جو تختو پنجويهن خانن ۾ ورهايل هوندو آهي، ۽ هر هڪ ڪيڏاريءَ کي چار مارٻون يا ڳٽيون (ڳوٽون) ۽ چار ڪوڏيون هونديون آهن. ڪوڏيون ڏاري جو ڪم ڏينديون آهن. جيترا خال پوندا آهن، اوترا خانا هلندا آهن. راند جو نالو چنر ۽ پسي لفظن مان نڪتل آهي، جي چارئي ڪوڏيون ابتيون پٽيءَ پر پونديون آهن ته ان کي چنر چوندا آهن ۽ جي هڪ پوندي آهي ته ان کي پسي چوندا آهن. چنر ٻه، چٽا ٻه، ڪيڏي سگهندا آهن ۽ چار ٻه. جيڪو وچين خاني ۾ پهريائين پهچي وڃي، تنهن راند کٽي. جڏهين ڪا ماري منڍيڙي واري گهر ۾ هوندي آهي، تڏهين ان کي ماري

نه سگهبو آهي.

سنڌين جي "ٽيڻ"، افغانن ۽ ايرانين جي "ڪتر" راند جهڙي آهي: افغان، خاص ڪري ڳوٺن جا غريب ماڻهو، ان راند جا تمام شوقين آهن. سفيدريش ماڻهو به زمين تي ڪاٺيءَ مان ليڪا ڪڍي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ٽيڻ ويٺا کيڏندا آهن. سنڌ ۾ به انهيءَ جي لاءِ تختو يا ڪپڙو ڪونه هوندو آهي. راند تمام آسان آهي. هرهڪ رانديگر کي ٽي پٿر يا ڪوڏيون هونديون آهن جي واري تي هلائيندو آهي. جنهن ٽيئي ڪوڏيون پهريائين قطار ۾ رکيون، تنهن بازي کٽي. "نوڻ" ۽ "سورهن ٽڻ" هوبهو "ٽڻ"

جهڙيون آهن، فقط انهن ۾ وڏيڪ ليڪون ۽ مار يون هونديون آهن.

سنڌ جا پاراٺا کيل هندستان ۽ يورپ جي مشهور کيلن جهڙا آهن. مثلاً ڏنب، ٿوٽيءَ کي ڇهڻ، لڪڇپ، قيد وغيره. وڏيءَ عمر جا ماڻهو به راندين کيڏڻ کان عار ڪونه ڪندا آهن. ڪي اهڙيون سخت رانديون آهن جو انهن ۾ هڏ گڏ به ڀڄي پوندا آهن ۽ ماڻهو مري به ويندا آهن. ٻين ملڪن وانگر هت به ”کينهوءَ“ کان گهڻو ڪم ورتو ويندو آهي. کينهون ڏاڍي جو لهيل هوندو آهي، وچ ۾ سو ٻاري ۽ مٿان چمڙو ويڙهيل هوندو اٿس. زالون به پنهنجي نزاڪت ۽ چترائي ڏيکارڻ لاءِ کينهوءَ راند ڪنديون آهن، تنهنڪري هن ملڪ جي عشقيه شعر ۾ کينهوءَ ڏانهن گهڻا ئي اشارا ڪيل آهن.

سموريءَ اسلامي دنيا ۾، عورت جي بهادري ۽ عصمت نهايت قابل تعظيم وصفون تسليم ڪيون وينديون آهن. انهيءَ معيار مطابق، سنڌي ٻين مشرقي قومن ۾ گهٽتائي ڪين ٿا رکن. ڏيهي حاڪمن جي صاحبيءَ ۾ سنڌين جي غيرت جا ڪيترا مثال ملن ٿا. جون ٿا ته هڪڙي غريب لنگهي. شاهي خاندان جي هڪ ٽالپر امير جو خون ڪيو هو، ڇاڪاڻ جو هن کيس پنهنجيءَ زال سان ڏٺو هو. ساڳيءَ ڳالهه تان هڪڙي شڪاريءَ ڏاڏي سان، هڪ وڏي سردار جو پيٽ ڦاڙيو هو.

هن صوبي ۾ زنا جي ڏوهه لاءِ جيڪا سخت سزا [١٣] ڏني وڃي ٿي، ان جو مکيه ڪارڻ هي آهي ته سنڌ جي ماڻهن جون جسماني حالتون نراليون آهن. گرم ۽ ساموندي ملڪن [١٤] ۾ (جي جبلن جي ويجهو هوندا آهن)، زالون مردن کان زياده جنسي خواهش رکنديون آهن، انهيءَ ڪري ڪيترن ئي ڏيهي ڪتابن ۾ هن ملڪ جي زالن کي

جنهن نموني ۾ گهٽ - وڌ ڳالهايو ويندو آهي، سي ٻڌي ٻوڙو ٻي ماڻهوءَ کي حيرت وٺي ويندي، خصوصاً جڏهن کين اها خبر پوندي ته ان ڪاوڙ جو اصل ڪارڻ ڪهڙو آهي. ورنه، هن ملڪ جون زالون، درحقيقت، سياءَ ۽ چال چلگت ۾ شريف آهن.

سونهن جي نقط ۽ نگاهه کان، سنڌ جي زال رنگ، روپ، ۽ جسم ۾ اولهه هندستان جي زالن کان سرس آهي. صوبي جي اترئين ڀاڱي ۾، خاص ڪري مٿين طبقي جي زالن ۾، چڱو حسن آهي. افسوس آهي ته، زالن جي تعليم تي گهٽو ڌيان ڪونه ڏنو ويندو آهي. ٿوريون زالون پنهنجي زبان پڙهي سگهنديون آهن، لکڻ ته، انهيءَ کان به، گهٽ ڄاڻنديون هونديون. سڀني کان سواءِ قرآن پڙهڻ هڪ وڏي ڳالهه سمجهي ويندي آهي. وڏن شهرن ۾ فقط چار- پنج زالون مس ملنديون جي فارسيءَ جو ڪو خط هيجي ڪري سگهن. تنهن هوندي به ڪي اهڙيون زالون آهن جي ڇوڪرين کي تعليم ڏين ٿيون. اڪثر سنڌي ماڻهو انهيءَ راءِ جا آهن ته، زالون اهڙيون مڪربل آهن، جو سندن خيالن جي دائري کي وسيع ڪرڻ ۽ سندن هٿ ۾ قلم جهڙو هٿيار ڏيڻ خطري کان خالي نه آهي. سنڌي زالن ۾ هندستاني زالن جهڙي نزاڪت نه آهي ۽ نه، وري افغاني ۽ ايراني زالن واري چترائي. سنڌي زال جي اٿڻ- ويهڻ جو نمونو سنجيدگيءَ ۽ فضيلت وارو هوندو آهي. هن ملڪ ۾ حمامن جو رواج ڪونه آهي ۽ زالن جو مردن سان ميل گهٽ نٿي ٿو، انهيءَ ڪري سنڌي زال آزاد طبع نه آهي. هوءَ گفتي جي به پڪي ڪانه آهي. ڪيتريون سنڌي زالون ناس ڏينديون آهن ۽ ڪي حقي ۾ تماڪ وجهي، ڇڪينديون آهن. هنن جون پيون مشغوليون هي آهن: سبڻ، سينگار ڪرڻ، هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ. هرهنڌ، انساني فطرت وانگر، سنڌ ۾ پڻ عشق بازيءَ جا ڪيترا

مثال ٻڌايا آهن. عشق بازيءَ جي معاملي ۾ سنڌي عورتون هندستاني زالن کان وڌيڪ دلير آهن.

سنڌ جون زالون اڇن ۽ قيمتي ڪپڙن جون شوقين آهن. شاهوڪاري طبقي جي عورتن کي ڪمخواب، سوني ۽ روپي، زريءَ سان ڀريل ڪپڙا، عمدي مخمل، ڦولدار ريشم ۽ ساٽين جا وڳا ۽ ٻيو اهڙو سينگار جو سامان هوندو آهي؛ ڪنواريون ڇوڪريون گهڻو ڪري ڳاڙهي رنگ جا ڪپڙا پهرينديون آهن ۽ ڪراڙيون ۽ ٻيوهه عورتون اڇا. رواج آهي ته عورت کي بدن تي جيئن گهڻا ڪپڙا هوندا، تيئن وڌيڪ معتبر سمجهي ويندي. زالن جي لباس ۾ هيٺيون شيون هونديون آهن: مٿي تي هڪ ريشمي يا سوٽي چادر پائبي آهي. انهيءَ چادر جا ٻه ڪئين قسم آهن: مثلاً چُني ۽ پوتي. انهن ۾ فقط ڊيگهه ۾ تفاوت هوندو آهي ۽ رنگ پڻ ته گهڻو ٻه هجن. چُني ۽ پوتيءَ جي شڪل ۾ به تفاوت ڪونه هوندو آهي. بدن تي جيڪو چولو [١٨] پائينديون آهن، تنهن جي ڳچي اڳيان کليل هوندي آهي ۽ ٻانهون ٺونٺ تائين هونديون آهن. چولو پٽ، سٽ، ململ يا اهڙي ڪنهن ٻئي ڪپڙي جو ٺهيل هوندو آهي. اڇا، ڳاڙها ۽ نيرا رنگ زياده پسند ڪيا ويندا آهن. ڳچيءَ جي اندران هڪڙي ڪپڙي جي ٽڪر سان- ڇاتي بند ٽيل هوندي آهي. ان کي ڪنجري، چولي يا ڳج [١٩] سڏيندا آهن. بعضي ان کي آنگيءَ وانگر پاسن کا ڦيرائي، پٺيان ٻڌندا آهن. ان حالت ۾ ان کي "ٻُنِي" چئبو آهي. سنڌ جون زالون اها معقول چيز سڀ گهٽ پائينديون آهــن. شايد اهوئي سبب آهي جو جوان زالن جون ڇاتيون پهرئين يا ٻئي ويم [٢٠] کان پوءِ لڙڪي پونديون آهن. زالن جي سٿڻ جو نمونو ۽ ڪپڙو، مردن جي سٿڻ جهڙو هوندو آهي. زالن جي سٿڻ جا پانچا اهڙا سوڙها هوندا آهن، جو ان جو پائڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. شاهوڪار عورتون قيمتي

ريشم جو اڳٽ يا ناڙو پائينديون آهن، جنهن ۾ موتي ۽ جواهر جڙيل هوندا آهن. جتي چمڙي جي هوندي آهي، جنهن جي مٿان رنگين پٽ جا ڏونر يا گل لڳل هوندا آهن. اها جتي پائڻ ۾ ڏاڍي آهنجي هوندي آهي چاڪاڻ ته ان کي هيمان، فقط تري جو ٽڪر هوندو آهي ۽ پٺ اهڙو سوڙهو هوندو اٿس جو آڱريون به پوريون نه، ڍڪبيون آهن، تنهنڪري اها هلڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ڏيندي آهي. جڏهين ڪنهن چڱي خاندان جون زالون ٻاهر نڪرنديون آهن، تڏهين هو مٿن جي مٿان هڪ ويڪرو پڙو پيشڪبر پائينديون آهن، جو چيله، ڪان مرن تائين سموري بدن کي ڍڪي ڇڏيندو آهي. هو بدن جي مٿين حصي تي رئو يا سالور، يعني وڏي شال وجهنديون آهن. سيدڻ جون زالون، خاص ڪري اتر ۾ عربي يا ايراني نموني جو برقعو پائينديون آهن. برقعي پائڻ جي اصل مراد اها آهي ته زالون حياءُ واريون نظر اچن.

هندواڻين جو پڙو مسلمان زالن جي پڙي کان ويڪرو ۽ وڏو هوندو آهي. هو گهڻو ڪري پنان گج جي چولو پائينديون آهن ۽ مٿي تي اڇو رئو وجهنديون آهن. هنن جي زيورن ۽ مٿين ۾ باريڪ تفاوت هوندو آهي، پر ان جي لکا سواءِ آزمودگار ماڻهن جي ٻئي کي ڪانه پئجي سگهندي آهي.

سنڌ جي زالن کي گهڻن زيورن پائڻ جو شوق هوندو آهي، پر هو هندستان جي زالن وانگر هروڀرو فضول سونگار ڪونه ڪنديون آهن. هندستان جون زالون جي پيو ڪجهه نه هوندن ته شيشي يا موم جون ٺهيل ڪنگڻيون پائينديون، پر ٻانهون سکڻيون ڪين ڇڏينديون. سنڌ ۾ اهڙين چوڙين جو رواج ڪونه آهي. سنڌ جون زالون ٻانهن ۾ ٺونٺ تائين عاج جا وڏا چوڙا پائينديون آهن. انهن چوڙن جو رواج

هر طبقي جي ماڻهن ۾ آهي. سنڌ ۾ جن مڙني ۽ زيورن جو رواج آهي، تن جو تفصيلوار بيان ڏيڻ اجايو ٿيندو. ساڳيون شيون [٢١] جن جو هندستان ۾ رواج آهي، سي هن ملڪ ۾ ڪم آنديون وڃن ٿيون، فقط ڪٿي ڪٿي ڪو نالو بدليل اٿن.

سنڌ ۾ ٻن قسمن جا راڳيندڙ آهن: ١- ڪلونت يا معتبر ڳويا، ٢- لنگها يا ميراسي، جي هن ملڪ جا ڀٽ يا چارڻ آهن. سنڌ جا ماڻهو، جي لفظن جي خيالي اشتقاق ڪڍڻ جا عادي آهن، سي چون ٿا ته "ميراسي [٢٢]" لفظ نڪتل آهي "مير" ۽ "عاصي" مان* هنن جو وڏو ڪو امير ماڻهو هو، پر هڪ شڪاريءَ سان گڏ ماني کاڌي هئائين، جنهنڪري مٿس عاصيءَ جو ناقابل رشڪ لقب پيو. اهڙيءَ طرح، هو ميراسين جو ابو ڏاڏو، انهيءَ قوم جي دعوا آهي ته هو عالي نسل جا آهن. ڪي پاڻ کي سمن مان ڄاڻين ٿا، جي ڪنهن وقت سنڌ ۾ حڪومت ڪندا هئا، ڪي ته وري مشهور شاعر ڪعب الاحبر تائين پهچن ٿا. لنگها جتڪي يا سنڌي نسل جا آهن. هو گهٽ ذات سمجهيا ويندا آهن ۽ تحقيق هو هن ملڪ جو هڪ تمام مظلوم ۽ هيڻانهون طبقو آهن. هر ڪنهن مکيءَ، قوم، جهڙوڪ لغاري وغيره کي پنهنجا چارڻ هوندا آهن، جي شادين، ڏڻن ۽ اهڙن ٻين موقعن تي حاضري ۾ رهندا آهن ۽ هنن کي وڏائن چڱا چوکا انعام اڪرام پڻ ملندا آهن. هو اڳين زماني ۾ ترار ۽ ڍال ڪشي، سرندو هٿ ۾ ڪٿي، قوم جي سردار سان جنگ جي ميدان ۾ ويندا آهن. هنن جو ڪم هوندو هو بهادرن جي حوصله افزائي ڪرڻ ۽ ڪانئرن تي لعنت ۽ ڦٽڪار وجهڻ. ماڻهو انهن جي

*ميراثي، مير + رس = وس معنيٰ ڳائڻ ۽ مير آهي ڳائڻ جو سرواڻ، يعني ميراسي.

زبان کان ڏوڪائيندا هئا ۽ اڀا ڪائيندا آهن. ٽالپر خاندان
جي هڪڙي فرد، جنهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ بهادري ڪانه
ڏيکاري هئي، تنهن جو هنن هيجوُ سان اهڙو نه نڪ ۾ دم
ڪيو آهي، جو هو ڪين چڱي رشوت ڏيندو آهي،
ته جيئن سندس منهن تي نه چڙهن. اڳي وڏا چارڻ ميرن جي
مختلف نوڪرين ۾ هوندا هئا، پر هاڻي هو ٻنق يا ٻزاوين
۾ ۽ شاديءَ مراديءَ تي ڳائي گذران ڪندا آهن. هو جيترا
غريب آهن، اوترائي مست ۽ ڪاهل آهن، ۽ عيش پرستيءَ
جي ڪري ماڻهن کي خيرات لاءِ ڏاڍو تنگ ڪندا آهن. ڳائڻ
جي علم ۾ هو هندن کان گهٽ آهن، پر هنن جا عام سُر،
ايراني سرن مان مليل آهن تا ۽ هندستاني راڳ وانگر ٽڪائيندڙ
نه آهن. هنن وٽ راڳ کي قلمبند ڪرڻ جو طريقو ڪونه
آهي، جنهنڪري هو سيکي برزبان ياد ڪندا آهن. هنن
جو آواز هلڪن سرن لاءِ چڱو آهي. پر هنن وٽ ڪوڙو
سُر ڪونه ٿيندو آهي ۽ جيئن آواز بلند هوندو آهن، تيئن زياده
پسند ڪيو ويندو آهي. هنن جا مٿانها سر شوخ ۽ اٿلهڪندڙ
هوندا آهن. انهن مان ڪي ته جهنگلي جانورن جي
آوازن جهڙا لڳندا آهن. ساز جي سنڀال اصل ڪانه ڪئي
ويندي آهي، تنهنڪري جي اهو اتفاق سان چڱيءَ حالت ۾
به هوندو آهي ته به پورو ڪم نه ڏيندو آهي. ساز تي
گهڻو ڪري جتڪي ۽ سنڌي ٻولين ۾ بيت، وايون، ڏوهيڙا
۽ اهڙي قسم جو ٻيو شعر چوندا آهن. لنگهن کي گهڻو
ڪري صوفيانه متي جي ابتدائي اصولن جو علم هوندو آهي،
تنهنڪري هو عشقي ۽ شراب نوشيءَ وارن شعرن جي اندروني
معنيٰ ڪندا آهن. انهن لنگهن ۽ ڪلاونتن کي اڪبري
دربار [٢٤] جي مشهور گويي، تانسين، لاءِ نهايت تعظيم
هوندي آهي.

سنڌي مسلمانن ۾ هندن وانگر ذات - پات جو ايترو پيڇ ڪونه آهي. ٻين ملڪن وانگر هت به ڪوري ۽ چمار ذليل ۽ گهٽ ذات وارا سمجهيا ويندا آهن. سنڌ ۾ ٻه اڇوت قومون آهن: ڀاليشاهي ۽ شڪاري. اهي قومون اصل مسلمان هونديون، پر پنهنجي ڪرت ڪسب ڪري پوئتي رهجي ويون آهن ۽ هاڻي پنهنجن هم مذهبي ڀائرن جي برادريءَ کان ٻاهر آهن.

ڀاليشاهين کي سندن ڪسب مطابق ڀنگي يا چوهڙو سڏيندا آهن. هو خوش اخلاقيءَ سبب "حلال خور" جي هندستاني نالي سان ڪوٺيا آهن. هو انهيءَ شاهي لقب تي فخر ڪندا آهن. ڀاليشاهي بلوچن جهڙي پوشاڪ پائيندا ۽ پنهنجي قوم اندر شادي ڪندا آهن. هو شهرن ۽ ڳوٺن جي ٻاهران رهن ٿا. هنن جو گذران شڪار ۽ سندن خاص پيشي تي هوندو آهي، جنهن لاءِ گهر - گهر تان مهيني ۾ آنو ملندو اٿن. انهن ڀنگين کي هاڻي اصل مسلمان [٣٧] ڪري نٿو ليکي سگهجي. هو طهر ڪرائيندا آهن، ڪلمو پڙهندا آهن، نماز پڙهندا آهن، پيرن جي تعظيم ڪندا ۽ ملن کي شادين توڙي غمين تي سڏيندا آهن. هنن وٽ ڪو مقدس ڪتاب ڪونه آهي. ساڳئي وقت هنن کي مسجد ۾ اچڻ جي منع آهي. چون ٿا ته هو حرام کائيندا آهن، جنهنڪري ڪو به مسلمان ساڻن گڏ کائيندو پيئندو نه آهي. هندو هنن کي اهڙو اڇوتر سمجهندا آهن، جو سندن هٿ لڳندو اٿن ته وڃي سنان ڪندا آهن.

شڪاري يا ڏڦير، ڀاليشاهين کان به وڌيڪ پوئتي پيل قوم آهن. هنن تي "ڏڦير" جو نالو شايد ان ڪري پيو آهي جو هو وڏي منهن وارو چهه - ست فوٽ ڊگهو ڏڦو يا ڀالو کڻندا آهن. شڪاري نه مسلمان آهن نه هندو. عمرڪوٽ ۽ ٿر جي طرف گهڻا شڪاري رهن ٿا، جتي هو مزوري، پوک ۽ شڪار تي

گذر ڪندا آهن. ان پاسي جا شڪاري شڪل جا ڪوجها ۽
وحشي آهن، هو ڇيلهه تي فقط ڇوتو ٻڌندا آهن. سياري ۾
هڪ ڦـاٽل گودڙي کين سرديءَ کان بچائيندي آهي.
شڪاري اڪثر پنهنجو رواجي هٿيار يعني ڏڦو ڪڍي ملڪ جي
ويران حصن ۾ ويندو آهي، جتي گهٽي ۾ گهاٽا سوئر، گدڙ،
لومڙ ۽ گلوئيون ۽ ڳوهون هونديون آهن. هو رات جو ننڊ
ڪندو آهي ۽ ڏينهن جو پاڻ کي ٿڌيءَ ماڪ ۽ سج جي
تيز اس کان بچائڻ لاءِ ڪنهن ڪنڊ جي مٿان چادر وڇائي
ان جي هيٺان ويهندو آهي. هن جي خوراڪ آهي شڪار ۽
مردار گوشت، پوءِ جيڪو به هٿ اچيس. هو پيئڻ لاءِ ٿورو
پاڻي، ڇو جي ٿماهي ۾ ماڻ ڪٺندو آهي. هن جو پيشو چوري
۽ خونريزي نه آهي، پر جيڪڏهن اهڙن ڏوهن لاءِ موقعو
ملي ويندو اٿس ته هو موشو نه ڪندو آهي. شڪاري هڪ
بلڪل جهنگلي ماڻهو آهي. هو پنهنجي رولو ۽ افسوسناڪ
زندگي ورلي بدلائيندو آهي. هو ڪا به دماغي ڪسرت
ڪانه ڄاڻي، تعليم جي ابتدائي اصولن کان به هو غير واقف
آهي. هنن وٽ ڪتاب جهڙي شئي ٿئي ئي ڪانه، البت،
مذهب جي ڪجهه خبر اٿس. ان ۾ به، ڪلمي کان سواءِ
هن کي ٻـي عبادت ڪانه ايندي آهي. هنن کي سندن
ملان يا سندن مذهبي پيشوا، جي پوپا يا گرڙا سڏبا آهن،
شاديون ڪرائيندا ۽ ڪفن دفن ڏيندا آهن. سنڌ جي اتر ۾
ڏيڙ گهڻو ڪري طهر ڪرائيندا آهن، پر انهيءَ قوم جا
اٿسٽريل ماڻهو جي تر ۾ رهندا آهن، سي انهيءَ رسم جي
پيروي ڪونه ڪندا آهن. هي ٻيئي قومون پاڻ کي پاليشاهين
کان وڌيڪ سمجهنديون آهن. پاليشاهي وري پنهنجي فضيلت
جي دعويٰ ڪندا آهن.

شڪاري قوم جون زالون سانوري رنگ جون هونديون
آهن. انهي مان ڪن (جهڙوڪ پالمشاهين) جا سهڻا روش ۽

ڊولائتو پدن آهي. جيتوڻيڪ گجرات ۽ اوله، هندستان جي ٻين ڀاڱن جي "حلال خورن" سان هنن جو مقابلو ڪري نٿو سگهجي، پر هنن ۾ ايترو حسن آهي، جو چڱن خاندانن جا ماڻهو ون٘ائن شاديءَ لاءِ ٻانهون ولندا آهن، ۽ خود شاهي خاندان جا ڪي عياش ماڻهو به هنن سان رستي رکڻ کان عار ڪونه ڪندا آهن. شايد اهو ئي سبب آهي جو هنن ۾ گوري رنگ جي ڇوڪري به بعضي نظر ايندي آهي.

فصل ٻارھون

سنڌ جا هندو– سندن ذاتيون، برهمڻ، کتري، ويش جا پنج فرقا ۽ سودر– سک، ڌرمي اصول ۽ اڇوت قومون– هندو ڌرم جي هاڻوڪي حالت– سلوڪن ۽ شبدن جا نمونا.

سنڌ ۾ هندو طبقو اها ساڳي حيثيت رکي ٿو، جا هندستان ۾ مسلمانن کي حاصل آهي. عربستان، افغانستان ۽ وچ ايشيا جي ٻين ملڪن وانگر هت به هندو واپار ۾ يا پنهنجن ذات ڀائن جي ڌرمي ضرورتن پوري ڪرڻ ۾ مشغول هوندا آهن، تنهنڪري هنن ۾ سندن اصلوڪي وطن يعني هندستان جيترا اڇوت فرقا جهڙوڪ: پرواري، مانگ، چانڊال وغيره ڪونه آهن. ڏسجي ٿو ته عربن جي حملي وقت سنڌ ۾ هندن جون جيڪي وڏيون آکيون هيون، تن مان ڪي ٿوريون سلامت بچي سگهيون. چنانچه، هاڻوڪي هندو قوم اصل نسل ۾ پنجاب جي آهي. هنن جون شڪليون، چال چلت، ريتيون رسمون ۽ ڌرمي خيال خواه نالا پڻ انهيءَ حقيقت کي ثابت ڪن ٿا. هنن جو گهڻو لاڙو گرو نانڪ جي مت ڏانهن آهي ۽ ڪيترين ذاتين، سکن جو ڌرم، هندن جي اصلي اصولن سان اهڙي طرح ملائي ڇڏيو آهي، جو هاڻي انهن ۾ ڪابه گهڻي وڇوٽي نٿي نظر اچي.

هندو قوم جتي جتي رهي ٿي، اتي ننڍين ننڍين ذاتين ۾ ورهايل آهي. سنڌ ۾ هندن جا ست ورن يا ست ذاتيون هن طرح آهن: ١. برهمڻ، ٢. لوهاڻا، ٣. ڀاٽيا، ٤. مهتا، ٥. وئيش جنهن ۾ ڪيترا ڪٽنب اچي وڃن ٿا، جهڙوڪ وهڻ، کتري وغيره، ٦. پنجابي ۽ ٧. سونارا.

انهن مان پنج ذاتيون سچ پچ هندستان جي ٽين ذات يعني ويشن مان آهن. ستين ذات گنديل آهي. برهمڻ پيءُ ۽ شودر ماءُ جي اولاد مان. هو سنڌ ۾ اڇوت ڪري ليکيا آهن.

پوربڻ يعني برهمڻ ذات جون ٻه مکيه شاخون آهن، جي روايت مطابق ڪيترن ڀاڱن ۾ ورهايل آهن. اهي هي آهن. (۱) پوڪارڻا ۽ (۲) سرست يا سرسڌ.

پوڪارڻا، پاڻين وارن جا پروهت آهن. هو پنج دراوڙ قوم جي "تلينگا" ڪُل مان آهن ۽ وشنوءَ [۱] جي اوتار، مهاراج جي پوڄا ڪندا آهن. هو اصل ڪٿان آيا، تنهن بابت مختلف روايتون آهن. هڪڙا چون ٿا ته هو بنارس جي پرسان پشڪر شهر مان آيل آهن. ٻيا چون ٿا ته هنن تي پشپا ڪرڻ نالو ان ڪري پيو جو هنن لڪشميءَ کي ڪُل پينا ڏنا هئا. هو جيسلمير کان سنڌ، ڪڇ، ملتان، پنجاب ۽ ٻين ڏوراهين ديسن ڏي ان ڪري لڏي ويا هئا، جو هنن ماس کائڻ کان انڪار ڪيو هو، جنهنڪري پارتيءَ کين پاراتو ڏنو هو، ٻين ذاتين جو چوڻ آهي ته پوڪارڻا، تپشور نالي هڪ برهمڻ ۽ هڪڙيءَ مهاڻيءَ، جنهن کيس پتڻ اڪاريو هو، جي حرام جي اولاد مان آهن. ظريفاڻي نموني ۾ چئجي ته پوڪارڻو سنڌي محاوري ۾ "پوءِ لکي سو ڪري"، يعني جيڪي وڻيس سو ڪري مان نڪتل آهي — بهرحال حقيقت ڪهڙي به هجي، پر هڪ ڳالهه صفا آهي ته جيتوڻيڪ پوڪارڻو سنڌ ۾ اصلي برهمڻ آهي، پوءِ به هن جي ذات اوچي نه آهي. هو واپار کان ورلي عار ڪندو آهي ۽ بعضي ته رسوئيءَ جو ڪم به ڪندو آهي.

برهمڻ[۲] پنهنجن نالن جي اڳيان يا پٺيان داس، رام، چند، راءِ، مل، جيئي يا مسر ڳنڍيندا آهن، جيئن ته مسر مکڻ ديوجي، انهن مان گهڻا، ٿوري-گهڻي سنسڪرت سمجهي ۽ پڙهي

سکيندا آهن. انهن کي جوتش جي علم ۾ شهرت حاصل آهي. هنن جو ڌنڌو آهي جنمپتريون ڏاهڻ، گهڙيون مقرر ڪري، ٽيپڻو[٣] (جنتري) تيار ڪرڻ، ڪرياڪرم ڪرڻ ۽ پنهنجن ششن جي ڌرمي سکيا جي نظرداري ڪرڻ. هنن جو جوتش جو علم ايترو وسيع نه هوندو آهي، پر پوءِ به ايترو ضرور ڄاڻندا آهن جو عام ماڻهو، بلڪ ڏارين ذاتن وارا، جهڙوڪ سک ڌرم جا پوڄاري سندن مڃتا ڪندا آهن. تنهن کان سواءِ، هو ڪافي پوتر زندگي گذاريندا آهن — جيتريقدر برهمڻ لاءِ پوتر رهڻ ممڪن آهي. هو ورلي فارسي سکندا يا عام ڌنڌو ڪندا آهن. هو ماس نه کائيندا آهن ۽ شراب اصل نه پيئندا آهن ۽ شادي پنهنجي ذات ۾ ڪندا آهن. پوڪاڙو سنڌي ٽوپي نه پائيندو آهي. هو اڪثر ڳاڙهي رنگ جي پڳڙي ٻڌندو آهي. هو ڏاڙهي ڪوڙائيندو آهي ۽ پوشاڪ شاهوڪارن يا واپارين جهڙي پهريندو آهي. هو ڪو خاص تلڪ يا ڄاتيءَ جو نشان ڪونه ڏيندو آهي، پر پيشانيءَ تي سنئون يا آڏو ليڪو سواءِ ڪنهن امتياز جي ڪڍندو آهي. هندستان ۾ آڏو ليڪو وشنوءَ جا پوڄاري پاڻ کي شو جي پوڄارين کان ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏيندا آهن. شو جا پوڄاري، ڀرون جي مٿان سنئون ليڪو ڪڍندا آهن.

سرست يا سرسڌ، جنهن جو صحيح مفهوم آهي سرسوتي نديءَ جي طرف کان آيل، سي اصل پنج گور قوم جا آهن. انهيءَ قوم جا اڪثر چاليهه، اصلي گهر سنڌ ۾ آهن. هو غير ڌرمي ڪم ڪونه ڪندا آهن ۽ پنهنجن ٻين همذات وارن کي مڏ[٤] سڏيندا آهن. هنن جو چوڻ آهي ته پيا اصل نمير يا بلوچ هئا. پر پوءِ رامچندر کي ڪنهن پروهت جي ضرورت هئي تنهن هڪ مليڇ يعني نمرئي جي نرڙ تي سندور جو تلڪ ڏنو. چون ٿا ته سرسوت سنڌ ۾ اڪثر ٻه سؤ ورهيه اڳ آيا هئا، هو مهيس يعني مهاديو يا شو ۽ هن جي شڪتي

ڀوانيءَ جي پوڄا ڪندا آهن. هنن وٽ ڀوانيءَ جا ڪيترائي روپ ۽ نالا آهن، مثلاً ديوي، درگاه، ڪالي، پاروتي ۽ سنگهوالي. ڀوانيءَ جو ٿڻي جي پرمان مڪلي ٽڪريءَ، هنگلاج، سيوهڻ ۽ هندن جي ٻين ڪيترن پوتر جڳهن تي آستان آهي. سرسوت ڪي خاص اپوتر ماس جا قسم ڪونه کائيندا آهن، جهڙوڪ ڳانءِ جو گوشت ۽ مرغيون. پر هو مڇي، جهنگلي ٻڪري، ٻڪر ۽ هرڻ، ڇيلي ۽ دنبي جو گوشت کائيندا آهن، ڇاڪاڻ ته جيل جي ديويءَ ڏڪار ۾ انهن شين کائڻ جي اجازت ڏني هئي. گوشت هميشه بزار مان خريد ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته اونچي ذات جا هندو ٻين هندن وانگر هٿ ۾، پنهنجي هٿ سان جانور ڪونه ماريندا آهن. سرسوت ذات جا ماڻهو اڪثر شراب پيئندا آهن ۽ پنهنجي ذات جي وڏوائن سان شادي ڪندا آهن. هو ڏاڙهي ڪوڙائيندا آهن ۽ عام شاهوڪارن جهڙي پوشاڪ يعني اڇي پڳڙي، انگرکو، ڌوتي، بوچڻ ۽ ڪپڙي جي جتي پائيندا آهن. هو هٿ ۾ اڪثر ڪري سٽاويهن داڻن واري صندل جي ڪاٺيءَ جي مالها کڻندا آهن. سرسوت بعضي بعضي عاملن جهڙي پوشاڪ پهريندا آهن، پر پوڪارنا ورلي ائين ڪندا آهن. حيدرآباد ۽ سيوهڻ ۾ سرسوت ذات جا ڪيترائي ماڻهو رهن ٿا. هو ورلي فارسي سکندا يا نوڪري ڪندا آهن. هنن جو مکيه شغل هوندو آهي سنسڪرت سکڻ ۽ گرمکي ڪتاب پڙهڻ. سرسوتن کي جوتش جي علم جي ڄاڻ هوندي آهي، پر پنهنجي علم جي ڪي هڪ عجيب نموني جي مڪر سان پوري ڪندا آهن. هنن جي پيشنگوئيءَ جي طريقي کي "نشڪڻ ڪرڻ" چئبو آهي. اهو هن طرح ڪيو ويندو آهي، جو ڪوبه سوال دل ۾ رکي، ساهه جهلي، ناسون آڱرين سان بند ڪري ڇڏيون آهن. ڪجهه ويچار کان پوءِ نهايت خاطريءَ سان جواب ملندو آهي ته فلاڻي ڪم جو نتيجو هن طرح نڪرندو ۽ ان لاءِ آجوري جي به طلب ڪئي ويندي آهي.

حقيقت ڪري سنڌ ۾ ڪي به ڇتري (**کتري**) ڪونه بچيا آهن. جيڪي انهيءَ اعليٰ نسل جي دعوا ڪن ٿا، سي ٻنيا (واڻيا) آهن، جن نانڪ شاهه جي ڌرم جا ڪي متا قبول ڪيا آهن ۽ انهيءَ ڪري هو ڌرم ورڌ سک آهن. ڏٺو ويو آهي ته سڄي هندستان ۾ ويڙهو مودر، جن جو ڌرم يا مذهبي فرض آهي لڙائي ۽ ڦرمار ڪرڻ، سي پاڻ کي "ڇتريه" سڏائيندا آهن. اهڙيءَ طرح، ملبار جا نائر، جي اصل گهٽ ذات جا آهن، سي پاڻ کي فوجي ذات جا يعني ڇتريه سڏائيندا آهن ۽ اوچي ذات جي ماڻهن وانگر جڻيو پائيندا آهن ۽ هلندا به ائين آهن، ڄڻ ڇتريه آهن. سنڌ جي هندن ۾ ڇترين کي ڪا خاص اهميت ڪانه آهي. هنن جا مکيه پيشا آهن واپار ۽ سرڪاري نوڪري. هو گُرن جا ڪتاب پڙهي سگهندا آهن ۽ ايتري فارسي ڄاڻندا آهن، جو نوڪري ڪري سگهن. هو ڪا خاص پوشاڪ ڪانه پهريندا آهن ۽ ڏاڙهي به هرو ڀرو ڪونه ڪوڙائيندا آهن. هنن جو ڪاڌو سرست برهمڻ جهڙو هوندو آهي، سواءِ ان جي ته هو سکن جي رواج موجب جانورن کي پاڻ يا پنهنجي ذات وارن جي هٿان "جهاٽڪو" ڪري ڪُٺي کائيندا آهن. هو هڪ خدا کي مڃيندا آهن يا گهڻو ڪري ويدانت جي متي ۽ هندن جي قديم بت پرستي ۾ اعتبار ڪندا آهن.

جيئن اڳي چيو ويو آهي، تيئن ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ويش، واڻيي يا بنيي ذات جون سنڌ ۾ پنج مکيه شاخون آهن. انهن مان ٻه وڏيون لاشڪ لوهاڻا ۽ ڀاٽيا آهن. انهن مان لوهاڻا تعداد خواه اثر ۾ وڏيڪ آهن، تنهنڪري انهن جو بيان سنڌ جي عام هندن جي ترجماني ٿيندي. لوهاڻا پنهنجو نسل ۽ نالو لوهن پور مان کڻن ٿا، جا ملتان ۾ آهي. هنن جي سنڌ ۾ اچڻ جي تاريخ متعلق هن وقت پتو ڪونه ٿو پئجي سگهي. هنن جي زبان ۾ تبديليون آيون آهن ۽ هنن

جيڪي آئيو ينائون ايجاد ڪيون آهن، تن مان اها ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته اهو واقعو پراچين سمي ۾ ٿيو هو. ان کان سواءِ، لوهاڻا ساري بلوچستان، افغانستان ۽ وچ ايشيا جي اوپر وارن پاڱن ۾ پکڙيل آهن. هنن ايامن کان ولي عربي سمنڊ جي ڪناري تي اٽسڏريل ۽ مخالف قومن سان واپار ۾ ڪيو آهي ۽ دنيا حاصل ڪرڻ لاءِ هرقسم جا ڪشالا ڪڍيا ۽ خطرن جا مقابلا ڪيا آهن، لوهاڻا، هڪ تمام دلچسپ قوم آهي، جا ڏيکاري ٿي ته ڪيئن هندن آڳاٽي سمي ۾ ڏورانهان ديس آباد ڪيا ۽ پنهنجي ڌرم جي متن جو پرچار ڪيو، جو هاڻي هڪ مڪاني ڌرم وچي رهيو آهي. لوهاڻي ڪي ڌاريـن ملڪن ۾ وڃڻ ڪري ذات مان ڪونه ڪڍي ڇڏيندا آهن.

هن جو اولاد هندو قوم شمار ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن هو اهاڻي ديـس ويندا آهن ته اتي پاڻ هنن جـو مرتبو مٿي ٿيندو آهي ۽ هو ”وشنو نٽو“ ڪري ليکبا آهن. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته ڌارين معتبر قومن جي ماڻهن جو اولاد به سنڌ ۾ ڪچهه عرصي رهڻ کان پوءِ، هندو ٿي سگهندا آهن.

لوهاڻي قوم جا گهڻ ۾گهڻ پنجاهه ٽڙ ۽ شاخون آهن. انهن مان مکيه آهن، خداآبادي ۽ سيوهاڻي. هنن جي پاڻ ۾ پڌي ٿوري آهي- هو فقط ان ڳالهه ۾ اتفاق ڪندا آهن تـه هر ڪو پنهنجي پنهنجي گهر جو چڱو مڙس آهي، هـو سـڀ جڻيو پائيندا آهن. سچ پچ ته هو ”پوڄارا“ يعني درياهه ديوتا جا پوڄاري آهن. انهن مان گهڻ وشنوءَ ۽ شوجا شيوڪ [٥] آهن. ڪن ٿورن نانڪ شاهه جو ڌرم اختيار ڪيو آهي. هـو گوشت کـائيندا آهن، ۽ شـراب جا عادي آهن. هنن کـي مڇيءَ ۽ بصرن کائڻ تي اعتراض ڪونه هوندو آهي ۽ هـو پاڻ کان گهٽ خواه وڌ ذات واري جي هٿ جو پاڻي پيئندا آهن. هو نڪي ته گهڻي پوڄا ڪندا آهن ۽ نه وري ڪن مقرر وقتن تي ڪندا آهن- هو پنجابي يا سنسڪرت جا ٻه ٽي شبد

اچاريندا آهن ۽ ميلن، جاٽن ۽ درسنن تي ويندا آهن، جتي پڳتيءَ کان وڌيڪ آوارگي هوندي آهي. ڇو ن ٿا ته هنن وٽ خداآبادي اکرن ۾ کي سنڌي پرارٿنا جون ڇوپڙيون آهن، جي سنڌن پروهت، ماڻهن کي پڙهي پڌائيندا ۽ سمجهائيندا آهن. ۽ اهي ڏارين جي نظر کان نهايت احتياط سان لڪايون ونديون آهن.

لوهاڻن کي سنڌن پيشي مطابق ٻن مکيه ڌوجن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

١- عامل يا سرڪاري نوڪر. هنن جو احوال ٻئي باب ۾ ڏنل آهي. ٢- شاهوڪار يعني واپاري، دڪاندار، هاري، هٽ-واڻيا ۽ ٻيا جن جوگذران مزوريءَ تي آهي. اهي ماڻهو گهڻو ڪري مسلمانن جي پوشاڪ کان پاسو ڪندا آهن ۽ پڳڙيون، انگرکا ۽ لنگ يا پوتيو ۽ بعضي ڪمر بند ۽ ڪاهن تي بوڇڻ يا شال پائيندا آهن. هو ڏاڙهي ۽ مٿي جو اڳ ۽ پٺ ڪوڙائيندا آهن ۽ تارونءَ تي چوٽي ۽ پاسن کان "چڻ" يا وارن جون چڳون ڇڏيندا آهن. هو مڇون ڪونه وڌائيندا يا ڪوڙائيندا، جيستائين شوڪ [٧] ۾ نه هوندا آهن.

ودیا لاءِ واپاريءَ کي واڃهي يا هندو ماستر وٽ وڃڻو پوندو آهي، جو کيس ٿورو حساب ڪتاب ۽ سنڌي آئيويٽا سيکاريندو آهي، جنهن ۾ هو پنهنجون وهيون [٨] رکندا آهن. سال کان پوءِ هو پڙهڻ ڇڏي ڪو ڌنڌو اختيار ڪندا آهن. ڌنڌي ۾ لوهاڻا به پنهنجن هندستاني پائرن وانگر تمام هوشيار آهن. هنن سان ڪي ڏارين ملڪن ۾ وڃي جهجهو ناڻو ڪمائيندا آهن. هنن جو مکيه وهنوار ڪپڙي ۽ هنڊين جو هوندو آهي. هنڊين جي ڪم لاءِ هنن کي خاص رغبت آهي، ڇاڪاڻ ته هو انهن تي پنهنجي مرضي موافق وياج ۽ نفعو وٺي سگهندا آهن.

ٻر سنڌ ۾ سودرن جون ٿوريون ڪي ذاتيون آهن. جڙڪي آهن، تن سيني جنهو پاڻ اختيار ڪيو آهي. هو مٿي تي

تلڪ لائيندا آهن ۽ سڀني ڳالهين ۾ واڻين جي پيروي ڪندا آهن. سانگهي وقت سودر پنهنجي ذات ۾ شادي ڪندا آهن. ڪڻڪ ۽ ٻگهڙن ٻچڻ جو ڌنڌو ڪندا آهن، جنهن کي فارسيءَ ۾ نخود پزي (چڻا ٻچڻ) چئبو آهي. هنن جو گذران ٻگهڙن [١٠] وغيره جي وڪري تي هوندو آهي. ڪي يا رنگريز ۽ گهاڻي آهن، ڇاڪاڻ ته هندو خواه مسلمان رڱيل ڪپڙا پائيندا آهن. هو گهڻو ڪري شهرن کان ٻاهر رهندا آهن. ڏيهي ماڻهو چوندا آهن ته هو انهيءَ ڪري ٻاهر رهندا آهن ته، جيئن پنهنجي ٻورهيي لاءِ وڏيڪ مزوري گهري سگهن. سندن خلاف ماڻهن کي ڪنهن به قسم جو مذهبي اعتراض ڪونه هوندو آهي. هنن لاءِ شايد ضروري آهي ته سندن ڪنيون مٿي پاڻيءَ جي ڪه هن پرسان نه هجن. سوچي، چمڙو پاڻ ڪونه رڱيندو آهي. هو چمڙو مسلمان موچيءَ کان وٺي سبندو آهي ۽ ضرورت مطابق پٽ سان پربندو آهي. حجام جيسلمير جا وڏيل آهن، پر هو اصل سنڌي نسل جا آهن ۽ پوشاڪ به پنهنجي ملڪ جي پائيندا آهن. سواءِ پٽڪي جي، جو ڌاريي نموني جو آهي.

اسان جي صوبي جون سڪيون سودر ذاتيون اهي آهن. سودر گهڻو ڪري مهاديو ۽ ديويءَ جي پوڄا ڪندا آهن. هنن جا پروهت، برهمڻ هوندا آهن. هنن جا نالا سولائيءَ سان سڃاڻي سگهجن ٿا، ڇاڪاڻ ته انهن جي پڇاڻان سندن پيشو ڏيکاريل هوندو آهي. جيئن ته تيجو وهڻ، هرو کٽي ۽ کنو سوچي.

هندن جي انهن ذاتين کانسواءِ ٻيون به ڪيتريون گمنام ذاتيون آهن، جي سکن جي نالي سان سڏجن ٿيون. اهي حيدرآباد سيوهڻ ۽ وچولي ۽ اتر سنڌ جي ٻين ڀاڱن ۾ رهن ٿا. انهن کي آسانيءَ سان سڃاڻي سگهجي ٿو. هو رنگ جا گورا آهن ۽ سندن مهانڊا ۽ شڪليون ٻين ماڻهن کان نراليون آهن. هنن جون ٻه سکي شاخون آهن:

١. اڪالي خالصا يا اصل سک. ٢. لوهاڻا سک. اڪالي سڀ ڳالهه ۾ پنجاب جي آکاڻين جو نقل ڪندو آهي. هو

پنهنجي بدن جي وارن کي پاڪيءَ سان رکي، نہ ڇهندو آهي ۽ هر قسم جو گوشت مثلاً ڪڪڙ وغيره، جو ٻيا آهوتر سڀ جهندا آهن، کائيندو آهي. هن کي تماڪ لاءِ ڌرمي ڌڪار هوندي آهي ۽ هو وارن ۾ تيل بدران گيهہ وجهندو آهي ۽ فقط انهن جانورن جو گوشت کائيندو آهي جي جهٽڪو ڪيل هوندا آهن. هو جڻيو نہ پائيندو آهي، پر ڪيس، چڪر، ڪنگڻي ۽ ڪڇ، سان سڃاڻي سکهجي ثو. لوهاڻي سک کي نانڪ شاهي ۽ مني سنگهہ، يعني وارن ڪوڙائڻ وارو سنگهہ، بہ چوندا آهن، ڇاڪاڻ تہ هو شوق ۾ ڏاڙهي مڇون ڪوڙائيندو آهي. هن کي تماڪ ڇڪڻ، جڻيو پائڻ ۽ مسلمانن جي هٿان گوشت کائڻ جي اجازت هوندي آهي. هو ڪنگڻي بعضي پائيندو آهي، پر چڪر اصل نہ ڪڍندو آهي. هنن جي شاديءَ غميءَ جون رسمون سندن ٻين ذات وارن لوهاڻن وارين جهڙيون آهن. ٻئي ڌريا، امرتسر جي لوهہ جون ڪنگڻيون ۽ سيمرڻو [۱۱] يا مالها ڪڍندا آهن. چون ٿا تہ ڪنگڻين ۾ اها خاصيت هوندي آهي، جو انهن جي پائڻ سان ننڊ چڱي ايندي آهي ۽ مالها سان هو اسم ۽ منتر پڙهندا آهن، جن جي سندن ڌرم ۾ کوٽ ڪانہ آهي.

سنڌ جا سک، مسلمانن، هندن، ڪرستانن، ۽ ٻين سڀني فرقن جي ماڻهن کي پنهنجي ڌرم ۾ آڻڻ لاءِ آماده هوندا آهن. جنهن کي سک ٿيڻو هوندو آهي، سو سنان ڪري ٽڪاڻي يا ڌرمسالي ۾ وڃي نانڪ شاهہ کي ٻل ڏيندو آهي. جيڪڏهن هن کي خالصي ٿيڻ جي خواهش هوندي آهي تہ، اداسي ٽي دفعا هن جي هٿن ۾ مٺو پاڻي وجهي ڪانس ڪنڊو پڙهائيندو آهي. جيڪڏهن هو نانڪ شاهي ٿيڻ چاهيندو آهي تہ سنان ڪرڻ کان پوءِ هو ٻل ڏئي، پڪ پاڻيءَ جو ٻري هڪ مخفي منتر پڙهي پاڻي پيئندو ۽ ستنام جون ڪي خاص سٽون چوندو آهي. انهن سڀن ۾ ڌڻيءَ جي واکاڻ آهي ۽ اهي پنج گرنٿ [۱۲] جي پهرئين باب جپ مان ورتل آهن؛

”ستنام ڪرتا پرک،
نربهؤ نرويرُ، اڪال مورت
اجوني سيڀنگ، گرو پرساد
جپ آد سچ، جگاد سچ“
هئي ڀي سچ، نانڪ [١٣] هوسي ڀي سچ

ٻيءَ پنهنجي فرقن جي نئين سک کي سنڌس ڌرم جا متا سيکاريا ويندا آهن. ڪيس روز صبح جو اشنان ڪري ٻاڻي پڙهڻي پوندي آهي، ڪاڻ ۽ گرنٿ پڙهڻ کان اڳ ۾ پڻ ڪن موقعن تي پنج-سناني يعني پنجن عضون (منهن هٿ ۽ پير) جو ڌوئڻ ضروري هوندو آهي، صبح جو اشنان کان پوءِ نئين سک کي ڪنهن ٽڪاڻي ۾ وڃي گرنٿ صاحب [١٤] ٻڌڻ يا متو ٽيڪڻو ڪپي ۽ سج لٿي مهل هن کي ڪنهن پوڄا جي جاءِ ۾ سندر ٻڌڻ ڪپي. اهڙن موقعن تي جهولو، جنهن تي گرنٿ صاحب رکيو آهي، سو لوڏيندا آهن. مگر پستڪ (گرنٿ) کوليو ڪونه ويندو آهي. جيڪڏهن ٽڪاڻي ۾ نه وڃي سگهن ته سکن کي گهر ۾ ٻاڻي، جپ ۽ سندر ڏاڍيان پڙهڻ ڪپي. گهڻو ڪري هر ڪنهن ٽڪاڻي ۾ هڪ اداسي يا گاديءَ وارو هوندو آهي جو پيسا ۽ ارداس تي گذران ڪندو آهي. ان کان سواءِ پنج-ڇهه، چيلا ۽ ڪيترا ٽهليا به هوندا آهن.

سنڌ جي هندن ۾ سکيه ڌرمي پنٿو آهن سنياسي، جوڳي، گوسائين ۽ اوگر. ڪي ٿورڙا جنگم به آهن، پر اهي سڀ هندستان جا رهواسي آهن. سنياسي برهمڻ اهو آهي، جنهن دنيا ۽ ان جا تماشا تياڳ ڪيا آهن. هو آخرت لاءِ پنٿو ٿيو آهي، هن جو گذران ڀڪيا ۽ دان تي هوندو آهي، جي هن جي جوان چيلن کي ملندا آهن. هن کي پوتر جيون گذارڻ ڪپي ۽ شاديءَ جي منع اٿس. هو اڪثر ڏسڻ ۾ معتبر هوندو آهي ۽ عام دنيوي ڌنڌن ڇڙوڪ: ڪنهن پارسي جي هيٺان ٽهڪا ڪڻ، وڻج جو ڪم ڪري، منتر جنتر

وڪڻڻ، ڪيميا ٺاهڻ ۽ سرڪار جي سڪي جي جعلسازي ڪرڻ کان عار نہ ڪندو آهي. انهن سنياسين مان ڪيترا ڪڇ ۽ ٻين پروارن ملڪن مان آيل آهن. هو گهڻو ڪري ڇال ڇلگت جا ڪپڙيل هوندا آهن، ۽ گوشت مڇي کائيندا آهن، ۽ شراب بہ پيئندا آهن. انهيءَ فرقي جا ماڻهو گيڙو رنگ جا ڪپڙا ۽ پڳڙي پائيندا آهن، جنهن مان هنن کي سڃاڻي سگهبو آهي. سنياسي ٻين ڌرمي ٻين وانگر ورلي مڙدا ساڙيندا آهن. هو ڪنهن وقت "غفا" جي رستي پاڻ کي هڪ چولي جي هيٺان زنده پورائي، خود ڪشي ڪندا آهن. جڏهن هو پاڻمرادو مري ويندا آهن، تڏهن هو پاڻ کي گهڻو ڪري ڌرتي-دڪ ۽ بعضي جلا-دڪ ڪرائيندا آهن. مڙدي جي ٽنگ ۾ واريءَ جو داو ٻڌي، ٻيڙي ۾ کڻي وڃي ڏاڍي ڪريا ڪرم مان اونهي پاڻيءَ ۾ وجهندا آهن.

جوڳيءَ کي بہ گهڙو رنگ جا ڪپڙا هوندا آهن، پر هو پڳڙيءَ بدران ٽوپي پائيندو آهي. هن جي وهڻ جي جاءِ کي "آستان" چوندا آهن، هن طبقي جي ٻين جي ڪنن جي پاپڙيءَ ۾ هڪ موڪرو ٽنگ هوندو آهي، انهيءَ ڪري هنن کي "ڪنڦاٽ" چوندا آهن. جوڳي جڏهن مرڻ تي هوندو آهي، تڏهن هن کي اڳيان ٻراکڻ جي ٽيڪ ڏيئي، سڌو ويهاريندا آهن. هن کي پورڻ لاءِ وڏي کڏ کٽي، ان کي اڌ ڌائين لوڻ سان ڀريندا آهن ۽ پوءِ لاش کي لوڻ جي مٿان پلٿي مارائي ويهاريندا آهن. هڪ هٿ ۾ پاهوڙي ڏيندا انس، ۽ ٻيو هٿ ٻراکڻ [١٥] تي رکندا انس. پوءِ وري لاش جي مٿان لوڻ وجهي، مٽيءَ سان کڏ کي ڍڪي ڇڏيندا آهن. هن طبقي جي ڀتل شخص مٿان سرن جون سماڌيون ٺاهي، ڏيا ٻاريندا ۽ پٽي نموني سجائيندا آهن.

سنڌ ۾ "گوسائين" ڪو ورلي ملندو، پر هن جي لياقت جو ماڻهن کي ڪافي قدر آهي. هو جڏهن ڪٿي ايندو آهي،

تڏهن هميشه ڪيترا چيلا پاڻ ساڻ هوندا اٿس. هن جو ظاهري ويس سنياسيءَ جهڙو هوندو آهي. هن جو گذران دان-پن تي هوندو آهي ۽ هن وٽ اڪثر ڪافي موڙي هوندي آهي. مرڻ کان پوءِ هن کي گهڻو ڪري جلد-دڪ ڪيو ويندو آهي.

گوسائين سنياسيءَ جهڙو هوندو آهي، ته اوگر وري جوڳيءَ جهڙو هوندو آهي. هو هڪ ڪانيءَ جو پورو ٽڪر ڌاڳي ۾ ٻڌي ڳچيءَ ۾ پائيندو آهي، جنهن مان هن کي سڃاڻي سگهجي ٿو. هو ڪنهن به ڪم ڪار ڪرڻ کان اڳ انهيءَ ڪانيءَ ۾ ڦوڪ ڏيندو آهي. گوسائين وانگي اوگر به سنڌ ۾ ورلي نظر ايندو آهي.

جن ڇهن طبقن جو مٿي ذڪر ڪيل آهي، تن مان ڪوبه جٽيو ڪونه پائيندو آهي. هنن جا نالا هن طرح سڃاڻي سگهبا آهن: پاٺو، ننگر، سنياسي، سورج گر، گوسائين، گورکنات، جوڳي، سرسوتي ناٿ، اوگر وغيره. هو سڀ مهاديو ۽ مهاديو جي پٽ گورکنات ۽ گورکنات جي اوتار، پابکنات جي پوڄا ڪندا آهن. انهيءَ اوتار کي پابکنات ان ڪري چوندا [١٦] آهن، جو چوندا آهن ته جڏهن ڪو پوڄاري هنگلاج جي تيرٿ جي و ڀڄهو و پند و آهي، تڏهن اتي گتپ پانمراد و آپامندي آهي.

سنڌ جي اوپر يعني ٿر جي آسپاس ڪي اڇوت قومون آهن؛ مثلاً ڪولهي، جن جو گذران شڪار ۽ پوک تي آهي، ڀيل جن جي رهڻي ڪرٽي، وسمون ۽ پيشو ڌڳير قوم جهڙو آهي، ۽ ڍيڍ ۽ ميگهواڙ [١٧] (رنگريز، موچي ۽ ڪوري) چون ٿا ته ميگهواڙ اصل مالوا کان آيل آهن. هنن جي زبان ۽ اکر، جنهن ۾ سندن پوٿي لکيل آهي، سي به مالوا جا آهن. هو هاڻي سنڌ جي ڪيترن ڀاڱن ۾ رهن ٿا. هنن جا گهڻا ماڻهو گهاري، حيدرآباد، ميرپور ۽ عمرڪوٽ جي آسپاس رهن ٿا.

عمرڪوٽ جي پرمان جيڪي ميگهواڙ رهن ٿا، سي تمام آسودا آهن. هنن جي آدمشماري مسلمانن کان زياده

آهي. هو اهڙا تہ دولتمند آهن، جو مسافرن لاءِ مهمانخانا اٿن. اهي اڇوت پنهنجيءَ ذات تي جيڪو فخر ڪندا آهن سو سچ پچ ڪل جهڙو هوندو آهي. هو هن قسم جي لاف هڻڻ جا عادي آهن: "اسراف سنڌ ۾ ڪون هئي! اڌورو گهر هماوو، گهر سهڊيٺو، اڌ گهر فتح عليرو، ٻـــي سڙيئي ڏانڊ-ڏونڊا"[١٨] هنن ۾ ڪيتريون ريتون رسمون آهن. سنڌن ڪريا ڪرم گرڙا ڪندا آهن. هو هنن کي ڪهڙو مان ڏيندا آهن، چاڪاڻ تہ گوڙا ڪين ٻوٽي پڙهائيندا آهن. هو مڙدن کي پوري، مٿان مٽي وجهندا اٿن ۽ مسلمانن وانگر پٿر ڪونہ رکندا اٿن. لاش اوپر-اولهہ جي ڏس تي پوريندا آهن. هنن جي پير جو نالو پٿورو آهي. سنڌ ۾ هڪ روايت آهي تہ جڏهن مشهور صوفي بهاوالحق، سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو هو، تڏهن پٿوري جي پيءُ ونس وٽي پٽ لاءِ دعا ٻني هئي. بهاوالحق سواليءَ کي دعا ڪئي ڪيس کجور جي پٽ (نڪر) ڏنائين. پٿوري جي ماءُ اهو پڙهيل تحفو (کجور) چکيو، تہ کيس پيٽ تي پيو. آخر کيس پٽ ڄائو، جنهن تي کجور جي پٽ تان پٿورو نالو پيو. هو عمرڪوٽ تعلقي جي گروهر (گرهوڙ) ۾ سان هڪ مقبره ۾ پوريل آهي ۽ هن جي هندو توڙي مسلمان عزت ڪندا آهن.

سنڌ [١٩] ۾ هندو ڌرم نج اصلوڪيءَ حالت ۾ ڪونہ آهي، فقط ڪي ٿورا برهمڻ آهن جي سنسڪرت پستڪ پڙهي سگهندا آهن.

سنڌي هندن ۾ سڪن کي ڏسي پنهنجو ڌرم سڌاريو آهي ۽ هو ڪائنات هڪ ڌڻي ۾ ايمان رکن، جنهن کي هو خدا، اڪر، ڀڳوان چوندا آهن، ۽ سرڳ [٢٠] ۽ نرڪ جي جزا ۽ سزا بہ قبول ڪرڻ سکيا آهن. هو وشنو، شنو، لڪشمي، ديويءَ ۽ ٻين ديوتائن کي خدا وٽ سفارشن جو ذريعو ڪري سمجهندا آهن. پيرن فقيرن جي بہ عزت ڪندا آهن. ڪن وڏن پيرن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا، جن کي ٻنهي مذهبن جا هر طبقي جا ماڻهو مڃيندا آهن:

١. لال شهباز، جنهن کي هندو ڀرتري راجا چوندا آهن.
٢. پنو سلطان (يا پير عالم) جو پير پٺي جي نالي سان سڏبو آهي.
٣. خواجه خضر، جنهن کي جند پير چوندا آهن.
٤. پيرمنگهو، جو لعلو هنسراج جي نالي سان مشهور آهي.
٥. شيخ طاهر، جو اڏيرو لعل به سڏبو آهي.

صوبي جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ٻيا به گهڻا گهٽ شهرت وارا پير آهن.

مٿين پيرن مان جند پير کي هندو درياه يا سنڌو نديءَ جو اوتار ڪري سمجهندا آهن. سنڌو ندي اهڙي ته شاندار ندي آهي جو هڪ يورپي ماڻهوءَ لاءِ به محال آهي ته ان کي ڏسي تعريف نه ڪري ۽ ان کان متاثر نه ٿئي. مشرقي ماڻهو ته ان کان به به قدم اڳتي وڌيو وڃن. هنن لاءِ ڪنهن جي سارا‌ه کان پوءِ سجدو ڪرڻ هڪ آسان ڳالهه آهي. پوڄارا سخت ورت ڪيندا آهن جي چاليهه ڏينهن هلندا آهن. هو انهي ۾ اڌ رات کان مچ لڳي تاڻين ڪاڏي ٿين، ڀوڙيءَ ۽ عيش عشرت کان پاسو ڪندا آهن. هو هر روز شام جو روزي کولڻ کان اڳ هڪ سنڌيءَ ۾ پڇن ڳائيندا آهن، جو "پنجارا دريا شاه جا" (٢٦) سڏبو آهي. چاليهي پوري ٿيڻ کان پوءِ هو سنڌونديءَ تي، ڀر جڏهن درياه کان پري هوندا آهن ته ڪنهن کوه تي وڃي پڇن ۽ گيت ڳائي، ٻتاشا ڪاڻي پاڻيءَ جا ٿي پڪ پي گهر موٽي ايندا آهن

سنڌو نديءَ جي سارا‌ه ۾ سنڌي هندن جو هڪ مذهبي راڳ هيٺ ڏجي ٿو:

"اي مهربان نهرا!
اي خضر، بادشاهن جا بادشاها،
اي قوت ۽ طاقت وارا درياه،
تون منهنجي دل کي شاد ڪرا

مون بي انت گناه ڪيا آهن،
تون منهنجا قصور معاف ڪر،
تنهنجي در تي هزارين روئن ۽ دعا پيئن ٿا.

تنهنجي شفاعت شاهي شان وٽان آهي،
مان جاهل، مطلق احمق آهيان،
تون روشن، روشن روپ آهين،
تو ڪان مٿي ڪير، ڪونه آهي.
اي رزاق تون مون کي روزي ڏي،
منهنجي دل کي پاڪ ۽ سچو ڪر،
مون کي مشڪلاتون ويڙهي ويون آهن.

اي سلطان! اي سر سبز مالڪ!
تون هن ضعيف جي مدد ڪر،
تو کي منهنجي حال جي سڀ خبر آهي.

مون کي دشمنن تي غالب ڪر،
منهنجا ڪرڙا دشمن ناس ڪر،
تون هن هيٺي جي مدد ڪر.

تون عالم آهين،
تون قادر رب آهين،
تون معجزن ڪرڻ وارو ۽ ڏاڍو ڪريم آهين.

تون سڀني ڏکويلن جي مدد ڪرڻ وارو آهين،
تون بکايلن کي کارائڻ وارو آهين،
تون ضعيفن کي ٻل ڏيڻ وارو آهين.

تون اسان جو سهارو، سر ۽ شهسوار آهين،
تون اسان جو ٻيڙو پار ڪرڻ وارو آهين،
تون مشڪلات ۾ اسان جي پناهه آهين،

تون مون سان هر ڳالهہ ۾ مدد ڪر،
تون مون کي ماڻهن ۾ قوت ڏي،
مشڪلاتن ۾ مدد ڪر.

اي دوست، تون مون کي ياد آهين،
تون ضعيفن جو تڪيو آهين،
ايسر [٢٤] جي تون فرياد سڻ،
تون منهنجي دل کي شاد ڪر.

هن مثال ۾ ڪجهہ مشرقي نموني جو اصطلاحي وڏاءُ آهي ۽ درياہ شاہ کي قادر ۽ قوت وارو تسليم ڪيو ويو آهي جي ڳالهيون هڪ مغربي ماڻهوءَ جي عقل ۾ نٿيون سمائجن. پر هن راڳ جي سچ پچ اها معنيٰ نہ آهي تہ دريا کي اها قدرت حاصل آهي، جا اسان عام طرح ڏڻي تعاليٰ ڏي منسوب ڪندا آهيون. مشرقي ماڻهو، خاص ڪري هندو، پنهنجي خيالي قوت کي چوٽ چڙهي ڏيندا آهن، جنهنڪري هو گمراهہ ٿي ويندا آهن. هنن جي تخيل ۽ زبان ۾ اهتري تيزي هوندي آهي، جو اها خبر نہ پوندي اٿن تہ واڪاڻ جي حد ڪٿي پوري ٿئي ٿي. درياہ ديوتا جي واکاڻ ۾ جا مناجات مٿي ڏيئي آيا آهيون، ان جي مقابلي ۾ ڀيٽ لاءِ ڏڻي جي تعريف ۾ هڪ ٻي هندڪي پرارٿنا [٢٥] ڏجي ٿي.

”اي قادر! منهنجي لاءِ جيڪا توکي چڱي ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي سا ڪر.

تو آسمان ري ٿنڀي بڻايو آهي تہ دنيا کي روشن ڪري.
تو رات جي انڌيري ۾ چنڊ کي چمڪايو آهي.
تون چاهين تہ فقير کي امير بڻائي سگهين ٿو.
تنهنجي در تي سوَ هزار عابد هميشه عبادت ڪن ٿا.

تون هڪ گاهه جي ٻٽي مان هزار وڻ پيدا ڪري سگھين ٿو.
تو ٻاجھه ڪري اسان کي عقل ڏنو آهي، پر تون اسان جي عقل ۽ سمجھه کان ٻاهر آهين.
تون ميٽن جو همراه آهين ۽ هن دنيا ۾ انهن جا گناه بخش ڪرين ٿو.
تون پنهنجي مهر جي اهنار مان هن عابد جو سوال پورو ڪري سگھين ٿو.
تون ڪافر کي نوازي سگھين ٿو ۽ کيس جهنم کان بچائي سگھين ٿو.
تون هين ڪرين يا هوئن، اها تنهنجي اختيار ۾ ڳالهه آهي.
درياه جي ديوتا، جند پير کان پوءِ ٻيو نمبر مرتبو سندس وزير اڏيري لعل جو آهي.
مسلمان، اڏيري لعل جي، شيخ طاهر جي نالي ۾، گھڻي عزت ڪندا آهن. هو اڃا به هن جو دائرو ۽ بيٺڪ ڏيکاريندا آهن، جتي هو ويهي قرآن شريف پڙهائيندو هو. اڏيري لعل جي شان ۾ جيڪي مناجاتون لکيل آهن، تن مان هڪڙي مثال طور ڏجي ٿي:
"اڏيرا، تون هميشه اسان سان گڏ آهين، ان ڪري او لعل [٢٧]، مان تنهنجي دامنگير آهيان.
تون سوالين جي مراد پوري ڪرڻ وارو آهين، ۽ ماڻهن جا غرض اڪلائيندو آهين. توکي وڏي ذات آهي.
تون سوالين جي چانوَ آهين، مان تنهنجي درگاهه تي سوالي ٿي پيئا ڏيان ٿو.
او اڏيرا، تو هميشه اسان سان آهين، ان ڪري، اي لعل، مان تنهنجي دامنگير آهيان.
اي مالڪ، تنهنجي هٿ ۾ رزق جي ڪنجي آهي.

تنهنجي در جي پناه ڪانسواءِ مان ذليل ۽ دربدر آهيان.
تنهنجي در تي هزارين سوالي آهن.
تون ڏڪايلن ڪي خوش ڪري ٿو موڪلين سندن ۾
ڪوڙي ٿيو پوي ۽ آسانيءَ سان هٿ ۾ اچي.
اي اڏيرا، تون هميشه اسان سان آهين. ان ڪري
اي لعل، مان تنهنجي دامنگير آهيان.
تون پادشاهن جو پادشاه آهين.
تون ماڻهن جي قسمت روشن ٿو ڪرين.
تون اسان جي دشمنن کي ختم ٿو ڪرين.
تون غريبن جو عرض اگهائين ٿو.
اي اڏيرا، تون هميشه اسان سان آهين، ان ڪري،
او لعل، مان تنهنجي دامنگير آهيان.
مان دل جو هيڻو بلڪ ضعيف آهيان، گناهن سان
پرپور ۽ شرمسار آهيان.
او پير، منهنجا گناه معاف ڪر.
او برهمڻ، منهنجو ارداس قبول ڪر.
وروڏي ۽ سنڌي [١٨] منهنجو گهر پرپنداءِ
هاڻي مان قلندر لال شهباز جي شان ۾ چيل هڪ قصيدو
پيش ڪري هي مضمون ختم ڪندس. اهو اصل فارسيءَ
۾ آهي، جنهنڪري عامل طبقي جا پڙهيل ماڻهو، ان کي
نهايت پسند ڪندا آهن:
او قلندرا تون تحقيق پادشاه آهين،
تون مشڪلات ۾ دک دور ڪري سگهين ٿو،
تنهنجو پاڪ نالو ساريءَ دنيا ۾ مشهور آهي.
تو هر دکيءَ کي دک مان ڇڏايو آهي،
تنهنجي نظر پتل کي ڪيميا ڪري ڇڏي.
جو توبهه تائب ٿئي ٿو، تون ان جو مددگار آهين.
اسان کي تنهنجي شفقت جي وڏي اميد آهي.

اي سچا دوست، اسان کي روزي رساءِ.
اي شاهن جا شاهه، شهباز اسان تي رحمت ڪر.
مان تنهنجو مداح، ڏکي ۽ پريشان آهيان.
توکي منهنجي حال جي خبر آهي، منهنجي مدد ڪر!
تون شهنشاهن جو شاهه آهين، منهنجي مدد ڪر!
منهنجي اميد جا وڻ ساوا ڪر،
منهنجي اڳيان اڳيان شفقت جا دروازا کول،
مون کي توکان مدد جي اميد آهي، مون کي نراس نه ڪر!
مون کي ڏک ۽ نراسائيءَ جي نار مان ڪڍ.
تون مروند جو مير [٢٩] آهين، شير خدا جو شير،
هن اپاهج سواليءَ جي حال تي رحم ڪر."

سنڌ ۾ ٿوري گهڻي عام واري هندوءَ وٽ ذاتي عبادت لاءِ پوٿي هوندي آهي. اهـــا نهايت اڻوڻندڙ نموني جـــي شڪست اکرن ۾ لکيل هوندي آهي. اهاگهڻو ڪري هرهڪ پوڄاري پنهنجي لاءِ لکي رکندو آهي، يا ڪيس اباڻي ورثي ۾ مليل هونـدي آهي. انهن ڪتابن کي نهايت عزت سان ڏٺو ويندو آهي. انهن کي هڪـ ٻن پوترين ۾ ويڙهي رکندا آهن ته جيئن انهن جي جلد کي ڪو ناپاڪ هٿ نه لڳي. اهي ڏاوين ماڻهن کي ورلي ڏيکاريـــون وينديون آهن. اهڙن ڪتابن ۾ اڪثر هي ڳالهيون هونديون آهن:

هڪ ننڍو فارسي شعر، جنهن کي "سري ڪرشن نامه" چوندا آهن: چاڪاڻ ته ان ۾ هرهڪ چوپائيءَ سٽ ڪان پوءِ هي لفظ ايندا آهن. "سري ڪشن ڪانو".

"سري گڻيس نامه" دستور مطابق شعر ۾ لکيل آهي ۽ منجهس گڻيش جي واکاڻ ۽ خوشيءَ ۽ دولت لاءِ دعا آهي.

سري گوپال هريءَ مشهور اوتار هريءَ جي پرارٿنا، جنهن ۾ ڀڳوت گيتا جا ننڍڙا نظم ۽ نثر جا ٽڪرا لکيل

هوندا آهن. هي گهڻو ڪري فارسي يا پنجابي ٻولين ۾ هوندا آهن.

نانڪ شاهه جي سکڻي؛ فارسي، پنجابي ۽ سنڌي ٻولين ۾ هوندي آهي، جنهن ۾ پيرن جون مداحون، پنجارئون ۽ مناجاتون هونديون آهن. ڪيترن هندن کي اهي ارزبان ياد هونديون آهن ۽ هو روزانو پڙهندا آهن. ماڻهن کي يقين ته آهي جيڪڏهن ڪو انهن کي مصيبت جي وقت ۾ پڙهي ته ڪيس روحاني خواه دنيوي فائدو ضرور رسندو.

شاستري، فارسي، پنجابي ۽ سنڌي ٻولين ۾ ڏٺيءَ جي واکاڻ جا ڪيترائي ڀڄن ۽ گيت لکيل آهن، جن مان ڪي ٿورا سنسڪرت جي ٻوليءَ ۾ به لکيل آهن ۽ اهي ڪو وراي سمجهي سگهندو آهي، ٻين ٻولين ۾ جوڪي ڀڄن ۽ گيت آهن. سي طرز ۽ خيالن جي لحاظ کان مسلمان جي مضمون سان مشابهت رکن ٿا. انهن ۾ اڪثر ڪري خالق جي اُتري ساراهه ڪانه ڪئي ويندي آهي، جيتري مخلوق جي.

ڪرشن ۽ ٻين هندو ديوتائن جي ساراهه ۾ پنجابي ۽ جتڪي ٻولين ۾ لکيل گيت، اهڙي طرز ۾ آهن، جو انهن کي مختلف راڳن ۽ راڳڻين ۾ ڳائي سگهبو آهي. انهن مان ڪي سوال - جواب جي صورت ۾ آهن، جيئن ڪرشن ۽ پوڄاريءَ جا سوال - جواب، ماءُ ۽ پٽ جي گفتگو وغيره، وغيره. شايد ڪيترن قديمي ناٽڪن جو بنياد انهن سوالن ۽ جوابن وارن گيتن تي رکيل ٿو نظر اچي.

ٻوٽيءَ جي ڀڄاڙيءَ ۾ جوتش جا نقشا، ٽپڻو، نوڪ ۽ خراب ڏينهن ڪڍڻ جو آسان طريقو، هڪ - ٻه فالنامو [٣٠] دوائن جا نسخا ۽ اهڙي قسم جا ٻيا نيم مذهبي مضمون ڏنل هوندا آهن.

باب تيرهون

عامل طبقو- ان جو اصل نسل، رواج، جهڙن ته جڻيو پائڻ، شادي ۽ غميءَ جون رسمون ۽ ڪرياڪرم- هندن جو اسلام ۾ اچڻ ۽ وري هندو ٿيڻ جو بيان

اوهاڻا عامل، سنڌ جي هندن جي هڪ مکيه ذات آهي، تنهنڪري جڏهين انهيءَ ذات جي واجن ۽ رسمن جو تفصيلوار بيان ڏبو ته ان مان چڱيءَ طرح خبر پئجي سگهندي ته هن وقت سنڌ جي صوبي ۾ هندو ڌرم جي حالت ڪهڙي آهي.

عامل طبقو، ڏيهي حاڪمن جي ضرورتن جي پيدائش آهي، جي هندن جي مدد کان سواءِ نڪي ته ڍلون وصول ڪري سگهندا هئا ۽ نڪي ملڪي ڪاروبار جي سلسلي ۾ صحيح نموني خرچ هلائي سگهندا هئا. اهڙن هندن لاءِ محبت نه هوندي به، اوائلي ميرن کي قبول ڪرڻو پيو هو ته حساب-ڪتاب جي معاملي ۾ هو هوشيار آهن. انهن کان پوءِ جيڪي حاڪم آيا، تن ۾ مذهبي تعصب ڪونه هوندو هو ۽ هو ذات پات جو گهڻو خيال ڪونه ڪندا هئا. مون هاڻوڪي خاندان جي حاڪمن کي هڪ هندو ديوان سان، سواءِ ڪنهن مذهبي نفرت جي، اهڙيءَ طرح ڀاڪر پائي ملندو ڏٺو آهي، جيئن پنهنجي ڪنهن پٽ يا عزيز سان ملجي. جڏهين هندن ڏٺو ته حاڪمن کي سندن ضرورت آهي، تڏهين هنن پنهنجي عقل ۽ شعور کان پورو پورو ڪم ورتي

جاگيرداني ملڪ ۾ هڪ قسم جو سياسي رتبو حاصل ڪيو. ڪارداري سرشتي جو رواج، شايد انهيءَ طرح پيو. جيتوڻيڪ سنڌ جو ڪارداري طريقو هوبهو هندستان جي طريقي جهڙو نہ آهي، تہ بہ اهو هندستان جي ٻيلن ۽ سندن نندڙين خودمختيار رياستن سان گهڻي مشابهت رکي ٿو. ڪجهہ پرن چمائن کان پوءِ، عاملن پنهنجي اختيارن کي بيجا نموني ۾ استعمال ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ڏيهي حاڪمن وٽ عملدارن کي انعام ۾ رکن لاءِ بہ اوزار هوندا هئا: موت جي سزا ۽ عذاب. جيڪڏهين ڪو ڪامورو حد کان لنگهي ويندو هو تہ امڪان هوندو هو تہ هن کي ڏنڊن ۽ پير جي لٺين سان ماريو ويندو يا زمين ۾ ڳچي تائين پوريو ويندو هو. هلڪن ڏوهن لاءِ، منهن تي پٽل ڳاڙهن مرچن جو توبرو چاڙهي ڇڏيندا هئا، يا پاڻهن ۾ واريءَ سان ڀريل ڪنا ٻڌي، وڻ ۾ ٽنگي ڇڏيندا هئس، يا سٿڻ ۾ ٻلي ڏيئي وجهي ڇڏيندا هئس، يا ٻليءَ سان عذاب ڏيندا هئس. ٻلي، هڪ لوهي چنبن سان اوزار هوندو هو، جنهن سان ماڻهوءَ جو ماس پٽيندا هئا. پر اهي آخري اپاءَ ورلي ڪم آندا ويندا هئا. ڏيهي حڪومتن جي رعيت گهڻو ڪري سخت کان سخت سزائن کان بہ ڪانہ ڊڄندي آهي، ڇاڪاڻ تہ انهن کان کسائي وڃڻ جو هميشہ چڱو خاصو امڪان هوندو آهي. سنڌ ۾ بہ ائين ئي هوندو هو.

ٺڪيءَ جو پيشو گهڻيءَ اوڄائي ۽ محنت سان سکڻ کان پوءِ عامل پنهنجي پڪتي حيثيت قائم رکي ملڪ وڏائي بہ سگهندا هئا. هو وقت تي حاڪمن جي خدمت ڪندا هئا ۽ وقت تي کين ڌوڪو ڏيندا هئا، وقت تي خوشامد ڪندا هئا ۽ وقت تي ڌيريندا هئا. وچولي درجي جا مسلمان،

جن جو مدار عاملن تي هوندو هو، تن کي هو لٽيندا ۽ هئا ۽ تنگ ۽ ڪندا هئا. هو عام ماڻهن تي، جيڪي اڪثر ڪري قرض ۽ ٻين ضرورتن جي ڪري هندو صرافن ۽ واڻين يعني شاهوڪارن جي چنبي ۾ ڦاٿل هوندا هئا، ڏاڍي سان حڪومت ڪندا هئا. عامل پنهنجي فائدي کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه نه ڏسيندا هئا ۽ انهيءَ راهه ۾ نه هنن کي ڪو قسم روڪيندو هو، نه هو ڪنهن خطري کان ڊڄندا هئا ۽ نه وري ڪو رحم ئي ڏيکاريندا هئا. هو عمل ۾ ڪائر هوندا هئا، پر ڌيرج ۾ وڏا بهادر هئا. حاڪمن ڪيترا دفعا قبول ڪيو آهي ته جوابدار عذاب کان ٿڪجن، تنهن کان اڳ اسان عذاب ڏئي ڏئي ٿڪجي پوندا هئاسين. جنهن هٿ جي صفائيءَ سان هو ڪوڙا دستاويز، سندون ۽ مهرون ٺاهي سگهندا هئا، سا هنن گهڻيءَ محنت ۽ جفاڪشيءَ کان پوءِ حاصل ڪئي هئي. ڪي اهڙا چالاڪ هئا جو منڍيءَ واريءَ مهر جو ڇاپو، مس قلم سان نقل ڪري سگهندا هئا، ۽ پوءِ ڇاپي جي مٿان آڱوٺو گسائي ڇڏيندا هئا، جنهنڪري اها خبر نه پوندي هئي ته ڪا جعلسازي ٿيل آهي. ٻيو طريقو جو گهڻو عمل ۾ آندو ويندو هو، سو هيءُ هو ته مهر جو ڪو پراڻو ڇاپو وٺي، مس سان تازو ڪري، ان جو آلي ٿني جي ٽڪر تي نقش وٺندا هئا. انهيءَ نقش کي وري مس لائي تازو ڪري، ان تان دستاويز تي مهر جي جاءِ تي ڇاپو وٺندا هئا. ڪوڙي مهر ٺاهڻ جو عام طريقو هيءُ هوندو هو ته ٿورو آلو ميٽ ڪٽي، مهر وانگي گول ڪري، مهر جي ڪنهن صفا ڇاپي مٿان رکندا هئا. پوءِ هڪ چاقوءَ يا جيڪڏهن وڌيڪ صفائيءَ سان ڪم ڪيندو هو ته هڪ خاص اوزار سان، جو انهيءَ ڪم لاءِ ٺاهيو ويندو هو

ميٽ تي جهڪي اڇا نشان ٿي پوندا هئا، سي آڪرينداا هئا. اهڙيءَ طرح هڪ مهر لهي پوندي هئي، جا ڏهه - ٻارهن دفعا ڪم آئي سگهبي هئي. اسان جي سياسي عملدارن جون هندستان ۾ اعليٰ درجي جون آڪريل ٻچڪيون مهرون اهڙيءَ ڪاميابيءَ سان نقل ڪيون وينديون هيون، جو ڪو ماهر پورگ-ر مس چئي سگهندو هو ته هنن ۾ ڏوڪو ٿيل آهي. ڪنهن وقت ميٽ بدران مين ڪم آڻيندا هئا، پر مين گهٽو ڪانه واپرائي ويندي هئي، ڇاڪاڻ ته ان جي جلد خراب ٿي وڃڻ جو امڪان هوندو هو. جڏهن اهي سڀ طريقا ناڪام ٿيندا هئا. تڏهين عامل، "وينجهڻ" واري کي رشوت ڏئي، ڪانئس مدد وٺندو هو. پر اهو ڪم خطرناڪ هوندو هو، عملدار سيني قلمڪارن کي سڃاڻيندا هئا. جهڪڏهين ڪو ڦاسي پوندو هو ته ان کي سخت سزا ملندي هئي. عامل کي ڪوڙن دستاويزن لاهڻ ۾ جا مهارت هئي، سا هن جي پين لياقتن کان گهٽ نه هئي. رواجي طرح ته دستاويز لکي زبان سان چئي ان کي زمين ۽ ڪنهن فراشيءَ يا غاليچي جي وچ ۾ رکي، مٿان لتاڙيندا هئا، تان جو مس جبي چهڪ جهڪي ٿي ويندي هئي.

عامل، عام سنڌين کان ڏيل ۾ وڌيڪ سگهارا ۽ سهڻا آهن. هنن مان ڪي بدن جا نهايت مضبوط آهن، ۽ سنڌ ن روش اڪثر ڏولائتا ۽ وٺندڙ هوندا آهن. هنن مجبور ٿي مسلمانڪي پوشاڪ، ڇهڙوڪ سنڌي ٽوپي ۽ سلوار، اختيار ڪئي هئي، ۽ ڊگهيون ڏاڙهيون ڇڏايون هئائون ۽ مٿي جي فقط ٽڪڻ ڪوڙائيندا هئا. پر هو پنهنجي رسم مطابق مڇون ڪونه ونرائيندا آهن. تنهن کان سواءِ هو تلڪ لڳائيندا آهن. ۽ پاڻ کي مسلمانن کان ڌار ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪپهي پاسي واريءَ

گهڻي سان چواو پائيندا آهن. هو قيمتي ڪپڙا پسند ڪندا آهن ۽ ڏيک ويک ۽ خرچ جا ڪوڏيا آهن. هو هن معاملي ۾ هندستان جي ڪثر هندن جي ابتڙ آهن. هنن جا ڌرمي متا انهن لوهاڻن جهڙا آهن، جي وڻج واپار ڪندا آهن ۽ ڪاڏو بہ انهن جهڙو ڪائيندا آهن. پر اعليٰ تعليم ۽ پنهن مذهبن جي ماڻهن سان گهڻيءَ ميل جول جي ڪري منجهائن ڪيترا ڌهريا آهن.

اسان عامل جي تعليم جو احوال هڪ باب ۾ اڳيئي لکي چڪا آهيون. نوڪريءَ ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ هو دفتر ۾ وڃي رڪب يا دستورالعمل مان اهڙيون ڳالهيون نقل ڪري، پاڻ وٽ رکندو هو، جن جي ڪيس ضلعي ۾ ضرورت پوڻ جو امڪان هوندو هو.

آخري ٽيڪا

اسان جو پورهيو هاڻي پوري ٿيڻ تي آهي، تنهنڪري مناسب آهي تہ هنن صفحن ۾ جيڪي رايا ظاهر ڪيا ويا آهن، تن جو اختصار ڏجي.

سنڌ، جا اسان لاءِ اڃا هڪ نئون ملڪ آهي، سا ٽن سببن ڪري اسان جي مشرقي سلطنت جو هڪ اهم جزو آهي: پهرين تہ سنڌ وچ ايشيا جو تجارتي مرڪز ٿي سگهي ٿي، ٻيو تہ سنڌ هندستان کي ان جي ذاتي دشمنن يعني پار وارين فسادي، جنگجو ۽ طاقتور قومن کان بچائڻ لاءِ جا حد ٺهيل آهي، تنهن جو آخري مورچو آهي.

سنڌ جو صوبو هاڻي تمام ڏتڙيل حالت ۾ آهي، ان ۾ گهڻي خرچ جي ضرورت آهي، جنهن مان اڳتي هلي اسان کي

فائدو رسندو. ان کي آباد ڪرڻ لاءِ رهندڙ ماڻهن ۽ آبادگارن جي گذران لاءِ پئسي جي ضرورت آهي.

ماڻهن بنسبت مشڪلات هيءَ آهي ته ٻن مخالف قومن سان ڪيئن ورتاءُ ڪجي، جو تارازيءَ جا ٻئي پڙ هڪساريڪا رهن. ڏاريءَ حڪومت ۾ مسلمان ۽ هندو هميشه هڪٻئي جي خلاف رهندا. اسان جو فائدو ان ۾ آهي ته ٻنهي ڌرين کي هڪ نظر سان ڏسون.

سنڌ جي ماڻهن جي هن وقت پڪار آهي ته ملڪ جي ڏترڙيل حالت آهي ۽ تعليم لاءِ سهولتون ڪونه آهن. ٻهرين ڳالهه هڪ شڪايت آهي ۽ نه گناهه، ٻيءَ جو جلد ۾ جلد تدارڪ ڪرڻ کپي.

اسان فقط هڪ عملدار وسيلي اهو ڪم ڪري سگهون ٿا، جو ڏيهي حاڪم ٻاهرين ماڻهن جي مدد سان ڪندا هئا. ان ڪري ماڻهن جي هڪ وڏي جماعت بيروزگار ٿي پئي آهي، ان ڪري ناراضپو پيدا ٿئي ٿو. وڏن جاگيردارن ۽ زميندارن جي شڪايت آهي ته هنن کي اسان وٽان نڪي پگهار ٿي ملي نڪي لوازمو. هنن جي اهڙي سقيم حالت ٿي ويئي آهي جو کين آباديءَ لاءِ مزورن رکڻ جي طاقت ئي نه آهي، ۽ هنن جا ننڍا پاٽر ۽ ٻار، جن جو گذران اڳي تلوار يا قلم جي زور تي هوندو هو، سي هاڻي هنن لاءِ وبال جو باعث ٿي پيا آهن. وچولي درجي وارا رڙن ٿا ته هنن کي نوڪري ڪانه ٿي ملي، ۽ جي ڪو روزگار لڳين ٿو ته ان جو اجورو نالي ماتر ٿو ملين. واپاري چون ٿا ته گهٽ واهپي جي ڪري هنر تباهه ٿي ويا آهن ۽ ٻڌو واپار کهنجي ريزڪي ٿي پيو آهي. رعيت جي دانهن آهي ته کين پئسي جي تنگي آهي ۽ صرافن ۽ واڻين وٽان قرض ڪونه ٿو ملين.

پر اهي انتظامي تبديليءَ جا لازمي اهڃ آهن. اسان جو وايو انهيءَ جي پختي اصول تي ٻڌل آهي ته هڪ اهڙي ملڪ لاءِ، جي ميڪسيڪو ۽ ڏکڻ - هندستان وانگر شيون يا دولت جا اسباب خودبخود نٿا پيدا ڪن، زراعت ۽ تجارت ٿي دولت جا ذريعا ٿي سگهن ٿا.

تعليم جي باري ۾ اسان هن وقت تائين ڍلا رهيا آهيون. اسان ڏيهي مدرسن ۽ مڪتبن کي تباهه ٿيڻ نه ڏنو آهي ۽ انهن جي جاءِ تي ٻيو ڪو بندوبست ڪونه ڪيو اٿئون. سنڌين کي پنهنجي زبان ۾ وياڪرڻ، لغتن ۽ اسان جي درسي ڪتابن جي ترجمي جي ضرورت آهي. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته اها ڪمي آخر پوري ڪئي ويندي، پر اخلاقي سڌاري ۾ جيترو جلد سهائتا جو هٿ ڏگهيرجي اوترو چڱو.

اها ٻولي جنهن کي عام طرح 'سنڌي' چيو وڃي ٿو، سا هڪ جهوني، پُرالفاظ، باترتيب ۽ مهذب زبان آهي. جيئن ته اها زبان سنڌ ۾ هرڪو ڄاڻي، تنهنڪري اها فارسيءَ کان (جا هن وقت رائج آهي)، سرڪاري لکپڙهه ۽ وهنوار لاءِ وڌيڪ موزون سمجهڻ کپي. ٻن ٻولين استعمال مان (جن مان هڪ فقط پڙهل طبقي جا ماڻهو پڙهي سگهن ٿا) ٺڳي ۽ بي‌انصافي ٿيڻ جو امڪان آهي.

سنڌ جي ٻوليءَ بنسبت هڪ ٻي ڳالهه، جا ڌيان ۾ رکڻ کپي، سا هيءَ آهي ته، ان ۾ ڪجهه، پراڻو ۽ عامفهم ڪلام آهي جو ٻوليءَ جي وزن قائم ڪرڻ ۽ مغربي عالمن جي رهنمائيءَ لاءِ گڏ ڪري محفوظ رکڻ کپي. هڪ ٻوٽي ڀيل قوم جي فڪر جي پيدائش مان، اسان کي شايد رس نه اچي ۽ نڪي ڪو ٻيو فائدو پهچي، پر اها اسان جي هٿ ۾

هڪ طاقت جو ذريعو ۽ قيمتي هٿيار ٿيندي، ووسي مشرقي مدبرن ۾ سڀني کان مياڻا، جيتوڻيڪ گهٽ ڪامياب آهن، تن ڪيترو اڪ افغانن جا قومي ڪتاب ڇپايا ۽ ترجمو ڪيا آهن. ٻئي طرف اسان ان ٻوليءَ جي بناوت جي سمجهه جي ڪاڻ تڪليف ڪانه ورتي آهي، جا ان ساري ملڪ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، جنهن سان گڏيل ويهه ورهيه اسان جا ڳهرا تعلقات رهيا آهن، جنهن ۾ اسان پنج سال مالڪ ٿي رهيا آهيون ۽ حڪومت ڪئي اٿون.

ضميمو - ١

مختلف جانورن جي آوازن جي هيءَ مختصر فهرست ڏيکاري ٿي ته سنڌي، لفظن جي ذخيري ۾، ڪيڏي نه شاهوڪار زبان آهي:

ٻانگ : ڪڪڙ جو آواز.
ٻڪ : ٻڪريءَ جي دانهن.
ٻڪار: ساڳئي لفظ جي زوردار صورت.
ٻهڙاٽ: دُنبي يا رڍ جو آواز، ڏپ يا تڪليف ۾.
ڀُون، ڀونيٽ: مکين جو آواز.
ڀونڪ : ڪتي جو آواز.
ٻوڪڻ: ٻڪر جو آواز.

١. لفظن جي اشتقاق جا ڄاڻو ڏسندا ته هنن مان ڪي لفظ ٻين ٻولين مان ورتل آهن ۽ ڪي جانورن جي آواز جو نقل ڪن ٿا ۽ اتفاق سبب ٻين ٻولين جي لفظن جهڙا آهن.

ٻوڪاڙ: ڪتي جي زوردار دانهن.
چرچاٽ، چيچاٽ: مکين ۽ ٻارن جو گوڙ.
ڍِڪ : مينهن جي رنڀ.
ڪَرڻ : ڳهٽي جو آواز.
گجگوڙ: شينهن يا واگهه جي رڙ.
هامڙ، هانهر، هڻڪار: گهوڙي جو آواز.
هينگ : گڏهه جو آواز.
ڪُڪڙڪُون، ڪَرڪڻ: ڪُڪڙ جو آواز.
ڪٽي: اٺ جي ڏندن جي ڪرٽ.
ڪان ڪان : ڪانوَن جو آواز.
ڪِئون ڪِئون: ڪتن جو آواز.
چينگهار: هاٿيءَ جو آواز.

ڪِڙڪ: ميڙهن جو آواز.
ڪوڪ، ڪوڪاٽ: ڪتي جي رڙڪ.
مياءُو: ٻلي جو آواز.
ميڪ: رڍ جو آواز.
اوناٽي: گدڙ جي ڪوڪ.
رنڀ: ڍڳي جو آواز.
رڙ، رڙهاٽ: اٺ جو يا ٻيو ڪو ٻيڙو آواز.
سوٽ، سهلي: سٽي جو آواز جنهن کي عرب صفر چوندا آهن.
يخيخ: ڪتي جي ڪوڪ يا اوناٽي.

ضميمو-٢

سنڌ جي ميدانن ۾ جي مکيه بلوچ قومون رهن ٿيون، تن جي فهرست.

ٻير، ٻڊاڻي، ٻدراڻي، ٻاگراڻي، ٻهاراڻي، ٻهراڻي، ٻنگلاڻي، ٻروفت، ٻرگڙي، ٻهاڻي، ٻگٽي، ٻلدي، چاچڙ، چانڊيا، چانگ، چانگاڻي، چانگها، چالڪيري، چولاڻي، ڊيدو، ڊومڪي، ڊونڪاڻي، ھمبڊاڻي، ھولاڻي، گبول، گاذهاڻي، گشڪوري، گورچاڻي، گووڙاند، گوپانگ، گنگاڻي، جاداڻي، جکر، جکراڻي، جلالاڻي، جلباڻي، جمالي، جروار، جت، جتوئي، جسڪاڻي، جويا، ڪاڪاڻي، ڪلوئي، ڪلفر، ڪهري، قرمطي، ڪوسا، لغاري، لجواڻي، لڪوڪر، لاشاري، لنڊ، لرڪا، منگسي، ملڪ، ماڇڪاڻي، مري، ميرجت، موندواڻي، مزاري، نڊامالي، نظاماڻي، نوداڻي، نوهاڻي، نوتاڻي، لوتڪاڻي، عمراڻي، آنڙ، ٻوکهر، راچڙ، رخشاڻي، رند، سجادي، سلماڻي، سرخاڻي، شهواڻي، ٽالپر، لوڙهاءِ.

ضميمو-۳

سنڌي، پنهنجن ڀاڙيسرين بلوچن ۽ فاتح عربن وانگر ڪيترين قومن ملڪ ڀاڱن ۾ ورهايل آهن. سمن قومن جي وچ ۾ شاديءَ جي اجازت ڏئي ٿي، پر هڪ اچي قوم جي زال کي گهٽ قوم جي مرد سان شادي ڪرڻ جي منع آهي. ڪن ٻرائين قومن ۾ يورپ جي قومن وانگر اڃا ڪافي فرقيوارانه تعصب آهي. مثلاً اڙن جهڙي سنڌي خاندان ۾ اڃا پراڻيون روايتون محفوظ آهن، جي سمن پٽ ڪوٺائيندا آهن. هنن جي دعوا آهي ته اسان جهڙي بهادري ۽ حسن ڪنهن قوم ۾ نه آهي. هو ٻين سڀني قومن کي ڌڪاريندا آهن، ڇاڪاڻ ته هو سمن قوم مان نه آهن.

سنڌ جي اصلي مکيه قومن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

ابڙو، ابڙو ڏاوچ، اڇڙو، اڪاڻ، اڪيم، احمداڻي، اڪڙو، اسرو، اڏيجو، انڙ، اوٺو، آريسر، بخار، ٻاڪرو، ٻنڀو، ٻنديجو، ٻارڻ، ٻاڻو، ٻيهڻ، ٻيرند، ٻادل، باديپوٽو، ٻغدو، ٻهار، ٻهڻ، ٻاقر، ٻڪرو، ٻودلو، بردي، ٻزدار، پلائي، پنيڙو، پانڌي، پنبل، پيهڙو، پني، پنتو، پرٻو، پوچو، پوٺتاڻي، پوهٽ، پڳهو، پرهلي، پوراوو، پورو، پڙو، ڇغدو، ڇهاڻ، چارڻ، چنو، چانيو، چانڊويٺو، چورتيو، چوهاڻ، ڇيڏيو، چوروٽو، چنو، دادپوٽو، داڏر، داڪڪ، ڊڪو، دادر، دل، دنيوي، دودو، درز، درس، داهو، دناڪر، ڏاڇر، ڏاهري، ڏاوچ، ڏارو، ڏهر، ڏيٿو، ڏيرو، ڊگر، ڊاگر، ڊارو، ڌوڪي، ڌنيجو، ڊمر، ڊگر، ڊومڪي، ڊهلو، ڊيڏ، ڳهلرو، ڳهيلو، گگڻ، گدو، گاڻيچو، گجڻ، گنڀر، گنڊساگر، گاراڻي، گرمو، گيل، گدڙ، گدوڙ، گڪو، گنگو، گهانگرو، هاڪت، هاليپوٽو، هالو، هالمو، هماتي، هميرڪو، هلايو، هنگورجو، هليو، جڪسي، جڳهو، جهيجو، جڪڙو، چاموٽ، جبير، جهرو،

جهنگ سيال، جوکيو، جوڻو، جوڻيجو، ڪاڇيلو، ڪسڻ پوٽو، ڪاهي،
ڪاڪو، ڪلهوڙو، ڪمنديو، ڪاڻ، ڪانند، ڪانڌڙو،
ڪانڙو، ڪانت، ڪس، ڪٺاڻ، ڪتيتار، ڪرڪلي، ڪبر،
ڪيريو، ڪشمشي، ڪير، ڪوڏر، ڪوڪر، ڪوريو،
ڪوڪارو، ڪونگر، ڪنهر، ڪارو، ڪارو، ڪوکر،
کچر، خاڪي پوٽو، خلفو، خشڪ، لکيتو، لڏي، لاڻ، لاڏو،
لاکيو، لاکو، لانگ، لاندري، لانگاه، لاندر، لوکو، لوڪر،
لوڌيو، لونگ، مچر، ماڇي، مهارو، مهمت، محمود، ملار،
ماليو، مالپوٽو، ماهيون، مهيسر، مناهي، مندر، منڌرو،
مينگيپوٽو، مگنيجو، مگريو، منگناڻو، مشائخ پوٽو، مزديو،
ميمڻ، ميهر، ميري، منڌرو، ميراخور، موچو، مور، مهاڻو،
ملتاني، موسو، ناگئون، نائچ، ناريجو، ناهيو، نور، نوتاڻي،
نوتيار، نمرو، اوٺر، ٻهڻون، ٻهور، ٻلاه، ٻلي، ٻره، ٻرهار،
ٻارڻ، ٻريٿو، ٻراڙ، ٻارو، ٻتافي، ٻسايو، ٻسيو، راهو، رلچير،
رچيرو، راجسي، رامده، رمضان پوٽو، رنگي، راڻو،
رالوو، رونجهو، سديهر، سڌوچيو، سکهيو، ساهڙ، ساهو،
ساهر، سکيراڻي، سالار، سمو، سمیجو، سامٽيو، ساند، سانگي،
ستوريو، سٽيو، سومرو، سيال، سهيو، سوڍر، سيهڙو،
سهتو، سوڍو، سوهو، سوڀار، سورنگي، سدر، شيطاڻي،
شودو، شولاڻي، شورو، صوفي، صديق پوٽو، تاجوڄو، تاجو،
ٿارو، ٿيهو، تيٽو، تيوڻه، ٺٺو، ٿهيم،
واهرو، ونگهار، وريپوٽو، ورسو، وانڙو، وڌريجو، وگهيامل،
وڪزو، وڪيو.

ضميمو ٤

هڪڙي سياح لاءِ جو آفريڪا جي زبانن کان غير واقف
آهي ؟ معلومات حاصل ڪرڻ جو ڪو ذريعو ڪونه آهي،

غلطيءَ ڪرڻ کان سواءِ غلامن جي ٻوليءَ مان صحيح انتخاب ڏيڻ مشڪل آهي. هت جيڪي لفظ ڏنل آهن، سي هڪ ڏهين شيديءَ جي رسم الخط تان ورتل آهن ۽ ٻوءِ ٻڪ ڪرڻ لاءِ ته غلطي ته ڪانه ٿي آهي، ٻن شيدين کي ڏيکاريا وِيا آهن. ٻولين جي ماهرن کي شايد انهن لفظن مان خبر پئجي سگهي ته اها ٻولي ڪهڙي قسم جي آهي ۽ ان جي بناوت ڇا آهي؟ انهيءَ ارادي مان هي لفظ انهن اڳيان پيش ڪجن ٿا:

اڪاينها=ڏهن. اڪابهجا=وڪڻ. اڪاجي=اڄ. اُڪانيڊا=هليو وڃ. اڪاڻنگا=وٺ. اڪجوڪولا=ڪٽي وڃ. اڪوناهه=ڪجهه ڪونه آهي. باباپا=پيءُ. بارهڊي=ٿڌي موسم (عربي). بندوق=تفنگ (فارسي). بيگا=ڪُلهو. ٻنڊيرا=هڪ قسم جي ٽوپي. ٻوري=حقو (عربي). ٻزي=ٻڪري (فارسي). چدور=آگر. چني=زمين. چنهاندا=پلنگ. چوما=پٽل، ٽامون. ڇونيو=جهاز. داو=رت (عربي). ديوو=ڏاڙهي. ديوتا=پيٽي (هندستاني). دموري=ڪير. ڊزي=ڪهلو. ڊروڪٽانگو=پاڻ. ڍيوڪو=ڪوٺو. فاڪا=ٻلي. فلاسي=گهوڙو (عربي) فنو=ڪڏڙ. فورا=نڪ. گانو=ڊال. گيما=ڇڳو. گيرا ٻا ڪامره=آٿ (عربي؟). گوينگا=ڏنگو. ڪٽا=ڪمند. ڪڪو=ڪڪڙ. ڪروٽي=سوئر. هي=هٿي. جوا=سج، ڏينهن. ڪليتا=اڄ. ڪانجو=قميص. ڪرپال=ٽين. ڪنڊورو=رڇ. ڪسو=ڪتو. ڪسوم گرا=مهوءُ. ڪوفيه=ٽوپي (عربي). ڪومسونگو=لوهه. ڪوناپ=مارڻ. لڪامي=ٻگهڙ. لياني=مڇو. (سڪو). لمبانگو=پيڻ. ماچو=اک. ماجي=پاڻي. ماڪومو=هٿ. ماميا=ماءُ. مانانگي=عورت. ماروءي=ماڻهو. مارشي=منهنجو. مرياڪو=تنهنجو. مريوري=هن جو. مسڪورو=ڪن. مزبوا=ڇاتي. ماوي=ٽڪري، پٿر. ماونگو=ڪڪر. ميمو=اک. مينو=ڏند. مڪونگو=پٺي. مٿي=مان. مسري=نهر. موٺزي=چنبل، مهينو.

موٽو = ٻاھ. مرومو = وات. مسنمي = ڄنگھ. مٺوتو = ٻار. مٺونگي = لڪر جو ٽاڪ. مگرو = پير. مڪاتي = ماني. مڪوڪي = پالو. متاما = آنءُ. متوما = غلام. نڪوبي = ڳانءِ. نڪوفا = لاش. نماني = مينهن. نياما = گوشت. نيام ڪيرا = رڇ. نڇبي = انب. نيونيري = وار (هندستاني؟). نيومبا = گهر. اوڪاري = جانور. ڪاڏو. اوڪاري = وهه. پهاٽي = سمنڊ (هندستاني). پيپهو = ٿڌو. پنبي = ڪمان. رٻو = آڏي. رو ٻانڪا تراز. سوري = ڪيهه. سروالي = سلوار (عربي). سپي = پيالو (عربي). سماڪي = ٻار. سڪو = رات. سمباه = شينهن (هندستاني). سنگو = ڪچي. نرڪهٽ. سولبا = سچي. ٽيمبري = هاٿي. ٽينڊي = کجورا ٽانڊونا = تارا. اجي = اڃ. انبوٽا = ڪتو. ايٽي = هٽڙ. اندوڪي = انڙ. اسامي = ٻهڙ. اسنگيزي = هٽڙ. اتنبو = پيٽ. ودوري = آگر. وباڪازي = ڏي. وڪن = ڪرم موسوم. وورا = برسات. واپي = ڪٿي؟ ويٺي = تون. پوري = هو. زهبو = سون (عربي). زبوا = ڪبوتر.

انگ هن طرح آهن: ١- موڀا. ٢- پيرهي. ٣- تاهتو. ٤- سمي. ٥- ٽانو. ٦- ٽنداٽون. ٧- مفونڪت. ٨- مناني. ٩- منهيا. ١٠- ڪمي. ١٠٠- ڪرڻ. ١٠٠٠- ڪمي ڪرڻ.

تمام ٿورا شيدي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڇهن يا ستن کان وڌيڪ انگ ڳڻي سگهندا آهن. هو اڻا ڪمي سنڌي انگن سان پوري ڪندا آهن.

ضميمو ٥

اختصار، سنڌ صوبي جي آدمشماريءَ جو، ١-جنوري
حيدرآباد ۽ شڪارپور جي ڪليڪٽرن جي

ضلعو	شهرن ۽ ڳوٺن جو تعداد	مسلمان مرد	مسلمان زالون	مسلمان جملي	هندو مرد	هندو زالون
ڪراچي	١١۴۴	٨١٠٩٩	٥٨٣٦١	١٣٩۴٦٠	٢٣٧٦٥	١٧٨١٢
حيدرآباد	۴٩٧٧	٢٢٧٧٥١	١٨٢۴۴٣	۴١٠١٩۴	٦١٥٩٣	۴٧١۴٣
شڪارپور	١۴١٠	١۴٢٦٠۴	١١۴۴٢۴	٢٥٧١٠٨	۴٢١٥٨	٣٨٣٧٣
	٧٥٣١	۴٥١۴٥۴	٣٥٥٢٢٨	٨٠٦٧٦٢	١٢٧٥١٦	١٠٣٣٢٨

١٨٥١ع ملڪ جي ٽن مڪيہ ضلعن، يعني ڪراچي،
تيار ڪيل نقشي تان ورتل.

	پيا			جملي		
جملي	مرد	زالون	جملي	مرد	زالون	جملي
٤١٣٧٧	٢٥٥٨	١٩٥٥	٤٥١٣	١٠٧٤٢٢	٧٨١٢٨	١٨٥٥٥٠
١٠٨٧٣٦	١٨٢٥٤	١٤٦٢٧	٣٢٨٨١	٣٠٧٥٩٨	٢٤٤٢١٣	٥٥١٨١١
٨٠٥٣١	٧٠٥٧	٥٧٨٦	١٢٨٤٢	١٩١٨١٨	١٥٨٥٨٣	٣٥٠٤٠١
٢٣٠٦٤٤	٢٧٨٦١	٢٣٣٦٨	٥٠٢٣٦	٦٠٦٨٣٨	٤٨٠٩٢٤	١٠٨٧٧٦٢

ڪراچي، مئي ١٨٥١ع

ڪتاب ۾ ڏنل اشارن (انگن) جي سمجهاڻي

باب پهريون

(١) ڪهڪل، کهائو ڳارو، ڪتر ڏول ٻتوسي ۽ ٻين شين سان مليل، جو ساريءَ سنڌ ۽ وچ-ايشيا ۾ جابن لنبڻ جي ڪم آڻيندا آهن.

(٢) بلڪل مصر جي خمسين جهڙا. اهي ايران، افغانستان ۽ سنڌونديءَ جي اوپر ۽ ڏکڻ وارن ملڪن ۾ ڪچ ڏاڍين عام لڳندا آهن. تعجب آهي تہ اهي ڪچ ڪان هيٺ ڪونہ لڳندا آهن.

(٣) ايترو قبول ڪبو تہ ڪابل واري ازائيءَ وقت جڏهن ڪين سٺو موقعو هو، تڏهين اسان تي حملو ڪونہ ڪيائون. ۽ انهيءَ جي معنيٰ اها نہ هئي تہ هو ٻئي ڪنهن موقعي تي ''وها'' (يعني انگريز) مان ملڪ کي آجو ڪرڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪندا.

(٤) چوندا آهن تہ سنڌ، هند جو ياءُ ۽ نوح جو پٽ هو.

(٥) اڪثر جاگرافي نويس، ملڪ کي ٻن ضلعن ۾ ورهائين ٿا: هڪڙو لاڙ ٻيو سرو. انهن ضلعن جون حدون حيدرآباد جي اتر ۾ هالا جي شهر وٽ ملن ٿيون.

(٦) حرارت ٩٢ ڊگرين (ف) کان ورلي مٿي هوندي آهي، سڪر ۾ حرارت جو درجو ١١٢ ڊگرين کان گهٽ نہ هوندو.

(٧) حيدرآباد جا پراڻا هنڌڪا نـــالا آهن، نيرونڪوٽ ۽ سمتليوو. اهاڳالهہ انهيءَ منجهول مسئلي جو آخرين جـواب آهي ڏسو باب ٻيو.

(٨) جولاءِ ١٨٣٩ع ۽ ١٦٠٠ تازن توانن ديسي سپاهين جو هڪ ٽولو اتي جي پرسان ٽڪرين ۾ رهايو ويو هو.

نومبر ۾ پوڻن جي ڪري، جيڪي بخار ۾ اوپر آئندا آهن، تن سندن اهڙي حالت ڪئي هئي، جو منجهانئن فقط پنجاهه چٺا نوڪري ڪرڻ جي لائق وڃي بچيا هئا.

(٩) مدرسا، جن لاءِ ٺٽو اڳي مشهور هو، پورچوگيزن جي ديول، جا شهر جي اڀرندي، ٽڪري تي هئي، ۽ شاهي قلعو جو الهندي ٽڪري تي هوندو هو، سي هاڻي گهڻي وقت کان زمين دوز ٿي ويا آهن. شهنشاهه اورنگزيب جي هڪ نائب جي اڏايل عاليشان مسجد جا هاڻي سلامت، پر ڦٽل حالت ۾ آهي، سا اڄا شهر جي سڀ کان نمايان عمارت آهي.

(١٠) هن بزرگ جي احوال لاءِ ڏسو باب ائون.

(١١) شڪارپور، ملتان وانگر، خراسان جو هڪ دروازو سمجهي ويندي هئي، ڇاڪاڻ ته اتان بولان جي دڙي کان سڌو قنڌار تائين رستو آهي.

(١٢) هن وقت درياه متعلق جيڪي ٻه سوال آهن، تن بنسبت وڌيڪ معلومات لاءِ پڙهندڙن کي هندستاني بيڙي جي لفٽيننٽس ووڊ ۽ ڪارليس جا ليک پڙهڻ کپن، جي ڪئپٽن برنس، سنڌ تي پنهنجي اڪيلي ڪتاب ۾ ڇپايا آهن.

(١٣) اڳي سنڌونديءَ کي پارهن وڏا چوڙ هوندا هئا. هاڻي خشڪ موسم ۾ انهن مان ٿي چوڙ وهندا آهن. تخمينو ڪيو ويو آهي ته سنڌونديءَ ۾ اٽڪل نون سئون ميلن جي مفاصلي تائين جهاز راني ڪري سگهجي ٿي. حيدرآباد وٽ سنڌونديءَ جي سراسري موڪر اٽڪل منو ميل آهي، حيدرآباد کان مٿي ۽ هيٺ ان کان ٻه زياده آهي. سيپر جي وهڪري جي وڏ ۾ وڏ رفتار اٽڪل ست ميل ۽ اڌ فرلانگ ڪلاڪ ۾ آهي. آبڪلاڻي ۾، پاڻي تيرهن کان سورهن فوٽن تائين چڙهندو آهي.

(١٤) ڍنڍ يا ”ڪولاب“ هيٺانهين زمين آهي، جتي پوڏ جو پاڻي گڏ ٿيندو آهي. سرديءَ جي موسم ۾ ڍنڍون

يا ته ٻنهي سڪي ويندي آهن. يا ڪي قدر، انهن مان هميشه ٻخار اٿندا رهندا آهن.

(١٥) سنڌ جي هندن ۾ هڪ ڏنـدڪٿا آهي ته ملتان جو بادشاهه هرڻاڪسيپو ديو، اهڙو ٻلوان هوندو هو، جو هن ميگهه راڄ کي آسمان مان گهرائي ڪانئس وڄن ورتو هو ته هو، سنڌ جي ماٿريءَ ۾ وري ڪڏهين به ڪونه ايندو. هن غيبي سبب کان سواءِ برسات جي نه هئڻ جو ظاهر ظهور طبعي ڪارڻ هيءُ آهي ته ملڪ ۾ وڻڪار بلڪل ڪانه آهي. مشرق جي لڙائين ۾ اڪثر حسد ڪري ڪيئي سبب درخت ناس ڪيا ويندا آهن.

(١٦) ڪئپٽن جيمس مئڪ مرڊو، جو سنڌ جي تاريخ ۾ پين مسئلن ۾ ماهر آهي، تنهن جو خيال آهي ته جيڪڏهن بکر ۽ پين شهرن جي مسلمان خاندانن جا ڪتبخانا ۽ اتهاس اسان کي ڏيکاريا وڃن ته اسان جو قديم سنڌ جي معلومات ۾ چڱو اضافو ٿيندو. مان انهن خزانن هٿ ڪرڻ ۾ بلڪل ناڪامياب ٿيو آهيان. سون کي جيڪي عربي تصنيفون ڏيکاريون ويون، سي جديد تاريخن جا فارسيءَ مان تازا ترجما هئا، ۽ انهن مالڪن جي نظر ۾ اهي ڪتاب اي بها قيمت جا هئا.

(١٧) "فرشتي" جو فاضل ترجمان، جنرل برگس، جيئن لکي ٿو ته اهي ڪتاب آسانيءَ سان دستياب نٿا ٿي سگهن. سون کي شڪ آهي ته جيڪڏهن اهي ڪتاب، دستياب به ٿين، يا پيون اسلامي تصنيفون، اسلام جي زماني کان اڳ، جي هندستان ۽ مصر جي تعلقات بابت ملن ته پوءِ به شايد ٿي ڪا روشني وجهي سگهنديون.

(١٨) ٣ ۽ ٤ نمبر ڪتابن جو ڪئپٽن پوسٽنس ترجمو ڪيو يا اختصار ڏنو هو.

(۱۹) "Dry Leaves from young Egypt" جو مصنف "Ex-poltical"

(۲۰) راجپوت راجائون.

(۲۱) جون تا تہ سنڌ جي پراڻي گادي الور، روهڙيءَ کان چار ميل پري آهي. ڏسو باب چوٿون.

(۲۲) ايلفنسٽن پنهنجي ڪتاب "هندستان جي تاريخ" جي جلد پنجين جي باب پهرئين ۾ چوي ٿو تہ "ديبل شايد سنڌ جي هاڻوڪي بندر، ڪراچيءَ جي ويجهو ڪٿي هئو. ديبل، ٺٽي جي ڀرسان ڪونہ هو، جيئن 'فرشتہ' جو خيال آهي."

مون باب پهرئين ۾ دليل ڏنا آهن تہ ڇاجي ڪري ديول ۽ ٺٽو ساڳي جاءِ تي آهن.

(۲۳) محمد بن قاسم جي عجيب ۽ دکدائڪ انجام جي ڪهاڻي، ايلفنسٽن ۽ پوسٽنس تفصيل سان ڏني آهي.

(۲۴) ڏيهي تاريخون ڪولي لکن ٿيون تہ هن قوم جي نسل جي پوري خبر نٿي پئجي سگهي. ايلفنسٽن انهن کي "سومرا راجپوت" ڪري سڏي ٿو ۽ پوسٽنس چوي ٿو تہ هو "عربي نسل جي هڪ قوم آهن." پهرين حاڪمن جا نالا هندڪا آهن ۽ پوين جا مسلمانڪا، جنهن مان ظاهر آهي تہ هو پهريائين بت پرست هئا ۽ پوءِ اسلام ۾ داخل ٿيا.

(۲۵) اها خاطري آهي تہ سما، راجپوت هئا. ڪڇ جا جاڙيجا اڃا تائين پنهنجو نسل راجپوتن مان ڇڪيندا آهن.

(۲۶) همايون جي هيءَ ڀاڄ، مشرق جي تاريخ ۾ مشهور آهي. اڪبر انهيءَ دوران ۾ عجيب حالتن هيٺ عمرڪوٽ ۾ (جو اوڀر سنڌ جو هڪ ريگستاني قلعو آهي) ڄائو هو.

(٢٧) هتان جو هي پهريون حاڪم آهي، جنهن عرب ۽ پورچوگيز سپاهي پنهنجي لشڪر ۾ ڀرتي ڪيا هئا. هن جي يورپي لشڪر، سندس غير حاضريءَ ۾، ٺٽي کي باهه ڏئي ڦريو هو. جاني بيگ ٻه ٻن سؤ ديسي سپاهين کي يورپي وردي پارائي هئي. تنهنڪري چئبو ته هندستان جا پهريان پهريان "سپاهي" اهي هئا.

(٢٨) هو بلوچ نه هو، جيئن عام طرح چيو وڃي ٿو. اڳتي جو ڏيکاريو ويندو ته ڪلهوڙي خاندان جي دعوا هئي ته، هو عربي نسل جا ٻلڪ رسول اڪرم جي اولاد مان آهن، اها دعوا انڪري قبول ڪئي وئي هئي، جو انهن کي تلوار ۽ مذهب جي ٽيڪ هئي.

(٢٩) هو سدوزئي قبيلي جو هڪ معتبر افغان هو. هن تي نادر تمام مهربان هوندو هو ۽ کيس پنهنجي دربار ۾ هڪ وڏو عهدو عطا ڪيو هئائين. ڪنهن وهم جي ڪري هن پنهنجي ذات ابداليءَ مان ڦيرائي دراني ڪئي هئي. انهي وقت کان وٺي هو انهيءَ نالي سان سڏبا ايندا آهن.

(٣٠) ١٧٥٨ع ۾، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا ڪارخانا، ٺٽي ۽ شاهه بندر ۾ وڌا ويا هئا.

(٣١) جڏهن هو ڪڇ جي راجپوتن سان لڙائي ۾ ناڪامياب ٿيو، تڏهن سنڌ ۾ موٽي اچي سنڌونديءَ جي ايرندي واريءَ شاخ تي هڪ بند ٻڌرايائين، جنهن جي ڪري دشمن جو ملڪ مٺي پاڻيءَ کان محروم ٿي ويو. جا ايراضي ڪنهن وقت سرسبز ساريالو ملڪ هئي، سا هاڻي هڪ بيڪار ڪلراٺو رڻ آهي.

(٣٦) سنڌ ۾ بلوچ پنهنجيءَ همت ۽ بهادريءَ ڪري اوج کي رسيا. ارڙهينءَ صديءَ ۾، نادر شاهه سنڌ فتح ڪئي تنهن کان ٿورو اڳ، بلوچن جي سردار، مير شهداد، پنهنجي

چاچي، مير صوبدار سان اٻٽت هڻڻ ڪري ٽڪر مان لڏي اچي مياں نورمحمد ڪلهوڙي وٽ نوڪري ڪئي ۽ سنڌ جي دربار ۾ وڏو عهدو حاصل ڪيائين. هن ١٧٤٧ع ۾ وفات ڪئي ۽ ٻيان چار پٽ ڇڏيائين. هن کان پوءِ سندس ٽيون پٽ، مير ٻهرام، قوم جو سردار ٿيو. هن ڪلهوڙن جي برخلاف رعيت جي بغاوت ۾ چڱو ڀرو ورتو ۽ آخر مياں سرفراز جي ڪني جو شڪار ٿيو

(٣٣) تيمور شاه، عبدالنبيءَ جي مدد لاءِ ۾ فوجون مددخان ۽ احمد خان جي هٿ هيٺ موڪليون، پر هو ناڪامياب ٿيا. تنهن کان پوءِ، هن کي ليئا جي حڪومت عطا ڪيائين. ڪلهوڙي پنهنجي پراڻيءَ عادت مطابق سڀ احسان وساري، پنهنجي جبري محسن جي خلاف بغاوت ۽ سرڪشي ڪئي. آخر تمام مقيم حالت ۽ ناتوانائي جي حالت ۾ ديري غازي خان ۾ وفات ڪيائين.

(٣٤) وڏي زنده پاءُ کي اڌ حصو وراثت ۾ مليو ۽ ٻين کي چوٿون حصو.

(٣٥) ٽيرهن لک روپيا سال ۾، شاه شجاع جڏهن وڃايل تخت هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، تڏهن ميرن سندس مدد ڪاڻ ڪئي هئي ۽ تنهن کان سواءِ هن جيڪو ڏن ١٨٠٥ع ۾ ميرن تي ٻڌو هو، تنهن جي بقايا به هنن ادا ڪاڻ ڪئي هئي. انهن ڳالهين لاءِ شاه شجاع ١٨٢٣ع ۾ ميرن جي گوشمالي ڪئي. مير ١٨٣٩ع تائين ڪس ڳساءُ ڪندا رهيا. ان وقت شاه شجاع سموري بقايا جي عوض ٽيويهه لک روپيا نقد وٺڻ قبول ڪيا ۽ آئينده ڏن معاف ڪرڻ ڪرڻ جو وعدو ڪيو.

(٣٦) مورهور وارو مير شيرمحمد، ڪليو ڪلايو ۽ بنان ڊپ جي پنهنجي مخالفت جو اظهار ڪندو رهيو. ميرن کي سندن

ٻنهي پاليسيءَ لاءِ گهڻو ڏوهه نٿو ڏيئي سگهجي. انهن مان هرهڪ، انگريز سرڪار کي خوش ڪرڻ لاءِ منتظر هو. پر هنن کي ڊپ هو ته، بلوچ قومون نه بگڙي وڃن ۽ افغان قومون نه سندن خلاف ٿي پون. تنهن کان سواءِ، هو ان ڳالهه لاءِ به تيار نه هئا ته ڪو شاهه شجاع کي اهڙو زور وٺائجي جو هو اٿلو ڪين هيسائي سگهي.

(٣٧) ٻين ڳالهين سان گڏ هنن تي اها به تهمت هئي ته هنن ايران جي بادشاهه سان سازش ڪئي آهي. اهڙو هڪ خط پڻ هٿ آيو هو، جنهن مان انهيءَ تهمت جي ڪجهه تصديق ٿي پئي.

(٣٨) مير نورمحمد، نصيرخان ۽ مير محمد ــ مير صوبدار کي انهيءَ تهمت کان آجو ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته هو منڍ کان وٺي انگريزن جو طرفدار ۽ حامي هو.

(٣٩) سر اليگزينڊر برنس، خيرپور جي ميرن سان ساڳئي قسم جو عهدنامو ڪيو هو. جيتوڻيڪ ان ۾ خراج جو شرط ڪونه هو. ميرپور جي مير شيرمحمد کي به سندس حيدرآبادي ڀائرن جهڙا شرط ڏنا ويا هئا. هڪ وڌيڪ شرط هي هو ته هو پنج هزار پائونڊ سال ۾ ڏيندو.

(٤٠) پهريون، مير رستم جو ٽيون پٽ مير عليمردان، ٻيو، مير رستم جا باقي پٽ جن کي سندس فوتي پٺيان ميرمبارڪ جي وڏي پٽ، نصيرخان جي ٽيڪ هئي، ٽيون، مير رستم جو ننڍو ڀاءُ عليمراد.

(٤١) هنن کي شڪار گاهن جي ڪري (جي درياهه جي ٻنهي ڪنارن سان لڳو لڳ آهن) شهرن کان وڌيڪ زمين جو خيال هو.

(٤٢) ان ۾ راڻيءَ جي ٢٢ پيادل پلٽڻ (Her majisty's) (22nd foot) جا ٻه سؤ ڄڻا اُن تي، هڪ سؤ غير رسمي گهوڙيسوار (Irregular Horse) ۽ ٻه توبون هيون.

(٤٣) هن عاليشان مقابلي، ۽ مياڻيءَ ۽ دٻي جي شاندار لڙاين بابت، ميجر آئوٽرام ۽ سر چارلس نيپئر جون سرڪاري رپورٽون، ۽ هر هڪ لاءِ ميرن جا ڪيترا سوار ۽ پيادا هئا، مڪمل احوال ڏين ٿيون. ڏسو ڪئپٽن پوسٽنس جي ڪتاب "سنڌ تي ذاتي رايا" (Personal Observations on Sind) جو ضميمو.

(٤٤) اهي ئي حاڪم جي انگريزن جا طرفدار هئا سي ئي ميرن جي خاندان جي تباهيءَ جو شڪار ٿي ويا.

باب ٻيو

(١) عجب جي ڳالھ، آهي ته سنڌ جي ماڻهن وٽ سنڌوندي٭ لاءِ ڪو خاص نالو نه آهي؛ هو عام طرح سنڌوندي٭ کي منو درياھ جي نالي سان سڏيندا آهن، تنهنڪري هو جڏهن ڪنهن واھ. ڏي اشارو ڪري چوندا آهن، ته اڳي درياھ هتان وهندو هو، تڏهن غلطي ڪونه ڪندا آهن.

(٢) اهو نالو بندر تي شايد ان ڪري پيو، جو ان ۾ هندن جو هڪ وڏو مندر هوندو هو، جو پري کان نظر ايندو هو. اسان کي پڪ آهي ته هاڻوڪو ٺٽو، ديبل جي جاءِ تي ٺهيل آهي. عرب ۽ ايراني، ٺٽي کي ديبل جي نالي سان سڏيندا هئا. اڃا تائين، ٺٽي جي ٺهيل شال، "شال ديبلي" جي نالي سان سڏبي آهي.

(٣) ترجمو، صفحو ١٠٢، ڊاڪٽر ٽي ٻکر کي سنڌوندي٭ جو ڦاٽ ٻگهاڙ ڪري سمجهيو آهي. ابن بطوطه ۾، فقط صورتخطي٭ جي ڀل آهي. هو ٻکر جي بدران 'بڪر' لکي ٿو، جو عربي جو لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس ٻرڪات.

هت اهو چوڻ بيجا نه ٿيندو ته، چيني ڪتاب، "Itinerary of Hiunan Tsang"(هيونئن سئنگ جي سفرنامي) ۾ سنڌ جو صحيح ۽ مستند احوال ڏنل آهي. ان اها ڳالھ، ان ڪري ٿو ڌهرايان جو Bengal Artillery (بنگال جي توبخاني) جي Maj. W. Anderson (ميجر ڊبليو. انڊرسن) Journal of the Bengal Asiatic Society ڊسمبر ١٨٤٧ع جي بنگال ايشياٽڪ سوسائٽي٭ جي مخزن) ۾، "An Attempt to Identify the Places mentioned in the Itinerary oF Hiunan Tsang" هيونئن سئنگ جي سفرنامي ۾، جي شهرن

جا نالا آهن، تن جي ڳولا جي عنوان سان جو لکيو آهي، تنهن ۾ هن شڪ ڏيکاريو آهي ته اهو سفرنامو جهونن ۾ ڪارائتو نه آهي؟

هيونتسن سنگ، اسان جي ستين صديءَ ۾ سفر ڪيو هو، جنهن جي اوائلي ۾ ڏيهي واقعي نگارن جي مطابق، برهمڻ چچ، راءِ سهاسي ٻئي جي مرڻ کان پوءِ تخت تي قبضو ڄمائي ويٺو. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته "چوئو-تو-لو" مان چيني سياح جو مطلب آهي، راجپوتن جي چتور قوم. "تحفة الڪرام" جو مصنف خاص طرح لکي ٿو ته "راڻو ڀهرت چتوري، پنهنجي مائٽ جي مرڻ کان پوءِ، حڪومت هٿ ڪرڻ لاءِ چچ سان دوبدو وڙهندي، ان جي هٿان مارجي ويو.

سنڌ جون حدون جي هيونتسن سنگ ڏنيون آهن، سي انهن حدن سان ملن ٿيون جي روايت مطابق عربن جي ڪاهه وقت هيون. مڪاني مورخن جي راءِ مطابق، راءِ گهراڻي جي حاڪمن جي ڏينهن ۾، سنڌ جي اتر ۾ قندار ۽ سيستان هئا، ڏکڻ ۾ سورت جو بندر، اولهه ڏانهن مڪران ۽ اوڀر ڏانهن ڪشمير، ڪشمير سان ان نالي جو هاڻوڪو صوبو نه سمجهڻ کپي.

مان چيني ٻوليءَ مان واقف نه آهيان، تنهنڪري چئي نٿو سگهان ته "پي-تچيو-لو-پو-لو" جي منجهيل لفظ جي معنيٰ ڇا آهي؟ راءِ گهراڻي جي حاڪمن جي گاديءَ جو هنڌ الور يا اروڙ هو.

(٤) نومبر کان اپريل يا گهٽي ۾ گهٽو مئي تائين، ڪاڙيا سخت گرميءَ ۾ ڪم ڪونه ٿي ڪري سگهيا.

(٥) رهڻي جا انڪل ٻارهن نمونا هئا.

(٦) "واهه" سرڪاري ڪوٺايل وڏيءَ نهر کي چوندا آهن. "ڪڙيو" يا "ڪسي" ننڍي ناليءَ آهي، جا آبادگار پاڻ کوٽائيندو آهي.

(٧) ماپ لاءِ هڪ ڪاٺي ڪم آڻيندا هئا، جنهن جي ڊيگهه ڪاغذ جي وال سان مقرر ڪئي ويندي هئي.

(٨) "ٻيگر" جو رواج گهڻو ڪري سري تائين محدود هو.

(٩) مثلاً، اولهه کان ڏکڻ (يا سکر کان سمنڊ تائين) ۽ درياهه کان پاسيرو اندر وارن علائقن تائين.

(١٠) ٻن زبردست بلوچ قومن جا نالا، جن مان گهڻا سنڌ ۾ وڏا زميندار آهن. جاگيردار اڪثر بندوبست ڪري واهن يا وڏن ڦاٽن جي منهن تي زمين وٺندا هئا ۽ پڇڙيءَ واري زمين سرڪار جي بدنصيب رعيت کي ملندي هئي. اهڙيءَ طرح آبڪانيءَ ۾ رعيت جي پاڻيءَ جو مدار جاگيردارن جي رحم ۽ ڪرم تي هوندو هو.

(١١) ڇاپ فقط تڏهين ڏيندا آهن، جڏهين پاڻي لهڻ شروع ڪندو آهي، ڇاڪاڻ ته موسم جي آباديءَ جو مدار پاڻيءَ جي سٽ تي هوندو آهي ۽ نه ماپ تي.

(١٢) هن معاملي ۾ گهڻي سون خرچ ٿيڻ جو خطرو نه آهي. اسان جو خرچ ٿيل سون قافلن رستي وري موٽي ايندو.

(١٣) اٽڪل هڪ سؤ پنجاهه چورس فوٽ.

(١٤) ربيع، بسنت جو ۽ خريف، سرءُ جو فصل آهي. هندستان وانگر ربيع سرءُ جي ٿڌن مهينن ۾ ماڪ ۽ ٿڌڙين راتين جي مدد سان، پوکبي آهي ۽ بهار ۾ لڻبي آهي. خريف جو وقت آرهڙ آهي. ان کي درياهه جي اٿل جو پاڻي ملندو آهي. لاب سرءُ ۾ پاڻي لهڻ کان پوءِ ٿيندو آهي.

(١٥) زمين جا ٽي مکيه قسم آهن. هڪڙو سيلابي، جنهن کي اٿل جو پاڻي ملندو آهي، ٻيو چرخي آهي، جنهن کي نارن تي پاڻي ڏبو آهي ۽ ٽيون باراني، جنهن ۾ برسات پوندي آهي.

(١٦) اَنَّ جو ماپو. سنڌ ۾ خرار ۾ سٺ ڪاسا هوندا آهن (اٽڪل ساڍا اٺ سؤ پائونڊ).

(١٧) هرڪارو، جو انليءَ جي فتوري (Fittori) وانگر پنهنجو پيءُ پيري مالڪ جي پيڙي پوڙيندو آهي.

(١٨) ڏيهي حاڪمن جي ڏينهن ۾ خانهشماري انهيءَ طريقي سان ڪئي ويندي هئي. اسان کي نئين فتح ڪيل ملڪ ۾، آباديءَ جو تخمينو ڪرڻ، خاص ڪري شهرن ۽ ڳوٺن ۾ ڏکيو لڳندو آهي. ان لاءِ ڪيترا سبب آهن: هڪڙو ته ماڻهو پنهنجن زالن جا نالا ڏيڻ پسند نه ڪندا آهن، ٻيو عام ماڻهو سرڪار جي نيت ۾ شڪ رکندا آهن. ٽيون ماڻهن ۾ خيال ويٺل آهي ته آباديءَ جو تخمينو ڪرڻ وڏائيءَ جي سمان آهي، جا قادر کي پسند نه آهي.

(١٩) اهڙين حالتن ۾ تحويلدار آزاد ملڪن جي پرواهه به نه ڪندا هئا، ماڻهو وڃي پناهه وٺندا هئا.

(٢٠) اهي ڪاردارن ۽ ٻين جي حوالي هوندا هئا. ڏيهي حڪومتن ۾ "اجاره" اڪثر ظلم ۽ ستم جو ذريعو آهي، ۽ "اماني" غبن ۽ ٺڳيءَ جو، ماپ جي وٽ، سور ۽ سڀ کان زياده شرارت ڪرڻ جي سهوليت هوندي هئي.

(٢١) جزيه لفظ بدلائي 'پيشڪش' ڪيو ويو هو، ڇاڪاڻ ته پيشڪش لفظ هندن لاءِ گهٽ اعتراض جوڳو هو. خود ميرن جي اها مرضي هئي ته اسان جيڪو ڏنڊ انگريزن جي حڪومت کي ڏيون ٿا، سو خراج نه، پر ڇانوڻيءَ جو خرچ سمجهي. بلوچ قومي سردار، هندن کان پناهه ڏيڻ جي عيوض پيشڪش وٺندا هئا. انهن مان جڏهن ڪو شادي ڪندو هو، يا رنڙ زال سان وهانءُ ڪندو هو، ته هو سردار کي پنج سؤ رپيا ڏيندو هو. سردار جي گهر ۾ جيڪڏهن ڪو مڱڻو يا شادي يا اهڙو ٻيو موقعو ٿيندو هو ته هندن کان ماني ۽ شاد ماني وغيره لاءِ ڏل وصول ڪندا هئا.

(٢٢) ڊاڪٽر برنس ۽ ٻيا سياح، جي ٽالپرن ميرن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيا هئا، سي هنن جي تعصب جون ڪيتريون ڳالهيون ڪن ٿا. پر هنن جي پوئين ۽ هندن جي مدد ڪان سواءِ پنهنجي ڪاروبار هلائڻ جي قابليت ڪانه هئي، تنهنڪري هو تعصب ڪونه رکندا هئا.

(٢٣) اهو ڪوهن جو عام نالو آهي. ڪوهن جا نمونا هي آهن: ٻهريون نار، وڏو يا ننڍو ڪوهه، ٻيو هرلو، ننڍو ڪوهه، ٽيون ٻيراٽي يا ٻيرن سان هلائڻ وارو ڪوهه.

(٢٤) سنڌ ۾ غريب ماڻهو ٻاٽيءَ جي ڪيترين ٻوٽين جا ٻج، گل ۽ ٻيا حصا کائيندا آهن.

(٢٥) گاهه ۽ ٻاڄيون جي شهرن ۾ وڪري لاءِ آنديون هيون، انهن تي ڍل ڪانه پوندي هئي پر دروازي تي بيٺل سپاهي، دربانن لاءِ انهن مان چُنگي ڪڍندا هئا.

(٢٦) ڪاغذ جون ڍڪيون ٿيلون جي منشي روينيو جي حساب-ڪتاب ۽ ٻين سرڪاري لکپڙهه لاءِ ڪم آڻيندا هئا، سي جيڪڏهن وڏيون هونديون هيون ته انهن کي "کَسرا" ۽ جي ننڍيون هونديون هيون ته "ٻنديون" سڏبو هو.

(٢٧) مسلمانن تي آزمائش جي رستي مقدمي هلائڻ جي منع آهي، پر تنهن هوندي به ان جو سموري اسلامي دنيا ۾ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ رواج آهي. سنڌ ۾ ان کي "تورو" چوندا آهن. ان جا گهڻائي قسم آهن، جن مان ڪي مکيه هت ڏجن ٿا: ٻهريون، ست فوٽ ڊگهي ۽ ان جي اڌ جيتري ويڪري ڇري يا کڏ ڪوئي ٻرندڙ ٽانڊن سان ڀري، ملزم جي پيرن کي پن ٻڌي چوندا اٿس ته ان مان آهستي لنگهي وڃي.

ٻيو، ڪوڏر يا چنجور تپائي ڳاڙهو ڪري، ملزم جي هٿن کي تازا پن ٻڌي چوندا آهن ته اهو کڻي ست قدم هلي.

ٽيون، پشو يا ٻڌو ٽامي جو سيڪو وڏي ديڳڙي ۾ وجهي، تازي ڇڻي مان ڀري، گرم ڪندا آهن، جيستائين وچي اهو ٽهڪي. پوءِ جوابدار ان مان هٿ وجهي سيڪو ڪڍندو آهي.

چوٿون، اونهي پاڻيءَ ۾ لڪڙو ڪوڙي، جوابدار ٽٻي هڻي، لڪڙو جهلي ويهندو آهي، جيستائين هڪ سگهارو ماڻهو تير ڇوڙي ۽ وري واپس کڻي اچي.

هڪڙي مضبوط ۽ پختي ارادي جي شرارتي ماڻهوءَ لاءِ انهن مان ڪابه آزمائش ڏکي نه آهي. تعجب آهي ته هن شعبدهبازي جو رواج ساريءَ دنيا ۾ آهي. ماڻهو طبعي ڳالهين جي سلجهائڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ آسماني ۽ غيبي سبب ڳوليندا آهن.

باب ڏهون

(١) اها پٻ جبل ۾ آهي. عام چوڻي آهي ته ڪوبه آٺ قبر جي ويجهو ڪونه وڃي سگهندو آهي. مائيءَ (مسنيءَ) ڪان اڳان اهو ڪونه وسريو آهي ته سندس مڙس ڪي اهي جانور (اٺ) ڪٺي ويا هئا. چون ٿا ته انهيءَ مقدس جڳهه جي زيارت روح کي راحت بخشي ٿي. ڪيترن معتقد مؤمن لاءِ قبر مان هٿ نڪتو آهي ۽ ڪين کير ۽ ماني مليا آهن. انهن قصن ۾ ماڻهن جو اهڙو ته اعتقاد آهي، جو سنڌ جي تاريخي ڪتابن ۾ به انهن جو ذڪر آيل آهي. وري تعجب آهي ته حسين عورت مردن کي، ۽ سندس جوان مڙس وري عورتن کي، نظر ايندو آهي. پر، مان سمجهان ٿو ته اها خوابن جي دنيا آهي.

(٢) انهن مان ڪيترن قصن جو ايندڙ باب ۾ ترجمو يا اختصار ڏنل آهي.

(٣) بلوچي زبان، نحو ۽ بناوت ۾ ايراني، ۽ نه هندستاني زبان سان مشابهت رکي ٿي.

(٤) آنجهاني سر. اي. برنس، ٻوليءَ جو اڀياس ڪيو هو، پر ان تي ڪو مضمون ڪونه لکيو هئائين. بمبئيءَ جي انجنيري کاتي جي ليفٽيننٽ آر. ايچ، بلوچي ٻوليءَ جو هڪ مختصر ڪتاب ڇپايو هو، پر اهو تمام ننڍو آهي ۽ منجهس گهڻي ڪارگر معلومات ڪانه آهي.

(٥) مثلاً فارسيءَ ۾ ”ماديان“ يعني گهوڙيءَ جو لفظ، جو ماده يعني ماديءَ مان نڪتل آهي، اڃا موجود آهي. پر بلوچي ٻولي ثابت ڪري ٿي ته فارسيءَ مان ”ناريان“ يعني گهوڙي جو لفظ، جو نر مان نڪتل آهي، سو گم ٿي ويو آهي.

(٦) ڄاڻڪو لفظ جو مغز (تارون) مان نڪتل 'ٽ' ۽ سنڌي اکر 'ج' مان لکيو آهي، سو جٽ لفظ جي صفت آهي جو شايد پنجاب جي اصلوڪن ۽ رهاڪن جو نالو آهي. "داستان" جو مصنف "جٽ ٻولي" جو لفظ انهي ٻوليءَ مان لاڳو ڪري ٿو، جنهن ۾ نانڪ شاهه جو ڪلام چيل آهي. ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي بمبئيءَ واري شاخ (Bombay Branch of the Asiatic Society) جي ١٨٤٩ع جي رسالي ۾ ڄاڻڪي ٻوليءَ جو وياڪرڻ ڏنل آهي. وڌيڪ معلومات لاءِ پڙهندڙن کي اهو مضمون ڏسڻ کپي.

(٧) ڪوبہ هندستاني صرف و نحو جو ڪتاب ڏسبو تہ خبر پوندي تہ نستعليق ۽ نسخ اکرن ۾ گهڻو تفاوت آهي. گرمکيءَ لاءِ ڪيري (Carey) يا ليچ (Leech) جا وياڪرڻ ڏسڻ کپن. ليچ جي ڪتاب ۾ لانڊي ٻوليءَ (Land) جا اکر بہ ڏنل آهن. بمبئيءَ جي لشڪر جي ڪپتان اسٽيڪ (Captain Stack of the Bombay Army) جي ڇپايل سنڌي گرامر ۾ آچڪي ۽ ٻين مڪاني زبانن جي آئيويتا ڏنل آهي. ريورنڊ ڊاڪٽر اسٽيونسن (Rev: Dr: Stvenson) جو خيال آهي تہ سنڌي انگن جي نالن جي پهرين اکرن ۽ انگن جي نشانين ۾ ڄا مشابهت آهي، تنهن مان ائين چوڻ واجب ٿيندو تہ حساب ـ ڪتاب جو طريقو، جو هن وقت دنيا ۾ چالو آهي، سو سنڌو نديءَ جي ڪناري تي واپارين جي ڪوٺين مان شروع ٿيو. هو منهنجي خيال موجب سنڌ کي اها عزت بخشڻ ڏکي آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌي اکر خود جديد آهن. اهو فخر فقط هندستان کي حاصل آهي، جو مشرقي قومن ۾ وڏي ۾ وڏو حسابدان آهي.

(٨) هن ناليءَ ۾ هندو خواهہ مسلمان اڃي وڃن ٿا. ذڪر منشين ۽ ٻين تعليم يافتہ ماڻهن جو ڪجي ٿو،

جي فارسي علم پرائڻ يا نوڪريءَ لاءِ سکندا هئا. شاهي گهراڻي وارا ۽ درٻاري، جي گاديءَ جي شهر ۾ رهندا هئا، تن کي اها سهوليت هوندي هئي، جو هو فارسي، ايراني استادن کان سکي سگهندا هئا.

(٩) عربيءَ ۾ زبر جو لفظ نقط هڪڙو ئي اچار آهي. لفظ جي پوين اکرن جو ان اچار تي ڪوبہ اثر ڪونہ پوندو آهي.

(١٠) تعجب آهي تہ اهڙا غلط محاورا اسان جي گرامر ۾ بہ داخل ٿي چڪا آهن. مثال لاءِ ڏسو ڊبليو. سي. سمٿ (W. C. Smyth) جي سڌاريل ڪتاب "فارسي منشي" (Persian Moonshee) جو پيو چاپو.

(١١) هي ڪتاب هندستاني فارسيءَ جو هڪ چڱو نمونو آهي. اهو هڪ هندستانيءَ جو لکيل آهي ۽ منجهس ٽوٽڪا ڏنل آهن. شيراز ۾ جڏڪر ماڻهو انهيءَ ڪتاب کي نفرت سان ڏسن، پر هت ڏاڍو پسند آهي. منهنجو هيءُ رايو فقط ڪتاب جي طرز سان تعلق رکي ٿو. ڪتاب انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهي، تنهنڪري انگريزي مطالعو ڪري فيصلو ڪري سگهن ٿا تہ ڪتاب جي مضمون ۾ ڪو ڏيڍ آهي يا نہ.

(١٢) "بهار دانش" نسبت جو ڪجھ چيو ويو آهي، سو هن مشهور ڪتاب سان بہ لاڳو ٿي سگهي ٿو.

(١٣) فارسي ڪتاب، جي سنڌ ۾ لکيا ويا آهن، تن ۾ صورتخطي جي غلطين کان سواءِ نقل جون چڪون بہ آهن. نتيجو اهو آهي جو تمام خبرداريءَ سان لکيل ڪتاب جي هر هڪ صفحي ۾ پڻ سراسري پنج يا ڇھ چڪون نظر اينديون. انهن مان ڪٿريون چڪون تہ تمام قابل منشين جي بہ سمجھ ۾ نہ اينديون.

(١٤) سنڌي ٻولي ڪم از ڪم گجراتيءَ جيتري جهوني آهي، جا اٿين صديءَ ۾ جڏهن پارسي لڏي اچي هندستان ۾ گهر ڪري ويٺا، تڏهين به ڳالهائي ويندي هئي.

(١٥) ٿورا ورهيه ٿيا ته مشهور مشرقي عالم، ميجر جنرل وانس ڪينيڊي (Maj. Gen. Vans Kennedy) ڪي چيو ويو هو ته سنڌي زبان بنسبت پنهنجو رايو ڏي. هن جواب ڏنو ته مون ته اهڙيءَ ٻوليءَ جو نالوئي ڪونه ٻڌو آهي.

هن وقت ڪان وٽي سنڌي ٻولي بنسبت عالمن ۾ ٻه رايا آهن. ٻهريون ۽ وڌيڪ عام رايو هيءُ آهي تہ سنڌي هندستانيءَ جي اڻ لکيل ۽ بگڙيل صورت آهي. ٻيو رايو آهي ته سنڌي سنسڪرت مان نڪتل صرف ۽ نحو جي اصولن تي ٻڌل، پُر الفاظ ۽ ڪهني زبان آهي. پر ان ۾ تمام ٿورو ڪلام آهي ۽ پوري پرورش ڪانه ٿيل اٿس.

١٨٤٦ع ۾ ڇپيل گجراتي لغت جو مصنف لکي ٿو ته ڪڇ جي صوبي ۾ سواءِ گجراتيءَ جي ٻي لکيل زبان ڪانه آهي.

(١٦) هيءَ ڳالهه مڪاني ماڻهن جي ڏنل خبرن تي ٻڌل آهي. مون ڏيڍ ذات جي ماڻهن جي ٻولين هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر ڪامياب ڪونه ٿيس.

(١٧) اهي ننڍا حرف علت اهڙا تڪڙا اچارڻا آهن جو اول ته اها ٻه خبر نه ٿيندي آهي ته اهڙيون ڪي نشانيون آهن يا نه ۽ نه وري اهو پتو پوندو آهي ته جدا جدا حرفن جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي. ٻهرحال انهن تي ڌيان ڏيڻ ضروري آهي، نه ته زبان جو آواز ئي بدلجي ويندو ۽ حالت ۽ عدد جو تفاوت ڪونه رهندو.

(١٨) انهيءَ حالت ۾ پڇاڙيان حذف جي ضرورت ٿيندي آهي. سنڌي شعر ۽ باوزن نثر ۾، اهو نامواقق ضميمو ڪيرائي سگهبو آهي. مثلاً "وکر (جون) ويهون" يعني ويهن شيون، مهراڻيءَ (جو) پٽ وغيره.

(١٩) سنڌي مضمون اڪثر نسخي اکرن ۾ لکيا ويندا آهن ۽ اڳهان عربيءَ ۾ تمهيد هوندي اٿن ۽ دين اسلام جي اصول مطابق، الله جي نالي يعني "بسم الله" سان شروع ٿيندا آهن. جيڪڏهين ڪو هندو اهي پڙهندو آهي ته هن جو زوريءَ طهر ڪرايو ويندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو اڄ ڏينهن تائين جيتوڻيڪ سڀ هندو، سنڌي ڳالهائي چاڻن ٿا، پر سنڌي پڙهڻ نه ايندي اٿن. مان پاڻهان ٿو ته هنن وٽ سنڌيءَ ۾ ڪو لکيل ڪتاب به ڪونه آهي، پر واپاري ۽ دڪاندار پنهنجو ليکو چوکو ۽ هنديون سنڌيءَ ۾ لکندا آهن، جنهن لاءِ هو هڪ خاص آئيو ينا ڪم آڻيندا آهن.

سنڌ جي هندن جي زبان هندستان جي هندن جي زبان وانگر مسلمانن جي زبان کان ڪجهه نرالي آهي. ان ۾ سنسڪرت جي زياده آميزش هوندي آهي ۽ عربي لفظ گهٽ هوندا آهن.

(٢٠) اهڙا گهٽائي ڪتاب آهن. ڪي ته اهڙا آهن، جن مان عربي، فارسي، سنڌي، بلوچي ۽ پشتو سکي سگهجن ٿيون: چونه ٿا ته "قاموس" ۽ "برهان قاطع" ۽ ٻين مشهور لغتن جا سنڌيءَ ۾ ترجما ٿيل آهن. مون انهن ڪتابن هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مون کي دستياب ڪونه ٿي سگهيا.

(٢١) تعجب آهي ته انهن ڪتابن ۾ ڪوڪا پنڊت جو مشهور، يا ڪٿي چنجي ته بدنام، ڪتاب به آهي. مشرق جي ملامت ۾ "هتوپديش" کان سواءِ ٻيو ڪو، اهڙو ڪتاب نه آهي، جنهن جو ايترين مختلف زبانن ۾ ترجمو ٿيل هجي. ڪوڪا پنڊت جي ڪتاب کي- فارسي، هندستاني ۽ پنجابيءَ ۾ "لذت النساء" عربيءَ ۾ "معرفت النيڪ" ۽ سنڌيءَ ۾ "فرحت العاشقين" چوندا آهن. اصل ڪتاب سنسڪرت ۾ شعر ۾ لکيل آهي. هندستان

جي ديسي ٻولين جهڙوڪ مرهٽي، تلنگو وغيره ۾ ان جا ڪيترا ترجما آهن.

(٢٢) يعني بيت، جن جي خصوصيت مثالن سان ايندڙ باب ۾ ڏيکاري ويندي.

(٢٣) هڪ نظم جو قسم آهي، جو انهن ماڻهن کي پسند هوندو آهي ۽ جيڪي معنيٰ کان وڌيڪ سُر جو خيال ڪندا آهن. مشهور شاعر شاهه عبداللطيف جي سرن جي تجنيس اهڙي ئي مهٽي ۾ ٺاهوڪي آهي، جهڙي اسان جي پراڻن انگلوسيڪسن شاعرن جي هوندي هئي.

(٢٤) رزمي نظم، جو عرب جي رَجَز وانگر لڙائي جي وقت چئبو آهي، تنهن کي سنڌيءَ ۾ "شعر" سڏيندا آهن. اهو لڙائيءَ ۾ حملي وقت مورائي ڳائيندا آهن، جي سردار سان همرڪاب هوندا آهن.

(٢٥) جيڪڏهن شعر جو عجيب بحر ۽ وزن يورپين کي سمجهه ۾ اچي ته سُر کين خراب نه لڳندو.

(٢٦) عربيءَ ۾ بيت جي معنيٰ آهي ٻن مصرعن وارو شعر، پر سنڌيءَ ۾ ٽن مصرعن کان متي واري شعر کي به بيت سڏيندا آهن.

باب چوٿون

(١) "تارڪ"، جيڪو دنيا جا وهنوار ۽ عيش عشرتون ترڪ ڪري.

(٢) هي عام اعتماد آهي. چون ٿا تہ شاهہ ڀٽائيءَ الف-بي سکڻ لڳو. جڏهين الف جي پٺيان اکر ب تي پهتو، تڏهن اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪيائين. چوي تہ "الڪافي" آهي، ان کان ڪجهہ وڌيڪ ڄاڻڻ حماقت آهي. پر سندس ڪلام مان ظاهر آهي تہ هو عربي ۽ فارسي چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو. هن تمام اونهو اڀياس ڪيو ٿو ڏسجي ۽ ڪيترن ديني علمن ۾ ڪمال حاصل هو. ڪي سنڌي قبول ڪن ٿا تہ سندن محبوب شاعر، مٽيارين جي هڪ عالم عبدالباقيءَ وٽ پڙهيو هو.

(٣) هو اڄا بہ اهين ئي آهن. شاهہ ڀٽائيءَ جا فقير ڪارا يا نيرا پٽڪا ٻڌندا آهن ۽ طنبورو کڻي وليءَ (شاهہ) جو ڪلام چوندا وتندا آهن. فقيرياڻيون ڏاڙهونءَ جي چوڏيءَ ۾ رڱيل رئو ۽ چولو پائينديون آهن.

(٤) ڀٽ، مٽيارن جي ڀرسان هڪ جاءِ آهي. انهيءَ لفظ جي معنيٰ آهي دڙو. چون ٿا تہ شاهہ پنهنجن فقيرن ۽ مريدن کي حڪم ڪيو هو تہ هت مٽي جو ايڏو دڙو ٺاهيو، جنهن تي هڪ ڳوٺ، خانقاه ۽ قبو اڏائي سگهجي. ان ڪري کيس عام طرح شاهہ ڀٽائي چوندا آهن.

(٥) مشهور آهي تہ اها دولت ايمانداريءَ سان ڪانہ هٿ ڪئي وئي هئي. جڏهن عبدالنبي ڪلهوڙي جي زال يعني مائي جاما کي حيدرآباد ۾ گهيرو ڪيو ويو، تڏهن هن پنهنجو سمورو خزانو ڀٽ تي فقيرن وٽ امانت طور موڪليو. تنهن

کان پوءِ جلد ئي ڪلهوڙن جي گهراڻي جو خاتمو ٿيو ۽ ڇو ته خزانو فقيرن کي ڏئي ويو.

(٦) "شاهه"، سنڌ ۾ سيدن جو خطاب آهي. سندن باب ۾ هن مشهور ڪتاب جو ڪجهه احوال ڏنو ويندو.

(٧) هتي ڪوٽڙيءَ وارو مذڪور ويو آهي. ڪوٽڙي، ميرپور خاص جي ڀرسان هڪ شهر آهي. هي ماڻهو لغاري بلوچ هو، جنهن کي ميرمحمد ٽالپر غريب حالت مان چاڙهي سردار ڪيو هو. هي اهو ساڳيو ماڻهو آهي جو مياڻيءَ جي لڙائيءَ کان ٿورا ڏينهن اڳ، پنهنجا ماڻهو وٺي، نصيرخان جي دربار ۾ ويو هو، جتي سڀ مير گڏ ٿيا هئا. هڪ هٿ ۾ ترار، دستار ۽ مردانو وڳو ۽ ٻئي هٿ ۾ پڙو ۽ چولي، کڻي مير کي چيائين ته انهن ٻن مان جيڪو وٺي سو پسند ڪري ۽ پوءِ اهو رستو اختيار ڪر. اهڙيءَ طرح بدبخت نصيرخان کي لاچار سرچارلس نيپئر تي مياڻيءَ ۾ حملو ڪرڻو پيو. لڙائي ۾ جڏهن سردار ڏٺو ته هاڻي اسان جي هار ٿي ٿي، تڏهن مير کي چيائين ته اجازت هجي ته ڇونڊ گهوڙيسوار وٺي وڃي انگريزن جي پٺيان ڪڙڪو ڪريان. نصيرخان صحيح ڪري ويو ته هن جي من ۾ ڇا ٿو وهي. سو اجازت ڏيڻ کان انڪار ڪيائين. تنهن کان پوءِ هو ڪليو ڪلايو ميدان ڇڏي ڀڄي ويو ۽ تيستائين ساهه نه پٽيائين، جيستائين ڪوٽ نه پهتو. هن جا هموطني اڃا تائين ڪيس لونبڙي يا ڪوپلي سڏيندا آهن ۽ سندس نالو انهن "سهڻن القابن" کان سواءِ ورلي ورتو ويندو آهي.

(٨) هي سراسر بهتان آهي. اهو واقعو هڪ اتفاقي گولو ڪرڻ جي ڪري ٿيو هو.

(٩) مشرقي ماڻهو سمجهي سگهن ٿا ته "گانڊو" لفظ ۾ ڪيڏي حقارت ڀريل آهي! مون کي انهيءَ ڪري مجال نه

آهي ته مان ان جو صحيح ترجمو ڪيان، تنهنڪري بدمعاش جي معنيٰ ڏيان ٿو.

(١٠) شيخ بهاؤالدين زڪريا، وڏي پايي جو سهروردي صوفي هو. هو قريش خاندان مان هو. هن جو خاندان مڪي کان لڏي خوارزم ۽ اتان ملتان آيو هو. هو ٥٧٨ هجري (١١٨٢ع) ۾ ڄائو هو ۽ ٧ - صفر ٦٦٦ هجري (١٢٦٧) ۾ وفات ڪيائين. هو نهايت پرهيزگار ۽ متقي هو. هن جي مطالعي، سفر، حج، معجزن، صفتن ۽ صالح اولاد جو ڊگهو قصو آهي. جنهن جي هت اپٽار ڪرڻ جو ضرور نه آهي. اهو "فرشتي" جي تاريخ جي ٻئي جلد ۾ تفصيل سان ڏنل آهي.

(١١) شايد ڪو ائين چوي ته هي وليءَ کي راضي ڪرڻ جو عجيب طريقو آهي. پر ماڻهن جو اعتماد آهي ته ولين جي قبرن کي وڏي طاقت آهي. ملتان جو سفر انهن ڏينهن ۾ اهڙو ڊگهو ۽ اڙانگو هوندو هو. جو مريدن کي ٻه کهڻو ڏوهه نٿو ڏئي سگهجي.

يورپي ماڻهن کي شايد اها ڳالهه عجيب نظر اچي، پر اها حقيقت آهي ته اهڙا پيا مثال به آهن. ملتان جي ماڻهن مشهور مرشد، شمس تبريز، ۽ ان کان به وڌيڪ مشهور "حافظ" کي پنهنجي شهر ۾ پورڻ لاءِ ماريو هو. جيڪو ماڻهو بيوقوفيءَ کان ڪو معجزو ڏيکاريندو آهي يا پرهيزگاريءَ جون نشانيون ظاهر ڪندو آهي ته افغان، هزارا، ڪيس ماري پنهنجي ملڪ پوريندا آهن.

(١٢) جاهل صوفي سمجهندا آهن ته ڪنهن اولياءَ جي گوشت يا رت چکڻ ڪري هوخود ڪرامت جا صاحب ٿيندا.

(١٣) ساموئي لفظ "سمن جي ڪوٽ" مان نڪتل آهي، جو ٺٽي جي پرسان ڪينجهر ڍنڍ تي هڪ قديم شهر آهي. ان کي عام طرح "ساموئي (يا سمن) جو دڙو يا ڀڙ" چوندا آهن.

ماموئيءَ جي معنيٰ آهي "آدمخور" يا "راز فاش ڪندڙ". "هفت تن" ۾ ستن ڏڙن ڏي اشارو آهي.

(۴) تماچي، سمن جي خاندان جو ٽيون حاڪم هو. سمن جي قوم سنڌ تي ٻن صدين کان وڌيڪ راڄ ڪيو. تماچيءَ کي عيال سميت مغلن قيد ڪري دهليءَ ۾ رکيو هو.

(۱۵) دهليءَ ۾ ٻه هوبهو اهڙي ڏندڪٿا مشهور آهي. چون ٿا ته پرٿوي راڄ، نانڪ جي مٽي مان لوهه جو ڪِلو ڪڍيو ته پنهنجو تخت وڃايائين. سنڌ ۾ ڪن مسلمانن، سنسڪرت ڪتابن جي فارسي ترجمن مان هندن جي ڏندڪٿائن، مذهبن ۽ علومن جو اڀياس ڪيو آهي. شايد اهوئي سبب آهي جو متيون ٻه ڏند ڪٿائون هڪٻئي مان مشابهت رکن ٿيون.

(۱۲) ڪجهه سال ٿيا ته ٻمبئيءَ جي فوج جي ڪئپٽن ڊيل هوسٽ (Captain Del Hoste of the Bombay Army) "ٻمبئيءَ جي جاگرافيڪل سوسائٽيءَ جي ڪارروائي" ("Transactions of the Bombay Geographic Society") ۾، انهن مان هڪڙو بيت نهايت اڻ صحيح صورت ۾ ڇاپيو هو. مون هي بيت ۱۸۴۴ع ۾ ٻُڌا هئا. مان سمجهان ٿو ته اها ڳالهه، ممڪن آهي ته سنڌ جي فتح کان پوءِ ايترو جلد ڪي به سٺا ٺهيل بيت، اهڙيءَ طرح عام ماڻهن ۾ پکڙجي ۽ مقبول ٿي سگهن ٿا.

(۱۷) اصل بيت هڪڙي عجيب دهقاني غير مهذب زبان ۾ لکيل آهن، تنهنڪري انهن جي لفظي ترجمي ڏيڻ جي ڪوشش ڪان ڪئي ويندي. بيت انهيءَ صورت ۾ ڏنل آهن، جنهن جي صورت ۾ اهي عام ماڻهو پڙهندا آهن. ۽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهن مان ڪيترا بگڙيل آهن.

(۱۸) مشرقي ڏندڪٿائن جي شائقن لاءِ اروڙ جي بند جو مشهور قصو ليفٽيننٽ پوسٽنس (Postons) جي ڪتاب "تحفة الڪرام" جي ترجمي ۾ ڏنل آهي.

(١٩) اهڙيون اڪثيون حافظي سبب، اسباب ۽ پيٽ جو يا عالمن جي اصطلاح ۾ قياس ۽ تقابل جو نتيجو آهن.

(٢٠) درهم سنڌ ۾ هڪ تمام خسيس رقم ڪي چئبو آهي، ان جي قيمت انڪل چار آنا آهي.

(٢١) پنجابيءَ ۾ اها ئي هڪ پيشنگوئي آهي ته اها گهڻو ڪري هندو چوندا آهن. هن جو چوڻ آهي ته اها گرن جي لکيل آهي.

"ستانوي ست چڏئي، اٺانوي هٽ تاڙ،
نوانوي نر جاڳسي، پورو سؤ جم جهڪار."

هتي هندن جي سنبت ڏانهن اشارو آهي. سنبت ١٨٩٧ برابر آهي ١٨٤١ع جي، جڏهين ميرن جو زور گهٽجڻ لڳو، پٺي سال انهن جون مصيبتون شروع ٿيون. ١٨٤٣ع ۾ هنن هار کاڌي ۽ پنهنجي بادشاهي وڃائي. ١٩٠٠ سنبت مطابق ١٨٤٤ع ۾ سر چارلس نيپئر اعلان ڪيو ته سنڌ ۾ هن کان پوءِ بندوق جو لڪائڻ وري ڪونه پڌڻ ۾ ايندو.

(٢٢) مطلب ته انهن ساکيوئي ڪم ڪيو جو برنيٽ چري ٿو ته الميرليرو ڪيو هوو.

(٢٣) پيشنگوئي هئي ته پرتپور، سواءِ واڳهوءَ يا سيسر جي ڪوئي ، وئي نه سگهندو. ڪنپيرمير جي معنيٰ آهي واگهن جو سرداو. ڪنپيرمير مشابهت رکي ٿو ڪمبرمير سان. انهيءَ مشابهت جي ڪري قلعيوارن جي دل هارجي ويئي ۽ شڪست کاڌائون.

(٢٤) منهنجو ننڍڙو نسخو انڪل ٽيهن صفحن جو آهي ۽ سهڻيءَ سنڌي ۾ ڪئي ڪتي مردود فارسيءَ ۾، لکيل آهي. جتي ڪي مشڪل اچار، بحر يا اصطلاح آهن، اتي رومن اکرن ۾ ترجمي سان بيت ڏنل آهن. مون انگريزيءَ ۾ لفظي ترجمي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهن مان ڪي بيت

مشهور سگهڙن، جهڙوڪ مير ٻهار ۽ ٻين جي ڪلام مان ذڪل آهن.

(٢٥) ڀنڀور جو قديم شهر، لاڙ ۾، وڳيجيءَ کان ڪهاري ويندڙ رستي ان جي سڄي ڀاسي وارياسي پٽ ۾ هڪ ٽڪريءَ تي آهي. چون ٿا ته شهر اصل سخت پٽ تي ٺهيل هو ۽ حاڪمن جي ڪڌن ڪرتوتن ڪري، خدائي قهر نازل ٿيس ۽ هڪ رات ۾ چٽ ٿي ويو. کنڊر ڏيکارين ٿا ته ڪنهن وقت اهو شهر آسودو ۽ وسندڙ هوندو. هاڻي ٻه برسات کان پوءِ ماڻهو رسڪا، زيور ۽ ڌاتوءَ جي برتنن جا ٽڪر لڀندا آهن.

(٢٦) يعني "پنهنجو گهر"

(٢٧) سرهاڻ يا عطر جا قسم.

(٢٨) هي ڪنڊيل ضمير جو قسم آهي، جو هتي پڪل صورت ۾ ڪم آندل آهي، انهيءَ جي ڪري معنيٰ وڌيڪ زوردار ٿيندي آهي.

(٢٩) ٻاٻيهي جو تفسير آهي. اهڙيءَ طرح پنهون کي پيار مان پنهل چوندا آهن.

(٣٠) هندن کي انهيءَ پکيءَ جو آواز اهڙو مٺو لڳندو آهي، جهڙو ايرانين ۽ يورپي لوڪن کي بلبل يا هزار داستان جو. مون کي ان جو آواز تيز يا مايوس ڪندڙ لڳندو آهي. پر شايد مان اهڙي وقت ۽ محبت ۾ ڪونه ٻڌو آهي، جو خاص طرح يادگيري ڏياري. ٻنڊت ان جو آواز ٻڌي گدگد ٿيندا آهن ۽ گيتا جا ٻچن ۽ شلوڪ ڳائيندا آهن.

(٣١) هي ذسخ مان عاشق ٽين جو نه، پر پريت نالو ٻڌي عاشق ٿيڻ جو مثال آهي. مشرقي انهيءَ نموني ۾ عاشق ٿيڻ جو خاص ذڪر ڪندا آهن. عرب چوندا آهن:

"والاذن قبل العين تعشق"

"اک کان اڳ ڪن عاشق ٿيندا آهن" ايراني وري اڪثر هن بيت جو حوالو ڏيندا آهن:

"عشق فقط اک ۾ پيدا نہ ٿيندو آهي، پر اڪثر ڪنهن مان بہ پيدا ٿيندو آهي."

مشرق ۾ ڪيترين ڪهاڻين ۽ قصا پڙها آهن، جن ۾ مثال ڏنل آهن تہ ماڻهو معشوق جو نالو ٻڌندي ئي عاشق ٿي پيا هئا. روز مره جي زندگيءَ ۾ بہ بعضي بعضي اهڙا واقعا نظر ايندا آهن، انهيءَ کان سواءِ اهو بہ ياد رکڻ گهرجي تہ هنن بيتن کي روحالي يا اندروني معنيٰ بہ آهي. انهن کي نہ فقط لفظي معنيٰ آهي، پر تمثيلي معنيٰ بہ آهن. هڪ سنڌيءَ جي نظر ۾ ٻنهون مان مطلب آهي ابدي شعاع، جيڪو انسان جي سيني ۾ آهي ۽ جو ڪنهن خاص اثر هيٺ اچي پڙڪي اٿي ٿو ۽ جيستائين اصلي نُور جي سرچشمي ۾ ملي جذب نٿو ٿي وڃي، تيستائين تڙپندو رهي ٿو. اهڙيءَ طرح بلوچ هڪ زائر آهي، جو دنيا ۽ ان جا ڏنڊا، خوشي ۽ غم ڇڏي ابد ڏانهن هلي ٿو. قديم يوناني ساهت جي ڄاڻڪن کي حڪمتدان ديوي ڊوٽيمس جي تقرير ياد ايندي، جنهن ۾ آرفيس ۽ يوريدائيس جي ڪهاڻيءَ مان اهڙي قسم جي اخلاقي نصيحت ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

(٣٢) معنيٰ اٿس دوستاني صحبت ۽ سنگت جو مزو، دوستاني مجلس ۾ راڳ جهڙو بہ هجي ضروري آهي.

(٣٣) اشارو آهي سوڻ يا سڳڻ ڏي ۽ جنهن جي معنيٰ آهي پکين ۽ جانورن جي وضع، آواز، اڏامڻ ۽ ٻين ڳالهين مان پيشنگوئي ڪرڻ.

(٣٤) اهو رواج انهن سڀني ملڪن ۾ اڃا آهي. پر نيپلس ۽ جنوبي يورپ کان ڪنهن بہ صورت ۾ وڌيڪ عام نہ آهي.

(٣٥) "اکين سان"- ايراني چون "بچشم" يعني تنهنجو حڪم اکين تي آهي. اک انسان جو سڀ کان زياده نازڪ عضوو آهي.

پڙهندڙن کي ائين نہ سمجهڻ کپي تہ شاعر شعر جي قانون جي خلاف ڪافي ۽ موزون سببن کان سواءِ معجزو يا ڪرامت ڏيکاري آهي. اهو واقعو سچڻ جي ڦلهڙائيءَ جي مقابلي ۾ سسئي جو ست ڏيکارڻ ۽ ڏٺيءَ جي درگاهہ ۾، جو دعا جو اثر ٿئي ٿو، سو ثابت ڪرڻ لاءِ ڏنو ويو آهي.

(٣٦) پنهور جي ماڻهن تي پنهنجي دولت ۽ اثر جو رعب ويهارڻ لاءِ.

(٣٧) مطلب اٿس تہ تون ڪهڙو پکي آهين، يعني ڪو وڏو ڏاڙيل آهين يا معمولي چور؟ وڏيءَ مائيءَ ڏٺو تہ پنهون بلوچ هو، تنهنڪري هن سان انهيءَ نموني ۾ ڳالهايائين ٿي.

(٣٨) مشهور آهي تہ هن ملڪ ۾ انهيءَ طبقي جا مرد، رهزن آهن ۽ زالون چالاڪ.

(٣٩) لفظي معنيٰ اٿس "پنهنجي ڪڏ ۾" آڏاڻو. جنهن کي فارسيءَ ۾ ياچاه چوندا آهن، تنهن جي معنيٰ آهي ڪڏ جنهن ۾ ڪوري پير رکي، ڪپڙو اڻندو آهي.

اهو بيت سخت توهين جوڳو آهي، ان ۾ هڪ معتبر عورت تي الزام رکيو ويو آهي تہ هوءَ ٿري يعني ٿر جي خسيس ماڻهوءَ سان لڳل آهي، جا نهايت گهٽ ذات سمجهي ويندي آهي.

(٤٠) پڙهندڙن کي مسلمانن جي سماج جا رواج ۽ رسمون خيال ۾ رکڻ کپن. اسان کي جيڪڏهن اها خبر پوي تہ عاشق کي بہ زالون اڳيئي گهر ۾ آهن ۽ ٽين تلاش ۾ نڪتو آهي تہ عشق جو اتيئي خاتمو ٿي ٿو وڃي، تنهنڪري هتي مڙس کي سندس رنگين مزاجيءَ لاءِ عتاب ڪونہ ڏنو

ويو آهي. پر اهڙا واقعا سنڌ ۾ عام ٿيندا آهن ۽ جيئن اڳي جيو ويو آهي ته انهن سڀني ڳالهين ۾ اندروني معنيٰ رکيل آهي.

(٤١) ڳاڙهي رنگ جو ٻاٽي، جنهن سان هندو وڏن ڏينهن تي خوشي ملهائيندا آهن. هتي ڏک جي نشاني آهي.

(٤٢) نئي اها شئي آهي، جنهن کي اطالوي ٻوليءَ ۾ فيوماوا (Fiumara) چوندا آهن. مطلب اٿس ٻهاڙ مان نڪرندڙ نهر جا اڪثر سڪل هوندي آهي، پر ٻن-ٽن ڪلاڪن جي برسات کان پوءِ خوفناڪ رفتار سان وهندي آهي. ايرين (Arrian) پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته سڪندر (اعظم) جي لشڪر کي ڪنهن نئي جي ويجهو ڇانوڻي هڻي ويهڻ جي ڪري سخت نقصان پهتو هو.

(٤٣) ڪوراڙ ۽ لوهر ٻلائن جا مشهور قسم آهن.

(٤٤) هن بيت جو صحيح ترجمو ڪرڻ ڏکيو آهي. لفظن جي ظرافت ۽ مضمون جي بلند خيالي شاهه جي رسالي جهڙي آهي.

(٤٥) لوڙهه، هڪڙي قسم جي قبر آهي. سنڌ، ڇنبو آهي ڪنهن جاءِ کي، جتان ويهي ملڪ جو نظارو ڏسجي.

(٤٦) مسلمانن جو ايمان آهي ته جيڪي پرهيزگار مرن ٿا، تن جون قبرون ڪشاديون ۽ روشنيءَ واريون هونديون آهن. هو فقط ننڊ ۾ هوندا آهن ۽ همن جا لاش گنهگارن جي لاش وانگر نڪي مٽل هوندا آهن، ۽ نه خراب ٿي ويندا آهي.

(٤٧) هي قصو ڏکيو آهي، تنهنڪري ان جو اختصار ڏنو ويندو. هي افسانو سنڌ جي سڀني افسانن کان وڌيڪ مرغوب آهي. مارئيءَ جي واتان، جي جذبات ۽ ڪلاما نڪرن

ٿا، سي نازڪ خيالي ۽ رقت آميزيءَ ۾ بني ڪلب جي ميمونه (معلويه جي بدوي زال، يزيد جي ماءُ) جي پرلطف امنگن کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه آهن.

سانگي، هڪ سنڌي قوم آهي جا عمرڪوٽ جي ويجهو رهي ٿي. مارئيءَ جي معنيٰ آهي، مارو قوم جي ڇوڪري. مارو هڪ خانہ بدوش قوم آهي جا ملير ۽ ٿر جي آسپاس رهي ٿي.

(٤٨) ٿر جي ماڻهن ۾ رواج هوندو آهي ته هو ڇنيءَ رات جوتشي گهرائي، ٻار تي نالو رکندا آهن.

(٤٩) هي سمورن ظرافت ۽ دلسوزيءَ کان خالي نه آهن. انهن ۾ هڪ دو - دستي سنڌي ريٻار ۽ سندس شغلن جو مارئيءَ جي اقامت سان مقابلو ڪيو ويو آهي. انهن ۾ ٿر سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ جي صحيح تصوير ڏني ويئي آهي. ڳوٺن ۾ جتي وڃبو اتي ڏسبو ته ماڻهو ٿلهو سٽ وٺندا آهن، جن سان ڪوري سادا ڪتا ۽ اهڙيون ٻيون شيون ٺاهيندا آهن. هت شعر ۾ ريٻار جي ٻانهن ۾ اُن جي ويڙهي آهي ۽ هٿ ۾ ڏاڳي ٽڪر انس، جنهن جي پچاڙيءَ ۾ هڪ ننڍو پٿر يا پتر ٻڌل آهي، ان لاءِ ته ڏاڳي کي ڦيرائڻ ۽ وٽ ڏيڻ ۾ سهوليت ٿئي.

(٥٠) دودو، سومرن جي قوم جو حاڪم هو. هو سنڌ جي تاريخ ۾ پنهنجي شجاعت سخاوت کان مشهور آهي.

(٥١) هي هڪ اصطلاح آهي، ان جي لفظي معنيٰ نه ڪڍڻ کپي.

(٥٢) نڪن ۾ مٺو نڪ، جيئن ڍنڍ جي جهنگلي گلن ۾ ڪنول جو گل مٺو ٿيندو آهي.

(٥٣) موچارو ملير، عمرڪوٽ جي پرسان هڪ علائقو آهي، جو سنڌي شعر ۾ انهيءَ ويران ملڪ جو بهشت سمجهيو ويندو آهي.

(٥٤) ڪنگو هڪ قسم جو گاڙهو رنگ آهي، جو زالون گهڻو ڪم آڻينديون آهن. اهو هڪ ننڍي سهڻيءَ ديليءَ ۾ وڪيو ويندو آهي. شاعر چوي ٿو ته نينگر رنگ ڪان به وڌيڪ روشنائيءَ واري آهي.

(٥٥) لفظي معنيٰ اٿس "ماءُ". ڏيءُ ڪي پيار مان 'ماءُ' چئبو آهي، اهو محاورو اسان ماڻهن کي اهڙو خوشگوار نٿو لڳي.

(٥٦) پوشاڪ جي ڪري.

٥٧) مائي هيڪي هنتي هٿي ٿي، ۽ پاڻ کي هڪ غير مرد جي پلمت چنبي کان بچائي ٿي ۽ اهڙيءَ طرح هوءَ پنهنجي حياءُ شرم ۽ شرافت جو اظهار ڪري ٿي. هيور لفظ شايد امور جي بگڙيل صورت آهي ۽ سنڌي شعر ۾ هميشه سومرن جي گهرائي جي حاڪمن جي باوي ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي. گهوٽيتي جي معنيٰ هي چاچيائي گهوٽ. جي اهو لفظ هتي پيار مان ڪم آندل آهي، پوئينءَ مصرع جو مطلب آهي ته عمر کي جڏهن مارئيءَ پاڻي پيڻ لاءِ ڏنو تڏهن هو اهڙو خوش ٿيو جو پاڻي هاوي، قرب جي ڪري، مارئيءَ جي خوشيءَ لاءِ ٿي کان دعا گهريائين. اها تمثيلي معنيٰ آهي، وچ - ايشيا ۾ دستور آهي ته جڏهن ڪوبه ماڻهو، خاص ڪري عورت يا پار، ٻئي کي پاڻي ڏيندو آهي، تڏهن پيڻ وارو هن کي دعا ڪندو آهي.

(٥٨) اهي پير نر ۾ پنهورن جي علائقي ۾ پوريل آهن. انان جا مال وارا انهن کان دعا گهرندا هن.

(٥٩) اهي بيت سنڌي شعر جي تجنيس ۽ قافيي جو هڪ نمونو آهن. پهرين ۽ ٻيءَ مصرع جي "پار" سان ملن ٿا.

(٦٠) مجاور اهو آهي جو ڪنهن مقبري درگاهه يا وليءَ جي آستاني جي خدمت ۽ سنڀال ڪري.

(٦١) سنڌ ۾ خراب چال جسون عورتسون فقيرن سان آزاديءَ سان ڳالهائينديون آهن. هو فقيرن کي ائين ڪري ڏسنديون آهن، جيئن اڳئين زماني ۾ يورپ جون زالون پادرين کي ڏسنديون هيون. مارئي ڪڏ ڪري سهيلين کي چوي ٿي ته اچو ته اسان ۽ فقيرن جي صحبت ۾ هلي دعا وٺون. هن کي خاطري ڏيارڻ لاءِ ته فقير سندس عاشق نه آهي، ڪيس پاڻ سڏي ٿي. افسوس آهي ته ”يار کي منهن تي ادا سڏڻ“ جو بڇڙو رواج، سنڌ ۾ به آهي.

(٦٢) ”نواري“ لفظ جو هتي ”آزاد“ ترجمو ڪيو ويو آهي. ان جو مطلب عربي لفظ ”مجرد“ جهڙو آهي ۽ ان جي معنائون اٿس: هڪڙو بي لغام ڇڙواڳ، ٻيو دنيا جي ڏيک ويک ۽ اجاين ڳالهين کان پري.

(٦٣) هي عشق جو جذبو يورپي ماڻهن کي شايد ڏکيو لڳي، پر مشرق ۾ اهو انساني فطرت جي خلاف ڪونه سمجهيو ويندو آهي.

باب پنجون

(١) پروفيسر ايچ ايچ. ولسن (Professor H.H. Wilson)
هندن جي ناٽڪ جي مرشتي تي جو ڪتاب لکيو آهي ان ۾
هن انهن ٻنهي جي وچ ۾ تفاوت ظاهر ڪري ڏيکاريو آهي.

(٢) راجپوت راٺوڙن مان راٺو انهيءَ قوم سان هو ۽
سوڍن جي پاڙي جو هو، جي عمرڪوٽ ۽ ٿر جي آسپاس
گهڻي تعداد ۾ رهن ٿا ۽ ملڪ جا موروثي سردار آهن. ميرن
جي حڪومت ۾ انهن جو چڱو مڙس، آسپاس وارن ڌنارن کان
ڍنڍري وصول ڪندو هو ۽ هن سان ڪنهن به قسم جي
دست اندازي نه ڪئي ويندي هئي.

(٣) هندو ڌرمي پيشن کي سامي يا سوامي چوندا آهن.
هنن کي خوش اخلاقيءَ ڪان "بابو" به سڏيو ويندو آهي.

(٤) ڪاڪ هڪ درياهه جو نالو آهي، جو عمرڪوٽ
جي ڀرسان وهندو هو، پر هاڻي ڦٽي ويو آهي. ان جي
ڪناري تي هڪ پراڻي شهر ۽ مومل جي محلات يا ماڙيءَ
جا نشان آهن.

(٥) شاعر جو نالو.

(٦) سَري يا سَرڙي سونن موتين جي ڪنٺي جا هندو
ٻڪياري پائيندا آهن. هيءَ مصرع ۾ اشارو آهي دوائن رستي
نج سون کي وڌيڪ صفا ڪرڻ جي وڻندڙ طريقي ڏانهن،
جو سون جي رنگ کي وڌيڪ تکو ڪندو آهي. پوُنر هڪ
وڏو ڪارو مکو آهي، جنهن جو هندي شعر ۾ بار بار ذڪر
ايندو آهي. هتي ڏيکاريل آهي ته جيتوڻيڪ پوُنر لاءِ هزار
باغيچا مفت ڪايل آهن ته به هو هي غنچا پسند ڪري ٿو

۽ انهن لاءِ ڪاڻ، قيمت ڏيڻ لاءِ تيار آهي. هن شعر ۾ شاعر جي نازڪ خيالي البت حد کان لنگهي وئي آهي.

(۷) لڏائو، عمرڪوٽ جي پرسان هڪ شهر هو جو هاڻي ڊٺي ويو آهي.

(۸) ڪشمير جا فقير هن ملڪ ۾ حق تي بيحيائيءَ ۽ تنگ ڪرڻ لاءِ مشهور آهن.

(۹) سنڌ ۽ ٻين ڪيترن ملڪن ۾ مبالغو، بلاغت جي انتها ڪري ليکيو ويندو آهي.

سيلاني فقير جي تصوير نهايت صحيح ۽ سچي آهي. حسين ڪيڏي هن ڪي ڦري فقير ڪري ڪڍي ٿي. ملڪ ڇڏيو وڃي ٿو ته هو لاچار ٿي پنهنجو مذهب بدلائي هندو به ٿيو هو. مگر هي هڪ استعاره يا شاعرائي صنعت آهي. سري ۾ شڪارپور، زالن جي مڪر ۽ مردن جي لاپرواهيءَ لاءِ مشهور هئي. ۱۸۴۵ع ۾ مون هڪ اهڙو واقعو شڪارپور ۾ ڏٺو هو. جون ٿا ته ڪيترا افغان ۽ ٻيا واپاري جي پنهنجي ملڪ کان گهوڙا ۽ ميوو وڪر کڻي آيا هئا، تن جي سنڌ جي دلربائن اهڙي حالت ڪئي هئي جو فقيرائو ويس ڪري مدهوش ٿيا گهمندا ٿي وتيا.

(۱۰) نالا مومل جي حسن سهلين جا.

(۱۱) سنڌ ۾ اوطاق ان جاءِ کي چوندا آهن، جتي مرد رهندا آهن. ان ۾ زالن جا ڪمرا ڪونه هوندا آهن.

(۱۲) مانيءَ کي پڌائي ٿو ته مان پانولي نه آهيان. مشرق ۾ پانولين کي اهڙيءَ بچان سان ڏٺو ويندو آهي، جهڙو اسان وٽ درزين کي. هن گهوڙي کي آن انهيءَ لاءِ ڏنو ته هو ڏسي ته مان ٻين همراهن کان ڪيترو وڌيڪ سياڻو آهيان.

(۱۳) هي مصرعون اصطلاحي آهن ۽ ڏکي معنيٰ ائن. منشي چوي ٿو ته "ڪا مَ هل" شاعرائي صورت آهي،

"ڪامڻ هلندڙ" يعني پيادي هلندڙ عورت، جي- واٽيون ڏوليءَ ۾ يا اٺن تي هلنديون آهن. انهن لفظن جا پهاڻ اڪر ڪيا ويا آهن.

(١٤) سنڌ ۾ مجلس جو صدر هڪ ڪٽولي تي ويهندو آهي، جنهن جي مٿان غاليچو وڇايل هوندو آهي. ان تي بعضي وهاڻا هوندا آهن بعضي نه.

(١٥) پؤنر هن جي خوشبوءِ تي مست ٿيو هو.

(١٦) "مت پٽيرو" يعني جنهن کي مت ڍنگ يا رنگ هجن. مطلب اٺس گوناگون يا خوبصورت ماڻهو.

(١٧) ڍاٽ، عمرڪوٽ جي ڀرسان هڪ علائقو آهي. آتان جي ماڻهن کي ڍاٽي چوندا آهن.

(١٨) هن مصرع ۾ ڪواٽ يا ڪنواٽ جي معنيٰ آهي ننڍو اٽ، "گورو" اٺ جو ٻچو ۽ "چٽ" اٺ جو اهو ٻچو، جنهن کان کير ڇاواڻي ڇڏايو ويو هجي. ميو ۽ ڏاگهو وڏن اٺن کي چئبو آهي. "ڪيرو" ٽن ورهين کان ننڍو هوندو آهي. "دوڪ" ٽن ۽ ڇهن ورهين جي وچ ۾، ڇهن ورهين کان پوءِ باقاعدي اٺ ٿيندو آهي.

(١٩) هت "هل"، "ڪرهل"، "ترهل" ۽ "مومل" جا پوئيان حرف صحيح شد ڏئي پڙها ڪيا ويا آهن. "ڪرهل" پيار پريو تخفيف آهي ڪرهي جو، "ترهل" جي معنيٰ "ڪولاب" يعني هيٺاهين زمين جتي گهڻو گاھ ۽ آبادي هجي، "ناڪيل" يا "ناگيلي" هڪ ول آهي جا اٺ شوق مان کائيندا آهن.

منشي چوي ٿو ته چندن ڪنهن وڻ جو نالو آهي يا صندل معنيٰ اٺس جو هڪ شاعراڻو مبالغو آهي.

(٢٠) ذليل نيزاري جي نشاني.

(٢١) ٽنهنڪري هي قصو مهٽي ۽ ميهار جي نالي سان مشهور آهي. ميهار جو نالو گمنام آهي. ميهارن جي هت

ساڳي حيثيت آهي جا اسان جي طبعي شعر ۾ ريڊارن جي هوندي آهي. هو ٻانسري يا نڙ وڄائڻ ۾ ڀڙ هوندا آهن. سنڌ جي ٻانسري يا نڙ ۾ فوٽ ڏکيو هوندو آهي ۽ چار ٽنگ هوندا اٿس. ان مان ٻين جهڙو آواز نڪرندو آهي. پر ماڻهن کي نڙ جو آواز ايترو پسند آهي، جو هو ڪلاڪن جا ڪلاڪ ٻڌندا آهن، ته به نه ٿڪبا آهن. پري کان رات جو خاموشيءَ ۾ آواز ڏاڍو لڳندو آهي ۽ هروڀرو اٿوندڙ نه هوندو آهي.

(٢٢) چاڪاڻ ته جيستائين هن جي هڪڙي سان سچي محبت هئي، تيستائين هن کي روحاني عشق جي طاقت سڀني پوشيده خطرن کان بچايو ٿي. اطالوي شاعر، هوريس، لکي ٿو ته ڪيس جهنگ ۾ پنهنجي معشوق جا گيت ڳائيندي ڪنهن مخفي طاقت هڪ بگهڙ جي حملي کان بچايو هو.

افسوس سان ظاهر ڪرڻو ٿو پوي ۽ ڪيترا قصا ثابت ڪن ٿا ته اها غيبي مدد مجازي ۽ نه روحاني عاشقن کي ملندي آهي.

(٢٣) اصل ڪتاب ۾ لکيل آهي " تَنَ مَنَ سوهڻي" جو مانيءَ جي نالي تن "جڳت" آهي. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته سهڻو سنسڪرت لفظ سوڀن يعني حسين مان نڪتل آهي ۽ ساڳي معنيٰ رکي ٿو.

(٢٤) شرم، يعني مردارن جون زالون ۽ ٻار.

(٢٥) انهن حالتن جو مختصر بيان "تحفةالڪرام" ۾ ٤٠ صفحي تي ڏنل آهي. پٽن جي اتهاس ۾ وڌيڪ تفصيل ڏنل آهي، پر انهن ۾ تاريخي واقعو هميشه صحيح نه هوندا آهن.

(٢٦) شيڪسپيئر جي ڊڪشنريءَ ۾ عاشقن جا نالا "هيرو ۽ ليئنڊر" ڏنل آهن. نالا آواز ۾ البت هڪجهڙا لڳن ٿا. پر افسانن ۾ هڪڙي سان مشابهت ڪانه ڪانهي آهي. رانجهي کي ويڙهه ۾ سڏيو ويو آهي. رانجهو ۽ سندس معشوق

ٻاڻ ڪي ڪيترن نالن ۾ ذاتين سان سڏائين ٿا. ملڪ جي جدا جدا حصن ۾ ڪهاڻي مختلف نمونن ۾ ٻڌائي ويندي آهي. مون ڪهاڻي ائين ڏني آهي، جيئن لکڻ ڪان ٻڌي اٿم.

(٢٧) چاڪاڻ ته هن ڪي عشق ڪان سواءِ دنيا جي ڏک سک جي ڪابہ خبر ڪالهہ ٿي ھوي.

(٢٨) مائيءَ جي رضا جي نيشاني، ايران ۾ ڳاڙهي رنگ جي چني عاشق لاءِ ڪاميابيءَ جو سنيهو هوندي آهي.

(٢٩) هير جي مڙس جو نالو.

(٣٠) فارسيءَ ۾ گل سرشوئي ۾ ڏيءَ ۾ ميٽ سڏبو آهي. ان ۾ تيل سرهاڻ وجهي وارن ۾ ڏن ڌوئڻ لاءِ ڪم آڻيندا آهن. سعدي گلستان ۾ نهايت چيدن لفظن ۾ ميٽ جو ذڪر ڪيو آهي.

مائيءَ جو هت مطلب آهي ته جتي رانجهو وهنتو آهي اتان ميٽ کڻي مان پنهنجن مشڪين وارن کي لائينديس. اها رانجهي جي عزت افزائي آهي.

(٣١) لني جي پرسان ڏٺل قبن مان لڳ اچا مضبوط عمارتن جا نشان آهن.

(٣٢) اهي ڪوه اچا آهن. عام ماڻهن جو خيال آهي ته ڪوه پهاڙ ۾ ديون جي هٿان کوٽايا ويا هئا.

(٣٣) مان پانيان ڏو مل محمود جي قبر، حيدرآباد جي قلعي ويجهو، شاه مڪي جي ٽنڊي يا ڳوٺ ۾ آهي.

باب ڇهون

(١) اڪثر ڇٽن ورهين ۽ ڇٽن مهينن جي ڄمار ۾ چوندا آهن ته انهيءَ کان اڳ حافظو پورو نه هوندو آهي.

(٢) افسوس آهي ته اهڙا اسڪول ڪونه آهن جتي ڪاڏي پيتي جو انتظام هجي.

(٣) سواءِ جمعي ۽ ٻين ڏڻن جي.

(٤) ڇهڙوڪ: پڳ، پهراڻ، سٿڻ، لونگي ۽ رومال سميت خلعت ۾ اهي پنج شيون هونديون هيون.

(٥) آخوند کي خرچي ڏيڻ جو هي رواج تمام خراب آهي ڇاڪاڻ ته هونئن ختاب يا علم پڙهائڻ کان هميشه انڪار ڪندو آهي، جيستائين لوازمو نه ملندو اٿس، جڏهين جمعي ڏينهن نذراني جا پنجي پئسا نه مليا ته ڇوڪر جي موڪل وئي. ٻقر، فطر ۽ برات جي ٽن وڏين عيدن تي ڪنهن رنگين پني لڪر تي پنجي بيت لکي، ڇوڪرن کي ڏيندو آهي، جنهن لاءِ ڪيس ڇٽن آنن کان هڪ رپيي تائين ملندو آهي. انهيءَ ڪاريگري جي ڪري عيدي چوندا آهن. عيديون اڪثر پٽ تي ٽڪبيون آهن، جيئن ولايت ۾ سهڻو پرت پٽ تي اٽڪائي ڇڏيندا آهن. ساڳئي وقت ياد رکڻ کپي ته استاد کي هڪ هڪ شاگرد کان مهيني ۾ اٺن آنن کان وڌيڪ ڪونه ملندو آهي. تنهنڪري هن کي نذرانن مان پورائو ڪرڻو پوندو آهي.

(٦) ڇهڙوڪ قرانشريف جون ننڍيون ننڍيون آيتون، جي روز نماز ۾ پڙهبيو آهن. ۽ ٻيا بيت ڪن خاص مضمونن تي. انهن مان ڪي قابليت ڏيکارين ٿا. پر ايتن جو مضمون معمولي ۽ نا موافق آهي. مثلاً هڪڙي بيت ۾ هڪ چڱي ڪاني يا

ڪلڪ جا پنج ست (س) ذيل آهن: ١— سنهي هٿ ڪٽي. ٢— سلير يعني پوري. ٣— سرخ. ٤— سڻين. ٥— سيڪ يعني پوري پڪل.

(٧) فرحي، سخت ۽ صفا ڪاليءَ جو سنهو تختو. ان کي ڳاڙهو، ڪارو، سائو يا زردو رنگ ڏيندا آهن. مس ۾ ڪا معدني يا ڌاتوءَ جهڙي شئي ڪانه هوندي آهي، جنهنڪري سولائيءَ سان ميساري سگهبي آهي. تختي کي آلي مٽيءَ جي سنهي پوچي ڏيندا آهن. بعضي بعضي لوهه جا پڙچ به ڪم آڻيندا آهن. جڏهين شاگرد کي قلم جي مشق ٿي ويندي آهي، تڏهين هو فرحي ڇڏي دفتري ڪم آڻيندو آهي. دفتري ڪاغذ جي ٿهيل هوندي آهي، جا ٽامي سڀي ڪم سان ڳنڍيندا آهن ۽ مٿان لوهه جي سوري سان اسو ڪندا اٿس ته جيئن ميري ٿئي ته وري ڌوپي سگهي.

(٨) انهن فضول ڳالهين لاءِ سنڌين کي ڏوهه نه ڏيڻ کپي. اهي عربن وٽان شروع ٿيون. عرب قوم کي حد کان وڌيڪ تعظيم ملي آهي، جنهنڪري ان جو دماغ ڦريل آهي.

(٩) ڏسو باب ٿيون.

(١٠) هي ڪتاب انهن پورهي عالمن لاءِ ڪارائتو آهي جي سنڌي سکڻ گهرن ٿا. ان ۾ عربي ۽ فارسي لفظ گهٽا آهن جنهنڪري پڙهڻ ۾ سهولت ٿئي ٿي. ان جي طرز سليس، پڙ الفاظ ۽ غير مصنوعي آهي.

(١١) اهڙا قصا ساريءَ دنيا ۾ هڪجهڙا آهن، تنهنڪري پڙهندڙ آسانيءَ سان سمجهي سگهندا ته عاشق سڀ جواب ڏئي نه سگهيا، تنهنڪري گهات ڪيا ويا. قديم زماني کان وٺي ڏنو ويو آهي ته ڳجهارتون بلڪل سليس ڏنيون وينديون آهن. مطلب شايد اهو آهي ته اهڙن ماڻهن جي قسمت تي رحم نه کائجي، جن وٽ عقل جو ڏيوالو آهي.

(١٢) خود ايران ۾ ماڻهو ”جامي“ يا ”نظامي“ جي شرح مدد کانسواءِ ورلي پڙهندا آهن. ”حافظ“ ايران جو ڪهڙيلو شاعر آهي. ماڻهو هن جا غزل ايترو ته ٻڌندا ۽ پڙهندا آهن جو هو اهي سواءِ ڪنهن ٻيءَ مدد جي سمجهي سگهندا آهن.

(١٣) مدرسي جو احوال جو مون هت ڏنو آهي، سو مون کي هڪ مڪاني ماڻهوءَ ڏنو هو جو جوانيءَ ۾ متعلويءَ [مٽارين] ۾ پڙهيو هو. مون کي ان جي حقيقت ۾ گمان رکڻ لاءِ ڪوبه سبب ڪونه آهي. ڪيپٽن هئملٽن، جنهن ١٧٤٤ع ۾ سفر ڪيو هو، سو لاڙ بنسبت لکي ٿو ته ”ٺٽي جو شهر فقه، تحقيق جي علم ۽ سياست جي تعليم لاءِ مشهور آهي ۽ اتي انهن علومن جي تدريس لاءِ چئن سوَن کان به زياده مدرسا آهن.“

(١٥) هرڪو شاگرد تبرڪ لاءِ آخوند وٽ درس شروع ڪندو هو.

(١٦) مون ٻڌو آهي ته مٽياريءَ جي مدرسي ۾ ويهه حجرا هوندا هئا. جن مان هر هڪ ۾ ٽي يا چار طالب رهي سگهندا هئا. رات جو مدرسي جا دروازا بند ڪندا هئا ۽ ڪنهن به ڌارئي مرد يا عورت کي ان ۾ رهڻ جي اجازت ڪانه هوندي هئي. وڏا طالب شهر ۾ مسجد ۾ رهندا هئا. انهيءَ ڪري گهٽ فساد ٿيڻ جو امڪان هوندو هو، جاڪاڻ ته هت شهرن جي وچ ۾ اسان جي يونيورسٽين کان به وڌيڪ ڪشيدگي هوندي هئي.

(١٧) هي دين تي ٻڌل شرعي سزا هئي، تنهنڪري ان ۾ ڪو عجب ڪونه سمجهيو ويندو هو. ڪٽر وهابي، پنهنجي جماعت جي مردن خواهه عورتن کي روز جي نمازن تي دير مان اچڻ جهڙي معمولي سهوَ لاءِ به باقاعدي تازيانا

هئندا هئا. هرهڪ ڏڪ تي تازياني هڻڻ وارو چوندو هو "توبهہ" ۽ ملازم "ياالله".

(١٨) هنن ڪتابن جي خوبين تي تنقيد ڪانہ ڪئي ويندي. مسلمانن جي مختلف قومن وٽ زبان جي مطالعي ۽ ديني علومن تي ڪتاب آهن، انهن جي جدا تفصيلوار احوال لکڻ جو مون ارادو ڪيو آهي.

(١٩) ان جو مخالف آهي. صرف ڪبير يعني فعل جو گردان، صورت صيغي ۽ زمان مان.

(٢٠) ڪئپٽن لاڪيٽ جا چوايل ٻہ ابتدائي رسالا، ڪلڪتو ١٨١٤ع.

(٢١) ماڪئي مصنف جو ترڪيب تي اهڙوئي مشهور ڪتاب، ورلي پڙهيو ويندو آهي.

(٢٢) جنهن ذهن ورهين جي چمارڪان اگي صرف و نحو، ترڪيب، منطق ۽ علم موجودات تي نهايت سنجيدا ۽ صحيح پيماني تي ڪتاب لکيا هئا.

(٢٣) هي ٻہ ابن حاجب جو آهي. هن جو فارسي شعر ۾ ترجمو آهي جو بعضي بعضي ڪم آندو ويندو آهي.

(٢٤) اهو نالو هن ڪتاب تي انهيءَ ڪري پيو آهي، جو ان مان جيڪي حوالا ڏيندا آهن، انهن جي اڳيان قال (هن چيو) جو لفظ هوندو آهي. ۽ انهن جي شرح "اقل" يعني "مان چوان ٿو" جي لفظ سان شروع ٿيندي آهي.

(٢٥) "اڌ ڏينهن" ۽ "سڄي ڏينهن" جو ڪم.

(٢٦) جهڙن اڳي يورپ ۾ هوندو هو. مسلمان فقيہ، ٽن بنيادي اعتقادن جي اصول ۾ ايمان رکندا آهن:

١. قران يعني وحي.

٢. سنت. يعني رسول ڪريم جي ثابت ٿيل قدمن تي هلڻ، جنهن تي وحي نازل ٿيو آهي ۽ جو معصوم آهي.

٣. اجتماع، يعني پيغمبر صلعم جي اصحابن جو ڪنهن راءِ تي اتفاق ڪرڻ يا فقه جي امامن جو گڏيل فيصلو.

چوٿون، قياس آهي جو مٿين ٽن جي تابع آهي، مطلب ته الله جي ڪتاب، رسول ڪريم جي سنت يا اجتماع جي روشنيءَ ۾ ڪي مسئلا رلي، انهن جو فيصلو ڪيو ويندو آهي، جن جو اصل مٿين ٽن اصولن ۾ موجود هوندو آهي.

(٢٧) افغانستان، ايران ۽ عربستان، خاص ڪري ان جي جنوبي حصي ۾ حفص ڪان وڌيڪ ورش جو رواج آهي.

(٢٨) حافظ جو پيشو مذهبي نقطہ نگاهہ ڪان معتبر سمجهيو ويندو آهي ۽ ڪيترن حديثن ۾ ان جي فضليت ڄاڻايل آهي. اهو ضروري نہ آهي تہ حافظ کي قرآن شريف جي لفظن جي معنيٰ ۾ اينديءَ هجي.

(٢٩) فارسي ٻوليءَ ۾. ان جو سنڌيءَ ۾ بہ ترجمو ٿيل آهي.

(٣٠) مشرق ۾ هرڪو معتبر ماڻهو ٿورو گهڻو حڪمت جو علم ڄاڻندو آهي. حڪمت جو پيشو محرر جي پيشي ڪان پوءِ ٻيو نمبر معتبر لکيو ويندو آهي. حڪمت جو علم اهڙو تہ معتبر سمجهيو ويندو آهي، جو شاهي خاندان جا ماڻهو بہ شوق سان طب جا ڪتاب مطالعو ڪندا آهن.

(٣١) سترهن يا ارڙهن مشهور ڪتاب آهن. آءٌ انهن جا نالا ڪونہ ڏيان، ٿو جو مون اهي ڪونہ پڙهيا آهن ۽ انهن ۾ جا لکيل آهي، تنهن بنسبت ڪجهہ چئي ڪونہ ٿو سگهان.

(٣٢) تنهنڪري هر دوا جو پوريون وزن، حڪيم يا ڪنهن خانگي نوڪر کي پيارينداهئا. جڏهن اهو تجربو نوڪر تي ڪيو ويندو هو، تڏهن هو هميشه حڪيم ڪان انعام گهرندو هو.

جــي انعام نہ ملندو هوس تہ دانهن ڪندو هو تہ ”دوا مضر آهي“ يا چوندو هو تہ ”بس، حڪيم مونکي زهر ڏنو آهي، مان ڪين پيئندس.“ تنهنڪري حڪيم خوشيءَ سان پنهنجي اجوري جو حصو اڳواٽ ڏيندو هو، جي اُهو نٿي کيائين تہ مورڳو سر تي وِهس.

(٣٣) هو نسخو اڪثر پاڻ پڙهندو هو. ٻاريءَ کي ڏيندو پسو تہ ولندو رهيو.

(٣٤) ايران جون زالون چونديون آهن تہ ويم جا جهڪي مرض آهن، تن لاءِ هڪ جن“ جوابدار آهي. ان جو نالو شايد ال“ آهي.

(٣٥) مثلاً نادرشاهہ جي وفات جي تاريخ ”نادر دزدڪ رفت“ مان ڪڍندا آهن. آءٌ جيڪر ”نادر اعظم“ لکان، پر هڪ مشهور مصنف هن کي ايراني ڌاڙيل ڪري سڏيو آهي تاريخ ڪڍڻ وارو، نادرشاهہ تي ڪيڏو نہ نامهربان آهي!

فارسيءَ جي طالب علمن کي ياد رکڻ کپي تہ ابجد جي تاريخ ۾، خصوصاً جي اها شعر ۾ هوندي آهي، تہ ٻي معني اصطلاح ڪونہ ڪم آڻيندا آهن، جونس جي گرامر ۾، جي مصرعون ذيل آهن، سي ابجد جا خاص سٺا مثال نہ آهن.

(٣٦) قرآن شريف حفظ ڪيو ويندو آهي. اهڙو ماڻهو جنهن کي سڄو قرآن شريف ياد هجي، ان کي حافظ ڪوٺيندا آهن.

(٣٧) جنمپتري ۽ ٽيپڻي تيار ڪرڻ جي ارادي سان.
جنمپتري هرهڪ هندو ٻار لاءِ ضروري آهي. هن جي عمر جو حساب ڪتاب ان ۾ لکيل هوندو آهي ۽ هو هميشہ ان جي صلاح تي هلندو آهي. ان جي قيمت اُن ڪان ويهن رپين تائين هوندي آهي. جنمپتري ڪاغذ جي ڊگهيءَ پٽيءَ جا پٽين تي صفا ٺلهن ديوناگري اکرن ۾ لکيل هوندي آهي ۽

انهن تي ستارن جي جوڙ ۽ صورت، گرهڻ ۽ اهڙين ٻين اهم واقعن جون شڪليون نڪتل هونديون آهن. ماڻهوءَ جي عمر، عادتون، ميل ۽ مزاج سڀ ان ۾ ڄاڻايل هوندا آهن. مطلب ته هن جي ڄمار ۾ ڪو اهڙو واقعو ڪونه ٿيندو، جو جنمپتريءَ ۾ (واقعي ڪان پوءِ) نه ليندو.

ٽيڻو ٻه جنمپتريءَ وانگر ٺهيل هوندو آهي. اهو مسلمانن جي "تقويم" وانگر هڪ قسم جي جنتري آهي. ان ۾ يوگ جو مدو، نکشتر، تٿ، وار ۽ علم هيئت مطابق وقت ڏنل هوندا آهن. اهو پڃتي وغيره ۾ ڪم ايندو آهي.

(٣٨) ڏکيا حساب ڪونه ايندا اٿن. هو فقط جمع (جوڙ)، ڪوڙا يا ضرب جا اصول چڱيءَ طرح ڄاڻندا آهن. هو چوويهن کي چوويهن سان ضرب ڪري سگهندا آهن ۽ اهڙيءَ طرح ٻين علمن جي ڪسر پوري ڪندا آهن.

(٣٩) سا ڳئي وقت ايترو چوڻ واجب آهي ته سنڌ جا هندو ٻولين سکڻ ۾ پڙ آهن. حسابن ۽ انگيءَ ڪان پوءِ هو زبانن جي علم ۾ ماهر آهن.

(٤٠) سنڌي مسلمانن جي برعڪس، هندستان جا مسلمان اهڙا احتياط وارا نه آهن، جهڙا اسان جي ٻين صوبن جا مسلمان آهن. مون هن صوبي ۾ جهڪڏهن ڪو غير تعصبي ماڻهو ڏٺو ته معلوم ٿيو ته هو ڪنهن ڏارئين ملڪ جو هو، جو هتي روزگار جي ارادي سان آيو هو.

(٤١) جهڪڏهن اسان کي مشرق ۾ پنهنجي نيڪنامي قائم ڪرڻي آهي ته اسان کي پورچوگيزن وانگر نامعقول غلطيون نه ڪرڻ کپن. ايران ۾ روسين شروع ڪان وٺي، تعصبي ڪاروايون ڪري، عام جو اعتبار وڃائي، ڪين پنهنجي خلاف ڪري ڇڏيو آهي. جيئن اسان ته هنن هاڻي پنهنجو طريقهٔ عمل ڦيرايون آهي ۽ سندن نمائندي امام حسن رضه

۽ امام حسين رض جي شهادت جي يادگيريءَ ۾ طهران ۾ هڪ تعزيہ خانہ ٺهرايو آهي. تنهن هوندي بہ ماڻهن جي دلين ۾ جو هڪ دفعو شڪ جاڳيو آهي، تنهنڪري هو پنهنجو روپو ڪنهن بہ صورت ۾ ڪونہ ٿا ڦيرائين. اسان کي ايراني ماڻهو ڪونہ سڃاڻن، پر هنن اسان جي تعريف ٻڌي آهي ۽ مان سمجهان ٿو تہ عام ماڻهو اسان جو خيرمقدم ڪندا.

(٤٢) هن دعوا جي دليل ۾ ڪابہ ثابتي ڪانہ پيش ڪئي وئي آهي.

(٤٣) ليفٽيننٽ ليچ (Leech) پنهنجي پنجابي گرامر جي مقدمي ۾ لکي ٿو تہ اها آٿوپنا پنجاب ۾ ليکي، چوکي ۽ حساب ڪتاب لاءِ ڪم ايندي آهي.

(٤٤) مخفي ڳالهين لاءِ جيئن اسان وٽ ڳجها اکر هوندا آهن، تيئن هندستان جي ماڻهن جو خيال آهي تہ هرهڪ زبان لاءِ مختلف "قلم" ضروري آهن. هو ان ڳالهہ تي تعجب ڪائيندا آهن تہ يورپ ۾ ڪيترين زبانن لاءِ هڪ ئي قلم ڪم ايندو آهي.

(٤٥) فقط ٻهرين حرف علت جو آچار ٿيندو آهي.

(٤٦) يعني ڇهہ خاص سنڌي ۽ چوڏهن عربي ۽ فارسي اکر. شايد ائين چيو وڃي تہ پوين ٻن زبانن جا لفظ گجراتيءَ ۽ ٻين هندستاني قلمن ۾ نقطن کان سواءِ ڪم ايندا آهن، تنهنڪري انهن کي اعرابن ڏيڻ جي ضرورت ڪانہ آهي. اها ڳالهہ برابر آهي، پر جتي هندستاني ٻولين ۾ هڪ ڌاريو لفظ آهي، تہ اتي سنڌيءَ ۾ درجن آهن.

(٤٧) جڏهن مرهٽن کي گهڻي سرڪاري ڪاروبار ڪرڻ جي ضرورت پئي، تڏهن "موري" نالي هڪ نئون "خطِ روان" ايجاد ڪيائون. سنڌين کي هڪ بدران ٻہ خط سيکارڻ ڪٺن ڪم آهي.

(٤٨) جا عام طرح، پر غلطيءَ سان سنڌي سڏبي آهي.
اهڙي ڪا ب الف - بي نہ آهي، جا خاص سنڌي هجي ۽ ساريءَ
سنڌ ۾ ڪم ايندي هجي.

(٤٩) ڪيترن حروف صحيح خواه علت ۾ ڦيرڦار ڪرڻي
پوندي، چاڪاڻ تہ اهڙا نشان ڪونہ آهن جي صحيح ۽
غير صحيح تلفظ جو تفاوت ڏيکارين.

(٥٠) نسخ خط لاءِ ماڻهن کي عزت هن ڪري آهي،
جو اهو اسلام جي سرچشمي يعني مڪّي مان شروع ٿيو آهي.
مثلاً، شهرن کان پري جهنگ ۾ رهندڙ افغان، نسخي اکرن کي
جهڪي سلام ڪري دعا گهرندا، بلڪ پرستش ڪندا آهن.

(٥١) سنڌيءَ سان واسطو رکندڙ زبان. ان جي الف - بي
گهٽ ڏکي آهي، چاڪاڻ تہ ان ۾ پنج خاص سنڌي اکر
ڪونہ آهن. چون ٿا تہ هندستاني ٻوليءَ جو پنجابيءَ وانگر
لکڻ جو هاٽوڪو رواج ويهہ - ٽيهہ ورهيہ اڳ شروع ٿيو
هو. ان کان اڳ نقط پڙهيل ۽ علم وارا ماڻهو اهي اکر ڪم
آڻيندا هئا. عام ماڻهو مغز مان نڪتل اکرن کي نشان ڪونہ
ڏيندا هئا ۽ هاڻي جيڪي سڌارا ڪيا ويا آهن، تن جي خبر
ڪانہ هوندي هئن.

باب ستون

(۱) ٻئي الذت النساء جي خلاف.

(۲) مسلمانن کي ترغيب ڏني ويندي آهي ته هو هر اهم ڳالهه ۾، رسول ڪريم جي پيروي ڪن. جيتوڻيڪ سنت جي پيروي ڪرڻ ناممڪن نه آهي، تنهن هوندي به جاهل ماڻهن طرفان عام پيروي ڪئي ويندي آهي.

(۳) يورپي پڙهندڙن کي ائين نه سمجهڻ گهرجي ته ڪو سيد کي گستاخي يا مذهب جي توهين ڪرڻ جو ارادو هو.

(۴) ڪتاب جو لکندڙ چوي ٿو ته مڙس زال کي جيڪو حڪم ڪري ان جي هُن کي پوريءَ طرح فرمانبرداري ڪرڻ گهرجي.

(۵) مهذب يورپ لاءِ ٿوري نه موزون نصيحت آهي.

(۶) ڪنهن جي وڏ ڪيڻ، عيب سمجهيو ويندو آهي.

(۷) حاجب، فراش يا جلاد.

(۸) سنڌ ۾ هر طبقي جا ماڻهو ميرن کان وٺي رعيت تائين، پنهنجي جذبات جو اظهار وڏي آواز سان ڪندا هئا. جڏهين مير ڪا مخفي مجلس ڪندا هئا ۽ جاءِ جو دروازو بند ڪرائي، پنهنجن خانگي نوڪرن کي ڪڍي ڇڏيندا هئا، ته انهن جي بحث مباحثي جو آواز ويهن گزن جي مفاصلي تي ٻڌڻ ۾ ايندو هو.

(۹) جهنگ جا ماڻهو يا وحشي.

(۱۰) يعني حاڪم.

(۱۱) "وڏو محل"، برعڪس "ديرهءِ خورد" جي.

(۱۲) هو هن معاملي ۾ افغان، ايراني ۽ وچ ايشيا جي ٻين قومن سان مشابهت رکن ٿا، جن جي ملڪ ۾ انگور جام

نشي ئو ۽ آبهوا ٿڌي آهي. هو ننڍي هوندي کان پيئڻ جا عادي ڪونہ هوندا آهن، تنهنڪري هو پنهنجي ملڪ ۾ شراب جوکھڻو انداز بہ سکهندا آهن. هو هندستان ۾ يورپي لوڪن وانگر گهڻو پيئندا آهن تہ ان جو خراب اثر ٿيندو اٿن.

اهڙا ڪي ٿورا افغان هوندا جي بيماريءَ يا زخم جي حالت ۾ ستيءَ يا دوا طور شراب پيئڻ تي اعتراض ڪندا. هو هندستانين ۽ سنڌين جي برعڪس، شراب کان برانڊي زياده پسند ڪندا آهن.

(١٣) فارسي لفظ "سبزه" کي ٻہ معنائون آهن، هڪڙي ساوڪ، ٻي ڀنگ.

(١٤) مچ جي ويڙهي، يا سر جا ڀن. چون ٿا تہ انهن وڪرڻ جي استعمال سان نشو زياده ٿيندو آهي.

(١٥) ايراني چرس جا عادي آهن. افغان انهن کان ا_ گوءِ کڻي ويا آهن. قندار جي شهر جي ٻاهران ڪي جايون آهن، جتي چرس پيئڻ وارا اچي گڏ ٿيندا آهن. هڪڙو چڱو مڙس انهن جي ڪارروائيءَ جي نگراني ڪندو آهي. عياشين جي بچاءَ لاءِ پهرو هوندو آهي. ملان انهيءَ عادت جي پاڙ پٽڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر هو ڪامياب ڪونہ ٿيا آهن. ڪيترا ڀيرا خونريزي ۽ رتوڇاڻ ٿي آهي. اهڙن موقعن تي هميشه تلوار کان ڪم ورتو ويندو آهي. چرس پيئڻ وارن جو تماشو بہ ڪل جهڙو هوندو آهي. چرسي هڪٻئي کي ٻانهي ڏئي ڏگهي قطار ڪري ويهندا آهن. ڪانهي جي نسن جي ڇڪجڻ ڪري جيڪڏهين ڪو ڪنگهندو يا کلندو آهي، تہ ساري مجلس کل ۾ ويڙهجي ويندي آهي. پر اها خبر ڪانہ پوندي اٿن تہ کل جو سبب ڪهڙو آهي.

(١٦) مشرقي غلام ہوئين لفظ جي معنيٰ سمجهي سکهندا. لفظ ترجمو ڪرڻ جهڙو نہ آهي.

(١٧) هرهڪ وڏي شهر جي پرسان پنجاهه-سٺ اهڙيون
جايون هونديون آهن. اهي گهڻو ڪري سنڌن مالڪن جي
نالي پٺيان سڏبيون آهن، جيئن ته نانگي شاهه جو دائرو. مالڪن
کي گراهڪ پئسا، ڪپڙا وغيره نذراني طور ڏيندا آهن. چون
ٿا ته هو ٻارن کي هيرڻ لاءِ مفت ڀنگ پيئاريندا آهن. هڪ
دفعي عادت پوندي اٿن ته پوءِ پئسن کان سواءِ اچڻ ڪونه
ڏيندا اٿن. پوءِ هو لاچار وڃي مائٽن يا دوستن جي چوري
ڪندا آهن.

(١٨) اصل اتي پير منگهو رهندو هو. روايت آهي ته
هڪ لڳا هن وٽ چار فقير ملاقات لاءِ آيا ۽ هن انهن لاءِ
جبل جي هيٺان پاڻي ڪڍي وهايو، ٻئي فقير وري گرم پاڻيءَ
جو چشمو پيدا ڪيو. شيخ فريد پاڻيءَ ۾ گل اڇايو، جو هڪ
خوفناڪ واڳون ٿي پيو. ٽئين پنهنجو ڏندڻ زمين ۾ کوڙيو،
ته هڪ ڏکو کجيءَ جو وڻ پيدا ٿي پيو. چوٿين جي
برڪت سان وڻ مان ماکي ۽ مکڻ ڇڪڻ لڳا.

پير منگهو وفات ڪري ويو ته مٿين چئن يارن اتي ڪئي
پوريس. هن جي قبر تي اڃا ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن.

(١٩) اهڙيءَ طرح ڪردستان جا يزيدي يا شيطان پرست
شيطان کي ملڪ طائوس (مورن جو بادشاهه) ڪري ڪوٺيندا آهن.

(٢٠) هن وقت، سنڌي گهڻو ڪري حنفي مذهب جا
آهن. ڪي ٿورا شيعي مذهب جا آهن، پر اهي ائين آهن
جيئن آٽي ۾ لوڻ. انهن جي وچ ۾ گهڻو مذهبي اختلاف
ڪونه آهي. شيعن ۾ تقيه يعني پنهنجي اصولن کي مخفي
رکڻ جو عام رواج آهي. جيئن ڪنهن شيعي کي مجال نه
آهي جو مڪي يا بخارا ۾ حضرت عمر ۽ حضرت عثمان جي
خلاف ڳالهائي، تيئن سنڌ ۾ به هنن کي اهڙي همت ڪانه
ٿيندي آهي. گهڻا ٽالپر شيعا هئا، تنهنڪري هنن جا پوئلڳ

۽ سندن خيالن جي پيروي ڪندا هئا . پر سندن اصول هڪ وڏيڪ جبري مذهب جي مقابلي ۾ دستور مواقق پنهنجي پنهنجي وياه

(۲۱) هرڪلاٽس (Herklots)، قانون اسلام، باب ستاويهون.

(۲۲) هرڪلاٽس، باب پنجٽيهون.

(۲۳) سون ڪون ڏنو آهي ته پنجابي ڪان سواءِ ٻين ڪنهن ۾ ٻوليءَ ۾ پريءَ جو مرد "نرو" ٿيندو آهي عربيءَ ۾ پريءَ کي جنّي، چوندا آهن جو "جن" جو مونث آهي يعني پاه. مان پيدا ٿيل. پري لفظ اصل ايراني نظر اچي ٿو. ڏاڍو دلچسپ ٿيندو، جيڪڏهن ڪو ويهي اهــا کوجنا ڪري ته ايران جي آتشت پرستن جون حسين البيلمون عورتون ڪيئن آهستي آهستي بدلجي، شمالي يورپ جون ڪاريون ڪوجهيون چامڙيون ٿي پيون.

(۲۴) "الف ليليٰ" جو ترجمو ڪندڙ مسٽرلين (Mr. Lene) ۾ هن رواج جو ذڪر ڪري ٿو، پر هو ان لاءِ ڪو سبب ڪونه ٿو ڏئي.

(۲۵) جيڪي ڪتاب خاص طرح پڙهيا ويندا آهن، سي هي آهن: "فال نامه"، "طالع نامه"، "نادرالفوائد"، "مائة الفوائد" ۽ "حصن الحصين".

(۲۶) اڪي انگنڊ ۾ ڪو جادو يا منتر ڪاغذن تي لکي، ڪڇيءَ ۾ پائيندا هئا. انهن کي ڪئريڪٽر (Character) چوندا هئا.

(۲۷) ايران ۾ اهڙا گهڻائي منتر آهن جي اڪثر هندي يا سنسڪرت ۾ لکيل آهن. اهي منتر، ماڻهو عام پڙهندا آهن، پر پڙهڻ وارا انهن جو هڪ لفظ ۾ سمجهي نه سگهندا آهن.

(۲۸) ڏسو هرڪلاٽس، باب ٽيهون.

اهي رواج جن ڏانهن هو اشارو ڪري ٿو، سي ساري مشرق ۾ آهن. جيتوڻيڪ يورپي لوڪن کي انهن جي خبر به نه آهي. ايران ۾ ڪوبه ماڻهو پنهنجي ساهري گهر ۾ شربت نه پيئندو آهي، جيستائين اهو منڊس مهرو اڳ ۾ نه پيئندو آهي. پر اهڙي قسم جا جادو ورلي ڪيا ويندا آهن. البت زالون ۽ مرد محبت لاءِ هڪٻئي تي جادو ڪندا هوندا.

(۲۹) چوري ٽيل ٽوڙن هٿ ڪرڻ واري جادوءَ کي سنڌي ۾ "وچائٽو" يا "کهٽو" چوندا آهن.

(۳۰) گويا "مذاري" جي اصول جي پيشقدمي آهي. عربن جي خيال موجب سون، زيبق يعني پاري ۽ ڪبريت يعني گندرف جو مرڪب آهي، جو زمين جي بخارن ۽ گرمي ۾ پچي تيار ٿئي ٿو.

(۳۱) چين ڪان وٺي الجزائر تائين سڀني ڏيهي رياستن ۾ جڏهن ڪنهن ماڻهو بنسبت شڪ هوندو آهي ته هن کي ڪيميا جو راز آهي، ته پوءِ اهو ڦاٿو. هن کان راز هٿ ڪرڻ لاءِ ڪيس هر نموني ۾ آزاريو ويندو آهي ۽ عذاب ڏنا ويندا آهن جيئن يورپ ۾ يهودين کي جادوگري جي تهمت رکي، عدالت مقدس ۾ آزاريو ويندو هو.

(۳۲) ڪشتو مذبو آهي. ڪشتا تمام مقوي سمجهيا ويندا آهن.

(۳۳) مٽي.

(۳۴) اسڪاٽلنڊ جا ڪوهستاني ان کي "شانه پڙهڻ" چوندا هئا. ڊريٽن (Drayton) شاعر به پنهنجي هڪ نظم ۾ انهيءَ رواج ڏانهن اشارو ڪري ٿو. ڪئنڊن (Canedon) لکي ٿو ته اهڙي قسم جا پرم آئرلنڊ ۾ به آهن.

(٣٥) اهو علم فقط پڙهيل نجومين ڦهلايو آهي. نجومي اڪثر دهقاني ماڻهو هوندا آهن، ۽ اهڙو تخيل جو پرواز هنن جي طاقت کان ٻاهر هوندو آهي. مسلمان نجومي "علم الاڪتاف" (ڪلهن جون ڦڻيون) ۾ گهڻو اعتبار ڪونه ڪندا آهن. هنن جي خيال ۾ اهو جاهليت جي زماني جو هڪ علم آهي، جو هاڻي متروڪ ٿي ويو آهي، تنهن هوندي به اهڙا ڪي ٿورا ماڻهو آهن جن کي ان جي سچائيءَ ۾ شڪ هوندو.

(٣٦) هي ننڍڙو ڪتاب، جنهن جو مون ذڪر ڪيو آهي، تنهن کي بمبئي ۾ ڇپجڻ جو فخر حاصل آهي. ڪيترن انگريزيدانن کي هاڻي خبر پئي آهي ته نيپولين بوناپارٽ انهيءَ ڪتاب کي هڪ بيش بها خزانو ڪري سمجهندو هو.

(٣٧) مشرقي عالمن لاءِ هن عجيب شيءِ جو علم ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته فارسي ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام ۾ ڏانهن گهڻائي اشارا آهن. مير فتح عليءَ جي ڏينهن ۾ هڪڙي چرچائي شاعر کي نظرانداز ڪيو ويو هو. شاعر، مير جي اجازت سان هڪ قصيدو پڙهيو. ان جي هڪ مصرع هن طرح هئي:

"جيڪو تنهنجي صورت خواب ۾ ڏسي ٿو،
سو مون ۽ چانديءَ جي ڏڪڻ تي ليٽي ٿو."

مير اشارو سمجهي ويو، پر ڏيک اهڙو ڏنائين ته ڄڻ خبر ڪانه پئي اٿس، سو شاعر کي چڱو انعام ڏيئي روانو ڪيائين، وغيره.

(٣٨) "موڻ"، شايد قديم فارسي لفظ، مڪن (سنڌي سڳڻ) جي بگڙيل صورت آهي.

(٣٩) چون ٿا ته ڏيات پڻ هزارن روپين جيتري هوندي هئي.

(٤٠) افسوس آهي ته ساڳي وقت عام به آهي، ڪي ٿورا سنڌي هوندا جي ايمانداريءَ يا گناهه جي خيال

ڪان چوري نہ ڪندا. ساڳئي وقت چور جو لفظ هنن جي نظر ۾ نهايت ٻرو هوندو آهي. ٻر غير مهذب قومن ۾ ائين نہ هوندو آهي. ڪيترا قومي سردار، چورين ڪرائيندا هئا ۽ چورن سان حصو ڳنڍيندا هئا. ڪيترا پنهنجي انهيءَ عادت تي فخر ڪندا هئا. هو سمجهندا هئا تہ ڏيهي حڪومت جا ساڻن دست‌اندازي نٿي ڪري، تنهنڪري هو قاعدن قانونن جي پابنديءَ ڪان مٿي آهن. ڦورو سردارن کي مير ٻگهارون ڏيندا هئا، ٻر ان هوندي بہ هو مسافرن ڪان ٻنگ ولندا هئا، ۽ وقتي ڦريندا بہ هئن. برهمڻن جا ماڻهو لُل لاهيندا هئا، جنهن ۾ ويهن ڪان پنجاهہ تائين ماڻهو ويهي سگهندا هئا، يا هو ڪنهن ميدان ۾ ڪنگرن ۽ مورچن سان مٽيءَ جا ڪوٽ لاهيندا هئا، جتي حملي وقت پنهنجو مال حفاظت لاءِ ٻيهاريندا هئا. ڪشمور جي طرف اتر - اولهہ جي سرحد تي ڪيترا منڍا ٽنڊا ڪڙمي نظر ايندا. اسان سنڌ فتح ڪئي، تنهن ڪان اڳ جابلو ڦورو انهيءَ ايراضي ۾ گهڻا حملا ڪندا هئا.

باب الون

(١) ہر ھي مشھور زباندان "الست برکم" جو ترجمو ڪري ٿو تہ "ڇا، تون رب سان نہ آھين؟" يعني تو ھن سان ہڪو عھد نہ ڪيو آھي؟ ليدن (Leyden) حق تي چيو ھو تہ مان مشرقي علم ۾ سر وليم جونس کان سَوَ قدم اڳتي وڌي ويندس.

(٢) چوٿين باب ۾ طريقي جي تاديب ۽ مذھبي مشق جو منجھيل بيان ڏنل آھي.

(٣) يھودي، بابل مان بند خلاص ڪري موٽيا، تنھن کان اڳ ھنن جي تاريخ ۾ علم روح يا رحانيت ۽ تصوّف جو ذڪر ڪونہ ھو.

(٤) ھي مضمون مشھور بزرگ، پير علي گوھر جي مريد، نالي محمود، ويٺل ڪڙيي شھر جي، لکيل عملي تصوّف جي ڪتاب تان ورتل آھي. مون انھيءَ ڪتاب مان گھڻو ڪجھ ھن باب ۾ ڏنو آھي.

(٥) ڇا، ائين ممڪن نہ آھي تہ روح ۽ مادي بنسبت جيڪي مشرقي خيال آھن، تن جو يونان ۽ روم ۾ مخفي ھنڌن جي رستي ڦھلاءُ ٿيو ھو، ۽ پيءُ صورت ۾ اطالوي شاعر، ورجل، کي انھن ڳالھين جي ڪنھن خبر پيئي، جو ھن پنھنجي شعر ۾ انھن جو ذڪر ڪيو.

(٦) يورپ وارن جي اڪثر شڪايت ھوندي آھي تہ فارسي شعر ۾ وڌاءُ گھڻو آھي ۽ خيالن ۾ ترتيب ڪانہ آھي. مگر ھنن کي خيال ڪرڻ کپي تہ يورپ ۽ ايشيا جي ماڻھن جي قوت تخيل ۽ تشبيھہ جي وچ ۾ وڏو فرق آھي. اڪثر اعتراض انھيءَ ڪري ورتو ويندو آھي، جو شاعر جي خيالن

جو پورو علم نہ هوند آهي، مثلاً ڪارلائل (Carlyle) پنهنجي ڪتاب "عربي شعر جا مثال" (Specimen of Arabic Poetry) جي صفحي چوڏهين تي ڪفر جي زماني جي عربن جي هڪ وسر، حافظ ڏانهن منسوب ڪري ٿو.

(٧) تنهنڪري وحدانيت جا شاعر وقت بہ وقت پنهنجي شاعرن جا خيال ڪم آڻيندا آهن. اسان جي شاعرن ۽ اسپينسر (Spencer) کان وٺي ورڊ سورٿ (Word sworth) تائين، افلاطون جا خيال نظر ڪين ٿا اچن؟

(٨) انسان جي نامن ۾ حياتيءَ جو دم ڦوڪيو ويو هو. يهودي، عرب، يوناني، رومي ان کي "روح" چون ٿا. هرحال ۾، خيال لفظن تائين محدود آهن. لفظ خيالن کي ظاهر ڪن ٿا، ايتريقدر جو زبان جي تاريخ، انسانذات جي خيالات، رابن ۽ اعتقادن جي تاريخ آهي.

(٩) تصوف جي قدامت جي ثابتي هر پراڻي ۽ مهذب قوم جي اتهاسن مان ملي ٿي. صوفين کي گبر "وڏره درون" (روشن دل وغيره) هندو گنيشور يا "آتما گياني" وغيره، سڏيندا هئا. يونانين ۾ هو افلاطوني ٿيا ۽ اچا مذهبا اچن ٿا. البت انهن جا نالا ۽ اصول، هر هڪ زماني مطابق بدلبا آيا آهن.

تصوف "ترقي" جي، خيال جي مشرقي صورت آهي ۽ ان کي برقرار رکي ٿو. هي متو، مشرقين شايد سقراط ۽ افلاطون کان، جي سندن دلپسند فيلسوف آهن، ورتو.

(١٠) سيد عبداللطيف، ڏسو باب چوٿون.

(١١) اهوئي سبب آهي جو حافظ شايد ٿامس اڪئناس (Thomas Aquinas) کان بہ وڌيڪ ماڻهن کي مجذوب بڻايو آهي.

(١٢) مثلاً، ڏسو سر مارئي.

(١٣) سواءِ ننڍن ولين جي، جي ٻه سؤ کان وڌيڪ آهن.

(١٤) ڪي پير اهڙا جاهل، جو شهود جي بدران مشهود لکندا آهن.

(١٥) افغانستان ملڪ ساريءَ وچ ايشيا ۾، هيءُ قصو مشهور آهي ته هڪڙو مريد لاڦ هڻندو هو ته منهنجو مرشد رسول ڪريم وانگر روز رات جو بهشت ۾ ويندو آهي. ماڻهن ان ڳالهه تي اعتبار ڪونه ڪيو، تنهنڪري مريد انهن منڪرن جي اڳيان مرشد کي عرض ڪيو ته ان ڳالهه جي تصديق ڪر. پير انڪار ڪيو، پر پوءِ هن کي مار ڏئي قبول ڪرايائين ته اها سچي ڳالهه آهي.

(١٦) انهيءَ ڪري هندو بعضي بعضي مسلمانن جا مريد ٿيندا آهن. پر هو پنهنجن وڏن جو ڌرم صفا ڪونه ڇڏيندا آهن. هو پنهنجن ڌرم ڀاين وانگر خيال ڪندا آهن ته ٿورين ڳالهين کان گهڻين ڳالهين ۾ ايمان رکڻ ۾ وڌيڪ سلامتي آهي. سنڌ ۾ هو مرشد وٽ اڪثر ڪري رات جو ويندا آهن. افغانستان ۾ هو اڌ مسلمان آهن، تنهنڪري هو اتي ظاهر ظهور پيرن فقيرن وٽ ويندا آهن. اتي برهمڻ ئي ڪونه هوندا آهن، جو ڌارين ماڻهن کي ڏن ڏيڻ جهڙي بري ڪم کان ڪين منع ڪن.

(١٧) هي ڳالهه اطالوي نقطهءِ نگاهه جي خلاف آهي، جيئن انهن جا ڀاڪا ڏيکارين ٿا.

(١٨) ولي، رسول کان گهٽ درجو رکي ٿو، تنهنڪري هو ائين ٿو ڳالهائي ڄڻ ته الاهي محبت سان ڀرپور آهي، مگر رسول جي اعليٰ قابليت ڏيکاري ٿي ته انسان ڪهڙي مرتبي تي پهچي سگهي ٿو.

(١٩) اهو ضروري نه آهي ته جلالي مسلمان هجي. جي هو غير مسلم هوندو آهي ته چوند آهن ته يوم الميثاق

تي هن وعدي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو يا پوءِ خالق ۾ ايمان آڻڻ جو عهد ٽوڙيو هئائين.

(٢٠) قلندر صوفي آهي، جنهن کي مرشد ڪونه آهي، پنهنجي نجات پاڻ پنهنجي سر حاصل ڪئي اٿس. ڪيترا صوفي قلندرن جي طريقي کي ننديندا آهن، پر اهو قبول ڪندا آهن ته ان طريقي ڪيترا مشهور ولي پيدا ڪيا آهن.

قلندر مريدن وٺڻ کان انڪار ڪونه ڪندا آهن، جيئن لال شهباز جي مثال مان ثابت آهي.

(٢١) "خوفناڪ" چاڪاڻ ته چهن ميلن جي مفاصلي تي پڌڻ ۾ آيو آهي.

(٢٢) هن کي "شهباز" انڪري چوندا آهن، جو هڪ روايت آهي ته سندس دوست، شيخ صدر کي ڪافرن جادوگر سمجهي، قيد ڪيو هو ۽ هن باز جو روپ اختيار ڪري، کيس بند مان ڇڏايو هو.

(٢٣) پهريون ۽ پيو سنڌ ۾، ٽيون ۽ چوٿون هندستان ۾ عام آهن. انهن جي احوال لاءِ ڏسو "فرشته" جلد ٻيو، صفحو ٧١١، ٧٨٦، بمبئي ڇاپو وارو ڇاپو.

ڊي. اوهسن (De Ohsson) چشتي طريقي جي ڳالهه ئي ڪونه ٿو ڪري. پين ٽن جو ذڪر انڪري ڪونه ٿو ڪري، جو انهن جو احوال پين گهڻن مصنفن ڏنو آهي.

(٢٤) يا "ڪرسي نامه" يعني رسول جي وارثن جي فهرست. ان جي مقابلي ۾ شجرو يا نسب نامو آهي، جنهن ۾ آل اولاد جا نالا ڏنل هوندا آهن.

(٢٥) نماز جو غاليچو.

(٢٦) مان پاڻيان ٿو ته لفظ هي آهن "صلي الله عليه و آله."

(٢٧) پير مٿي ڪري، ڪرڙيون هيٺان ڏئي، پانهون گوڏن تي رکي، جهڪي ويهندا آهن. ڪنهن وقت مٿان چادر

وجهي چڙهندا آهن. صوفي، مراقبي جو اهو نمونو زياده پسند ڪندا آهن.

(٢٨) هي لفظ ڏاڍيان پڙهيا آهن ۽ دل ۾ ويچار ڪيو آهي. قادري طريقي وارا ذڪر ڪندا آهن. هو سمجهندا آهن ته ڏاڍيان ذڪر ڪرڻ ۾ وڌيڪ ثواب آهي.

(٢٩) ان کي "حبس النفس" چوندا آهن. ان جو رواج هندستان ۽ ايران مان شروع ٿيو هو. هندو ۽ گير نڪ جي چوٽيءَ ۾ نظر الڪائي، پرون جي وچان مٿي ڏسڻ جي مشق پچائيندا آهن. پر مون ڪڏهين ڪونه ٻڌو آهي ته ڪو صوفي به ائين ڪندا آهن.

(٣٠) ڪهيءَ ٻيءَ ڪان الڪل ۾ آگربون هيٺ.

(٣١) گيرن جي "هفت پاير." اصول جهڙو خيال آهي. ان جو ٻج شايد هندن جي "دسدوار" وسم مان پيدا ٿيو آهي.

(٣٢) مريد شاگرد آهي، ۽ استاد مرشد، پير يا شيخ. صوفين کي عام طرح "سالڪ" چوندا آهن جو هو بهشت يا نجات جي رستي تي مسافر آهن.

(٣٣) ڪي هرهڪ وظيفي جي پڇاڙيان هي لفظ پڙهندا آهن. "الاهي انت مقصودي و وزق مطلوبي."

(٣٤) ڪيترا دعا ورد پڙهجي، تنهن جو فيصلو مرشد ڪندو آهي. البت مرشد کي ايترو عقل هوندو آهي ته هو ذڪر ۾ ايترا پيرا مقرر ڪندو آهي، جيترا شاگرد جي طاقت ادا ڪري سگهي.

(٣٥) هرڪلاٽس (Herklots) (صفحو ٢٩٧-٦) ۽ مسز مير حسن علي (جلد پهريون صفحو ٢٤٨). انهن جي وچ ۾ ٿورو تفاوت ڪونه ٿا ڏيکارين.

(٣٦) برعڪس نقشبندين جي "وحدت الشهود" ۾ اعتبار ڪندا آهن ۽ خالق ۽ مخلوق ڪي مڃائي ڪان انهن جو فرق ظاهر ڪري ڏيکارڻ، وڏيڪ اهم سمجهندا آهن.

(٣٧) خليفا ٻن قسمن جا آهن:
پهريون جَدّي، يعني موروثي يا ڪو عزيز.
ٻيو خلفائي، جو ٻر پاڻ چونڊي يا پسند ڪري.

(٣٨) فيروز صوفي پنهنجي ڪتاب ۾ صوفين جي درجي يا مرتبي جي فهرست هن طرح ڏي ٿو:
١. مقلد يا طالب، يعني شاگرد.
٢. ڪامل، يعني استاد.
٣. مڪمل، وڌيڪ ڪامل، جنهن گهڻن استادن کي پڙهايو هجي.
٤. اڪمل، سڀ کان زياده مڪمل. تنهن کان سواءِ
٣٥٦ اولياءِ دين آهن جي گهڻو ڪري صوفي آهن، جيئن ته:
٣٠٠. ابدال، جن جو درجو ولين ۾ گهٽ ۾ گهٽ آهي.

٤٠	ابدال	جدا جدا مرتبي وارا.
٥	اوتاد	
٣	قطب الاوتاد	هنن مان هوين جو درجو
١	قطب الاقطاب	سڀ کان اعلي آهي.

(٣٩) يعني فعل نفي وارا، جن جا فعل پنهنجي وس ۾ آهن.

(٤٠) جي مرشد وفات ڪري وڃي ته، ڪيترا طريقا مريد کي ٻيو مرشد وٺڻ ڏيندا آهن، جيئن رسالت ۾ وراثت نه ڏيندي آهي.

(٤١) خاص ڪري جذب جي اثر هيٺ، حواسن جو تيز ٿيڻ.

(۴۲) فارسي ڪتاب، جو محمداعظم بن شيخ محمد، ۱۱۹۴ ھ مطابق ۱۷۸۰ع ۾، تصنيف ڪيو هو. اهو سنڌ جي بيشمار ٻين تي جي ڪتاب آهن، تن مان هڪ مڪيہ آهي.

(۴۳) مڪہ علي يعني مڪي جهڙي پاڪ يا مقدس جاءِ. شيخ حماد جي چوڻ تي چار تماچي انهن ٽڪرين تي هڪ مسجد اڏرائي ۽ حڪم ڪيائين تہ ميت آئنده پيرٺي بدران اتي مسجد جي آسپاس پوريا وڃن.

(۴۴) سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ لنگوٽي جي معنيٰ آهي، چوٽو. قلندر ۽ جلالي فقير تمام مختصر پوشاڪ پهريندا آهن.

(۴۵) هن شخص جي مختصر احوال لاءِ ڏسو باب ٽيون.

(۴۶) خاص مهربانيءَ جي نشاني. شايد پنهي بزرگن وضو ماريو هــو، تنهنڪري پليءَ جو ڊونڊو انهن کي مڪروه لڳو هوندو.

(۴۷) هڪڙي روايت آهي تہ "ڪوڙ سيد ڪارو ڪاٺو، ڪانئر، ڪنجوس ۽ پڇي نہ هوندو." وغيره.

(۴۸) ڪي مشهور تذڪره نويس، هيءُ قصو، شيخ حسن صفائي، نالي هڪ ٻئي بزرگ لاءِ لکن ٿا.

(۴۹) انگريزيءَ ۾ ٽهندو مسٽر مٺو، مسٽر رتو.

(۵۰) آئرلنڊ ۾ هڪ هوبهو اهڙي ڏند ڪٿا آهي.

(۵۱) حسن ۽ حسين: اهي نظارا گهٽو ڪري جسماني نہ هوندا آهن، پر ساڳي وقت صفا روحاني بہ نہ هوندا آهي. انهن کي نيم جسماني چئي سگهجي ٿو. فقط ڪن ڀلارين هستين کي جسماني منظر نظر ايندا آهن تاريخ ۽ اتهاس نويسن کي ڪٿي ٿي اهڙي شفقت نصيب ٿئي.

باب نائون

(۱) شيخ عبدالقادر جيلاني، جنهن کي عام طرح ”پير دستگير“ چوندا آهن، تنهن کي پڻ سڄي اسلامي ملڪن کان وڌيڪ سنڌ ۾ شهرت حاصل آهي.

(۲) ڪلهوڙن جي دعوا هئي ته هو عباس رضه جي آل مان آهن. پر انهن جا وڏا دراصل سنڌي چنا ۽ هندن مان مسلمان ٿيل هئا. جڏهن سندن گهراڻو سياسي اوج کي پهتو، تڏهن هنن بني عباس سڏائڻ جي دعوا ڪئي، پر عالمن رايو ڏنو ته هنن جو شجرو بلڪل ناقص آهي. تنهن تي ڪلهوڙن جي حاڪمن ماڻهو موڪليو ته وڃي ”سهڙا خطيب“ جي درويشن وٽان اصل دستاويزن جا نقل وٺي اچي. سهڙا خطيب جي درويشن عالمن جي راءِ کي قبول ڪيو ۽ ڪلهوڙن جي شجري کي رد ڪيو. تنهن تي ڪلهوڙن جا ماڻهو سندن جاگيرون ضبط ڪري ڪوٽ ساڙي، سندن ٽامي جون فرمانون کڻي آيا، جن تي شجرا اڪريل هئا. اهڙيءَ طرح ڪلهوڙا عباس رضه ۽ مرشدن جو يقيناً اولاد شمار ٿيڻ لڳا.

(۳) عربستان ۾ رواج آهي ته جيڪڏهن پيءُ سيد آهي ته پٽ به سيد سڏبا، پوءِ انهيءَ جي ماءُ ڀل ڪير به هجي. اهڙيءَ طرح ڏيئرون به. ڏيئرن کي ”شريف“ چوندا آهن. هوڏانهن امتيءَ جو اولاد، سيد ماءُ مان به، رواجي عرب سڏبو آهي.

(۴) عام طرح ان لفظ جو بزرگ اچار ڪندا آهن.

(۵) ٽالپر، هڪ رواجي ڀاڙي قوم هئي. ٽالپر سنڌ جا والي ٿيا، تنهن کان پوءِ به قلات جو حاڪم محمود خان مير غلام علي سان لڙائي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو هو، ڇاڪاڻ

ته هن مقدس خاندان (قنبراڻي) مان ملڪ ڇڪائڻ جي جرئت ڪئي هئي.

(٦) ٿر جي ڏڪريا ڪنهن اهڙيءَ ٻيءَ شيءِ جي مٿان ڪچو اَنُ جو ڏاڪو ويڙهيندا آهن، تنهن کي ڏيري ڪوٺبو آهي. ڪانبو هڪ چادر آهي، جا سڄي ڪلهي جي مٿان وجهي اهڙيءَ طرح ڇيلهه ۾ ٻڌبي آهي جو ان ۾ ننڍا دُٻا ۽ ڇهلا ڪٽي سگهجن.

(٧) هن کي اسماعيل مومبياڻي نالي هڪ سنڌيءَ، ماري، سر وڍي ڇڏيو. ڪلهوڙي ٻهرياڻين شاهه ٻهاري کي انهيءَ ڪم ڪرڻ لاءِ چيو هو. هن انڪار ڪيو، ۽ چيائين ته مان مير بهرام مان اڪيلو لڙندس. اهو واقعو سنڌ ۾ اڃا مشهور آهي، ڀٽ ۽ چارڻ عام طرح ڳائيندا آهن.

(٨) جتان هو قنبر نالي هڪ اڳواڻ جي نگرانيءَ هيٺ لڏي ويا، انهي ڪري انهن جو ملڪ ٻاڙو "قنبراڻي" سڏبو آهي، ۽ هو قبول ڪن ٿا ته بلوچن جا ٻه مختلف خاندان آهن. هڪڙا مڪران جا اصلي رهاڪو، جن کي ڪي ماڻهو "ڪوچ بلوچي" چوندا آهن. ٻيا اهي عرب، جي بلوچستان کان حجاج بن يوسف جي لشڪر سان آيا هئا ۽ مڪران ۽ بلوچستان جي فتح ڪيل پرڳڻن ۾ رهجي پيا هئا ۽ باقي لشڪر سنڌ جي طرف ڪاهي ويو هو.

(٩) تنهن کان سواءِ، هو بهادر ماڻهوءَ جي تعظيم ڪندا آهن ۽ هن تي اعتبار ڪندا آهن، پوءِ ڀل هو دشمن ئي هجي. اها مشرقي ملڪن ۾ غير رواجي ڳالهه آهي.

(١٠) خالص ڪري ٻنهي درٻار جا ننڍا شهزادا شمپين ۽ ٻيا شراب گهڻو ورتائيندا هئا ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجن راڄ وارن کي خراب ڪندا هئا. اهڙيءَ طرح سيرن جي ٻنن ۽ ٻوٽن ۾ نشي جو رواج پيو، جيتوڻيڪ سنڌن وڏن

وٹ شراب جو نالو وٺڻ ۾ عيب هوندو هو. ماڻهن هڪدم حاڪمن جي پيروي ڪرڻ شروع ڪري ڏني.

(١١) جتان هنن شيعن جا اصول آندا، جي خاندان جي تنهن شهزادن اختيار ڪيا.

(١٢) ترار جا ٽي ٽن نمونن جا هوندا آهن: هڪڙا ڏنگا ۽ ٻيا سڌا. سڀ کان سٺا ڏنگا ٿين، خراسان ۽ ايران کان ايندا آهن ۽ سڌا هندستان کان. ڪڇ ۽ گجرات ۾ هلڪيون تراريون ٺهنديون آهن. سنڌي ٽي سڀ کان وڌي هوندو آهي. ان جي قيمت پنج يا ڇهه رپيا هوندي آهي.

بلوچ هندستان جي ڏکڻي ۽ منجهيل شمشير زنيءَ جي طريقي کان غير واقف آهن. اسان جا طريقا وڏيڪ باترتيب ۽ وٺندڙ آهن. بلوچن جي شمشير زني ۾ فقط ڌڪ هڻڻ ۽ ڌڪ جهلڻ هوندو آهي ۽ هو ڌڪ جي اڏو يا ڍال ڏيندا آهن يا پٺتي هٽي وار گسائيندا آهن.

(١٣) جتي چون ٿا ته هڪ هوشيار تيرانداز لوهه جو پالو پنجاهه يا سٺ گزن جي مفاصلي تي هٽي سگهندو آهي.

(١٤) جي سچو ڏيئهن ڏوتين ۽ ڪسبياڻين جي صحبت ۾ رهي. پنهنجن مالهن لاءِ نهايت خراب مثال پيش ڪندا هئا. انهيءَ روش ڪري سندن بهادر ۽ راتوڙ پوئلڳ کين پوري عزت ڪونه ڏيندا هئا.

(١٥) عصمت دريءَ جي خاطري ڪرڻ لاءِ.

(١٦) سپ بار ن، اها غلطي آهي.

(١٧) تنهنڪري پهاڪو آهي ته "ماڻـي دي ڌيءَ، کير هي مٺي."

(١٨) هن عجيب قوم جي مختصر بيان لاءِ، ڏسو "گوا ۽ نيرا جبل" وغيره.

(١٩) مير، عربي، ايراني ۽ خراساني نسل جا گهوڙا پسند ڪندا هئا.

(۲۰) ﭘ، فارسي ڪتاب کھوڙن ۽ ٻاڙن بنسبت.

(۲۱) سنڌيءَ ۾ جت جي معنيٰ آهي: ۱- آٺ هڪليندڙ يا ٻاليندڙ، ۲- هڪ قبيلي جو نالو.

جت لفظ ٽن معنائن ۾ ڪم ايندو آهي:

۱- قوم جو نالو (جت)، ۲- سنڌي ٻلوچ جي مقابلي ۾ هي معنيٰ حقارت ڏيکاري ٿي. جبل جا بروهي ۽ ٻلوچ، سنڌي زبان ڪي جتڪي چوندا آهن. ۳- نفرت جو لفظ، جهنگلي چونـــدا آهن تہ، ڪو "دودست، جت" آهي. يعني صفا وحشي.

(۲۲) لفٽيننٽ ووڊ (Wood) جو ڪتاب ڏيکاري ٿو تہ جت اچا پنجاب ۾، ۽ چوڙ ڪان ولي الڪ تائين، سموريءَ سنڌونديءَ تي آهن.

(۲۳) جت جي نالي ۾ چار مختلف قومون اچـــي وڃن ٿيون، انهن جي مختصر احوال لاءِ ڏسو ايشيائڪ سوسائٽي جي بمبئيءَ واري شاخ (Bombay branch of the Asiatic Society) جي ڇپايل ڪتاب، "جتڪي ٻوليءَ جي گرامر"، جي تمهيد.

جتڪي قوم جي شڪل شبيهہ ۽ خاص عادتن مان ڏسڻ ۾ ٿو اچي تہ هنن جو ٻاگڙين (Gypsies) جي عجيب قوم مان ڪو رشتو آهي. شام ملڪ ۾ ٻاگڙين جي هڪ سؤ ٽيهن لفظن مان گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ چار لفظ هندستاني - فارسي ٻولين جي طبقي جا آهن، باقي لفظ شايد سنڌوندي ۽ مشرقي ايران جي وچ ۾ جي ملڪ آهن، تن ۾ رهندڙ ٻهاڙي قومن جي ڪنهن دهقاني ٻوليءَ مان آهن، يا ممڪن آهي تہ اهي پوءِ ايجاد ڪيا ويا هجن، جڏهن اها زبان مخالف قومن ۾ ڪڙجي ويئي ۽ هنن کي هڪ مخفي ٻولي ڳالهائڻ جي ضرورت پيئي. انڪ تہ نج فارسي آهن. ﭘ، لفظ "ڪوري" (گهر) ۽ "پسڪ" (دهلي) شايد پشتو لفظ "ڪوز" ۽ "پشتو" جي بگڙيل صورت

آهن. ۽ لفظ سنڌي آهن، هڪڙو "من" يعني معاني ۽ ٻيو "هوءَ" يعني هو. هي ماڻهو شام ۾ رهن ٿا، تنهنڪري هنن جي زبان ۾ عربي ۽ ترڪي لفظ ۽ آهن . پر اهي لفظ هنن جي زبان جو بناوتي حصو آهن.

(٢٤) اشارو آهي هنن جي ڪپڙن جي رنگ ڏانهن.

(٢٥) سنڌ ۾ ميمڻن کي ٻنهنجا اکر آهن . هو ڪڇ ۾ گجراتي اکر ڪم آڻيندا آهن.

(٢٦) خواجا، هنن جي قوم جو خطاب نظر ٿو اچي. فارسيءَ ۾ انهيءَ لفظ جي معنيٰ آهي پٽ، استاد، واپاري. اهو لفظ بعضي بعضي ناني جي اڳيان ۽ ڪم ايندو آهي، جيئن اسان "مسٽر" جو لفظ ڪم آڻيندا آهيون ۽ بعضي اسان جي "سر" (Sir) لفظ وانگي سڌ ڪرڻ يا مخاطب ٿيڻ ۾ ڪم ايندو آهي. "الف - ليليٰ" ۾ فرانسيسي مصنفن، خواجه کي "ڪويا" (Coyia) بنايو آهي.

(٢٧) منهنجي خيال ۾ هن عجيب قوم جي نسل بنسبت جو سر ارسڪين پيري جو رايو آهي، سو صحيح نه آهي. هن جو چوڻ آهي ته "خوجا مغربي هندستان جي هڪ نيڪي قوم آهي، جا اصل سنڌ يا ڪڇ کان آيل ٿي ڏسجي. هنن ۾ روايت آهي جا صحيح معلوم ٿئي ٿي ته ڪين ٤٠٠ ورهيه اڳي صدرالدين نالي هڪ پير، هنن مان مسلمان ڪيو هو. هو آغا کي مڃيندا آهن، جنهن جا وڏا اصل ايران کان هندستان ۾ آيا، پر هو هندستان جي تاريخ ۾ ڪافي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي.

ياد رکڻ کپي ته مسلماني مذهب جي شيعي فرقي وارا، جتي جتي مخالفن ۾ رهندا آهن، اتي تقيه جي اصول تي نهايت شديد نموني ۾ عمل ڪندا آهن. ان جو مطلب آهي ته هو ٻنهنجي اعتقاد، تاريخ، رسمن بنسبت هر ڳالهه، ۾ اهي

نڪتا، جن جي ظاهر ٿيڻ مان اگرڻ نتيجن نڪرڻ جو امڪان هوندو آهي، سي پوشيده رکندا آهن.

(٢٨) هن، ان وقت جي حاڪم محمد شاهه جي خلاف بغاوت ڪئي هئي، جنهن ڪان پوءِ کيس ايران مان نيڪالي ڏني ويئي هئي. هو تخت جي دعوا انڪري نه ڪري، جو هو اسماعيلي فرقي جو اڳوان آهي.

ان فرقي جي احوال لاءِ ڏسو ڊبليو. سي. ٽيلر جو ڪتاب "اسلام ۽ ان جي فرقن جي تاريخ".

(٢٩) بمبئيءَ ۾ هاڻي هنن جا ٻه فرقا آهن؛ هڪڙو فرقو اچا آغاخان کي مڃي ٿو، ۽ ٻئي فرقي نورمحمد کي پنهنجو پيشوا قبول ڪيو آهي. انهن فرقن جي اختلاف ڪري تازو هڪ خونريز لڙائي ٿي هئي.

(٣٠) لفظي معنيٰ آهي، جنهن کي هٿ نه هجي يا رونڊو.

(٣١) حضرت سليمان جي سفر جو قصو شايد اڏامندڙ غاليچي جي ڏند ڪٿا مان نڪتو آهي. حضرت سليمان جي ڪشالن بنسبت افغانستان، لورستان ۽ ڪردستان ۾ طرحين طرحين جون ڏند ڪٿائون ۽ افسانا مشهور آهن. مشرق جي گهڻن قومن جو چوڻ آهي ته حضرت سليمان ڪشمير ۾ آيو هو. ڪن جو ته اهو به چوڻ آهي ته، هن ڪجهه وقت ڪشمير ۾ حڪومت به ڪئي هئي.

(٣٢) سنڌ ۾ خراب ۾ خراب پوشاڪ، اهو ئي ڏتڙيل طبقو پائيندو آهي. مهاڻــو جتيءَ مان ڪو ورلي نظر ايندو. ممڪن آهي ته اها ڪا سنڌس رسم هجي.

(٣٣) بعضي بعضي ڪو گرجي به آئيندا هئا، پر خاص فرمائش تي، انهن جي قيمت تمام گهڻي هوندي هئي.

(٣٤) جيئن نوشڪيءَ جي هڪ سردار ڪئپٽن ڪرسٽيءَ (Captain Christie) کي ڇيو هو ته ڳري ۾ ڳري سزا اسان انهن کي اها ٿا ڏيئي سگهون ته ڪين ڪلهي ڇڏجي.

(٣٥) سنڌ ۾ سڀ شهري، مسلماني مذهب جا آهن.

(٣٦) مون کونه ٻڌو آهي ته انهن وٽ ڪي ڪتاب آهن.

(٣٧) انهن کي صرف و نحو جي قاعدن جي ڪا خبر ئي نه آهي.

باب ڏھون

(١) ڏسو باب ٽيون، جتي ٻانهي ڪي ٻڙ جو نالو ڏنو ويو آهي.

(٢) سنڌ ۾ عقيقه ۾، قرباني ۽ ٻار جي جهنڊ لهرائڻ جون رسمون ۽ اچي ٽيون وڃن. هندستان، خاص ڪري دکن ۾ ائين ئي آهي. ڏسو هرڪلاٽس جو ڪتاب "قانونِ اسلام"، باب ٽيون، ڀاڱو ٻيو.

(٣) وڏن جي طهر مان خراب نتيجا ڪونه نڪرندا آهن. آفريڪا جي غلامن جي حالت ۾ طهر آزمايو ويو آهي، ۽ علاج اڪل چڱو، هفتا هلندو آهي.

(٤) ٻين ملڪن وانگر اسلامي ملڪن ۾ به مائٽون رسم، يعني ٻراڻن رواجن جي نهايت عزت ڪندا آهن. بشرطيڪ اهي قرآن جي احڪامن جي خلاف نه هجن.

(٧) ويڙهه هڪ قسم جي منڊي آهي، جنهن ۾ سوني يا روپي تار ٻه-ٽي دفعا ويڙهيل هوندي آهي. ڪيرول سون يا چانديءَ جي پٽ مان ٺهيل هوندو آهي. هر واري منڊيءَ وانگر آهي ان ۾ ٽڪ يا ٻڙو پيل ڪونه هوندو آهي.

(٨) سنڌ ۾ سونهن جي نشاني آهن.

(٩) هن وقت، سنڌ ۾ وارن جا ٻاوڙ ۽ ٻاڪي ورلي ڪم آڻيندا آهن. عام رواج، وارن پٽڻ جو آهي. ٻهرحال ان ۾ ڏاڍو سور ٿيندو آهي، ۽ ٻوءِ جلد ئي چمڙي نستي ٿي ويندي آهي.

(١١) رواجي موقعن تي ڪجل ڪان وڏيڪ سرمو ڪم آڻيندا آهن.

(۲۱) گھڻو ڪري سَرنهن مان ٺاهيندا آهن ۽ ان کي گلاب، چنبيلي يا ٻيءَ ڪنهن سرهاڻ سان معطر ڪندا آهن ۽ مَٿِيٽ جو رنگ ڏيندا اٿس.

(۱۲) ان کي ايريو يا ڪٽيڪٽو (ڪنڙو) چوندا آهن.

(۱۳) وڏن ماڻهن ۾ ڇهن هفتن تائين اهي سڳڻ هلندا آهن.

(۱۴) پرٽيل زالون گهڻو ڪري نڪ جي سڄي يا کٻي پاسي سوني يا روپي نٿ پائينديون آهن. ٻيو، نڪ جي هيٺان ٻولو، جو مٿين چپ جي مٿان پائينديون آهن. دنيادار ماڻهو ٻولي ۾ مَرجان ۽ موتين يا ٻين سچن پٿرن جو جڙاءُ ڪرائيندا آهن. غريب ماڻهو چانديءَ جي هڪ لڙڪڻي تي ڪفايت ڪندا آهن، جنهن کي ”پارو“ چئبو آهي. منڊين تي اڪثر ميناڪاريءَ جو ڪم ٿيل هوندو آهي پر ڪي ته ٻنهه ساديون هونديون آهن.

زيورن جي تعداد جو مدار ڌرين جي دولت تي هوندو آهي. شاهوڪار ماڻهو زيورن تي تمام گهڻو خرچ ڪندا آهن.

(۱۵) مٿين طبقن جا ماڻهو شاهد ڪونه موڪليندا آهن. ٻيءَ يا ڪو ٻيو ويجهو عزيز، وڪيل ٿيندو آهي. جي ڪنوار تمام ننڍي هوندي آهي، ته ان کان سوال جواب ڪونه ڪندا آهن.

(۱۶) معزز ماڻهن ۾ ڪنوار کي شاديءَ کان اڳ جيڪي ڪپڙا ملندا آهن، سي سندس ملڪيت سمجهيا ويندا آهن.

(۱۷) فارسي لفظ ”سرگشت“ جي بگڙيل صورت آهي.

(۱۸) سهاڳڻ، يعني خوشنصيب عورت، جا ٻارڙن مڙس

سان خوش آهي. طرفين جا والدين جيترا هنڌ ڪن، پر انهيءَ شرط تي زور ڪونه ڏنو ويندو آهي.

(۱۹) رواج مطابق ٻيت ذومعنيٰ آهن.

چنڊ جو مطلب آهي. ڳهوڻ. ڪنوار ڪي حور چوندا آهن. "شال هميشه نورا پائي" جو مطلب آهي ته بيوه نه ٿئي. وڌوائن کي زيورن پائڻ جي منع هوندي آهي يا هئڻ کپي.

(٢٠) تمام مستند عربي تعبير وارن جي لکڻ مطابق آٿ، موت جي اثر نشاني آهي.

(٢١) هن معاملي بنسبت يورپي ماڻهن کي اڳيئي خبر آهي، تنهنڪري وڌيڪ تفصيل ڏيڻ جي ضرورت نه آهي.

(٢٢) "ڪنزالعبرت" جو مصنف سچين جي معنيٰ اهڙيءَ طرح ڪري ٿو، جا غلط آهي. هن جيڪو قبر جي عذاب جو احوال ڏنو آهي، سو ايترو لنبو نه آهي، جيترو ٻين عالمن ڏنو آهي. انهن مان ڪن ته نوانوي عذابن جا نالا ڏنا آهن، جن مان ڪي حديثن جي ڪتابن مان ورتل آهن ۽ ڪيترا پنهنجي مغز مان ڪڍيا اٿن.

(٢٣) هن ڪيءِ شهر چڏلو پيو هو. ٿورا سال اڳ نيپلس ۾ هوبهو اهڙو واقعو ٿيو هو. هڪڙي دهريي جنهن کي ڪيميا جو علم اينڊو هو، تنهن تجربو ڪري ڏيکاريو ته خون ڪيئن ٿو آپيامي جوش کائي. جنهن تي حڪومت شهر جي عيسائي وليءَ جي عزت رکڻ لاءِ کيس هڪدم نيڪالي ڏيئي ڇڏي.

(٢٤) مشرق جي ڪيترن ملڪن ۾ خيال آهي ته سڪرات ۾ جڏهن تڪليف ٿيندي آهي ۽ سخت آچ لڳندي آهي، تڏهن ابوالشر (شيطان) مرندڙ ماڻهوءَ کي سندس روح جي عيوض پاڻيءَ جو پيالو آچيندو آهي. چپن آلي ڪرڻ جو رواج شايد اتان نڪتو آهي.

ٿڏن ملڪن ۾ اهڙي رواج هوڻ جو امڪان ٿي نٿو سگهي.

(٢٥) اهوئي سبب آهي جو وڏيءَ عمر جا مسلمان ڏاڙهيءَ کي رنگ لائڻ جا شوقين آهن. مزاحيه ڪهاڻين ۾ عام طرح جوان ڇوڪريون پنهنجن عمر رسيده عاشقن جي ڪاڌيءَ جي زيب، يعني ڏاڙهيءَ جي پيٽ ميٽ جي وات ۾ جا ڪره، وجهندا آهن، ان سان ڪنديون آهن.

اسلامي دنيا ۾ ماڻهو گهڻو ڪري ڪافور جي خوشبوءِ پسند نه ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته اهو ميت کي غسل ڏيڻ جي ڪم ايندو آهي. ايرانين کي جيڪڏهن ڪو ڪتاب نه وڻندو آهي ته چوندا آهن ته منجهس "بوءِ ڪافور" آهي.

(٦٦) هرڪلانس، "قانونِ اسلام" لغت، صفحو ٦٠، "عنبير".

(٢٧) ان جو سبب هيءُ آهي ته عام ماڻهو انهيءَ راءِ جا چوندا آهن ته ميت کي جيترو جلد پورجي، اوترو چڱو. گرم ملڪن لاءِ اهو قانون نهايت فائدي وارو آهي.

(٢٨) سنڌ ۾ مڪو شريف اوله طرف سمجهيو ويندو آهي، تنهنڪري لاش جو منهن اتر ۽ پير ڏکڻ طرف ڪندا آهن.

(٢٩) ابو حنيفي جي قانون مطابق هو اڪثر مزاجي ۽ قرآن شريف جي ان رڪوع جي شرح، جنهن ۾ وراثت تي بحث ٿيل آهي پڙهندا آهن.

عدت جو مدو ٻه حنفي ڪتابن ۾ مقرر ٿيل آهي.

(٣٠) غم جي وقت، سنڌي ماتم لاءِ ڪارا ڪپڙا ورلي پائيندا آهن. ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ مرد ڪارو پٽڪو ٻڌندو آهي. هاڻوڪا خواه قديم عرب، انهيءَ رواج کي بدعت ڪري سمجهندا آهن. اما حقيقت آهي ته رسول صلعم جي ڏينهن ۾ اهڙو رواج ڪونه هو، وچ ـ ايشيا جي مسلمانن شايد اهو رواج گبرن کان ورتو، جو انهن ۾ سياه وش جي وقت تائين ته ضرور هو.

(٣١) جنهن جو مذهبي سبب هجي آهي ته آخرت ۾ ٻئي ماڻهوءَ جي لاءِ دعا گهرندا.

اراڪ (ڪِڙ) جي وڻ کي مسلمان برڪت وارو ڪري ليکيندا آهن، ڇاڪاڻ ته اهو اصل مغربي عربستان جو آهي. اهو ڏندڻ ڏيڻ لاءِ سٺو سمجهيو ويندو هو.

(٣٢) فوتيءَ کي جيڪو وعدو ڪندا آهن، تنهن کي ”امانت ڪرڻ“ چوندا آهن.

باب يارهون

(١) يعني اهي، جهڙي هنن ۾ رهن ٿا. سنڌين جي خانہ بدوش ۽ ڪوهستاني قومن، جهڙوڪ جوکيا، جي ڪراچيءَ جي پرسان رهن ٿا ۽ بلوچن جي وچ ۾ ٿورو ڪو تفاوت آهي.

(٢) جهڙي گهٽ-ذات، تيئن رنگ زياده ڪارو. مٿئين طبقي جا ماڻهو خاص ڪري زالون، گوري رنگ جون آهن. ڪن جو تہ رنگ هسپاني، يا يورپوگيزن جي زالن جهڙو هوندو آهي.

(٣) يعني عربستان وانگر سارو، ۽ نہ هندستان، ايران ۽ عربستان وانگر اڌ ڪوڙيل. پر ڪي سنڌي ۽ گهڻا بلوچ مٿي تي وار ڇڏيندا آهن.

(٤) خاص ڪري ڪراڙا آدمي ۽ ڪسبياڻيون.

(٥) پڳل دال ۽ اَنُ.

(٦) فارسيءَ ۾ چون چشم ِ مرواريد.

(٧) فطر ۽ بقرہ "هرڪلانس" صفحو ٢٦٨. عيدگاھ اها جاءِ آهي، جتي عيد جي نماز پڙهبي آهي.

(٨) تمام سخت ورزش آهي ۽ ٻانهن، ڇاتيءَ ۽ ٽنگ جي هڏن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ چڱي آهي. ورزش ڪرڻ وارو پيٽ تي سڌي ٻانهن کي هٿن پيرن تي سڌي ڪري، وري هيٺ ڇڏيندو آهي. هي جيترا دفعا ٿي سگهي، اوترا دفعا مشق ڪجي.

(٩) سانوڻ جي مهيني ۾ ڪنهن ڏڻ وار تي جوئا ڪرڻ پسند ڪندا آهن. پر هندو فقط اهو ٿورو عرصو جوئا کونہ ڪند آهن.

(١٠) هوبهو، جيئن اسان ڪندا آهيون.

(١١) بلڪل ائين ، جيئن يورپ ۾ ڪندا آهن . ممڪن آهي ته اها راند ايران مان شروع ٿي هجي ، جتي اها قديم زماني کان کيڏندا ايندا آهن. امڪان اهو آهي ته اها راند ايران کان مغرب ڏي وئي ۽ نه مغرب کان ايران ڏي.

(١٢) ڏسو "هرڪلانس". ضميمه ، صحفو ٥٢ بجيسي.

(١٣) جيڪو ماڻهو پنهنجي زال کي انهن حالتن هيٺ ماريندو هو ، ان کي هميشه ساراهيندا هئا. جيڪڏهن مڙس زال جي خطا درگذر ڪندو هو ته هن جي بار تي سرڪاري ڏنڊ پوندو هو. ان کان سواءِ جيڪڏهين هو کهٽ ذات وارو هوندو هو ته کيس چهبڪ هڻندا هئا يا پئي نموني جي سزا ڏيندا هئا . جڏهين ڪاريءَ کي مـــاريــو ويندو هو ، تڏهين ڪاري کان سندس پيءُ، ڏيءَ يا ڀيءَ سائيائي جي گهر ڪندا هئا . "ڪاري ڪاريءَ" کي ورلي ڇڏيو ويندو هو ۽ انهيءَ حالت ۾ ڪاري کي هميشه سگهه ڏيڻو پوندو هو.

(١٤) جيئن مازندوان، ايران ۾، ۽ تهامه ، عربستان ۾ اهي پئي جايون ۾، ان گاله ۾ سنڌ وانگر بدنام آهن.

(١٥) جيئن هندستان جي زناني بولي .

(١٦) هاڻي هڪ نئون طبقو پيدا ٿيو آهي انهن ماڻهن اڌ معزز زالون آهن ۽ اڌ ڪسبياڻيون . اهي يورپي لوڪن ۽ سپاهين جي بلي هونديون آهن . حيدرآباد ۾ ڪسبياڻين اسان کي درخواست ڪئي آهي ته شريف عورتن جي بدچاليءَ جي ڪري اسان جو پيشو بند ٿي ويو آهي.

(١٧) رنگيلي، انهن جي ذات جو معتبر ۽ عام نالو آهي. اهو نالو ڪنهن به عورت کي پيماني ڪرڻ لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو.

(١٨) بلوچن جون زالون چولي جي بدران گهڻو ڪري گگهه.و پائينديون آهن، جو اسان جي رات جــي پائڻ جي قميص جهڙو هوندو آهي ۽ پٺيان ڪلهن جـي وچ تي ڪلندو آهي ۽ اڌ ٻانهون هونديون اٿس . اهـو گهڻو ڪري ڪاڙهي يا اڇي ڪپڙي جو ٺهيل هوندو آهي ۽ پــرن جي مرن سان وچي لڳندو آهي.

(١٩) ڪمي ماڻهن، جهڙوڪ مهاڻن جـون زالون وغيره هميشه چولي کان سواءِ فقط گج پائينديون آهن.

(٢٠) انهيءَ خاصيت لاءِ شايد ڪي بناوتـي سبب آهن. ڪشپين سمنڊ ۽ هندستان جي وچ ۾ جي قومون رهن ٿيون جهڙوڪ ايراني، افغان، بلوچ ۽ سنڌي، انهن سڀني سان اها حالت آهي. ڪشمير ۾ بـــ ائين آهي، پــر هندستان ۾ نرالي حالت آهي.

(٢١) مثلاً هرڪلانس: ضميمه، صحفو ١٧٠.

(٢٢) لنگهو، هڪ غير شائسته لفظ آهي، پر مڱڻهار نضيلت جو لفظ آهي انهن کي لاڙ ۾ پانءُ ۽ ”منگتو“ چوندا آهن ۽ اتر ۾ ”ميراثي“.

(٢٣) مشهور قصيدو، جنهن جا پهريان لفظ بانتُ سُعاد آهن ۽ رسول الله جي شان ۾ چيو ويو هو ۽ رسول الله شاعر کي انهيءَ لاءِ خلعت انعام ڏني هئي . ڪيترن اسلامي ملڪن ۾ رواج آهي ته جڏهين اهو قصيدو ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي اڳيان پڙهبو ته ضرور ڪو ڪپڙو وڳو انعام ملندو.

(٢٤) بيـماريءَ سبب مـون کـي ملڪ ڇڏڻو پيو، تنهنڪري مان ڪلونتن بنسبت ڪا معلومات حاصل ڪري نه سگهيس ۽ نه ڪلونتن ۽ مڱڻهارن جي سازن ڏسڻ جو موقعو مليو.

(٢٥) شيشو معنيٰ ڪانءُ ۽ باشو هڪ بي معنيٰ زائد لفظ آهي، جنهن کي عربي صرف نحو ۾ محمل چوندا آهن .

(٢٦) اهڙي طرح افغانستان ۽ مُصلبي (چُهڙا) پنهنجي قوم کي "شاهه خيل" سڏيندا آهن.

(٢٧) سنڌ جي ڪيترن پاڳن ۽ مسلمان چُهڙا آهن. هو پالي شاهي نه آهن.

(٢٨) ڍڳر لفظ نڪتل آهي "دهه" (ڏهه) ۽ "قير" مان. اهڙيءَ طرح افغان "پنجابي" لفظ مان ۽ ۽ معنائون ڪنديندا آهن.

باب ٻارهون

(١) سنڌ ۾ وشنوءَ جي پوڄارين کي ”وشڻ ووهو“ چوندا آهن، جو ويشنوا لفظ جي بگڙيل صورت آهي. انهن کي شراب پيئڻ ۽ ماس، مڇي، بصر، بهدن ۽ اهڙين ٻين شين کائڻ جي منع هوندي آهي. ڪوبه برهمڻ، واڻيو يا شودر ڪنهن مشهور تيرٿ، تي وڃي وشڻ ووهو تي سگهي ٿو، ان کان پوءِ، هن کي فقط پنهنجي کاڌي جو خيال رکڻو پوندو آهي.

(٢) واڻين وانگر- اهي لفظ هندستان وانگر ذات جو پيڊ نٿا ڏيکارين، مثلاً رام يا داس جو ٻٽ چند يا راءِ ٿي سگهي ٿو، چند يا راءِ جو ٻٽ رام يا داس.

(٣) هندستان وانگي سنڌ ۾ ٻه- ٽي سن آهن: ١. عربي، هجري يا قمري. ٢. هندستاني يا قمري شمسي. ٣. فصلي يا سرڪاري سال، جنهن جو مدار موسمن تي هوندو آهي. هتي عام طرح هندو وڪرماجيت جو سن (سنبت) ڪم آڻيندا آهن. سالهواهن جي سال جي فقط برهمڻن کي خبر هوندي آهي. پراچين هندن وٽ ڇهه مندون هونديون هيون.

هاڻوڪن هندن وٽ ٽي مندون آهن. عربن ۽ ايرانين کي چار مندون آهن. گوئا جي پرتگالين وانگي سنڌي فقط ٻه مندون ڳڻيندا آهن، هڪڙو سيارو يا سرديءَ جي موسم، ٻيو اونهالو (اونهارو) يا آرهڙ (سال جو گرم حصو). ساڳي وقت شعر وغيره لاءِ، فارسيءَ ۽ سنسڪرت جا لفظ بهار ۽ سانوڻ ڪم آندا ويندا آهن.

ڏسجي ٿو ته سنڌ ۾ جيڪي هفتي جي ڏينهن ۽ مهينن جا نالا آهن، سي بگڙيل سنسڪرت لفظ آهن مسلمان اربع،

خمس ۽ جمع جا نالا عربيءَ مان ورتا آهن. مهين جا هندڪا نالا مسلمان اترطرف، پشاور تائين چائيندا آهن. افغانن کي انهن لاءِ پنهنجي ٻولي مان نڪتل لفظ آهن.

سنڌين ۾ چنچر ۽ آچر نجس ڏينهن ڪري سمجهيا ويندا آهن، هندو منگل جي تعريف ڪندا آهن ۽ مسلمان ان کي نجس ڪري سمجهندا آهن ، برهمڻ کي ڪيترن يڪين جي خبر آهي ته هو ٻنهين يڪين جي شروعات ڪان سال ڪونہ، شروع ڪندا آهن . وقت جا ننڍا حصا هندستان جي حصن جهڙا آهن ، ڪيترن برهمڻ کي "اڌڪ" ڪرڻ يعني سال ۾ اڌ مهيني جو اضافو ڪرڻ ايندو آهي ، ۽ هن کي جتي وڻندو آهي اتي، اٽڪائي ڇڏيندا آهن

(٤) ڳاڙهو سندر. مايچ معنيٰ غير هندو .

(٥) سنڌ ۾ "پوڄارو"، درياه. جي ديوتا جي پوڄاريءَ کي چوندا آهن . "شيوڪ" اهو آهي جو هندن جي مورتيءَ جي پوڄا ڪري، ۽ "نهايو" گروءَ جي چيلي کي چوندا آهن.

(٦) ميلن ۽ ياترائن جا قسم.

(٧) اهڙن وقتن تي هو ڄڻ يا پاسي جا وارا ٻڻ ونائيندا آهن.

(٨) هندستان ۾ اهي ڪتاب ، اڪثر ڪورٽ ۾ شاهديءَ طور پيش ڪيا ويندا آهن . سنڌ ۾ انهين نـــ، ڪرڻ ڏجي ، چاڪاڻ ته تورا ماڻهو پنهنجا اکر مهيني ڪان پوءِ پڙهي نه سگهندا آهن ۽ انهن ۾ تمام گهڻيون غلطيون هونديون آهن.

(٩) تازي شادي ڪيل ماڻهو کي ٻهرئين ٻار جي ڄمڻ تائين گهر ۾ رهڻو پوندو هو، ان کان پوءِ هو ڪڏهن ۾ مسافريءَ تي نڪري سگهي ٿو.

(١٠) جنهن جا گهڻائي نمونا سنڌ خواه هندستان جي ڪيترن ڀاڱن ۾ لبندا.

(١١) جپ مالها ۽ مذهبي آهي. ان ۾ ستاويه. داڻا هوندا آهن، جي چار دفعا پڙهيا آهن. هيٺيان شبد هڪ سؤ اٺ

دفعا پڙهڻ شپ سمجهيو ويندو آهي. "رام، رام، رام،"، "واهه گرو جي کي جئي"، "شري گنيشه نمه" وغيره.

(١٢) انهن ٻن گرنٿن مان آدي گرنٿ جو وڌيڪ مانُ ڪيو ويندو آهي ۽ داسما جي وڌيڪ مڃتا، چاڪاڻ ته ان جي پيروي ڪرڻ وڌيڪ سولي آهي. ٻنج گرنٿ جيئن سندس نالو ڏيکاري ٿو، ٻنجن ننڍن ڀارتنائن جو مجموعو آهي، انهن کي چوندا آهن: ١. جپ، ٢. سندر، ٣. سکمڻي، ٤. ٻاون اکري ۽ ٥. سڌ گوشت. انهن ۾ ڪيترين ٻاڻيون ۽ گيت ۾ اچي وڃن ٿا.

(١٣) نانڪ ۾ بين مشرقي بزرگن وانگر گهڻ ڀايي جو شاعر ڪونه هو. اڳئين زماني ۾ پيشنگوئي ۽ شعر، الاهي ڪلام سمجها ويندا هئا، يونان جي مشهور شاعر، هومر جي نالي چوندا هئا ته ڪيس شعرگوئيءَ جي ذات ديوين ۽ اپالو ديوتا وٽان ملي هئي.

(١٤) الهامي ڪتاب جو تعظيمي ۽ عزت ڀريو نالو آهي.

(١٥) ڪاليءَ جي ٻ- سانکي، جنهن تي مالڪ مٿو رکندو آهي.

(١٦) سنڌي لفظ "ٻيڪڻ" يعني اڀامڻ مان نڪتل آهي.

(١٧) ذات جو معتبر نالو.

(١٨) مون هي لفظ انهن جي خاص ٻوليءَ جي نموني ڏيکارڻ لاءِ ڏنا آهن. ڏٽ لفظ جي معنيٰ آهي ڪاٻ گاڏڙ يا خراب ٿيل شيءِ جهڙوڪ مٽيءَ گاڏڙ اَن.

امير فتح علي کي اڏ گهرائو سڏيو ويو آهي، جو هو ملڪ جو والي هو.

(١٩) سنڌ جا هندو اهڙائي تعصبي آهن، جهڙا هندستان جا. اها ڳالهه هن مان ثابت آهي ته هنن ٽڪن لڳائڻ جي باقاعدي مخالفت ڪئي آهي. هنن جو چوڻ آهي

ته ماتا جو مرض ديوي ڏيندي آهي، ۽ ديوي جي ڪم ۾ دست اندازي ڪرڻ ڌرم جي خلاف آهي.

(٢٠) هنن کي ان ڳالهه بنسبت چٽا رايا ڪونه آهن. هنن لاءِ وڻڪنت هڪ ٻيو مرڪ آهي. ڪيترن کي جوڻين بنسبت منجهيل خيال آهن.

(٢١) چانورن يا ميدي، ڪڻڪ ۽ گيهه جو ٺهيل طعام.

(٢٢) پنجارا، انهيءَ ڪري سڏيا آهن جو هڪ هڪ شعر ۾ پنج سٽون هونديون. اڏيري لعل جي شان ۾ جو قصيدو ڏنو ويو آهي، سو ان قسم جي شعر جو هڪ مجموعو آهي

(٢٣) فارسي ۽ عربي لفظ خواجه خضر جو ترجمو آهي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ساڙول شاهه. هسپانيه جا ماڻهو به "ساڻو درياهه" چوندا آهن.

(٢٤) واڻي شعر جو نالو. اصل گيت ۾ سڀ ٻٽ آهن. انهن مان ڪيترا هٿ ڪونه ڏنا ويا آهن. سنڌ ۾ ڳالهه کي وري وري دهرائڻ عيب نه سمجهيو ويندو آهي.

(٢٥) اهو سنڌي زبان ۾ آهي ۽ فارسي مان ترجمو ٿيل نظر اچي ٿو. تنهن هوندي به پڙهيل هندو ان کي گهڻو پسند ڪندا آهن. مشرقي شاعر ڏسندا ته ان ۾ مشرقي ڌرمي شعر جا رواجي خيال ۽ استعاره ڏنل آهن.

(٢٦) چادر جا سنڌ ۾ غريب ماڻهو ڪلهن تي اوڍيندا آهن.

(٢٧) وليءَ جي نالي "لعل" تي دوارڻ جي ٿيل آهي ۽ هتي معنيٰ اٿس هيرو.

(٢٨) ارداس يعني ڌرمي پيٽا. وردي معنيٰ ڏن، خوشيءَ جو واڌارو، سنڌي معنيٰ سڀني دنيوي خواهه، آخرت جي مرادن جو پورو ٿيڻ.

(٢٩) اهو صوبو، جنهن کي لال شهباز پيدا ڪرڻ جو فخر حاصل آهي.

(٣٠) نال جو ڪتاب، ڏهو باب ستون.

باب تيرهون

(١) هڪڙي قسم جو هيڊمنشي، جو منيب جو ڪم به ڪندو هجي.

(٢) ويجهڙ وارو، هڙهڪ مهر جهڪا هو آڪرينڊو هو، تنهن جو چاهو هو پاڻ وٽ رکندو هو. هو جيڪڏهن چاهي ها ته هميشه نڪي ڪري سگهيو ٿي.

(٣) ڏيهي آفيسر کي لکيل هدايتون.

(٤) ننهنڪري ان کي جڻي جي شادي چوندا آهن. اها رسم پار پنجن ورهين جو ٿئي، تنهن کان پوءِ جڏهن به مائٽ سمر ساري سگهن، تڏهن ادا ڪري سگهن ٿا. پر پنجويهن ورهين جي ڄمار کان پوءِ، ڪانه ڪٿي ويندي آهي.

(٥) هڪ قسم جو هار، جو زالون پائينديون آهن. ان کي دوسري يا دهري چوندا آهن ان ۾ سون جي داڻن جون ٻه ٻڙهيون ريشم جي ڌاڳي ۾ پوتل هونديون آهن دهري ۾ پار جا ڪپڙا، مائيٽياڻيون ڪٽنديون آهن.

(٦) وارن جي چڳ جا هندو مٿي تي رکائيندا آهن.

(٧) برهمڻ کي جا پيٽا ڏبي آهي، تنهن کي "ڏڪڻا" چوندا آهن. نمشڪار يعني برهمڻ اڳيان نوڙت ڪرڻ.

(٨) "بابا، توکي وڌائي هجي."

(٩) پهرين سٽ جي معنيٰ آهي، بابا، بابا مان سران ٿو." پر هي ڏنو معنيٰ لفظ آهن. جيتوڻيڪ عام ترجمو ائين ڪندا آهن. پيءُ جواب ڏيندو آهي ته، "پٽ تون ننڍو وڃين، ۽ نه تنهنجا پٽ ويندا." اهي لفظ مقرر ٿيل آهن.

(١٠) مثلاً سنان وقت بدن تي پاڻي وجهي عضون ڌوئڻ کان اڳ جٽيو صفا ڪندا آهن.

(١١) اٺين، ڳيهه ۽ ڪڇيءَ ڪنڌ جو ٿلهو، پنجن ڪان پنجويهن سيرن تائين.

(١٢) جسراج جو ڏينهن. انهيءَ لفظ جون گهڻيون ئي معنائون ڪندا آهن. جسراج، هڪ مشهور هندو ڌرماتما جو نالو آهي.

(١٣) ڀاڳيءَ جي دلي جو ڏينهن.

(١٤) خوشيءَ جو ڏينهن. "مهورت" جي صحيح معنيٰ آهي شاديءَ جو جلوس، پر شاديءَ جي ڏينهن کي به مهورت چوندا آهن.

(١٥) ماڻهن ۾ وهم ويٺل آهي ته اهڙن موقعن تي گهوڙي تي چڙهڻ نه کپي.

(١٦) گهوٽ مان جيڪي ماڻهو ساڻ هوندا آهن، تن کي "جاڃي" چوندا آهن، ۽ جيڪي ڪنوار مان هوند آهنا تن کي "ماڃي".

(١٧) ويڌي سنسڪرت ۾ پڙهبي آهي.

(١٨) گهڻو ڪري سؤ روپي جي رقم ڏني ويندي آهي.

(١٩) هڪ کان ٻه سؤ رپين تائين جيڪڏهن خرچي ٿوري هوندي آهي، ته گهوٽ پيءُ اعتراض واريندو آهي، ۽ پوءِ برهمڻ رقم جو فيصلو ڪندا آهن.

(٢٠) پيڪو (يعني پيءُ جو) يا پيڪاڻو گهر. ڪنوار جي پيءُ جي گهر کي چوندا آهن. ان جي ابرعڪس ساهرو گهر، يعني سندس سهري جو گهر آهي.

(٢١) تعجب جي ڳالهه آهي ته سنڌ جا هندو، هندستان جي برهمڻن وانگر اُتارائن (يعني سج جو اُتر لڙڻ) جي ڏينهن مرڻ ۽ دکشنائڻ جي ڏينهن مرڻ جي وچ ۾ ڪوبه تفاوت ڪونه ڪندا آهن.

(٢٢) "ٻنيءَ" وارو لفظ ٻنيءَ جي رسم مان نڪتل آهي. ٻنيءَ وارو گهڻو ڪري ٺوٽيءَ جو وڏو پٽ، ڀائٽيو يـــا ٻيو ويجهو عزيز هوندو آهي.

(٢٣) هي ٻنيءَ وارو ڪندو آهي. هـــن وقت ڪن هنڌن ٻنيءَ وارو ٺوٽيءَ جي سوني منڊي جا خاص ان ڪم لاءِ آڳر ۾ چڙهي ويندي آهي، لاهي جاچڪ کي ڏيندو آهي. ٻيون ڪي شيون، جهڙوڪ ٿورو گيهه، صندل جـــي ڪاٺي وغيره مڙدي جي وات ۾ رکندا آهن. ٻر هن معاملي ۾ خواه ٻين ڳالهين ۾ مکاني رسمون مختلف آهن.

(٢٤) "توهان ويهو-شال خوش هجو."

(٢٥) ٻائي روز بدلايو ويندو آهي.

(٢٦) جو ٻارهو سڏبو آهي. ٻـــارهن‌ءَ جـــون رسمون هيٺ ڏنل آهن.

(٢٧) جي ٺوٽي شاهوڪار هوندو آهي ته هن جي رک ۾ هڏا کڻي، چورو ڪري کير مان ملائي گوڙهو ڪري هرڻ جي کل، ڪمخاب يا ٻئي کنهن ڪپڙي ۾ ويڙهي

ڪنهن نوڪر يا ڏرمي بيکاريءَ جي هٿان گنگانديءَ ۾ اڇلرائيندا آهن انهيءَ رسم تي ٻنجاهه کان ٽي سؤ رپين تائين خرچ ايندو آهي.

(٢٨) ڪنهن جو چوڻ آهي ته ڪرٽيڪور وائيو آهي، ٻيا ٿا چون هو برهمڻ ابيءَ ۽ شودر ماءُ جو اولاد آهي. حيدرآباد جي اتر طرف هنن جي شڪل شبيهه ۽ روش حقير ماڻهن جهڙا هوندا آهن. حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ هنن جـــي هٿ چلت برهمڻ جهڙي هونـدي آهي. هو ماس مڇي ورتائيندا آهن ۾ مسلمان جي هٿ جي شيءِ کون کائين.

ڏورانهن شهرن ۾ انهن جا ٿورا گهر آهـــن، تنهنڪري مرڻي وقت برهمڻ، ڪرٽيڪور جو ڪم ڏيندا آهن، ڪرٽيڪورن

ها جهڙي خاص فرائض آهن، سي ملڪ جي رسم تي ٻڌل آهن. انهن لاءِ شاسترن جي اختياري ڪانه آهي.

(٢٩) اهوئي سبب آهي جو هي وڻ گهڻو ڪري، درياءَ جي ڪنارن ۽ اهڙين ٻين جاين تي نظر ايندو آهي.

(٣٠) چوڪرين جي ڄمڻ وقت ڪرڙيگور جي زال حاضر هوندي آهي. هن جون گهرون سنڌس مڙس کان ٻه ٽي گهريون هونديون آهن.

(٣١) انهيءَ ڪم کي ڇٽاشٽا چوندا آهن.

(٣٢) ٻارهون ڏينهن يا ان جي رسم.

(٣٣) هرڪلانس، ضميمو صفحو ٢٤٢-هو ڇٽاشا تو لکي.

(٣٤) خرچ انڪل اسي کان ٻه سؤ رپين تائين ٿيندو آهي. هي وڏو خرچ آهي، پر هندن ڪـــان وڌيڪ سڌريل ماڻهو پاڻ کي تمام بريءَ طرح لڳجڻ ڏيندا آهن.

(٣٥) وڏوا، جيتوڻيڪ برهمڻ هجي، ته به ان جـــو مٿو ڪوڙائيندا آهن، جيستائين هوءَ ڪنهن ياترا تـــي نه وڃي. پر بعضي انهن جو مٿو ڪين ڪوڙائيندا آهن. ياترا تي وڃڻ هرويرو فرض نه آهي. هوءَ ڪجهه وقت لاءِ نت کان سواءِ ٻيا سڀ زيور لاهي ڇڏيندي آهي. ان عرصي ۾ به هن کي تيل ڦليل به لائڻو نه آهي.

انهن ڳالهين مان ظاهر آهي ته سنڌ ۾ هندو ڌرم تمام ڦلهڙو آهي.

(٣٦) "وعظ" گهڻو ڪري عربيءَ ۾ رسول صلعم جـــي ميلاد تي ٿيندو آهي.

(٣٧) جنهن جي اڱيان هندستان جي رسم مطابق همېشه شيخ جو لفظ ايندو آهي.

فهرست

باب پهريون

سنڌ جو ٻاهريون روپ- ان جي فوجي ۽ تجارتي اهميت ملڪ جي صورت ۽ تاريخ جو خاڪو.

باب ٻيون

سنڌو لديءَ جو قديم پٽ- ڏيهي حاڪمن جي حڪومت ۽ واهن رستي آبادي- ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڍلن جو سرشتو.

باب ٽيون

سنڌي قصن جي فهرست— صوبي جون زبانون- هر هڪ زبان جو مختصر احوال.

باب چوٿون

سنڌ جي ٽن، مڙني کان زياده مشهور مصنفن جي حياتي هنجو جا مثال- سامونيءَ جون پيشنگوئيون- سسئي ۽ پنهون، ۽ مارئيءَ ۽ عمر سومري جي ڪهاڻين مان انتخاب.

باب پنجون

ساڳيو مضمون: راڻو ۽ مومل، سهڻي ۽ ميهار، دودو ۽ چنيسر، هير ۽ رانجهو، دولهه دريا خان ۽ مل محمود جا قصا.

باب ڇهون

ڏيهي حاڪمن جي ڏينهن ۽ اسان جي حڪومت ۾ درسگاهن ۽ مڪتبن ۾ اسلامي تعليم- طب ۽ جراحت وغيره جو اڀياس- هندن جي تعليم- ماڻهن کي ڪيئن تعليم ڏجي نسخي الف- بي جي فائدي ۾.

باب ستون

سنڌ جي هن وقت ٻنگتي حالت۔ شاديءَ متعلق هڪ ڏيهي ڪتاب مان ڪي ٽڪرا۔ ملاقات جو دستور۔ نشي جو رواج ۽ نشيدار شين جا قسم، جي استعمال ڪيا وڃن ٿا۔ قومي مذهب جي خصوصيت۔ روحاني علم، شيطاني علم، جادو ۽ ڪيميا، هڏن جي رستي جادو، قسمت جو ڪتاب۔ خوابن جو تعبير۔ هٿ ڏسڻ جو علم۔ سوڻ ساڻ۔ ڏوهه ۽ سزائون.

باب اٺون

سنڌ ۾ تصوف۔ صوفي شاعر۔ تصوف جا ٻه مکيه طريقا، يعني جلالي ۽ جمالي۔ جلالين جو بيان۔ لال شهباز جو احوال جمالي صوفي ۽ سنڌن تقليد، عقيدا ۽ عمل۔ سنڌ جا مشهور اولياءَ.

باب ڏا ن

احوال، سنڌ ۾ رهندڙ ڌارين قومن جو۔ سيد ۽ ٻيا اهل مذهب خاندان۔ افغان يا پٺاڻ۔ بلوچ۔ جت۔ ميمڻ۔ خواجه۔ مهاڻا يا ماڇي۔ حبشي غلام ۽ انهن جي ٻوليءَ جو نمونو.

باب ڏهون

سنڌين ۾ ٻارن جي ڄم جون رسمون۔ عقيقو، يعني چوڪر جي جهنڊ لهرائڻ۔ طهر۔ مڱڻو ۽ شاديءَ کان اڳ جون ٻيون رسمون۔ شاديءَ جا ساٺ سڳڻ۔ موت ۽ دفن ڪرڻ، قبرون ۽ مقام.

باب يارهون

اصل سنڌين جو بيان۔ انهن جون رسمون، پوشاڪ، شغل، ڪسرتون ۽ رانديون رونديون۔ زالن جا رواج، اخلاق، عادتون، مکر ۽ پوشاڪ وغيره۔ گويا سنڌ جون اڇوت قومون.

باب ٻارهون

سنڌ جا هندو ۽ سندن ذاتيون؛ برهمڻ، کتري، ويشن جا پنج فرقا ۽ سودر۔ سک، ڌرمي ٻينو ۽ اڇوت قومون— هندو ڌرم جي هاڻوڪي حالت۔ سلوڪن ۽ شبدن جا نمونا.

باب تيرهون

عامل طبقو۔ ان جو اصل نسل، نوڪري ۽ اڳيءَ جي شهرت۔ رواج، جيئن تہ جڻيو پائڻ، شاديءَ ۽ غميءَ جون رسمون ۽ ڪريا ڪرم جو بيان.

سر رچرڊ فرانسز برٽن

جي

حياتيءَ جو مختصر احوال

از

محمد حنيف صديقي

سياح، مهرجو آثار قديم جو ماهر، نثر نويس، شاعر، سپاهي، شمشيرزن، سفير، عالم، اديب ۽ جاسوس— سر رچرڊ فرانسز برٽن اعليٰ ۽ گوناگون خوبين ۽ صلاحيتن جو مالڪ هو. هر فن مولا، جنهن ملڪ ۾ ويندو هو ته پهريون شرط مڪاني زبان، علم، ادب، فن ۽ اتان جي رهاڪن جا عادات، اطوار ۽ خصوصيتون جاچڻ ۽ سکڻ شروع ڪندو هو. جنسيات جي علم ۾ خاص دلچسپي هوندي هيس. فعل ۽ ڪرتوت جيترو زياده قبيح ۽ مذموم هوندا هئا، اوترو انهن ۾ زياده دلچسپي وٺندو هو. پنهنجن ڪتابن ۾، جا بجا جنسيات تي حاشيون لکيون اٿس، جنهن ۾ پنهنجا آزمودا ۽ مشاهدا قلمبند ڪيا اٿس. ڏسجي ٿو ته سندس ذهن ۾ مڙهوئي ڪو فتور هو، جو سندس نظر هميشه پست ۽ ڪريل عادتن ۽ افعالن تي پوندي هئي. ڪنهن به ملڪ يا قوم جي تعريف ڪانه ڪئي اٿس، پوءِ اهي ...ي هجن يا مصري، شڪارپوري سنڌيون هجن يا سنڌي هٽ واڻيا. پنهنجن خاص موضوعن جي کوجنا لاءِ هو، ڪريل طبقي ۽ عادتن جي ماڻهن سان لهه وچڙ رکندو هو ڪسبڻين ۽ طوائفن وٽ وڃي راتيون گذاريندو هو. شهر جي ڏوتين سان راز و نياز جون ڳالهيون ڪندو هو ۽ همجنس جو طالب هو. اڄڪلهه جي عام سياحن وانگر هن به فردن جا شخصي طور

طريقا ۽ عادتون، سڄن فرقن ۽ قومن ڏانهن منسوب ڪيا آهن. تنهن کان سواءِ، ٻڌل ڳالهين تي ٻه، ويساهه ڪندو هو. اڪثر ڪنهن ملان يا مولويءَ کي ويهاري هن کان اوڙي پاڙي جي معلومات حاصل ڪندو هو. اهوئي سبب آهي جو هو قومن جي اخلاق ۽ ڪردار جو صحيح اندازو نه لڳائي سگهيو آهي ۽ سنڌين جي باري ۾ تلخ زبانيءَ کان ڪم ورتو اٿس.

برٽن صاحب جي شوقن ۽ مشغلن جي ڪابه حد ڪانه هئي. هو شمشيرزنيءَ ۽ ڏنڊبازيءَ جو ماهر هو. شمشيرزنيءَ جا نوان واءُ ايجاد ڪيائين، جي فوجي اختياريءَ وارن اختيار ڪيا. جادو، ٽوڻا، تعويذ، ڪشف ڪوڙرو قيراڻ، سوڻ ڪرڻ وغيره هن جي کٻي هٿ جو ڪم هو. ڪيميا جي علم جا به تجربا ڪيائين. سون جون ڪائيون ڳوليائين، باز پاليائين ۽ ڪڪڙ ويڙهائڻ به نه ڇڏيائين، ڀنگ، آفيم، چرس استعمال ڪيائين. زبانن ۽ ٻولين تي خاص دسترس هيس. عربي ته هندستان اچڻ کان اڳ انگلنڊ ۾ ئي پڙهڻ شروع ڪئي هئائين. بمبئيءَ ۾ هندستاني ۽ گجراتي سکيو. ٽن مهينن ۾ امتحان ڏنائين ۽ پهريون نمبر آيو، تنهنڪري کيس فوجي ترجمان ڪري رکيو ويو. برٽن جي دعوا هئي ته هن زبانن سکڻ جو هڪ اهڙو طريقو ايجاد ڪيو آهي، جنهن جي وسيلي سان ڪابه زبان ٽن مهينن جي اندر ڳالهائي سگهجي ٿي بس، پوءِ ته ويو ٻوليءَ پٺيان ٻولي سکندو. مرهٽي، سنسڪرت، سنڌي، بلوچي، فارسي، جٽڪي، ملتاني، پنجابي، لهندي، عبرياني، ترڪي ۽ شامي زبانون سکيو. مطلب ته، ڪابه زبان جرندي نه ڇڏيائين، چيني زبان ته سکيو پر آفريڪا جي سواحلي ۽ ٻيون زبانون پڻ سکيائين. آخر انساني ٻولين مان ڏؤ ڪري ڪراچيءَ ۾ هڪ خانگي چڙيا گهر ٺاهي ان ۾ ڪيترا باندر ۽ ٻولا رکي انهن جي آوازن جو اڀياس

ڪرڻ لڳو ۽ انهن جي ڪيترن آوازن کي نروار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. هڪ ٻوليءَ کي ڪئن ۾ موتي پائي، پاڻ سان گڏ ڪاڏي جي موز تي ويهاريندو هو.

برٽن جو ادبي شاهڪار، لاشڪ دنيا جي ضخيم ترين ڪتاب الف ليليٰ (عربيءَ) جو انگريزي ترجمو آهي، جنهن هن عربي زبان جو مخصوص مزاج قائم رکڻ لاءِ، پهريون دفعو عربي طرز جي انگريزي لکي.

برٽن پنهنجي حياتيءَ ۾ چاليهن کان به مٿيرو ڪتاب ڇپايا، جن ۾ ٻارهن سنسڪرت ۽ ٻين زبانن جا ترجما آهن. پاڻ پڄاڻان- ٽيويهن ڪتابن جا مسودا ڇڏيائين، جي هن جي مرڻ کان پوءِ ڇپايا ويا آهن. انهن کان سواءِ هن جا بيشمار مضمون وقت جي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇپيا. خود برٽن جي باري ۾ بيشمار ڪتاب لکيا ويا آهن، جن جو پورو هڪ ڪتبخانو آهي.

برٽن ١٩- مارچ ١٨٢١ع تي هرٽفرڊشائر (انگلنڊ) ۾ پيدا ٿيو. هن جو پيءُ موقوف ٿيل فوجي آفيسر هو. تعليم انگلنڊ ۽ فرانس ۾ حاصل ڪيائين. هڪ ڀاءُ ۽ ڀين به هيس. پاڻ تي پيءُ- ماءُ جي نظر خيرڪا هوندي هئي، جنهنڪري هو آزاد گهمندا، ڦرندا ۽ مستيون ڪندا وتندا هئا. برٽن ڪجهه وقت آڪسفورڊ ۾ به پڙهيو هو، جتان کيس نيڪالي ڏئي ڪڍيو ويو هو.

برٽن جي حياتيءَ ۾ ڪيترين ئي زالون آيون ويون. رستي وينديءَ اک لڙائي ڇڏيندو هو. پر هن جي شاديءَ جو قصو هڪ عجيب افسانو آهي. هڪڙي ڏينهن ١٨٥١ع ۾ بولان (فرانس) جي شهر ۾ پسار ڪندي، پسن حسين دوشيزائن تي نظر پيس. هو انهن ڏينهن ۾ نظر جي ٽڪ ٻڌڻ (Hypnotism) جي مشق ڪندو هو. سو، هڪڙيءَ ڇوڪري تي نظر اڇلايائين

ته هن ڇرڪ ڀري ڀيڻ کي چيو ”منهنجي شادي انهيءَ ماڻهو سان ٿيندي.“ هي ڀار ۾ راز ڀانپي ويو. پٽ تي ڇاڪ سان لڳائين ”سان توکي چاهيان ٿو.“ وري ڀئي ڏينهن ساڻس ۾ برٽن پٽ تي لکيو ”ڳالهائڻ جي اجازت آهي؟“ ماڻيءَ جواب لکيو ته ”امڙ ڪاوڙبي.“ بس، پوءِ ته آئسابيلا کي اچي آنڌ مانڌ ورتو. روز شاديءَ جا خواب ڀئي ڏنائين ۽ ڊانڊيون ڀئي لڳائين. والدين گهٽوٽي سمجهايس. ۾ سڙي چو ٿي؛ انهيءَ وچ ۾، برٽن نالي هڪ جپسي عورت هٿ ڏسي چيس ته ”تنهنجي شادي منهنجي نالي واري هڪ شخص سان ٿيندي ۽ اها پيشنگوئي ڪيس اڪت ۾ ڏنائون. (ياد رهي ته برٽن ٻهريون عالم هو، جنهن اهو رايو ڏنو هو ته يورپ جي جپسي قوم جا ماڻهو اصل سنڌ جا جت يا زت آهن). آخر هنن جي شادي ڏهن ورهين کان پوءِ ١٨٦١ع ۾ ٿي.

١٨٤٢ع ۾، برٽن جي ممبئيءَ واري ڏيهي پيادل فوج لاءِ ٥٠١ پائونڊ رشوت ڏئي اسسٽنٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي (Bombay Native Infantry) ۾ نوڪريءَ جو انتظام ڪيو ويو ان وقت افغانستان ۾ سخت لڙائي هلي رهي هئي ۽ ڪمپنيءَ کي نون رنگروٽن جي ضرورت هئي. ۾ جيستائين هو ممبئيءَ پهچي ٿي پهچي، تيستائين جنگ پوري ٿي وئي. برٽن اچڻ سان مختلف زبانن ۽ مشرقي مذهبن جي تحصيل شروع ڪري ڏني.

انهيءَ وچ ۾ سر چارلس نيپئر (١٧- فيبروري ١٧٤٣ع) سنڌ فتح ڪري چڪو هئي. سنه ١٨٤٤ع جي شروعات ۾ ١٨ رجمينٽ کي، جنهن ۾ برٽن ڪئپٽن هو، ڪراچيءَ موڪليو ويو جهاز تي انجنيري ڪاتي جي ڪئپٽن والٽر اسڪاٽ سان واقفيت ٿيس، جنهن کي سنڌ ۾ سر چارلس نيپئر سنڌ جي زمين ۽ واهن جي پيمائش لاءِ ممبئيءَ سان گهرايو هو. عادت مطابق همراه کي

ڪراچي پاڻءَ نہ ٿي. ڪراچيءَ مان ١٨ رجمينٽ کي ڦورائي
کاري بندر ۾ رکيو ويو. آخر، هو سنڌ سروي جي ڪم ۾،
ڪئپٽن اسڪاٽ جو نائب مقرر ڪيو ويو ۽ ٿوري ئي وقت
۾ پيمائش جو ڪم شروع ڪيو ويو. گوني ۽ ٻين واهن جون
پيمائشون شروع ڪيائين ۽ ٻازن پالڻ ۽ ٻازن سان شڪار
ڪرڻ جو شوق بہ ڪندو رهيو.

ڪراچيءَ ۾ برٽن صاحب سنڌ جي رهواسين جو گهرو
مطالع شروع ڪيو، مگر انسانذات جي عظمت ۽ شرافت بدران
هو پنهنجي فطرت مطابق هنن جي وِڏُنِ ۽ اوڻاين جي تلاش
ڪندو رهيو. سيڌي جا ٽي دڪان کليائين، جتي ويهي
گراهڪن، خاص ڪري عورتن کان پنهنجي ڪم جي معلومات
حاصل ڪندو ويندو هو. معلوم ٿيو تہ ڪراچيءَ ۾ ست
ڏوتيون آهن. جن مان ٽي هندو ۽ چار مسلمان آهن. ستت
هنن جي ڪاروباري طريقي کان هن پاڻ کي واقف ڪيائين.

انگريز فوجين ۾ همجنس سان تعلقات جي علت شايد
رومين جي زماني کان ڦهليل آهي. انهن ڏينهن ۾ پنج هزار
انگريز فوجي ڪراچيءَ جي بارڪن ۾ رهندا هئا، جن ۾ مرض
وڌندو ويو ۽ خطرناڪ صورت اختيار ڪيائين. ستت نيپيئر ٽائين
رپورٽ پهتي. هن ارٽن کي ان بيماريءَ جي اصل سبب ۽ مرڪز
جي جاچ ڪرڻ جو حڪم ڏنو. برٽن، نيپيئر جي چوڻ تي
هڪ رپورٽ تيار ڪئي. رپورٽ تہ نہ هئي پر آگ جو شعلو
هو، بمبئيءَ ۾ مچ مچي ويو! مشڪلات سان برٽن جي
نوڪري بچي. (اها رپورٽ برادرم علي محمد راشديءَ ۽ ٻين
صاحبن جي تلاش جي باوجود اڃا دستياب نہ ٿي سگهي آهي).
برٽن هاڻي پاڻ کي مرزا عبدالله ابوشائري سڏائڻ لڳو.
ايراني ۽ عربي ويس اوڍي روز رات جو مرزا محمد حسين

شيرازي نالي هڪڙي دوست سان گڏ شهر جون گهٽيون گهمندو هو.

نومبر ١٨٤٥ع ۾ اسڪاٽ صاحب سان گڏجي سنڌ جي سروي جو دؤرو ڪيائين. ڪجهه وقت هو نيپيئر جو ترجمان به ٿي رهيو.

١٨٤٦ع ۾ برٽن تي وبا جو حملو ٿيو ۽ هو ٻه سال موڪل وٺي هندستان جي پهاڙي علائقن ۾ وڃي رهيو.

برٽن سنڌ تي چار ڪتاب لکيا: (١) سنڌ، يا ڏکويل ماٿري ١٨٥١ع، (٢) سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون ١٨٥١ع، (٣) سنڌو ماٿريءَ ۾ شڪري بازي ١٨٥٢ع، (٤) ٻيو دفعو سنڌ ١٨٧٧ع.

برٽن هنن ڪتابن ۾ سنڌين جي باري ۾ شگفته ڪلاميءَ کان ڪم ڪونه ورتو آهي. ان لاءِ مٿي سبب ڏنا ويا آهن. مگر ڪتاب لاجواب آهن، معلومات جي کاڻ سمجهو. ڪيترين حقيقتن جي هو قلمبند نه ڪري ها، ته اڄ يادگيريءَ جي صفحي تان ميسارجي وڃن ها.

برٽن جي ڪهاڻي اتي پوري ڪانه ٿي ٿئي.

١٨٥٣ع ۾ برٽن مڪي ۽ مديني شريف جو سير ڪيو، جنهن لاءِ هن کي سخت تياري ڪرڻي پئي ۽ ڪشٽ ڪشالا ڪاٽڻا پيس. سالن جا سان تياريون ڪيائين. عالمن کان به وڌيڪ اسلام جو علم هوس ۽ عربن کان وڌيڪ فصاحت سان عربي زبان ڳالهائي سگهندو هو. مسلمان ته نه هو پر اسلام لاءِ عزت هيس.

ٻئي سال هو سوماليه جي گادي هزار جي مهم تي روانو ٿي ويو. اها مهم به هن ڪاميابيءَ سان طئي ڪئي.

١٨٥٧ع ۾ هو مسٽر اسپيڪ سان گڏ نيل نديءَ جو سرچشمو ڳولهڻ لاءِ ڏکڻ افريڪا ڏانهن روانو ٿيو.

اهڙي تربت، پيون ۽ ڪيترين ئي خطرناڪ مسافرين ڪيائين. ڪجهه وقت، شام ۾ ٻين ملڪن ۾ انگريزن جو سفير ٿي رهيو.

آخر، ٢٠- آڪٽوبر ١٨٩٠ع تي، هن بي آرام شخص، ٽريسٽ ۾، هن دنيا کي الوداع چئي. سندس وصيت موجب هن کي تنبوءَ جي شڪل وانگر سنگ مرمر جي مقبري ۾ مارٽليڪ، سري (انگلنڊ) جي هڪ گمنام قبرستان دفن ڪيو ويو.

برٽن جي مرڻ کان پوءِ سندس گهر واريءَ آئسابيلا سترهن ڏينهن ٻاڻ کي فوتي جي ڪمري ۾ بند ڪري، مڙس جا اڪثر ڪاغذ ۽ نوٽ ساڙي دنيا کي عظيم نقصان پهچايو، جنهن جي تلافي ڪنهن به صورت ۾ ٿي نٿي سگهي. ممڪن آهي ته ان سڙي ويل مواد ۾ سنڌ تي به ڪافي معلومات هجي!*

---

*هن مضمون تيار ڪرڻ ۾، هيٺين ڪتابن تان احوال ورتو ويو آهي: (١) برٽن جا سنڌ متعلق چار ڪتاب.

(2) Burton: by Byron Farewell, 1963.

(3) The Life of Captain Sir Richard F. Burton; by Isabel Burton.

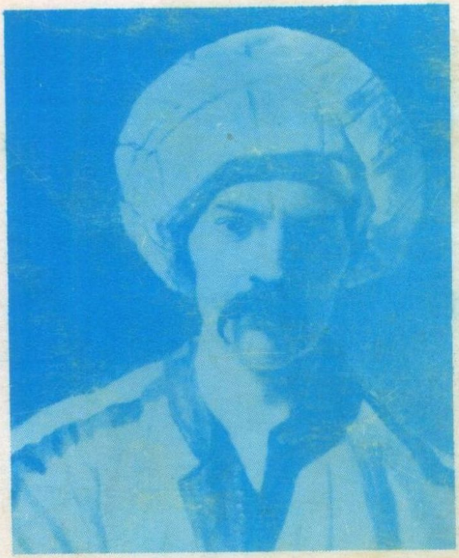

سر رچرڊ فرانسز برٽن

جم: 19 - مارچ 1821ع

وفات: 20 - آڪٽوبر 1890ع

هڪ برجستو سپاهي، نامور شمشير باز، قابل مترجم ۽ شاعر، لسانيات جو عالم، دنيا جي عجائبات جي جستجو ڪندڙ، چڱو طبيب، ٻوٽن ۽ وڻن جو ماهر، حيوانن جي حياتيءَ جي علم جو مڃيل استاد، آثار قديم ۽ علم الارض جو ماهر ۽ ڪامياب جاسوس هو.

ڪيس پنجويهه زبانون ۽ ايڏيون هيون، ۽ انهن مان هر هڪ جي مختلف لهجن کان ٻه چڱيءَ طرح واقف هو. هن پنهنجي سير ۽ سفر تي ٽيتاليهه ڪتاب لکيا. انهيءَ کان علاوه ٻه جلد شعر جا لکيائين؛ سؤ کان مٿيرو متفرقه مضمون لکيائين ۽ هڪ سؤ ٽيتاليهه صفحا پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جا ٻه لکيائين. الف ليليٰ جا چوڏهن جلد ۽ پورچوگيز ادب جا ڇهه جلد انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيائين. لاطيني شعر جا ٻه جلد لکيائين ۽ چار جلد لوڪ ادب جا ٻه لکيائين. سنڌ تي چار ڪتاب لکيائين:

(1) Scind, or, the unhappy valley,

(1) سنڌ؛ يا، ڏکويل ماٿري.

(2) Sindh, and the races that inhabit in the valley of the Indus.

(2) سنڌ، ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون.

(3) Falconry in the valley of the Indus.

(3) سنڌو ماٿريءَ ۾ شڪري بازي.

(4) Sindh, revisted.

(4) ٻيو دفعو سنڌ ۾.